

М. ЭКИРОВ, У. ВАЛИЕВ, Ш. ШИРИНБЕКОВ

ҚОРАҚУЛЧИЛИК

ББК
466
3-74

**М. ЗОКИРОВ,
У. ВАЛИЕВ,
Ш. ШИРИНБОЕВ**

ҚОРАҚЎЛЧИЛИК

Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик
министрлиги қишлоқ хўжалик техникум-
ларининг ўқувчилари учун қўлланма
сифатида тавсия этган

ИН:

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1983

Ушбу қўлланма «Қорақўлчилик» курси программасига мувофиқ тузилган бўлиб, зооветеринария ва қишлоқ хўжалик техникумлари ўқувчиларига мўлжалланган. I — IV, VI — VII, XI — XII, XIII бобларни М. Ж. Зокиров, V, VIII, X бобларни У. В. Валиев ва М. Ж. Зокиров, IX бобни Ш. А. Ширинбоев ёзган.

Қўлланма ўқувчиларни қорақўл қўйларни ўрчитиш назарияси асослари, уларни селекциялаш, ўрчитиш ва асраш техникаси билан таништиради. Назарий фикрлар илғор қорақўлчилик хўжаликлари тажрибасидан олинган маълумотлар билан мустаҳкамланган. Материаллар тушунарли баён этилган, қора-оқ ва рангли фотосуратлар, чертёжлар ва схематик тасвирлар билан безатилган.

Қўлланмадан қорақўлчилик мутахассислари малакасини ошириш курсларининг тингловчилари, зоотехниклар, қорақўлчилар ва қишлоқ хўжалик олий ўқув юртларининг студентлари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Рецензент: қишлоқ хўжалик фанлари кандидати Г. ГОБИЛЬЯНЦ.

КИРИШ

Қоракулчилик чорвачиликнинг асосий тармоқларидан биридир. Қишлоқ хўжалик фани объекти сифатида у уз мавзуи ва текшириш методларига эга бўлиб, қоракул зот қўйларнинг келиб чиқиши ва шаклланиши тарихини, зотнинг такомиллашиш спецификасини, селекция ва наслчилик иши методларини, урчитиш техникаси ва ҳоказоларни урганadi.

Қоракул қўйлар энг қадимги зот, улар барча барра терили зотларнинг уруғбошиси ҳисобланади. Улар вужудга келгунча ҳозирги Ўрта Осиё территориясида яшаган қоракулчи-чорвадорларнинг кўп асрлик меҳнати сарфланган.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан илгари қоракул қўйлар Бухоро воҳаси ва Хоразм хонлиги даштларида 300-500 бошдан ошмайган кичик пода қилиб боқилар эди. Экстенсив усулда олиб борилган бу тармоқ табиий-иқлим шароитига батамом боғлиқ эди. Бахтсиз ҳодисалар ва эпизоотиялар натижасида қўйларнинг талай қисми қирилиб кетар эди.

Фақат Совет ҳокимияти йилларида қоракулчилик халқ хўжалигининг тармоғи сифатида шаклланди. Утган 60 йилдан кўпроқ давр мобайнида бу соҳада катта муваффақиятларга эришилди. Қоракул қўйлар бош сони (туёғи) 4,5 баравардан ортиқ кўпайди ва ҳозирги вақтда 16 млн бошдан кўпроқни ташкил этади. Қоракул қўйлар Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг чул ва чақил чулларида, шунингдек, мамлакатимиз Европа қисмининг жанубий ва жануби-ғарбий районларида урчилладиган энг йирик зотлардан бири ҳисобланади.

БМТ нинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалик ташкилоти — ФАО маълумотига кура, дунё бўйича қўйларнинг умумий сони 1055,7 млн бош бўлиб, ундан 32,6 млн боши ёки 0,2% қоракул қўйлардир. 1976 йилгача Афғонистонда салкам 6,5 млн бош, Намибияда 4,1 млн бош чамаси, Жанубий Африка Республикасида 2,2 млн бош ва бошқа мамлакатларда 4,7 млн бошга яқин қоракул қўйлар бор эди.

Чет мамлакатларда қоракул етиштирувчи фермерлар «Қоракулчилар Бюлашмалари»га ва шунинг каби ташкилотларга бирлашиб, доим узаро ҳамкорликда ишлайдилар. Уларнинг тақдири қоракул териларга халқаро бозорларда бўлган талабга, улар қандай сотилишига боғлиқдир.

СССРда қоракулчилик ташқи бозорга боғлиқ эмас. Қоракулчилик маҳсулотининг асосий қисми ички бозорда реализация қилинади. Халқ фароҳлигини ўсиб бораётганлиги тўғрисида қоракулга бўлган талаб тўхтовсиз бўлмоқда.

Мамлакатимизда қоракулчиликни ривожлантиришга катта аҳамият берилган. КПСС Марказий Комитетининг 1978 йил июль Пленумида қоракулчиликни тейи тайёрлашни кўпайтириш билан бир қаторда қўй гўшти ва жун етиштиришни ҳам кўпайтириш вазифаси қўйилди. Колхоз ва совхозларни ривожлантириш мақсадида қоракул, қўй гўшти ва жуннинг давлат

харид нархи оширилди, бу эса муайян тармоқнинг рентабеллиги ортишига анчагина таъсир этди.

СССР Министрлар Совети қоракулчиликни янада ривожлантириш ва уни саноат асосига кучириш тадбирлари туғрисида қарор қабул қилди. Бу қарорда қайд қилинишича, қоракулчиликда анчагина муваффақиятлар билан бир қаторда камчиликлар ҳам бор: маҳсулот сифати муйначилик саноати ва экспорт талабларига тўла жавоб бермайди. Ем-хашак базаси ҳали қоракулчилик эҳтиёжларини қондира олаётгани йўқ. Қоракул қуйлар туёғини кўпайтириш, уларнинг зотдорлик ва маҳсулдорлик сифатларини яхшилаш, ишлаб чиқариш процессларини механизациялаштириш куламини кенгайтириш, ёввойи ем-хашак усимликлари экиш ва усимликлар орасига қўшимча экиш йўли билан яйловлар сиғимини ошириш зарур. Тармоқда мустаҳкам моддий-техника базаси вужудга келтириш, ишлаб чиқариш бинолари, чўпонлар, мутахассислар ва хужаликларнинг бошқа ишчилари учун турар жой ва маданий-маиший объектлар қурилишини кенг авж олдириш зарур.

Бу вазифаларни бажариш учун тармоқни интенсивлаштириш, ишлаб чиқаришни чуқур ихтисослаштириш ва концентрациялаш, қуйларни боқиш ва асрашнинг янги технологиясини жорий этиш зарур. Қоракул қуйларни атрофи уралган яйловларда асраш, ем-хашак тайёрлаш ҳамда уларнинг тўйимлилиги ва хушхўрлигини ошириш учун қайта ишлаш катта истиқболлар очиб беради. Қоракул қуйларни боқиш ва асрашда ҳар қандай вазиятда ҳам тармоқнинг барқарор ривожланишини таъминлайдиган шароит вужудга келтирилиши керак.

1 Б О Б ҚОРАКЎЛЧИЛИК ВА УНИНГ ХАЛҚ ХЎЖАЛИ- ГИДАГИ АҲАМИЯТИ

Қоракулчилик мамлакатимиз халқ хўжалигининг муҳим тармоғидир. Урта Осиё республикалари ва Қозоғистон экономикасида у катта урин эгаллайди. Қоракул қўйлардан тери, гўшт, жун, мўйначилик ва кунчилик хомашёси, ичак-чавоқ маҳсулотлари олинади.

ҚОРАКЎЛ ҚЎЙЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИ- ҚИШИ

Қоракул қўйлар юқори маҳсулдор ҳайвонлар жумласига киради. Уларнинг келиб чиқиш тарихи қадимдан текширувчилар эътиборини жалб қилиб келади, аммо адабиётларда мавжуд маълумотлар жуда кам ва бири-бирига зиддир. Баъзилар қоракул қўй қадим замонларда келиб чиққан деб ҳисобласалар, бошқалар бу зот яқин утмишда шаклланган дейдилар. Аммо олимлар ўртасида ҳам унинг қадим замонларда пайдо булганлиги туғрисидаги қарашларни қувватловчи, унинг ватани туғрисида ягона фикр йўқ. Баъзилар қоракул қўйлар зоти Кичик Осиёда яратилган, кейинчалик ўз ердан истеъмолчилар томонидан Урта Осиёга олиб келинган, деб ҳисоблашга мойилдирлар (Адамец, Евинг, Трауэр, Турнер, Никерк ва бошқалар). Бошқа олимлар эса ушбу зотга кирувчи ҳайвонларнинг ватани ҳозирги Ўзбекистон территорияси бўлиб, бу зотни чорвадорлар яратганлар, деб ҳисоблайдилар (Кулешов, Манукъян, Стояновская, Ожаров ва бошқалар). П. С. Паллас, В. Н. Васин, Е. В. Одинцова, И. Я. Оверьянов, Н. Дьяков ва бошқалар қоракул қўйлар яқин утмишда келиб чиққанлиги туғрисидаги фикрни қувватлайдилар. Бундай хилма-хил фикрлар мавжудлигининг боиси шу вақтга қадар махсус текширишлар олиб борилмаганлигида бўлса керак.

Қоракул қўйларнинг бизгача етиб келган ҳозирги тури уша замонларда мавжуд булган қоракул қўйларни купгина думбали-дағал жунли зотлар билан чатиштириш натижасида вужудга келгандир, зотан, янги туғилган қоракул қўзилар жун қопламининг ранги ғоят хилма-хил ранглар йиғиндисидан иборат эканлиги ана шундан далолат беради.

Адабий манбалардан шу нарса маълумки, Бухоро ва Хива билан Эрон ва Россия ўртасида савдо алоқалари ривож топа бошлаган XVIII асрнинг ўрталарида савдогарлар қоракул терининг мўйналик сифатларига эътибор бера бошлаганлар ва кўп ўтмай уларни Бухородан Астрахань, Қозон, Симбирга, Муғулистон, Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа мамлакатларга олиб кета бошлаганлар. XIX аср ўрталарида қоракул қўйларни соф ҳолда урчи-тиш ва улар ёрдамида бошқа барра тери берадиган қўй зотларини яхшилаш мақсадида улар Россиянинг Европа қисмига олиб кетила бошлаган. XIX

асрнинг охирларида қоракул териға булган талаб тухтовсиз усиб борганлиги сабабли Намибияда ўз фермалари булган немис қўйчилари (у ернинг яйлов шароити Урта Осиёниқига ухшайди) қоракул қўйларни урчитиш, уларни маҳаллий (абориген) қўйлар билан чатиштиришга киришдилар ва нисбатан қисқа муддат ичида анчагина муваффақиятларга эришдилар.

Шундай қилиб, қоракул қўйлар купгина мамлакатларга олиб кетилган, ҳозирги вақтда СССР, Афғонистон ва Намибия, шунингдек, Жанубий Африка Республикаси қоракул қўйлар урчитиладиган марказ ҳисобланади. Эрон, Монголия Халқ Республикаси ва Анголада ҳам қоракул қўйлар урчитилади.

Қоракул қўйларнинг ҳозирги зоти мураккаб структурага эга, унинг экологик ва завод типлари чиқарилган. Уларнинг тери маҳсулотига ички ва халқаро бозорда талаб катта, бу маҳсулот ассортименти ва ранги хилма-хиллиги билан ажралиб туради.

ВАТАНИМИЗДА ҚОРАКУЛЧИЛИК

СССРда қоракулчилик қишлоқ хужалигининг Урта Осиё ва Қозоғистондаги жуда катта чул ва чала чул территориясини эгаллаган муҳим тармоқларидан биридир. Шунингдек, Оренбург, Қалмиқ АССРнинг жануби, Украина ва Молдавия дашт зоналарида ҳам қоракул қўйлар муваффақиятли равишда боқиб кўпайтирилмоқда.

Совет Иттифоқи жаҳон бозорига қоракул етказиб берувчи йирик мамлакатдир, энг қимматли қоракул сортлари ассортиментига бойлиги жиҳатидан эса асосий уринда туради. Қоракул қўйлар энг куп сонли зот ҳисобланади (мамлакатимиздаги жами қўйларнинг 10% ни ташкил этади). 15,3 млн бошни ташкил этувчи қоракул қўйларнинг 5,3 миллиони ёки 34,6% Ўзбекистонда, 5,4 млн ёки 5,3% Қозоғистонда, 3,2 млн ёки 20,9% Туркменистонда, 0,4 млн ёки 2,3% Тожикистонда, 0,3 млн ёки 2,0% Украинада, 0,2 млн ёки 1,3% РСФСРдадир. 2635та ихтисослаштирилган йирик совхоз ва 300тадан ортиқ колхоз, шу жумладан, 27та давлат наслчилик заводи, 23та наслчилик хужалиги ва 24та наслчилик фермаси қоракулчилик билан шуғулланади. Мамлакатимизда 2та зот ичида чиқарилган тип ҳамда қора, кук, сур, оқ ва пушти ранг тусларга мансуб булган 20та завод типни яратилган. Қоракулчиликдан ҳар йили 7 млн донадан кўпроқ қоракул тери, куп миқдорда қўй гушти, дағал жун, сут ва ичак-чавоқ маҳсулотлари олинади.

Ўзбекистон қоракулчилиги. Ўзбекистонда ихтисослаштирилган йирик совхоз ва колхозлар ташкил этилганлиги туфайли қоракул қўйлар туёғи (ҳатто урушнинг оғир йилларида ҳам) тухтовсиз купая бошлади. 40-йиллар охирида бу соҳа айниқса жадал ривожланди.

1932 йилда Ўзбекистонда 634,0 минг бош қоракул қўй булган булса, 1940 йилда 1917,0 минг, 1946 йилда 2946,0 минг, 1955 йилда 3947,7 минг, 1960 йилда 5045,9 минг, 1965 йилда 4336,2 минг, 1975 йилда 4223,1 минг, 1980 йилда 5126,3 минг бошга етди. Кейинги йилларда қоракул қўйларнинг бош сони камайганлиги шу билан изоҳланадики, Ўзбекистон қоракулчилигининг асосий наслчилик базасидир, шунинг учун ҳар йили бу ердан куплаб наслдор қўйлар янги районларга — Қозоғистон, Қалмиқ АССР, Астраханга ва Украинанинг жанубига олиб кетилади.

Республикада Бухоро (салкам 38%), Қашқадарё (19%) ва Самарқанд (18%) областлари қоракул қўйлар урчитиладиган асосий районлар жумласига киради.

Ўзбекистондаги қоракул қўйлар териси улчами катта (1100 — 1600 см²), вазни енгил (250 — 370 г), мездраси юпқа ва пишиқлиги (0,0 — 0,8 мм), терисининг гули чиройли, мўйи ниҳоятда юмшоқ ва ипаксимон, ранг ва тусларга бойлиги, ҳар хил рангдорлиги билан ажралиб туради.

I класс қузи, жакет барра типида. Боши ва оёқлари аъло даражада сержун. Қирпуқ қоракул тери.

Мамлакатимизда етиштириладиган қоракулнинг учдан бир қисмидан купроғи Ўзбекистон ҳиссасига тўғри келади. Республикада ғоят хилма-хил рангли қоракул тери етиштирилади (1-жадвал).

1-жадвал. Ўзбекистон қоракулининг асортименти ва сифати

Қоракул тери салмоғи (%)							
Йиллар	қора			кук		сур	
	жами	биринчи сорт	жакет	жами	биринчи сорт	жами	биринчи сорт
1965	63,1	70,3	14,1	13,5	70,2	5,7	70,7
1971	55,1	89,9	31,7	13,3	84,3	11,7	88,5
1975	53,2	88,4	34,6	12,4	89,5	18,4	89,6
1980	50,6	88,2	37,1	9,3	83,6	21,8	89,4

Кейинги йилларда қоракул терилар орасида жакет группалар салмоғи 2,5 баравардан зиёд ошди; кук қоракул териларнинг 70% дан купроғини ҳаво ранг, кумуш ранг ва марваридсимон энг қимматбаҳо нақшли терилар ташкил этади; сур териларнинг 50% часи сурлиги ёрқин ифодаланган булиб, бутун тери сатҳи бир текис рангга эга булиб, мўйларининг асосидаги қорамтир ранги учига борганда бирдан оқиш рангга утган.

Ўзбекистонда қоракул қўйлар урчитиладиган («Муборак», «Конимех», «Ўзбекистон», «Нишон»), қора ва сур қўйлар урчитиладиган («Қорақум», «Қарноб»), сур қўйлар урчитиладиган («Нурота», Коммунизм ва Свердлов номли), кук ва сур қўйлар урчитиладиган (Гагарин номли), кук қўйлар урчитиладиган («Қизилча», «Ғузур» ва «Томди») энг яхши наслчилик заводлари жойлашган.

Гарчи республикада 28 млн га чул ва чала чул яйловлар (бутун территориянинг 62,2%), 4 млн га чамасида тоғ яйловлари (8,9%) бўлса-да, қоракулчиликни ривожлантириш имкониятлари чексиз эмас. Келгусида янги ерларнинг экинзорлар учун узлаштирилиши ва техника экинлари, биринчи навбатда, пахта экин майдонлари кенгайтирилиши муносабати билан Ўзбекистонда қоракул қўйлар сони, чамаси, 6 млн бош даражасида стабиллашиб қолса керак. Бу тармоқни ривожлантиришда сифат курсаткичлари, уни бутун чоралар билан интенсивлаштириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Туркманистон қоракулчилиги. Республика территориясининг 85%ни Қорақум чули эгаллайди. Бу ерда қоракул қўйлар ва туялардан бошқа ҳайвон турларини урчитиш мақсадга мувофиқ эмас.

Улуғ Октябрь революциясидан илгари ҳозирги Туркманистон территориясида 1 млн бош чамасида қоракул қўй булган. Гражданлар уруши йилларида уларнинг куп қисмини бойлар чегарадан четга ҳайдаб кетганлар, жуда куп қўй йўқотиб юборилган. Шунга қарамай, 1927 — 1932 йиллардаёқ 28 та қоракулчилик хужалиги ташкил этилди. Янги яйлов массивларига сув чиқариш ва узлаштириш ишлари бошланди, қоракул қўйлар боқиладиган зона анча кенгайди. 1937 йилда қоракул қўйлар сони 2 млн бошга етди, 1960 йилда эса 2,4 млн бошдан ошиб кетди.

Туркманистоннинг қоракул қўйлари бирмунча йириклиги, гавда тузилиши қуруқ ва уйғун (келишган)лиги билан ажралиб туради, яхши ифодаланган зотдорлик ва қимматли наслдорлик хусусиятларига эга. Улар терисининг товарлик сифати анча юқори (2-жадвал).

2-жадвал. Туркменистон қорақулининг assortименти ва сифати

Қорақул тери салмағи (%)							
Йиллар	қора			кук		сур	
	жами	биринчи сорт	жакет	жами	биринчи сорт	жами	биринчи сорт
1965	73,0	77,2	23,3	12,6	75,0	0,4	87,3
1971	69,2	81,8	27,8	15,3	83,3	2,1	83,5
1975	69,0	88,1	31,2	15,0	88,3	5,1	93,8
1980	68,7	91,6	40,6	13,6	89,9	6,8	96,7

Кейинги йилларда республикада қорақулнинг сифати тухтовсиз ошиб бормоқда. Қора қорақул составида энг қимматли жакет тери группаси 40,6%, кук қорақул составида ҳаво ранг, кумуш ранг ва марваридсимон нақшли терилар 58%дан купроқни; мўйининг асосидаги қорамтир ранги бирданига уларнинг типига утадиган оқиш рангга утиб, бутун тери юзасида сурлиги текис тарқалган қорақул терилар салкам 35%ни ташкил қилади.

Туркман қорақул терилари асосан йирик (1570 — 1700см²), вазни бирмунча оғирроқ (350 — 420 г), мездраси пишиқ ва уртача қалинликда (0,8 — 1,1 мм), гули чиройли булади. Жингалаклари ва ранги терининг бутун майдонига бир текис тарқалган.

Туркменистон ривожланган наслчилик базасига эга. «Равнина» ва «Учажи» наслчилик заводлари ҳамда «Амударё», «Қозонжиқ» ва «Красная знамя» наслчилик совхозларида қора қорақул қўйлар устида; «Саража» наслчилик заводида, «Қалъаи мор» ва «Победа» наслчилик совхозларида кук қорақул қўйлар устида; «Толимаржон» давлат наслчилик заводида эса сур қорақул қўйлар устида чуқур селекция ишлари олиб борилмоқда.

Туркменистон қорақул қўйлар урчитиладиган истиқболли район ҳисобланади. Янги яйлов массивларига сув чиқариш ва узлаштириш, ёввойи ҳолда усадиган озиқбоп усимликлар экиш ва орасига қушимча экиш йули билан ем-ҳашак базасини мустаҳкамлаш яқин йиллар ичида республикада қорақул қўйлар сонини икки ҳисса купайтириш имконини беради.

Қозоғистон қорақулчилиги. Қозоғистоннинг чул зонасидаги яйловлар 36 млн гектардан ортиқ майдонни эгаллайди. Ушбу яйловларни узлаштириш учун 30-йиллардаёқ бу ерга Ўзбекистон ва Туркменистондан қорақул қўйлар олиб келина бошлаган эди. Чимкент, Жамбул, Қизил Ўрда ва Гурьев областларида қорақулчилик бошқа жойдан олиб келинган қорақул қўйларни иқлимлаштириш ва соф ҳолда урчитиш, шунингдек, уларни маҳаллий думбали-дағал жунли қўйлар билан чатиштириш йули билан ривожлантирила бошлади. Орадан уттиз йил утгач, республикада қорақул қўйлар сони 3,5 млн бошга етди, ҳозирги вақтда эса улар 5,4 млн бошни ташкил этади. Республикадаги жами қорақул қўйларнинг 30% Чимкент областида, 23% Қизил Ўрда областида, 17% Гурьев областида, 18% Жамбул областидадир. Урал областида улар 4%ни, Олмаота областида 2%ни ва Толдиқурғон областида 1%ни ташкил этади.

Янги экологик шароитда вужудга келган қорақул қўйлар типини бирмунча йириклиги (буйдорлиги), кенг тушли ва вазндорлиги, куп жун бериши ва табиий серпуштлиги (100 бош совлиқдан 116 — 120 қўзи олинади) билан характерланади. Республиканинг уз наслчилик базаси вужудга келтирилган. «Задарьинский», «Тугузкент» давлат наслчилик заводлари қора

қоракул қўйлар, «Таласский» заводи кук қўйлар ва «Сюткентский» наслчилик заводи сур қоракул қўйлар урчитишга ихтисослаштирилган.

Қозоғистон сифатли қоракул тери етказиб берадиган йирик қоракулчилик базаси булиб қолди (3-жадвал).

3-жа д в а л. Қозоғистон қорақулнинг ассортименти ва сифати

Қоракул терилар салмоғи (%)							
Йиллар	қора			кук		сур	
	жами	биринчи сорт	жакет	жами	биринчи сорт	жами	биринчи сорт
1965	69,0	53,4	13,3	9,7	61,5	0,4	70,9
1971	64,0	57,1	20,2	11,0	69,9	1,6	81,4
1975	64,9	76,2	36,6	11,2	79,1	4,0	81,3
1980	69,4	88,9	39,9	10,5	88,3	7,7	92,0

Кейинги йилларда қора қоракул терилар орасида энг қимматли жакет сортлар салмоғи салкам 40% ни ташкил этди; кук қоракул таркибида ҳаво ранг ва кумуш ранг каби қимматбаҳо нақшдор терилар салмоғи тахминан 31% га етади; сур қоракул терилар орасида мўйининг асосидаги қорамтир ранги унинг учида бирданига оқиш рангга ўтадиган терилар 27% ни ташкил этади.

Қозоғистон қоракул терилари асосан йирик (1500 — 1700 см²) булиб, вазни бир оз оғир (450 — 500 г), мездраси қалин (0,3 — 11 мм), мўйи узун (12 — 16 мм), жингалаклари уртача йирик ва калта, терининг бутун юзаси бўйлаб нисбатан бир текис тарқалган булади. Келгусида Қозоғистон мамлакатнинг энг йирик қоракулчилик райони булиб қолади.

Тожикистон қоракулчилиги. Бу ерда қоракул қўйларни урчитиш билан қадимдан шуғулланиб келинади, аммо уларнинг сони кўп бўлган эмас. Қишлоқ хужалигини социалистик асосда қайта қуриш йилларида республикада «Якко-Дин», «Кабодиан», «Данғара» қоракулчилик совхозлари ташкил этилган. Шаартуз, Жиликул ва республиканинг жанубидаги бошқа районларда ҳисори қўйчилик билан бир қаторда, қоракулчилик ҳам муваффақиятли ривожлана бошлади.

Кейинги йилларда катта-катта яйлов массивларининг пахта ва бошқа техника экинлари учун узлаштирилиши сабабли ёз даврида қоракул қўйлар тоғ ва баланд тоғ яйловларига, 400 — 500 км олис масофага ҳайдаб кетиладиган бўлди, бу эса ушбу тармоқнинг ривожланишига ёрдам берди. Баланд тоғ яйловларида қўзилар ёз даврида яхши усиб, ривожланди, совлиқларнинг серпүштлиги ва сўти кўпайди, жун қирқими орта борди (16 — 21%). Бу қоракулчилик ишлаб чиқаришининг шу соҳа тарихида тамомила янгича ташкил этилиши булиб, у қоракул қўйларнинг хилма-хил шароитга ниҳоятда мослашувчанлигига асосланган.

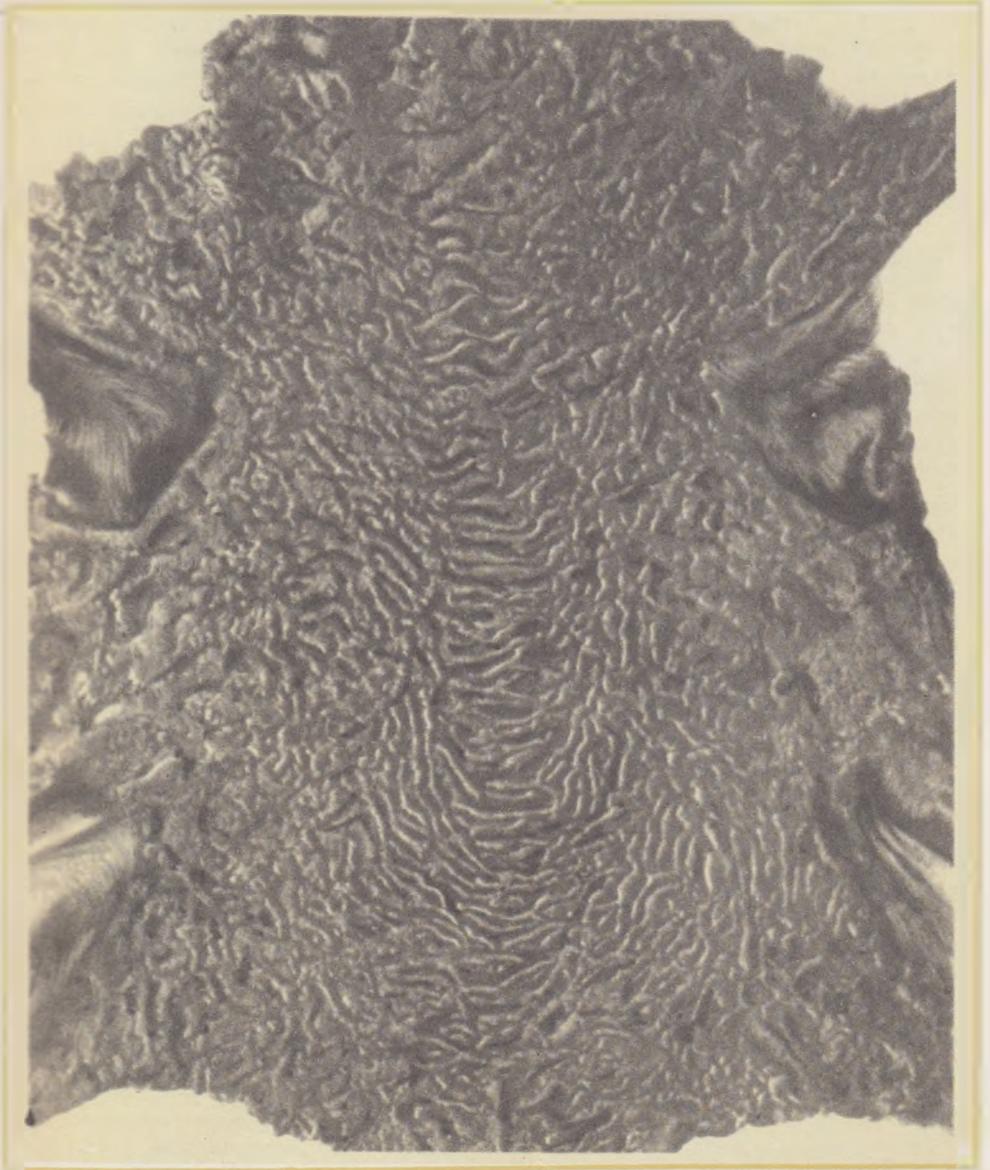
Тожикистонда 1981 йилда 400 минг бошдан ортиқ қоракул қўй булиб, улар республиканинг жанубида Шаартуз, Жиликул ва Октябрь районларидаги колхозларда ҳамда «Якко-Дин», «Данғара», Гагарин номли, Эржигитов номли совхозларда боқилади. Республикада қоракулчиликни ривожлантиришга актив таъсир курсатаётган «Кабодиан» давлат наслчилик заводида қора ва кук қоракул қўйларнинг энг яхши типлари чиқарилган.

Тожикистоннинг қоракул қўйлари жуссаси йириклиги, гавдаси бир оз узунчоқлиги, гармоник тузилиши ҳамда оёқлари қуруқ ва мустаҳкамлиги

I класс қузи, жингалаги майда, жакет барра
типиде.

Қирпуқ қоракул тери.

билан фарқ қилади. Совлиқларининг тирик вазни 48 — 52 кг, қучқорлари 65 — 75 кг келади; жун қирқими — совлиқларида 3,1 — 3,5 кг ва қучқорларида 3,4 — 4,0 кг. Тожикистон қоракул терилари бирмунча йирик (1500 — 1800 см²), енгил (280 — 350 г), мездраси юпқа ва пишиқ (0,6 — 0,8 мм), тим қора пигментацияли, мўйи кучли ва нормал ипаксимон, жингалаклари узун ва ўртача узун, ловиясимон булиб, чиройли оригинал нақш ҳосил қилади ва терининг бутун майдонига бир текис тарқалган (4-жадвал).

4-жадвал. Тожикистон қорақулнинг ассортименти ва сифати

Йиллар	Қоракул тери салмоғи (%)				
	қора			қук	
	жами	биринчи сорт	жакет	жами	биринчи сорт
1965	64,0	56,3	12,2	15,0	65,0
1971	64,1	77,6	28,2	15,8	78,5
1975	63,0	85,1	22,6	18,9	84,9
1980	59,0	85,5	29,6	20,8	84,1

Қора қорақулнинг энг қимматбаҳо жакет сортлари 29,6%ни ташкил этади, қук қорақулда эса ҳаво ранг, қумуш ранг, туқ зангори терилар 48%га тўғри келади.

Келгусида Тожикистон қорақулчилиги барқарорлашса керак ва унда асосий эътибор сифат курсаткичларини яхшилашга (подани бир хиллаштириш, қўйларнинг наслдорлик қимматини оширишга, мўйна саноати билан экспортнинг юксак талабларига жавоб берадиган қорақул етиштиришга) қаратилади.

ЧЕТ ЭЛЛАРДА ҚОРАҚУЛЧИЛИК

Қорақул қўйлар зоти чул, чала чул ва қуруқ даштлар зонасида қўйлар йил буйи яйловда боқиладиган шароитда вужудга келган. Бошқача табиий муҳитда қўйлар иқлимга тез мослаша олмайди. Шунинг учун чет элларда қорақулчилик Афғонистон, Намибия ва Жанубий Африка Республикаси сингари мамлакатларда энг қуп ривожланган.

Афғонистон қорақулчилиги. Афғонистонда қорақулчилик фақат XIX асрнинг иккинчи ярмида хужаликнинг бир тармоғи сифатида шаклланди. Бу даврда Амударёнинг чап соҳилидаги кенг яйловларга ҳозирги Ўзбекистон, Туркманистон ва Тожикистон территориясидан қуп сонли подалари булган чорвадорлар утиб кела бошладилар. XIX асрнинг охирларида Афғонистон Россия бозорига ҳар йили атиги 80 минг дона, Фарбий Европа мамлакатлари бозорларига эса 30 минг дона соф зот ва метис қорақул тери чиқарар эди. Ушбу мамлакатдаги қўлай шароитда қорақулчилик шиддат билан ривожлана бошлади ва XX асрнинг бошларида Афғонистондаги қорақул қўйлар ҳамда уларнинг чатишмалари салкам 1 млн бошга етди. Қорақул савдоси мамлакат даромадининг сезиларли қисми булиб қолди.

Гражданлар уруши йилларида йирик узбек ва туркман бойлари ҳамда Бухоро амири 850 — 900 минг бошга яқин қорақул қўйни Афғонистонга ҳайдаб кетдилар. Ушбу подалар Афғонистонда қорақулчиликни қайта ташкил қилиш ва қорақул қўйлар туёғини қупайтириш учун асос бўлди. Уларни

боқиш ва урчитиш учун Ҳиндиқушдан шимолроқдаги районлар ажратилди. Афғонистоннинг шимолий ва шимоли-ғарбий районлари яйлов-ем-хашак шароити жиҳатидан Туркменистон ва Тожикистоннинг асосий қорақулчилик районларидан фарқ қилмайди.

1933 йилнинг бошида Афғонистонда 2,5 млн бошдан кўпроқ қорақул қўй бор эди. 1944 йилда уларнинг сони 8 млн бошга етди. Аммо шундан кейинги йилларда ем-хашак танқислиги ва касалликлар ҳамда гушт етишмаслиги орақасида қўйлар сони 5 млн бошга тушиб қолди.

30-йилларнинг биринчи ярмида афғон қорақулини бизнинг мамлакатимизга экспорт қилиш анча ўсди ва 1936 йилда 50 минг донани ташкил этди. Айни вақтда қорақул тери Европа ва Америкага ҳам кўплаб олиб кетила бошлади. Кейинги йилларда афғон қорақулининг жаҳон экспортидаги улуши 10 — 20% ни ташкил қилмоқда.

Моданинг янги йўналиши ва халқаро бозорда кўк қорақулнинг нархи кўтарилиши муносабати билан Афғонистон қорақулчилари 1958 йилдан бошлаб қора совлиқларни кўк қўчқорлар билан чатиштиришга киришдилар. Кейинги йилларда мамлакатда кўк қорақул етиштириш 35% дан 70% гача кўпайди, унинг сифати анча яхшиланди.

Бу хил қорақул ранги ва нақшининг тозаллиги, ҳаво ранг ва қумуш ранг терида жингалаклар бутун тери юзаси бўйлаб бир текис тақсимланганлиги билан ажралиб туради, ҳар 100 бош совлиқдан 60 — 70тадан қузи олинади.

Ҳозир Афғонистонда 6,4 млн бош чамасида қорақул қўй бўлиб (жами қўйларнинг 30%), шундан 35 — 40% қора, 50 — 55% кўк ва 5 — 10% сур қорақул қўйлардир.

Қорақул қўйлар мамлакатнинг муҳим даромад манбаи бўлиб, йилига 15 млн доллардан ортиқ фойда келтиради. Кўк ва қора қорақул терини энг кўп етиштириш бундан буён ҳам ушбу тармоқнинг асосий йўналиши бўлиб қолади.

Жанубий Африка (Намибия ва Жанубий Африка Республикаси) қорақулчилиги. 1907 йилда Бухородан Намибияга (Жануби-Ғарбий Африкага) бир неча бош қорақул совлиқ ва қўчқорлар олиб кетилган. Аммо аввал улар иқлимга яхши мослаша олмаган. Кейинги йилларда Россия ва Европа мамлакатларидан наслдор қўйлар оз миқдорда яна олиб кетилган.

1913 йилда Намибия фермаларида 335 бош соф зот қорақул қўчқор ва 830 бош соф зот совлиқ ҳамда қорақул қўчқорларни сомали зот маҳаллий совлиқлар (қорабош қўйлар), рондрий ва блинкхаар совлиқлар билан чатиштириб олинган 21 минг бошдан кўпроқ дурагай қўй бор эди. Кейинги икки зотнинг жун қоплами калта, дағал, аммо жуда ялтироқ бўлган.

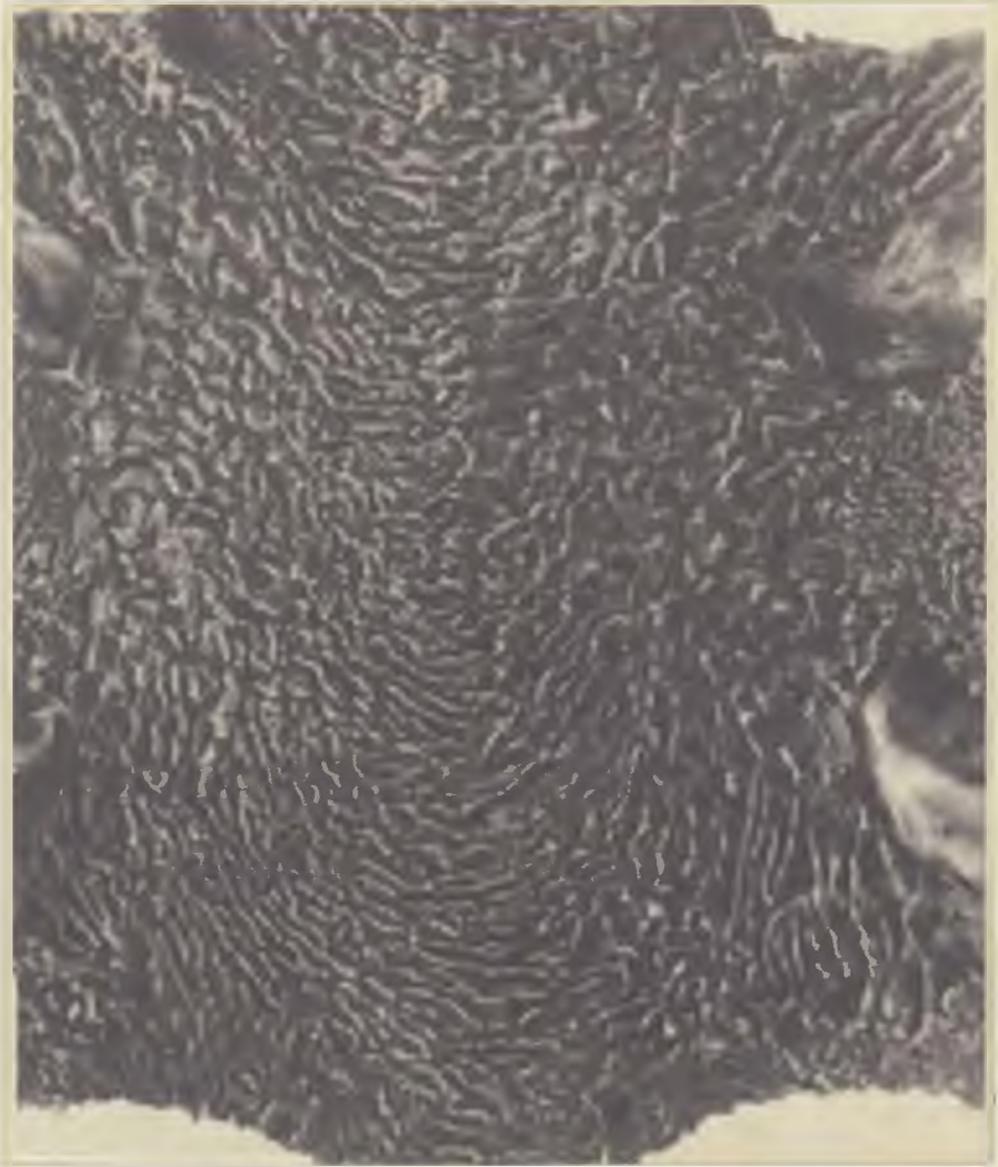
Шундан кейинги йилларда маҳаллий зотларни мўйнали тери берадиган дурагайлارга айлантириш иши авж олиб ривожланди. 1919 йилда мамлакатда қорақулчилар иттифоқи ташкил этилди. Бу иттифоқ наслчилик китоби таъсис этди, қорақул қузиларни бонитировка қилиш қоидаларини ишлаб чиқди, ягона терминология жорий этди.

Агар 1925 йилда Намибияда 89 минг бош соф зот ва дурагай қорақул қўй бўлган бўлса, 1959 йилда 2,5 млн 1965 йилда эса 3,2 млн бош мўйнали (барра тери берадиган), шу жумладан, 1,7 млн бош соф зот қорақул қўй бор эди. 3,1 минг бош соф зот қўчқор наслчилик китобига, 704 бош қора ва 21 бош кўк қўчқор эса асосий регистрга киритилган.

Бу ерда тез-тез (тўрт йилда бир марта) қўрғоқчилик бўлиб туриши сабабли қорақул қўйларни ўтлатишнинг участкали-загон системаси ишлаб чиқилган. Яйловларнинг умумий майдони 24 та мавсумий участкага ажратилади: олтитасидан қўрғоқчилик ойларида — декабрдан мартгача, навбатдаги олтитасидан апрель-июль ойлари давомида, ундан кейинги олтитасидан августдан ноябргача фойдаланилади, охириги олтитаси эса буш қолдирилади. Келгуси йили яйловлардан фойдаланиш навбати узгаради. Яйлов оборотининг бундай системаси ҳосилсиз йилларда қўрғоқчилик таъсирини анча камайтиради.

Элита қузи, жингалаги уртача йирик, жакет
барра типіда. Боши ва оёқлари аъло даражада
сержун.
Жакет қорақул тери.

Намибия фермаларида қорақул қўйларнинг серпуштлиги юқори эмас — ҳар 100 бош совлиқдан 80-95 тадан қузи олинади. Эгизак қузилар жуда кам — 2 — 5% туғилади.

Намибия қорақулчилари тўрт хил типдаги қорақул қўйларни урчитадилар: «қорақулчасимон тип — «востерсилк» — жуда калта, ипаксимон жунли, аниқ ифодаланган муар (товланувчи) нақшли тери беради; куп жиҳатдан қорақулчага ўхшаб кетади;

деярли эмбрионлик босқичидаги каби ясси жингалакли тип — муйи калта ипаксимон майин; жингалаклари узун юза тўлқинлар шаклида жойлашган, узунлигининг $1/3$ қисмигача буралган;

асосан узун, аниқ ифодаланган тўлқинлар шаклида жойлашган, яхши ривожланган ясси ёки қовурғасимон жингалакли тери берадиган тип; улар орасида қовурғасимон ёки тўла ривожланмаган ясси қаламигул (узунлигининг $1/3$ — $2/3$ қисмигача буралган), оралиқлари (чоклари) аниқ куришиб турадиган жингалаклар ҳам учрайди. Муйи уртача узун ва калта, майин, боши томонга қараб жингалакланган;

найча шаклидаги ловиясимон жингалакли тери берадиган тип. Одатда, бундай жингалаклар узун, деярли ёпиқ ёки ярим доирасимон ёпиқ қалам шаклида булиб, оралиқлари (чоклари) аниқ сезилиб туради. Муйи уртача узунликда, майин (қайишқоқ), бошига томон йўналишда жингалакланган.

Фермерлар дастлабки икки типдаги қорақул қўйларни афзал кўрадилар. Қорақулчилар иттифоқи мақсадга мувофиқ йўналишдаги наслчилик ишлари олиб бориш туфайли подаларда қаламигул жингалакларни сақлаб қолган.

Жанубий Африка қузиларининг териси ёки фотосуратлари диққат билан ўриб чиқилса, барча қузилар ва терилар учун умумий булган бир белгиларни пайқаш қийин эмас. Бу жингалакларнинг параллел — тўғри шаклидаги гуллар ҳосил қилиб бутун тери юзасида стандарт тарзда жойлашганлиги, яъни орқа қирраси орқали утиб, иккинчи томонда ён чизигига қараб тушганлигидир. Сонларида эса жингалаклари кундаланг, тўғри йўналишда булиб, думғаза қисмида икки йўналишнинг тўқнашуви натижасида қон изи чизиклар вужудга келади. Барча барра типларида ва ҳамма хил сортли териларда ана шундай гул учрайди. Фарқи фақат жингалаклар шаклидадир: муар типда—тўлқинсимон, ясси типда — лента деб аталувчи, қовурғасимон типда—тўла буралмаган қалами жингалаклар учрайди. Фақат найчасимон тип узунинг лирасимон гули билан алоҳида ажралиб туради.

Фойдаланилган дастлабки зотлар тўғрисидаги материаллар шундан аниқ далилат берадики, қорақул қўйлар зоти чатиштириш маҳсулига Африканинг абориген (маҳаллий) қўйларидан кура камроқ таъсир кўрсатган. Жанубий Африка қорақули учун ғоят характерли булган жуда калта жун қоплами узун параллел — тўғри ҳолатда жойлашган ёйилувчан оқимлар ҳосил қилади. Жанубий Африка зотининг ўзига хос белгилари шаклланишига экологик шароит ҳам таъсир этганлиги шубҳасиздир. Буларнинг ҳаммаси Жанубий Африканинг қорақул қўйларини ҳозирги вақтда оригинал ва модали теориялар бераётган янги зот вакиллари деб ҳисоблаш учун асос бўлади. Бу зот қорақул қўйлар зотидан фойдаланиб яратилган, шунинг учун ҳам унга ўхшаш, лекин айнан бир хил эмас.

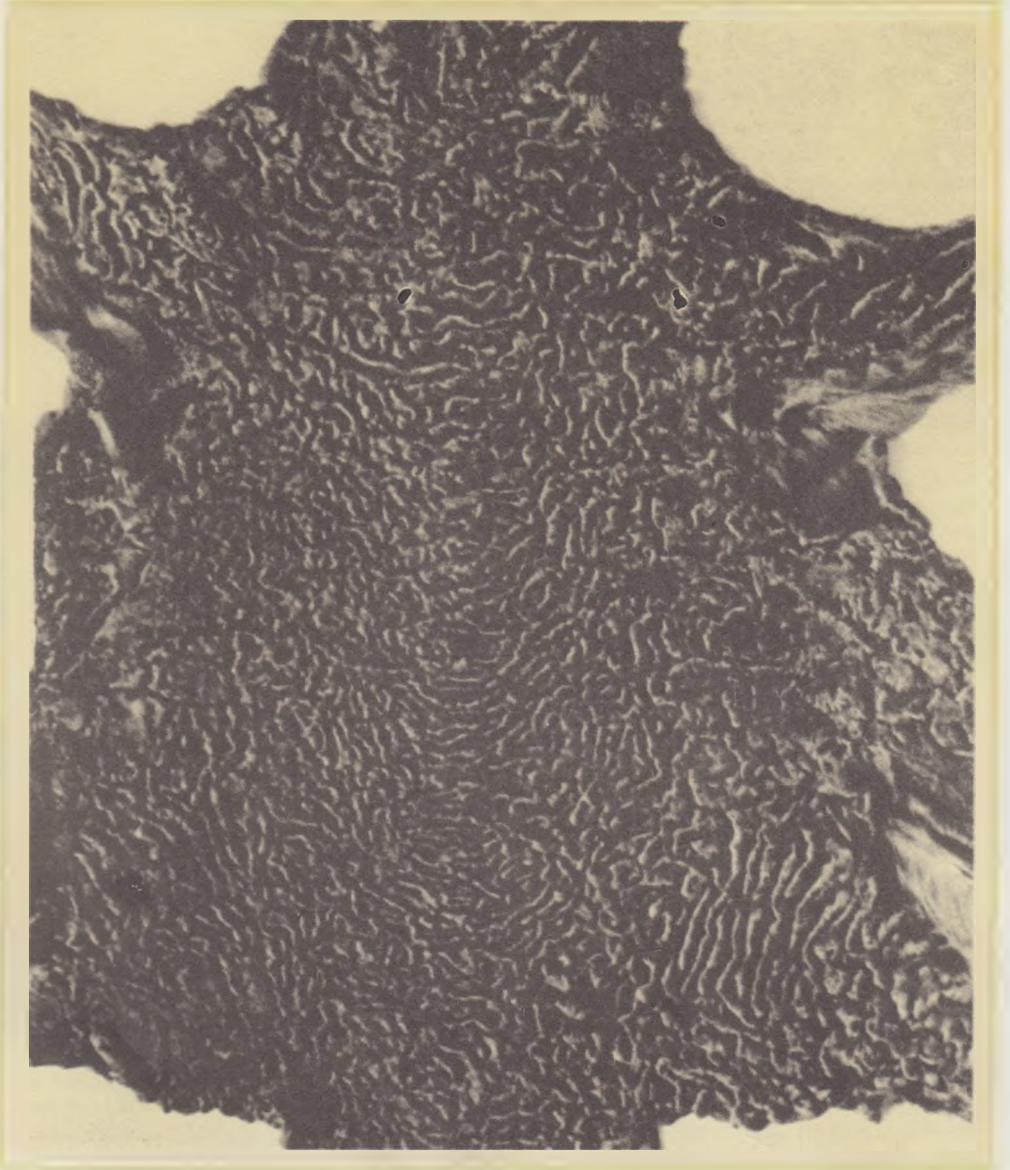
1930 йилга қадар Намибияда қорақул тери экспорт қилиш секин усди, 1937 йилдан эса у гуркираб ўса бошлади — 1,2 млн дона қорақул халқимиз мўйна бозорларига чиқарилди.

Иккинчи жаҳон уруши олдидан Намибия 90% қорақулини Англия ва Германияга экспорт қиларди. 1941 йилда қорақул тери экспорт қилиш 2,2 млн донага етди ва уларнинг суммаси 2 млн фунт стерлингдан ошиб кетди. Уруш йилларида Жанубий Африка қорақули Нью-Йорк аукционидан, 1950 йилда Лондон тугагандан кейин эса Лондон аукционидан сотилди. 1946 йилда Намибия 2 млн дона қорақул тери экспорт қилди.

Бутуниттифоқ «Союзпушнина» жамияти маълумотларига кура, 1957 йилда Намибия Жанубий Африка Иттифоқи билан биргаликда жаҳон бозори-

I класс қўзи, жингалаги ўртача йирик, жакет
барра типида.
Жакет I қорақўл тери.

да сотиш учун 3,5 млн дона чамасида ёки жаҳон экспортининг 45%га тенг миқдорда қоракул тери чиқарди. 1964 ва 1965 йилларда эса 4 млн дона қоракул тери етказиб берди.

1970 йилда Намибия Жанубий Африка Республикаси билан биргаликда жаҳон мўйна моллар аукционига 5,4 млн дона қоракул тери ёки жаҳон экспортининг 50%ни, 1975 йилда 3,0 млн дона чиқарди.

Намибия қоракул териларининг вазни енгил, юзаси катта булиб, уларда қоракулчасимон типдаги нақшдор жингалаклар купчиликни ташкил этади, жуни жуда калта ва ялтироқдир. Бундан ташқари, Жанубий Африка қорақулчининг умумий маҳсулотида қоракулча ва қоракул-қоракулча терилар 15 — 20%ни ташкил этади, бу эса унинг уртача реализация қилиш қимматини оширмаслиги мумкин эмас. Кўк қорақулнинг уртача реализация нархи қора қорақулникдан 20% юқори, рангдор (жигар ранг) қорақулники эса 25% пастдир.

Жануби-Ғарбий Африка қорақулчининг рақобат қобилятини ошириш мақсадида «Қоракулчилар иттифоқи» кейинги йилларда бир қатор муҳим тадбирларни амалга оширди. Жумладан, қоракул қуйларни селекциялаш иуналиши узгартирилди ва айни вақтда уларни танлаш ҳамда саралашда ярим доирасимон қалами типдан ясси ва қоракулчасимон типга томон кескин бурилиш ясалди. Қорақулни реклама қилиш жуда авжига чиқарилди, бунинг учун Париж, Лондон, Нью-Йоркдаги жаҳонга машҳур аёллар мўйнали кийимлари фирмалари жалб қилинди. Ушбу тадбирлар тезда яхши натижа берди, қоракул териларнинг янги типлари истеъмолчилар таҳсинига сазовор бўлди ва жаҳон бозорида уларга талаб кучайди.

Жанубий Африка республикасида қоракулчилик яқиндагина ривожлана бошлади. 1917 йилда бу ерга Намибиядан 80 бошга яқин зот совлиқ ва қучқор олиб келинган эди. Аммо қоракулчилик жуда секин ривожланди. Бу мамлакатнинг қоракул терилари биринчи марта 1943 йилда жаҳон бозорига чиқди.

Ҳозир ҳар йилги қоракул экспорти 0,8 млн донадан 1,2 млн донагача етади. Келгусида Жанубий Африка Республикаси наслдор қоракул қуйлар ва қоракул тери етиштиришда маълум даражада Намибиянинг рақобатчиси булиб қолиши мумкин.

Австрия қоракулчилиги. Австрияда қоракул қуйларни товар қоракул етиштириш мақсадида урчитиш билан шуғулланилмайди. Аммо бу ерда купгина мамлакатларга қимматли қоракул зот қучқорлар етказиб берилади.

1894 йилдаёқ Молдавиядан Австрияга қоракул қуйларнинг кичик бир гуруҳи олиб келинган эди. Уларнинг сифати уртача булиб чиқди ва кузланган мақсадни оқламади. Орадани уч йил утгач, бу ерга Бухородан қоракул қуйлар олиб келинади. Уларни маҳаллий қуйлар, хусусан, тоғ қуйлари билан чатиштириш ниҳоятда истиқболли булиб чиқди. Шундан кейин 1904 йилда Л. Адамец Россиядан 20 бош қоракул совлиқ ва 4 бош қучқор сотиб олади, 1907 йилда эса доктор Дюрени яна бошқа наслдор қуйлар харид қилиш учун Бухорога юборади. Дюре айни қузилаш даврида 296 бош энг яхши сифатли тери берадиган наслдор қучқорчаларни танлаб олиб келади. Ана шу қучқорчалар Австрияда наслдор қоракулчиликни ривожлантиришга асос бўлди.

1936 йилда мамлакатдаги 22 хужаликда 950 бош қоракул қуй бор эди. Уша йилиёқ Австрияда қоракулчилар иттифоқи ташкил этилади. 1939 йилга келиб мамлакатдаги қоракул қуйлар сони қарийб 7 минг бошга етади. Иккинчи жаҳон урушидан кейин шулардан фақат жанубий районларда кам сонли бир нечта отаргина сақланиб қолган, холос. 1950 йилда Австрия қоракулчилар иттифоқи уз ишини қайта тиклади. 1967 йилда 25 та хужаликда 46 бош соф зот, 214 бош юқори (генерацияли) буғинли дурагайлар ва 1844 бош наслдор қуй булиб, шуларнинг учдан икки қисми Жанубий Австрияда, қолганлари Зальцбург, Каринтия, Тироль ва Штрияда эди.

Наслчилик ҳисоб-китоби йулга қуйилганлиги ва зот устида илмий асосда олиб борилган селекция-наслчилик ишлари туфайли австриялик қоракул-

чилар дунёнинг купгина мамлакатларида қоракулчиликнинг ривожланишига таъсир курсатиш имкониятига эга булдилар. Ҳар йили Австриядан Жануби-Ғарбий Африкага, Аргентина, Мексикага ва бошқа мамлакатларга наслдор қоракул қучқорлар олиб кетилади.

Бинобарин, Австрия бундан буён ҳам Европада наслчилик уяси ва наслдор қоракул қуйлар экспорт қилувчи мамлакат булиб қолади.

ГДР қоракулчилиги. Германия Демократик Республикасида товар маҳсулот олиш мақсадлари учун қоракул етиштирилмайди, аммо у ерда қоракулчиликнинг илмий асослари ишлаб чиқилади.

Галладаги Мартин Лорен номидаги университетнинг қишлоқ хужалик кафедраси профессори Юлиус Кюннинг ташаббуси билан 1902 йилда бу ерга Бухородан 5 бош қоракул зот қучқор ҳамда 20 бош совлиқ олиб келинади. Уларнинг бир қисми Линдхенда (Ю. Кюн хужалигида) қолдирилади, қолганлари Калау районига юборилади. Юлиус Кюн қоракулнинг сифати ташқи шароитга боғлиқми ёки у ирсий характерга эгами, деган масалани ҳал қилмоқчи булади. Олимни қоракулнинг сифатига чатиштириш қандай таъсир курсатиши қизиқтирар эди.

Ю. Кюннинг 30 дан ортиқ қуй зотларини узаро чатиштириш юзасидан олиб борган тажрибалари тадқиқотчиларда Африка қитъасида, хусусан, Германиянинг уша вақтдаги мустамлакаси булган Жануби-Ғарбий Африкада қоракулчилни вужудга келтириш фикрини туғдирди.

1907 йилда Галладан Жануби-Ғарбий Африкага икки бош қоракул зот қучқор ва ун бош совлиқ жўнатилади. Ана шу ҳайвонлар устида олиб борилган тадқиқот ишлари Ю. Кюн, Т. Торер ва Фон Линдеквистнинг назарий тахминларини тасдиқлади ва янги районда қоракулчилик авж олиб ривожлана бошлади.

Германиянинг узида эса бу тармоқнинг ривожланиши учун экологик ва иқтисодий шароит йўқ эди. Шунга қарамай, бу соҳада олиб борилган илмий текшириш ишлари қоракул қуйлар биологияси, жун рангининг наслдан-наслга утиши соҳасидаги билимларни анча кенгайтирди, фанни тери ва жуннинг тузилиши, жингалакларнинг шакл ҳосил қилиши туғрисидаги янги маълумотлар билан бойитди. Қоракулчилар олинган маълумотлардан наслчилик ишларининг илмий асосланган методларини ишлаб чиқишда фойдаландилар.

Кейинчалик ҳам (1912, 1919, 1928 йиллар) Германияга Бухородан қорал қуйлар олиб келинди ва улар Галла, Силезия, Померания ва Вольфенбютелда жойлаштирилди. Аммо соф зот қоракул қуйларнинг умумий сони 1944 йилда 370 бошдан ошмас эди. Наслчилик ишларига немис қоракулчилари иттифоқи раҳбарлик қилиб келди. Бу иттифоқнинг фаолияти даврида Галладан Европадаги 19, Америкадаги 6, Африкадаги 5 ва Осиёдаги 2 мамлакатга 1042 бош қуй олиб кетилди. Ҳозир ҳам ҳар йили Галладан дунёнинг саккиз мамлакатига қоракул қуйлар экспорт қилинади.

Шундай қилиб, ГДРда қоракул қуйларнинг фақат экспериментал подаси етиштирилади. Мамлакат бундан буён ҳам наслдор қуйни экспорт қилувчи манба булиб қолиши мумкин.

Аргентина қоракулчилиги. 1911 йилда Австриядан Аргентинага тўрт бош қоракул қучқор ва 16 бош совлиқ олиб борилиб, Буэнос-Айрес вилоятидаги «Сан Пиканор» фирмаси ихтиёрига топширилган эди. Бу ерда улар дағал жунли, линкольн ва меринос қуйлар билан чатиштирилди. 1917 йилда Аргентинада 205 бош дурагай қоракул қуй бор эди. Кейинчалик бу ерга турли мамлакатлардан яна 387 бош совлиқ ва қучқор олиб келинди ва улардан чатиштириш учун кенг фойдаланилди. Ҳозир мамлакатда 350 минг бош соф зот ва дурагай қоракул қуйлар булиб, улар қоракулчилар ассоциацияси аъзоларига тегишлидир.

Аргентина ҳар йили жаҳон бозорига 130 — 150 минг бош тузланмай қурилган қоракул тери етказиб беради. Аргентина қоракули жингалакларининг типи ва характери жиҳатидан СССР, Жанубий Африка ва Аф-

I класс қузи, жингалаги йирик, жакет барра типида. Боши ва оёқлари нормал даражада сержун.
Қалин жакет қорақул тери.

ғон қорақулидан анчагина фарқ қилади. Аргентинада қорақулчиликнинг ривожланиш истиқболлари аниқ эмас.

Ангола қорақулчилиги. Ангола Намибиянинг шимолий қушниси булиб, бу ерга қорақул қуйлар Намибиядан кириб келган. Ангола қорақулчилар ассоциацияси қуйларни урчитиш ва наслдор ҳайвонлар сотиб олишда фермерларга ёрдам курсатиб туради. Бу ерда қорақул қуйлар сони 12 минг бошдан ошади.

Руминия қорақулчилиги. Руминияга қорақул қуйлар XIX асрнинг бошида Бессарабиядан олиб келинган ва у ерга қушни ҳамда яйлов-ем-хашак шароити ҳам ухшаш булган областларида жойлаштирилган.

1928 йилда мамлакатда 4 минг бошдан ортиқ қорақул қуй бор эди. Тайёрланадиган қорақул тери паст сифатли булиб, ҳаммаси ички эҳтиёжлар учун кетарди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида қорақул қуйлар сони анча қисқариб кетди. Руминия Социалистик Республикаси ташкил топганидан кейин мамлакатнинг жануби-шарқий қисмида қорақулчилик хужаликлари ташкил этилди ва бу хужаликларга СССР дан қорақул қучқорлар олиб келинди. Ҳозирги вақтда Руминияда 30 минг бошдан ортиқ қорақул қуй булиб, уларнинг 80% дан кўпроғи қора ва қолганлари кук қорақул қуйлардир.

Руминия қорақули мўйналик хоссаларига кура юқори генерацияли дурагайлар хом ашёси (териси) ҳисобланади. Келгусида бу ерда қорақул қуйлар сони анча кўпайиши ва қорақул савдоси халқ хужалигининг сердаромад тармоғи булиб қолиши мумкин.

Эрон қорақулчилиги. Бу мамлакатга қорақул қуйлар Ўзбекистон ва Туркманистондан утган. Айрим жойларда қорақул қуйлар соф ҳолда урчитилган, аммо купинча маҳаллий қуйлар билан чатиштирилган. Ҳозирги вақтда Эрон территориясида қора ва кук қорақул қуйлар урчитилади. Эроннинг кук қорақул териси узига хос нақш ва тусларга эга булиб, қимматбаҳо ҳаво ранг ва кумуш ранг терилар ҳам учрайди. Жуни юмшоқ, жингалаклари бир оз бушроқ, очиқ типда, қайишқоқ эмас; калта қалам, ловия, ҳалқа ва пармасимон жингалаклардан ташкил топган.

Эрондаги қорақул қуйлар сони 1,5 млн бошдан ошади. Бу ерда ҳар йили 100 минг донадан ортиқ кук ва 250 — 300 минг донда қора қорақул тери тайёрланади. Кейинги йилларда мамлакатда қора ва кук қорақулнинг мўйналик сифатларини яхшилаш устида иш олиб борувчи давлат станциялари тармоқлари ташкил этилди. Эрон қорақул қуйларни урчитишнинг истиқболли райони булиб қолиши мумкин.

Монголия қорақулчилиги. Монголия Халқ Республикасига қорақул қуйлар СССРдан олиб борилган. Бу мамлакатда 40 минг бошга яқин соф зот ҳамда 1,2 млн бош турли хил генерацияли дурагай қорақул қуйлар булиб, йилига 200 минг донадан ортиқ қорақул тери тайёрланади, улар асосан ички бозорда ва қисман (барра терилар) жаҳон бозорида сотилади. Монголия қорақул қуйларни урчитиш учун яхши истиқболли мамлакатдир.

Бошқа чет мамлакатларда қорақулчилик. XX асрнинг бошларида Ироқ ва Туркияга ҳам қорақул қуйларнинг кичик-кичик гуруҳлари келтирилади. Гарчи мазкур мамлакатларнинг яйлов-ем-хашак шароити ва иқлими қорақул қуйлар боқиладиган асосий районларникига ухшаш булса-да, бу ерда қуйчиликнинг ушбу тармоғи ривож топган эмас.

Франция, Польша, Италия ва бошқа Европа давлатларига, шунингдек, АҚШ га олиб борилган қорақул қуйлар экспериментал қуйхоналарда асралади ва тажриба мақсадларида соф ҳолда урчитилади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Хитойда, ички Монголия районларида ҳам қорақулчилик билан шуғулланила бошланди, бу жойларга қуйлар маҳаллий совлиқлар билан чатиштириш учун СССРдан олиб борилган.

Австрия, Германия ва Франциядан қорақул қуйлар Чад Республикасига (Марказий Африка) ва бошқа Африка мамлакатларига ҳам етиб борган, аммо бу жойларда ушбу тармоқ бошланғич ҳолатда булиб, ниҳоятда секин ривожланмоқда.

ҚОРАҚҮЛ ҚҰЙЛАР ЗОТИНИНГ СТРУКТУРАСИ

Бухоро воҳасида урчителиб келинган қорақул қуйлар асримизнинг 30-йилла- рида қадар кўп узгармай, бир хил бўлиб келди. Колхоз ва совхозлар қури- лгани даврида қорақулчилик кенг ёйилди ва чул, чала чул ерларнинг чул-дашт лар ва қуруқ даштлар зонасининг ғоят кенг территориясини эгаллади.

Чегаралари ғарбда Бухородан Каспий соҳилларигача — Красноводск- ьев-Аральсккача, шарқда Балхаш кулигача, шимолда 45° билан 50° ораси- га кенгликкача, жанубда Афғонистон ва Эрон давлат чегарасигача бо- либ тақаладиган йирик қорақулчилик райони ташкил топди.

Худди кутилганидек, ушбу ғоят кенг территорияларнинг хилма-хил яй- лар табиий шароитида бу ерга урчитиш учун олиб келинган қорақул қуй- ларга, бир томондан, ташқи муҳит факторлари ва иккинчи томондан, юк- салтери маҳсулдорлиги белгиларини сақлаб қолган энг кўп мослашган қорақулларни танлаб олишда селекциянинг узгартирувчи роли таъсир кур- сига бошлади. Узоқ давом этган табиий ва сунъий танланиш ҳар бир зотнинг уз экологик типи шаклланишига олиб келди. Ҳар бир табиий зотда вужудга келган экологик типларнинг белгилари тобора аниқ на- зоқ бўла бошлади. Уларнинг ҳар бири доираси ичида завод типлари, линиялар ва оилалар вужудга келтирилди. Қорақул қуйлар зоти мурак- аб структура кашф эта бошлади.

Қорақул қуйлар зотининг структураси деган тушунча унинг эко- логик (зонал) типларга бўлинишини ифодалайди, бундай типлар ичида ҳар бир завод типлари, линиялар ва оилалар яратилган.

а) зот — бу келиб чиқиши умумий бўлган, муайян хужалик шароитида зотнинг ижодий фаолияти таъсирида ташкил топган, «уз ичида» урчи- тиш учун етарли сонда бўлган, танлаш ва хиллаш, парвариш қилиш йули билан шунингдек, уни муайян турга мансуб бўлган бошқа ҳайвон зот- ларидан ажратиш турадиган морфологик, физиологик ҳамда хужалик учун зотда хоссаларининг спецификлиги туфайли сақланиб келаётган ҳайвон- ларнинг яхлит бир группасидир.

б) зот группаси муайян хужалик ва табиий шароитда бир зотнинг завод типини соф зотни урчитиш ёки хужалик ва наслдорлик қиммати- га эга бўлган бошқа зотлар (турлар) билан чатиштириш йули билан вужудга келтирилган, танлаш, хиллаш ва парвариш қилиш йули билан сақлаб кели- нган, узига хос морфологик, физиологик, маҳсулдорлик ҳамда хужалик қимматли бошқа хоссаларга эга бўлган қишлоқ хужалик ҳайвонлари группасини уз ичига олади. Зот группаси урчитиш зонаси шароитига мослаш-

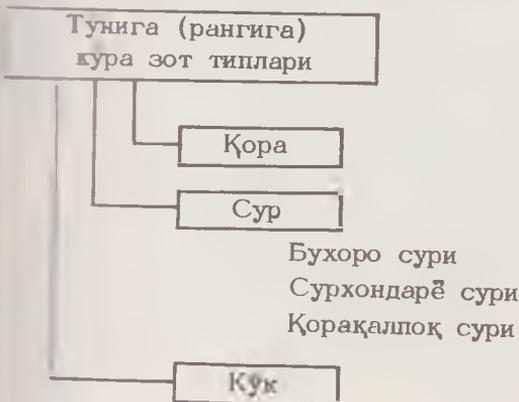

Рис. 1. Зот типлари.

ган, муайян генеалогик струк- турага эга бўлиши керак, шу билан бирга зот группаси узоқ вақт давомида «уз ичида» ур- чителиш учун етарли даражада кўп сонли эмас. Янги зот груп- пасидаги ҳайвонлар сони маж- бурий чатиштиришларсиз «уз ичида» урчитишни ва бунда юк- сак наслдорлик ҳамда маҳсул- дорлик хоссалари, шунингдек, узига хос сифатлари сақланиб қолишини таъминлайдиган ми- нимал чегараларга етиши билан у апробация қилинади (маъқул- ланади) ва янги зот деб қабул қилинади.

в) экологик (зонал) ёки зот ичидаги тип деб зотнинг бир қисми булган, конкрет хужалик-иқлим шароитида вужудга келтирилган, зот учун умумий булган хоссалардан ташқари, уз махсулдорлик йуналишининг ишончли специфик хусусиятларига, гавда тузилиши ва конституцияси характерига, урчитиш зонасининг шароитига мослашганлик, касалликларга чидамлилиқ ва юксак иқтисодий самарадорлик жиҳатларига ҳам эга булган ҳайвонлар группасига айтилади.

Қоракул қўйларнинг зонал ёки экологик типлари:

жанубий қумли чул типи;

жанубий соз тупроқли, гипслашган чул типи;

тоғ олди чала чул типи;

шимолий чул типи (вужудга келаётган);

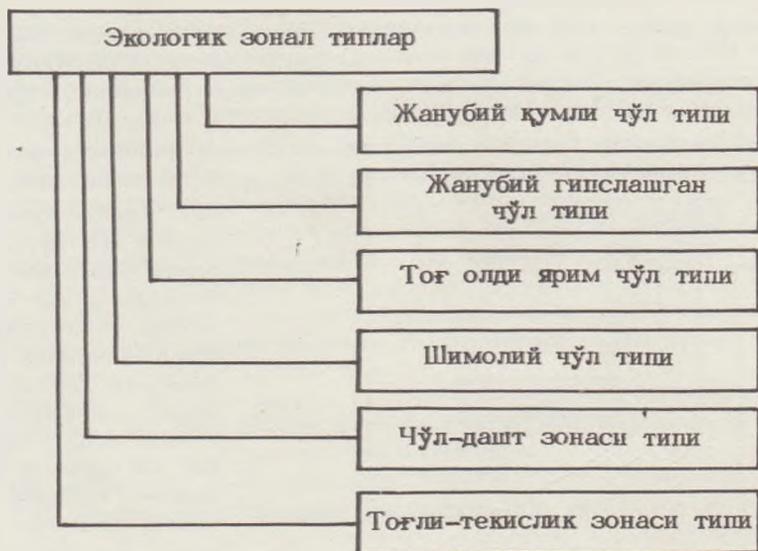
чул-дашт типи (вужудга келаётган).

Қоракул қўйларнинг экологик типлари вужудга келган шароитни таърифлаш учун қуйида улар урчитиладиган зоналар характеристикасини келтириб утамиз.*

Жанубий қумли чуллар — Каспий денгизи билан Копетдоғ, Помир-Олой, Тяньшань ва Қоратов тоғлари оралиғида жойлашган территория. Бу территориянинг катта қисмини Қорақум ва Жануби-Ғарбий Қизилқум чуллари эгаллаган. Бошқа хил: шурхоқ, гипслашган тупроқли чул типлари ҳам учрайди. Иқлими муътадил, совуқ қиши ва иссиқ қ у р ғ о қ ё з и б и л а н характерланади. Йиллик уртача ёғин миқдори 80—160 мм, улар асосан қиш-кўклам фаслларида ёғади; кўклам энг сернам мавсумдир. Ёз ойларида ҳавонинг температураси 40-48° гача кўтарилади, тупроғи 70-80° гача қизийди.

Ўсимликлар қоплами составига қуйидаги ем-хашак усимликлари: шувоқ, бир йиллик шўрак утлар, эфемерлар ва эфемероидлар, қумларда эса саксовул, қандим, черкез ва бошқа буталар киради. Гидротермик шароит қулай келганда, купинча қиш даврида яйловларда ут ўсиб чиқади.

Жанубий қумли чуллар қўйлар ва туяларни йилнинг исталган фаслида утлатиш учун яроқлидир. Аммо ем-хашак запаси катта эмас — гектарига 1—1,2 ц га қўйлар ейдиган қуруқ озиқни ташкил этади. Бир бош қўйни йил буйи боқиш учун камида 6 га яйлов керак булади. Қумликларнинг булак-булак дўнгли-тизмали рельефи қиш даврида ҳайвонларни совуқ шамоллардан ҳимоя қилади. Шунинг учун қумлар бағри очик текисликлардан

2-расм. Экологик завод типлари.

*Л. С. Гаевская маълумоти

I класс қузи, жингалаги йирик, жакет барра
типида. Боши ва оёқлари кам жун.
Қалин жакет қоракул тери.

кура иссиқроқ булади. Қумликларда ҳатто қурғоқчилик йилларида ҳам усимликлар уса беради, чунки қумли тупроқнинг ички қатламларида нам тупланади ва сақланиб туради. Қумли яйловлар қоракулчилик учун айниқса қимматлидир. Бу ерларда, одатда, ер бети яхмалак булмайди, қор қалин эмас ва узоқ турмайди. Қумли яйловларнинг усимликлари сийрак ва рельефи паст-баланд эканлиги сабабли қуйлар ем-хашакка булган уз эҳтиёжини қондириш учун катта масофаларни босиб утишга мажбур булади; уларнинг қудуқдан олислаб кетиш (ёйилиш) масофаси суткасига 15-25 км ни ташкил этади. Табиийки, бундай шароитда қуйларнинг эгизак бола бериши юқори эмас — 5% га етади. Қоракул қуйларнинг уч-ажи ва «Равнина» завод типлари ана шундай шароитда чиқарилган.

Жанубий соз, гипслашган тупроқли чул Ўзбекистоннинг жануби-ғарбида катта массив ҳолида жойлашган (Ўртачул) ва Қизилқумда ҳам тарқоқ ҳолда учрайди. Рельефи, одатда, текис ёки бир оз қияроқ; гипслашган кул ранг-қунғир тупроқларда шувоқ-эфемер усимликлар комплекслар ҳолида ҳамда шурхоқ тупроқ усимликлари билан биргаликда кўп учрайди. Асосий ем-хашак усимликлари: сершоҳ бурган — шувоқ; эфемероидлар — ранг, қорабош, қунғирбош; эфемер-бошоқдош усимликлар — арпағон, ялтирбош, шунингдек, ҳар хил икки паллали эфемер ут аралашмаларидан иборат. Шурхоқ ерларда шуродошларнинг бир йиллик турлари — осетра, қуёнчик, балиқкуз, донашур, хардандон кабилар усади.

Агар бу зонадаги яйловларда эфемерлар, бурган (шувоқ), шуракутлар усса, улар турли мавсумларда икки марта: куклам ва ёз даврида ҳамда куз ва қиш даврида қайтадан фойдаланиш учун яроқли булади.

Ўртача йиллик ут (ем-хашак) запаси, икки мартадан утлатишни ҳисобга олганда 3,6 га/ц дан ёки 1,5% га/ц озиқ бирлигидан ошмайди, бу эса ҳар 100 га майдонда йил буйи 30-32 бош қуй боқишни таъминлайди.

Очиқ текисликдан иборат соз, гипслашган тупроқли яйловларда иқлим шароити қумли яйловлардагидан кура қаттиқроқ булиб, қуйлар купинча ноқулай об-ҳаво таъсирига дуч келиб туради. Кучли шамол ва совуқ, баъзан эса яхмалак туфайли бир йилда 20-30 кун қуйларни утлатиб булмайди. Бундай пайтларда улар қутонда ёки қутон-яйлов шароитида асралади. Жанубий гипслашган тупроқли чулда қуйларнинг бир суткада қудуқдан нарига ёйилиш масофаси 8-10 км ни ташкил этади. Қуйларнинг табиий эгизак болалари бу ерда 4-8% га тенг. Қузилар ниҳоятда ипаксимон, кучли пигментлашган ва жуда ялтироқ жунли булиб туғилади. Муйининг узунлиги ва ингичкалиги уртача, жингалаги пишиқ, мездраси юпқа ва уртача пишиқ булади.

Қоракул қуйларнинг қорақум, муборак, конимех, памуқ ва жинов завод типлари ана шундай шароитда вужудга келган ва улар бутун зотнинг муйналик хоссаларини ҳамда белгиларини такомиллаштиришда жуда катта роль уйнаган.

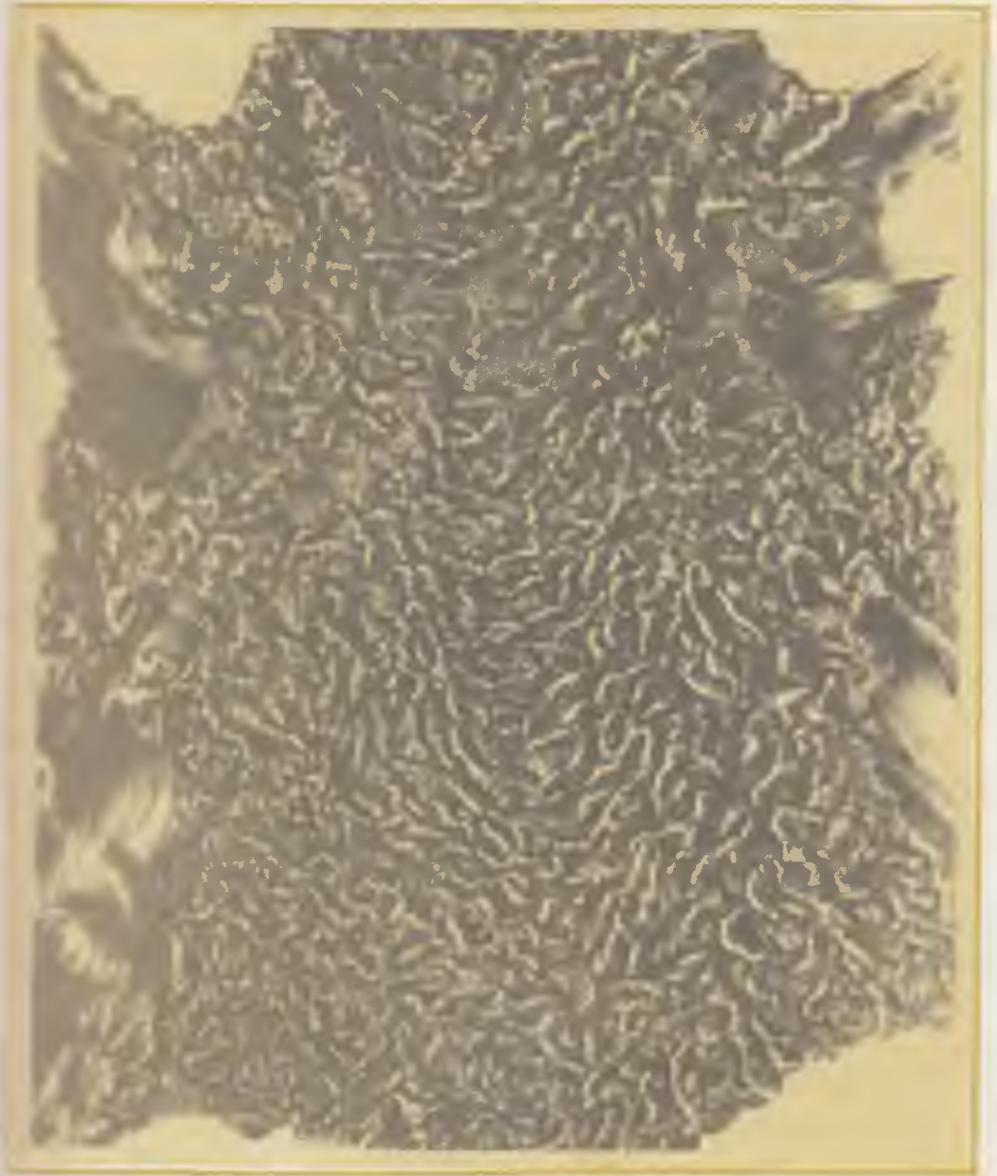
Тоғ олди чала чули соз тупроқли сердунг тоғ этакларидан — Ўрта Осиёнинг Жанубида ва Қозоғистондаги тоғ этаклари буйлаб жойлашган адир ва байирлардан иборат. Тоғ этаги минтақаси асл тоғларни шувоқ-эфемер ва шувоқ ҳамда шурак усимликлар усадиган чул текисликларидан ажратиб туради. Тоғ этакларида йилига 250-400 мм миқдорида ёғин (асосан куклам ва қиш даврида) ёғади. Ёзи қуруқ ва иссиқ. Йиллик уртача температураси 10⁰ атрофида, қишки минимум — 30⁰га етади, ёзги максимум +40⁰дан ошади.

Усимликлари асосан эфемероидлар — йўғон пояли шурак (ранг) ва эфемерлар, янтоқ, каррак аралаш қунғирбош ўтлардан иборат. Бута ва чала бута усимликлар йўқлиги характерлидир.

Об-ҳаво шароити уртача булган йилларда тоғ олди чала чул яйловининг ем-хашак запаси 3-5 га/ц қуруқ массани ташкил этади, аммо бу миқдор катта доирада узғариб туради. Об-ҳаво қулай келган йилларда тоғ этаклари қуйлар учун энг яхши баҳорги ва ёзги яйлов ҳисобланади. Асосий ем-хашак усимликлари эфемерлар ва эфемероидлардан иборат булиб, вегетация даврида 100 кг қуруқ ем-хашак таркибида 80 дан ортиқ озиқ бирлиги

II класс қузи, жингалаги йирик, жакет барра
типида, кам жун.
Қалин жакет қоракул тери.

сақлайди. Усимликлар қуриб қолгач, ем-хашак запаси камайиб, унинг тўйим-лилиги (озиклик қиммати) кескин пасайиб кетади, бунинг орқасида қўйларни куз ва айниқса қиш даврида утлатиб боқиш имконияти камаяди.

Баҳорги ва ёзги яйловларда тўйимли ем-хашак запаси куп булиши қўйларни узоқ масофаларга утлаб кетишдан қўтқаради, мана шу вазият бу ерда гавдаси бирмунча бушроқ тузилган, дағал, қалин ва ёғли терга бой жунли қоракўл қўйлар шаклланишига олиб келган. Бу хил қўйларнинг қиёфасида бу ерда урчитиладиган гуштдор-серёғ қўйлар билан қон сингдириш усулида чатиштириш акс этган. Янги туғилган қўзилар йирик, жун толаси узун, жингалаги унчалик пишиқ эмас, мездраси қалин ва буш булади.

Ушбу зонада қоракўл қўйларнинг нишон завод типни вужудга келтирилган.

Шимолий чўллар қумли, чағиртошли, гипсли (тошли) кенгликлардир. Орол буйи Қорақуми, Катта ва Кичик Бурсиқ чуллари, Қизилқум, Усть-юрт, Бетпақдала чуллари, шимоли-ғарбий Туркистон қирлари шулар жумласига киради. Бу жойларнинг қиши совуқ булади, қор кам ёғади, октябрь ойидаёқ совуқ 33-40⁰ га етади. Кучли шамол ва қор буронлари булиб туради. Тез-тез яхмалак — «жут» содир булиб туради. Бундай офат вақтида касаллик ва очликдан куплаб чорва нобуд булади. Ёзи иссиқ, температураси купинча 46⁰ гача кўтарилади. Ёғиннинг йиллик ўртача миқдори 100-108 мм; улар йилнинг иссиқ фаслида ёғади, шунинг учун усимликларнинг авж олишига унчалик нафи тегмайди. Одатда, ер сатҳидан 50-70 см чуқурликда қалин гипс қатлами бор.

Усимликлари шувоқ-шурак утлар аралашмасидан иборат. Шимолий гипс тупроқли чулнинг ландшафт усимликлари бузтупроқ шувоғи (жовсан), бурган, четир, боялич ва қора саксовул кабилардан иборат. Бир йиллик шурак утлар (серсув ва қуруқ), айрим йилларда эса оз миқдорда эфемер усимликлар ҳам учрайди. Яйловлар купинча қўйлар ҳамда буталарни куз ва қиш даврида боқиш учун яроқлидир. Қўйлар ейдиган қуруқ массанинг ўртача йиллик запаси гектарига 1,3 га/ц чамасидадир. Ем-хашакнинг озиклик қиммати паст, 100 гектар майдоннинг сиғими эса 15 бош қўйдан ошмайди.

Шимолий гипс тупроқли чул яйловлари қоракўлчилик учун етарли даражада узлаштирилган эмас. Қозоғистондаги шимолий қумли чуллар яхшироқ узлаштирилган булиб, бу чулларда бута-ўт қоплами яхши ривожланган. Бу ерда эркакўт, қиёқ сингари утлар; чала буталардан изен, жовсан; буталардан жузгун, терескен, сингрэн, оқ саксовул учрайди. Шимолий зонадаги яйловларда қўйлар йил буйи ердан тула қимматли озик топа олади, унинг запаси йилига ўрта ҳисобда салкам 3,4 га/ц қуруқ ейимли массани ташкил этади. Унинг таркибида эса 1,7 ц озик бирлиги бор. Бундай яйловларнинг сиғими 100 гектар майдонга 40 бош қўйдан кам эмас. Қўйларнинг қудуқдан олисга ёйилиб кетиши ўнча ўзоқ эмас — суткасига 3-6 км чамасида. Табиий равишда эгизак болалаш 6-15% га етади.

Қоракўл қўйларнинг шимолий чўлда вужудга келаётган экологик типни чидамлилиги, совуққа ва ўзоққа чўзиладиган қиш шаронтига бардош бериши, мустаҳкам ривожланганлиги, гавдаси миқти тузилганлиги, яхши ривожланган қалин жун қоплами билан характерланади. Қоракўл терилар сифатли, мўйи бир оз ўсиқроқ, жингалаклари ўртача пишиқ, мездраси қалин ва пишиқ булади. Бу жойлардаги қоракўл қўйлар типда думбали қўйлар билан қон сингдириш усулида чатиштиришнинг таъсири сезилиб туради.

Чўл-даштрайонлари (чул-дашт, зонал чала чул) — Каспийбуйи пасттекислиги (Астрахань ва Қалмиқ даштлари), Қозоғистоннинг паст-баланд районлари, Қорсақпай ясси тоғи, Сарiorқадир. Бу зона ғарбдан шарққа қараб жуда катта масофага чўзилганлиги учун табиати ниҳоятда хилма-хилдир. Иқлими кескин континентал, қурғоқдир, Каспийбуйи пасттекислигида йиллик ўртача температура 4-5⁰ иссиқни ташкил этади. Қишда қор кам ёғади, ўзоққа чўзиладиган илиқ кунлар кетидан кучли буронлар ва яхмалак бошланади, январда температура минимуми — 40⁰ га етади.

II класс қузи, жингалаги уртача йирик, жакет
барра типіда.
Москва жакети қоракул тери.

Ёзи иссиқ, гармсел эсиб туради; июль ойида максимум температура $+40^{\circ}$ гача кутарилади. Ёғиннинг йиллик уртача йиғиндиси 200-250 мм булиб, бутун йил буйи бир текис тақсимланади. Астрахань ва Гурьев даштларидан шарққа борган сайин — Қораорқа чулида иқлим қаттиқлашади: йилига урта ҳисобда 115 мм гача ёғин ёғади, минимал температуралар — 48° гача пасаяди, максимал температуралар эса $+43^{\circ}$ гача кутарилади. Қаттиқ шамол совуқни янада кучайтиради. Қор узоқ сақланади, қалинлиги 20-30 см га етади.

Чала бута ва бута ўсимликлар — шuvoқ, кукпек, чивикўт, бурган, дашт-да ўсадиган чимсимон бошоқдошлардан чалов, бетага ва бошқалар ландшафт ҳосил қилиш ва ем-хашаклик аҳамиятига эга. Оқ шuvoқ, эркакут, чивикўт, бошоқдошлар, чалов, бетага ва бошқа ўсимликлардан 4-8 га /ц миқдориди куруқ озик массаси олинади.

Астрахань областининг Қора тупроқли ерларида қадимдан буён куз ва киш даврида мол боқиб келинади. Сарiorқа яйловлари ҳам қўйчилик учун яроқлидир. Аммо яйловлар фақат баҳор ва ёз даврида яроқли булади. Бу жойларга Мўюнқумдаги кишлол жойларидан Чу дарёси соҳиллари буйлаб ва Бетпақдала чулларидан чорва моллар ҳайдаб келтирилади; кишда чул даштларида қўйлар усти ёпиқ қўтонларда қўлда озуқа бериб боқилади. Куклам, ёз мавсумида улар аксари кичик масофаларга ёйилтирилади, кечалари эса улар қўтон ва қўраларга қамаб қўйилади.

Бундай шарoитда бақувват тузилган, асосан дағал конституцияли қўйлар типи шаклланмоқда. Совлиқларининг вазни 45-55 кг, қўчқорлари эса 60-75 кг келади. Йиллик жун қирқими унчалик юқори эмас: совлиқларидан 3—3,5 кг, қўчқорларидан 3,5-4 кг дан жун қирқиб олинади.

Чул даштларида урчитиладиган қоракўл қўйлар серпушт булади. Уларнинг табиий эгизак болалаши 25-30%га етади. Қўзилари йирик, якка туғилган қўзиларнинг вазни 4-4,5 кг, эгизак қўзиларники 3-3,4 кг келади. Териси катталиги билан фарқ қилади, жуни бир оз ўсиқ, жингалаги бушроқ, кўп эгизак туғилиши сабабли қалин мездрали тери ҳам, юпқа мездрали тери ҳам кўп учрайди. Чул-дашт зонаси районларида қоракўл қўйлар соф ҳолда урчитиб келинган.

Тоғ ва тоғолди текислик зона. Бу зонага Ўзбекистон шарoитида урчитиладиган қўйлар киради. Шундай қилиб, қоракўл қўйларни арид зонанинг экологик жиҳатдан ҳар хил булган мезoиқклимли районларида урчитиш уларнинг зонал экологик типларини вужудга келтиришга ёрдам беради.

Завод типии деганда, кишлоқ хўжалик ҳайвонларининг чекланган группаси — наслчилик заводида (наслчилик совхозии ёки хўжалигида) ва унинг тармоқ хўжаликларида селекционерлар ҳайвонларни линияли ҳамда завод линияларини бирлаштирувчи кросслар асосида урчитиш борасидаги фаолияти натижасида яратилган зотнинг бир қисми тушунилади. Бунинг оқибатида қўйларда морфологик, физиологик, маҳсулдорлик ва бошқа, яъни муайян наслчилик заводи (наслчилик совхозии ёки хўжалиги) подасига хос булган ва заводнинг янги типини (маркасини) ташкил этадиган, наслдан-наслга узгармай ўтадиган хоссалар вужудга келган.

Қора қоракўл қўйларнинг завод типлари: «Равнина», уч-ажи, қоракўм, муборак, нишон, ўзбекистон (памўқ, жинол), задарё, кабадиан типлари ҳамда аскания-серпушт зот типии.

Кўк қоракўл қўйларнинг завод типлари: жанубий ўзбекистон типии, нурута, кабадиан, ғузор ва гурьев типии.

Сур қоракўл қўйларнинг зот типлари: бухоро сури, сурхондарё сури ва қоракалпоқ сури сингари зот типларидан иборат.

Сур қўйларнинг бухоро зот типиида қўйидаги завод типлари вужудга келтирилган: свердлов, қизилқум, қоракўм, навоий, нурута, толимаржон типлари — ҳаммаси тилла ранг ва кумуш ранг нақшли.

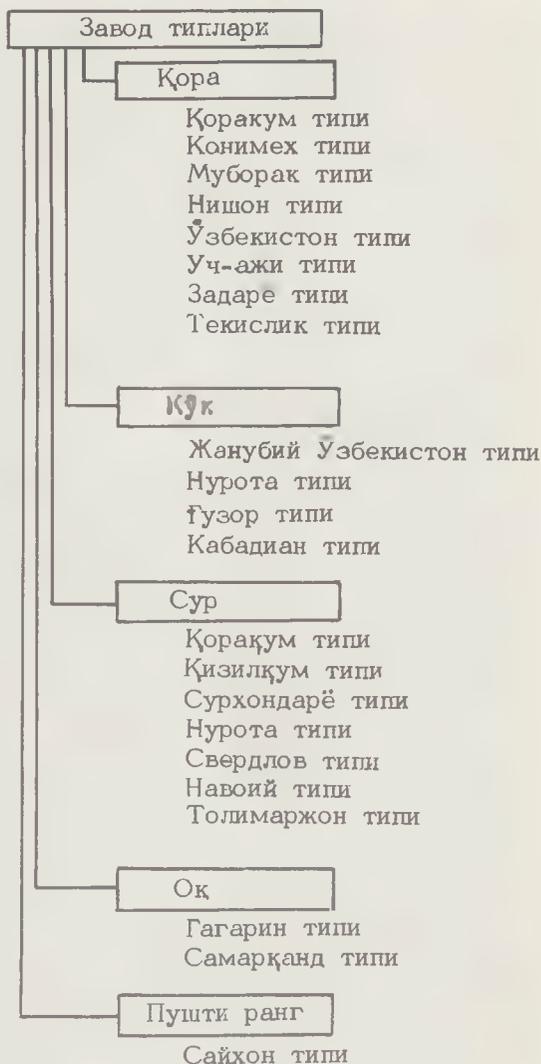
Сур рангли қорақул қўйларнинг сурхондарё зот типидида бронзасимон, платинасимон, қаҳрабо ранг, антрацит ва оч пушти (червон ранг) нақшлар вужудга келтирилган.

Сур рангли қорақул қўйларнинг қорақалпоқ зот типидида шамчироқгул, урикгули, пўлати сур, шабдор, чақир ва камар сингари нақшлар ҳосил қилинган.

Завод линияси деганда, узига хос сифатга эга булган ва асли бир ёки бир нечта машҳур уруғбоши ҳайвондан тарқалган юқори маҳсулдор ҳайвонлар группаси тушунилади. Бундай ҳайвонлар гавда тузилиши типини, биологик ва ҳужалик учун фойдали хоссаларни мустаҳкам мерос қилиб олади ва бу хоссалар муайян мақсадга қаратилган наслчилик ишлари ёрдамида уч ва ундан ортиқ авлод давомида яхшилаш бориш йуналишида сақлаб турилади ва ривожлантирилади. Линия типиди (стандарт) талабларига ҳамда шу линия устида олиб бориладиган, уруғбоши ҳайвонга (уруғбоши ҳайвонларга) тааллуқли — унинг эркак ва урғочи буғинлари орқали амалга ошириладиган наслчилик мақсадларига жавоб берадиган ҳам ма ҳайвонлар завод линиясига киритилади.

Ҳайвонларнинг қайси линияга мансублиги шажарасининг уруғбоши «қони» билан туйинганлигига қараб аниқланади ва селекционерлар томонидан белгиланади. Завод линиясининг уруғбошисига қариндош булмаган, аммо маҳсулдорлик типиди ва наслдорлик хоссаларига кура унга ухшаш булган ҳайвонлардан, зарурат туғилган тақдирда, линия устида олиб бориладиган ишларда фойдаланиш мумкин.

Завод линиясиди типиди барча наслчилик ҳужаликлари учун бир хилда ишлаб чиқилади ва бу ҳужаликларда уни уруғбошининг етук ёшдаги энг яқин буғинларининг шу маҳсулдорлик курсаткичлари асосида, узаро фарқ қиладиган ҳужалик-биологик сифатлариниди ҳисобга олган ҳолда яратилади. Завод линиясиниди вужудга келтириш жараёнида дастлабки тасдиқланган (танлаб олинган) типтар боқиш, асраш шароитиди яхшиланиши ва ҳайвонлар маҳсулдорлигининг наслчиликши планларида акс эттирилган даражада умумий ортисиди муносабати билан курсаткичларни яхшилаш томонига қараб узгартирила бориши керак. «Қорақум» ва Гагарин номли наслчилик совхозларида машҳур наслдор қўчқорлар линиялариди вужудга келтирилган.

3-расм. Завод типлари.

О и л а деганда, зот ва зот группасидаги, экологик ёки завод типи, завод линияси ичидаги, муайян зот ичида машҳур булган урғочи уруғбошининг бир қатор урғочи буғинларидан ташкил топган (урғочи I, II, III авлодлари ва ҳоказо) юқори даражада маҳсулдор қишлоқ хужалик ҳайвонларининг бир группаси тушунилади. Ушбу буғинлар морфологик, маҳсулдорлик ва бошқа хоссаларининг ўзига хослиги жиҳатидан уруғбошига уҳшаш булади.

4-расм. Давлат наслчилик заводлари.

Қоракул қўйлар зотининг структураси ранги, (қора, қўк, сур, пушти ранг, жигар ранг, оқ), терисининг сифати (жакет типи — ярим доира шаклидаги қалами жингалакли; кавказ типи — бирмунча ўсиқ жунли ярим доира шаклидаги қалами калта жингалакли; қовурғасимон тип — қовурғасимон қалами жингалакли ва ясси тип-ясси қалами жингалакли), конституционал хусусиятлари (пишиқ тип — ғузамой; дағал — оқгул; нозик-нозик ва жуда нозиклашган-қирриқ) жиҳатидан бир-биридан фарқ қиладиган зот типларини ўз ичига олади.

ҚОРАКУЛ ҚЎЙЛАР КОНСТИТУЦИЯСИ

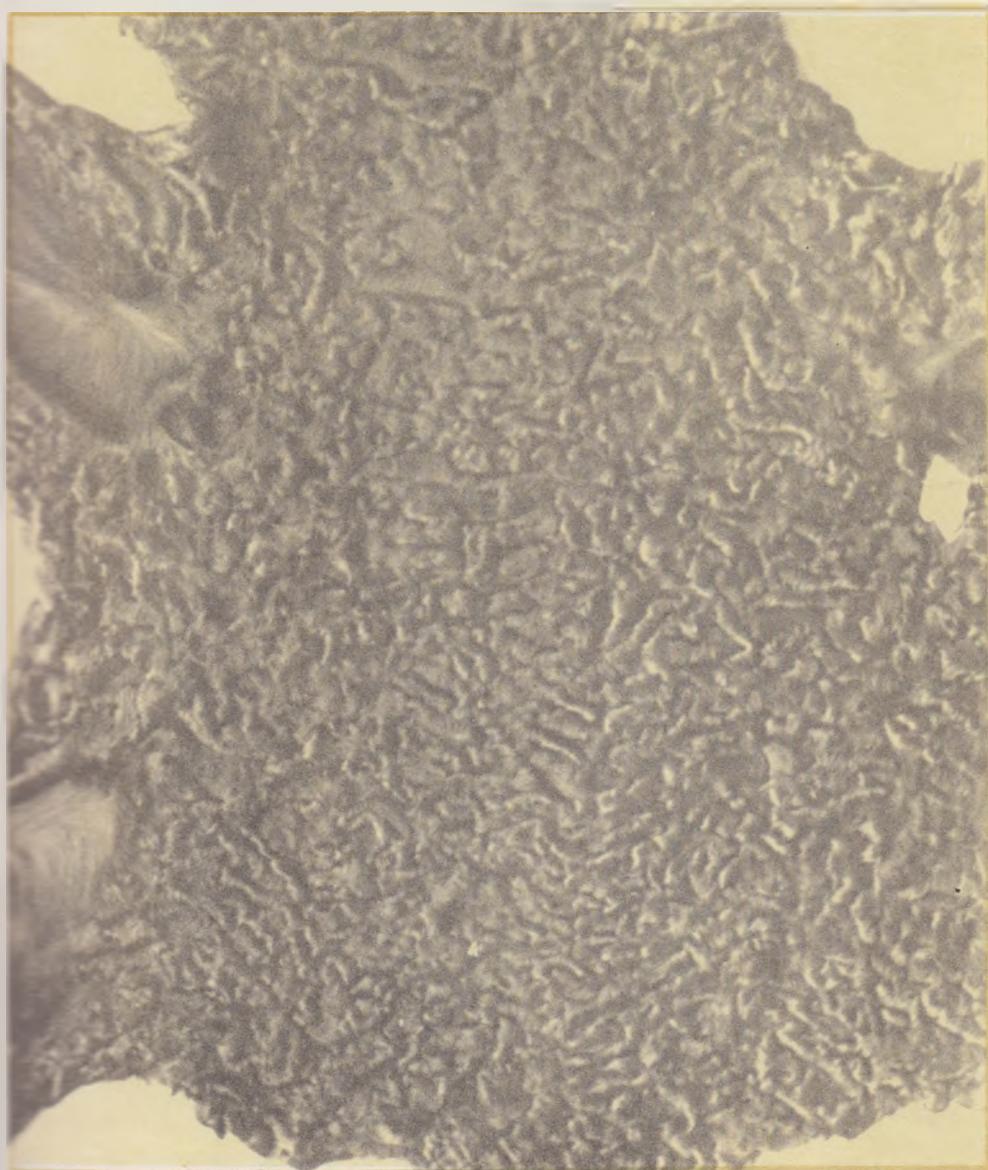
Ҳайвонлар конституцияси туғрисидаги таълимот жуда қадим замонларда пайдо булган. Эрамиздан аввалги V асрдаёқ қадимги юнон тарихчиси Ксенофонт ҳайвонлар конституциясини илк бор эслатиб ўтган. Қадимги юнон ҳақими Гиппократ одамга нисбатан «яхши» ва «ёмон» «кучли» ва «заиф», «қуруқ» ва «нам», «бушанг» ва «таранг» конституцияни қўллаган. У конституция типини туғма сифат деб ҳисоблаган ва у яшаш шароити билан чамбарчас боғлиқ эканлигини уқтириб ўтган.

Аристотель касалликлар моҳиятини организмдаги тўрт хил «гумор» ёки «шира»нинг ўзгариши билан тушунтирган. У кишиларнинг конституционал типлари у ёки бу хил ширанинг ортиб кетишига боғлиқ деб ҳисоблаган.

III класс қузи, жингалаги ұртача йирик, жакет барра типида. Боши, оёқлари ва қорни кам жун.

Жакет II қоракул тери.

ва одамларни мижозига қараб холерик, сангвиник, флегматик ҳамда меланхолик деб аталувчи тоифаларга ажратган. Конституция проблемаси Гален таълимотида янада ривожлантирилди, у габитус (экстерьер) туғрисидаги тушунчани киритди. Куруниб турибдики, қадимги олимлар тушунчасига кура, конституция яхлит система булиб, унинг барча қисмлари узаро боғланган ва ташқи муҳитга тобеدير.

Фанда диалектик методнинг қарор топиши конституция масалаларининг туғри талқин қилинишига ёрдам берди. Унга организм корреляцион белгиларининг намоён булиши деб қарала бошлади. Совет олими Е. Я. Борисенконинг ёзишича, ҳайвоннинг конституция типи бутун организмнинг анатомик-физиологик хусусиятларини акс эттиради, у ирсий нишонлар ва индивидуал ривожланиш шароити сабабли пайдо булган, маҳсулдорлик характери ва организмнинг ташқи шароит таъсирига жавоб қайтариш (мосланиш) қобилияти билан боғлиқдир.

Органлар ҳамда туқималарнинг шакли билан функцияси узаро боғлиқ булганлиги сабабли экстерьер (ташқи тузилиш) билан интерьер (ички тузилиш) нисбатини аниқлаш ғоят муҳим амалий аҳамиятга эга. П. Н. Кулешов ёзганидек, ҳайвон экстерьерига усталик билан баҳо бериш унинг анатомик-физиологик сифатларига қиёсий-морфологик анализ методи асосида баҳо бериш булиб хизмат қилади.

Моддалар алмашинувининг характери органлар ва бутун организмнинг формасида акс этади. Формага қараб суяк, мушак, без туқималарининг сифати, организмнинг анатомик-физиологик ҳолати туғрисида фикр юритиш мумкин. Селекция-наслчилик ишларида қўйларнинг ички тузилиши туғрисида уларнинг ташқи формаларига қараб фикр юритилади.

Конституцияни урганишда интерьер хусусиятларига алоҳида эътибор берилади. Экстерьер ва интерьер баҳолари бирга қўшилиб, организмнинг узаро боғлиқлиги ва яхлитлиги принципини ифодалайди.

Қоракул қўйлар экстерьер ва конституциясида чул ва чала чулларнинг кескин шароити уз таъсирини қолдирган. М. Ф. Иванов (1922), Е. В. Одинцова, Г. И. Болабан (1931), В. М. Юдин (1932), И. Я. Аверьянов (1950) қўзилар терисининг хоссалари билан катта қўйларнинг конституцияси уртасида боғлиқлик борлигини таъкидлаганлар. Шу асосда янги туғилган қўзилар конституцияси уч асосий типга: мустаҳкам, нозик ва дағал типларга ажратилган.

Мустаҳкам типдаги қўзилар уртача ривожланган, гармоник тузилган, суяклари мустаҳкам булади. Салгина дунг қаншарлиги муайян зот учун типик белгидир. Териси эркин, уртача қалинликда, пишиқ. Жингалаклари асосан уртача йирик, боши ва оёқлари жингалаклар билан уртача қопланган.

Нозик типдаги қўзилар тирик вазнига кура ушоқ, суяклари ингичка, боши чузиқроқ ва туғри профилли булади. Жингалакларининг кўпчилиги майда. Боши ва оёқлари камжун. Териси юпқа, эркин ёки таранг.

Дағал типдаги қўзилар йирик, суяги оғир (салмоқдор) ва қупол булади. Дунг қаншарлиги кучли ифодаланган. Териси қалин, пишиқ ёки буш. Жингалакларининг кўпчилиги йирик. Боши ва оёқлари сержун.

Ирсият билан бир қаторда ташқи муҳит, айниқса боқиш шароити ҳам конституцияни шакллантирувчи муҳим фактордир. Ўсиш ва ривожланиш жараёнида қўзилар боқиш, асраш ва бошқа факторлар таъсирида нозик типдан мустаҳкам ёки ортиқча ривожланган типларга ўсиб ўтиши, мустаҳкам типдаги қўзилар эса дағал ёки нозик типга айланиши ёхуд мустаҳкам-лигича қолиши мумкин. Дағал қўзилар мустаҳкам типга айланади ёки уз типиде қола беради.

Ҳайвонлар вояга етганда аввалгисига қарама-қарши конституцион тип касб этади. Буни 5-жадвал маълумотларидан куриш мумкин.

Мустаҳкам конституцияли ҳайвонлар сони 86,4% дан 56,9% гача камай-

Бухоро сури (тилла ранг).

Туғилган вақтидаги конституция типи	Қўзилар сони		1,5 ёшлик чоғидаги конституция типи		
	бош	%	нозик	мустаҳкам	дағал
Нозик	42	1,0	23,8	66,7	9,5
Мустаҳкам	3548	86,4	10,6	66,1	23,3
Дағал	518	12,6	7,2	47,8	45,0
Жами бош сони			518	2338	1252
%			12,6	56,9	30,5

ган, нозик конституциялилар 1% дан 12,6% гача ва дағал конституциялилар 12,6% дан 30,5% гача купайган.

Туғилган вақтида нозик конституцияга мойил булган қўзилар ривожланишдаги қолоқлигини тулдириб, мустаҳкам ва дағал типдаги ҳайвонлар булиб етилади. Бошқалари эса, аксинча, ривожланиш учун шароит булмаганлиги натижасида анча орқада қолади ва етук вақтида нозик конституцияга эга бўлади.

Катта ёшли қорақул қўйлар турт хил жун-конституция типига эга бўлади. Уларни саралашда бу типлар ҳисобга олиниши керак.

М у с т а ҳ к а м тип (чорвадорлар классификацияси буйича «ғузамоё»). Бундай қўйларнинг суяги нормал ривожланган ва териси юпқа, пишиқ бўлади. Жуни эластик ва етарли даражада қалин, кокилчалар ташкил қилиб, ёйилиб туради. Жун қопламида ута дағал қилтиқ ва майин калта тивит булмайди. Ёғ-тер миқдори нормал, айрим ҳайвонларда куп бўлади. Қорни, боши ва оёқларининг сержунлиги яхши ва қониқарли. Подаларда мустаҳкам типдаги қўйлар жами қўйларнинг қарийб 60% ни ташкил этади.

Баҳорги жуни асосан II ва I классларга киради.

Уртача ва майда жингалакли элита ва I классга киритиладиган қўйлар етилган пайтида хийлагина бир текис жунли мустаҳкам конституцияга эга бўлади. Ушбу тип барча қорақулчилик зоналарида урчитиш учун энг мақбул тип ҳисобланади.

Н о з и к типдаги («нозик») қўйларнинг жун қоплами қалин ёки унчалик қалин эмас, жуни эластик буралган ва кокилчалар ташкил этади. Ёноғида оралиқ (ўткинчи) мўйлар ва тивит купчиликни ташкил қилади. Ёғли тер миқдори уртача. Боши ва оёқлари яхшигина, уртача сержун. Жуни бирмунча депигментланади (рангини йўқотади). Суяклари мустаҳкам типдаги қўйларники каби ривожланган. Бундай қўйлар подада қарийб 7% ни ташкил этади.

Д а ф а л типдаги («оқгул») қўйлар суякдор, боши қупол ва оғир бўлади. Териси қалин ёки буш. Жунида узун дағал қилтиқлар куп, тивит кам, йирик, купинча туғри кокилчалар ташкил қилиб, асосигача ёйилиб туради. Одатда, улар кучли даражада депигментланган (рангини йўқотган) бўлади. Қорни, боши ва оёқлари унчалик сержун эмас. Дағал типдаги қўйлар подада қарийб 30% ни ташкил этади, асосан III класс жун беради. Қўзилари купроқ дағал конституцияли, йирик, буш жингалакли, қалин мездрали булиб туғилади.

Ў т а н о з и к л а ш г а н тип («қирриқ») — охирги форма. Бундай қўйларнинг суяги ва боши енгил, териси юпқа бўлади. Жуни сертивитлиги билан фарқ қилади, толаси калта, кучли даражада буралган, камроқ депигментацияланган, купинча қуруқ бўлади, чала (буш) штапель ҳосил қилади. Қорни, боши ва оёқлари калта қуруқ жун билан қопланган. Бундай қўйлардан

энг кам жун қирқиб олинади. Бу хил қўйлар подада 3% дан камроқ қисмни ташкил этади.

Ҳамма ҳайвонлар ҳам у ёки бу конституционал типнинг айтиб утилган хоссаларига эга булавермайди. Оралиқ (уткинчи) формалардаги ҳайвонлар ҳам учраб туради; бундай ҳайвонлар ўзлари купроқ ухшайдиган типга киритилиши керак, аммо бунда уларнинг семизлиги албатта, ҳисобга олиниши шарт, чунки фақат нормал семизликдаги ҳайвонларни туғри баҳолаш мумкин.

Катта ёшдаги қўйларни баҳолаш қўзиларни териси сифатига қараб баҳолашнинг ўрнини босолмайди, бундай баҳолаш асосий усул булолмайди.

Қорақўл тери типлари қўзилар туғилгандан кейинги дастлабки кунларда аниқланади, чунки қўзилар ўсиб, ривожланган сари, айниқса, жуни ўсган сари жингалаклари бузила боради ва натижада қўзининг муайян қорақўл тери типига мансублигини аниқлаш мумкин булмай қолади. Янги туғилган қўзиларнинг қорақўл тери типи зотнинг асосий белгиси булган қаламигул (қаламгулли) жингалак хилларига қараб аниқланади.

Жакет тип — ярим доирасимон буралган, қаламгулли жингалаклари куп, улар орасида ловиягулли жингалаклар ҳам учрайди.

Кавказ типи — бир оз ўсиқ мўйли, ярим доира тарзида буралган, қаламгулли ва ловиягулли жингалакли булади.

Қовурғасимон тип — қовурғасимон қаламгулли жингалак ва ёлчалар ёки бошқа шакл ва типдаги жингалаклар аралашган ёлчалар купчиликни ташкил этади.

Ясси тип — ясси қаламгулли ва ясси ёлгулли жингалаклар купчиликни ташкил этади, шу билан бирга лос жунлари ҳам булади.

5-рәсм. Жун-конституция типлари:

а-деғал конституция; б-мустаҳкам конституция; в-нозик конституция.

Бухоро сури (кумуш ранг).

Турли хил қоракул тери типларига мансуб қузилар ҳар хил ўсиб ривожланади (6-жадвал).

6-жадвал. Турли қоракул тери типдаги қуйлар тирик вазни, жингалаги уртача йириклигининг ёшга боғлиқлиги

Қоракул тери типи	Попадаги салмоғи (%)	Тирик вазни (кг)			
		туғилганда	4,5 ойлигида ажратилганда	1,5 ёшида	2,5 ёшида
Жакет	42,7	3,85	18,27	28,19	36,80
Кавказ	17,9	3,97	19,04	29,21	38,17
Қовурғасимон	32,2	3,60	17,86	26,59	35,69
Ясси	7,2	3,53	16,93	25,17	34,05

Ҳар хил қоракул тери типларига мансуб бўлган ва янги туғилган пайтида жингалагининг йириклигида фарқ бўлмаган қузиларда аниқ статистик тафовутлар кузатилмайди. Ёши катталашган вақтда ҳам уларнинг ривожланиши ва тирик вазнидаги фарқ унчалик эмас.

Қоракул тери типлари катта ёшли қуйларнинг жун-конституция типлари билан қанчалик боғлиқлигини аниқлаш учун ҳайвонлар устида баҳолаш ишлари олиб борилганда қуйидаги маълумотлар олинган (7-жадвал).

7-жадвал. Қоракул тери типларининг катта ёшли қуйларнинг жун-конституция типлари билан боғлиқлиги

Қоракул тери типи	Конституция типлари нисбати (%)		
	нозик	мустаҳкам	дағал
Жакет	9,9	64,0	26,1
Кавказ	—	32,0	68,0
Қовурғасимон	21,5	61,5	17,8
Ясси	40,9	47,5	11,6

Катта ёшли қоракул қуйларга жун-конституция типига қараб баҳо берилганда, туғилган вақтида жакет қоракул типига киритилган қузиларнинг асосий купчилиги ўсиб, мустаҳкам конституция типига, бир оз камроғи дағал типга ва энг кам қисми нозик типга ўтганлиги аниқланган.

Улар кавказ қоракул тери типидан дағал типга, озроқ қисми мустаҳкам типга айланган. Қовурғасимон қоракул типдаги қузилар вояга етганда асосан мустаҳкам типга, озроқ қисми нозик ва дағал типларга ўтган, ясси-гулли қоракул тери типдаги қузилар эса асосан мустаҳкам ва нозик типларга ва озроқ қисми дағал конституция типига айланган.

Шундай қилиб, қузиларнинг қоракул тери типлари билан етук қоракул қуйларнинг конституция типлари ўртасидаги боғланиш унчалик кучли эмас.

Экстерьер — бу конституциянинг соғломлик ва маҳсулдорлик характерининг ташқи курунишидир. Қўйлар экстерьерни мучаларининг ривожланганлигига қараб таърифланади ва баҳоланади. Муча (статья) организмнинг уз анатомик негизига эга бўлган ва экстерьерни урганишда ажратиб курсатиладиган қисмидир. Мучаларга қараб ҳайвонларнинг конституция типини ва бошқа анатомик-морфологик хусусиятларини аниқлаш мумкин.

Қўйларнинг мучалари куз билан чамалаб, органолептик-пайпаслаш, линейка, сантиметрли лента билан улчаб кўриш ва суратга олиш йули билан ўлчанади. Қўйларга бошидан бошлаб баҳо берилади.

Бош. Билимдон зоотехник қўйнинг бошига қараб жинси ва ёшини, конституцияси типини ва умумий ҳолатини аниқлай олади. Нозик конституцияли қўйларнинг пешанаси тор ва боши узун бўлади, манглай тор ва боши калтароқ бўлиши дағал конституцияга хос хусусиятидир. Мустаҳкам конституцияли қўйлар бошининг эни ҳам, буйи ҳам нормал бўлади. Дунг қаншарлилик мустаҳкам конституция белгисидир. Бошнинг юз қисми ва қулоқлардаги тақир жуннинг ранги қузи туғилган вақтда қандай бўлса, кейинчалик ҳам шундайлигича қолади. Ҳайвоннинг ёши тишига қараб аниқланади; қулоқларининг катта-кичиклиги ва ҳолати нерв-гуморал ҳолати қандайлигидан далолат беради, лаб ва кўзлар соҳасидаги жунининг ранги ешидан дарак беради.

Буин. Буйиннинг сержунлиги ва айланаси (йўғонлиги) ҳайвоннинг семизлиги ва конституцияси типидан далолат бериши мумкин. Яғрини текис, кураклар уртасида чуқур тушиб турмайдиган, уртача узунликда ва орқа қисмига текис туташиб кетган бўлгани маъқул. Тор яғрин-ясси гавдалик, ёмон гуштдорлик белгисидир.

Орқа. Умуртқа поғонаси текис ва узун бўлиши керак. Орқанинг яхши ривожланган бўлиши конституциянинг мустаҳкамлигидан далолат беради. Орқанинг тузилишида нонормаллик, айниқса эгилиб тушганлик яхши эмас.

Бел. Бели қанчалик узун ва текис бўлса, қўйлар шунчалик соғлом ва бақувват бўлади. Белнинг калта ва тор бўлиши нозик конституция белгисидир.

Кукрак. Баҳо бераётганда кукрагининг кенглиги ва чуқурлиги улчаб курилади. Нафас олиш ва қон айланиш органларининг фаолияти нормал эканлиги туғрисида фикр юритиш учун кукрак суяклари, мускуллари қанчалик ривожланганлигига эътибор берилади. Тор ва ушоқ кукрак нозик конституцияли, кенг кукрак дағал конституцияли, уртача кукрак мустаҳкам конституцияли қўйлар учун хос белгидир.

Кет қисми. Думғазаси туғри ва текис бўлиши керак. Унинг осилиб тушган, қия ва тор бўлиши экстерьер нуқсонни ҳисобланади.

Қорин, одатда, ҳажмдор, бочкасимон бўлади ва бу овқат ҳазм қилиш системаси яхши ривожланганлигини ифодалайди.

Оёқлари бақувват, яхши ривожланган, туғри ўрнашган, бўғинлари яхши ифодаланган, бақай ва туёқлари мустаҳкам бўлиши керак.

Дум узун-серёғ, учи характерли «S» симон шаклда эгилиб тушган бўлиши керак. Жуни ипаксимон, ялтироқ. Думида песига, қуруқ ва улик жун бўлиши жингалаклар деформацияси мерос бўлиб ўтганлигини курсатади.

Елин. Эмчакларининг шаклига қараб совлиқларнинг серсутлигини аниқлаш мумкин.

Н. П. Чирвинский, А. А. Малигонов, С. Н. Боголюбский, Ж. Хеммонд ва бошқалар ҳомилалик даврида экстерьер мучаларининг усиши нотекис боришини аниқлаганлар. Эмбрион даврида бошнинг кенглиги (70-71%) почка айланаси (72-78%), бошнинг узунлиги (55-57%) энг кўп ривожланган бўлади. Ҳомилалик даврида тез ўсувчи мучалар туғилгандан кейин секин ўсади ва бунинг аксича бўлади.

Рангдор (пушти ранг-гулигаз).

Бухоро сури (бронзасимон) — қорақўлча.

Экстерьер мучаларини қоракул қўйлар туғилгандан бошлаб то 1,5 ёшга етгунча усиши ва ривожланиши билан боғлаб урганиш уларнинг усиши 2 ёшгача давом этишини кўрсатди (8-жадвал).

8-жадвал. Қўзиларнинг тирик вазни ва экстерьер мучалари улчамларининг ёшга қараб ўзгариши (Э. К. Кримская маълумоти)

Курсаткичлар	Туғилган вақтида	Онасидан ажратилганда	12 ойли гда	18 ойли- гда
Тирик вазни (кг)	4,68	25,64	36,65	42,77
Яғринигача баландлиги (см)	36,54	56,04	64,43	65,86
Гавдасининг қия узунлиги (см)	30,85	56,43	63,36	66,41
Думғазасигача баландлиги (см)	38,03	57,93	64,80	66,31
Кўкрак чуқурлиги (см)	14,55	23,62	28,66	30,05
Кўкрак кенглиги (см)	9,36	13,40	15,78	17,03
Сағрисининг кенглиги (см)	7,17	12,04	14,83	16,38
Бошининг узунлиги (см)	12,05	19,48	20,98	21,91
Кўкрак айланаси (см)	40,26	68,01	77,72	84,17
Поча айланаси (см)	5,75	7,04	7,69	7,99

Қоракул қўйлар ҳаётининг турли даврларида гавдасининг қисмлари бир хил тезликда ўсмайди. Туғилгандан то 4,5 ойлик булгунча қўйлар жуда тез ўсади, шундан кейин бирмунча секинланиш даври бошланади.

ҚОРАКУЛ ҚЎЙЛАР ГАВДА ТУЗИЛИШИНING ИНДЕКСЛАРИ

Гавда тузилиши индекслари экстерьер улчамлари асосида белгиланади ва мучаларнинг нисбий ривожланишини аниқлашга имкон беради. Асосан: узунёқлик, чузиқлик (буйдорлик), салмоқдорлик, кўкракдорлик, суякдорлик индекслари урганилади.

Келтирилган деярли барча индекслар бўйича қоракул қўйларнинг жингалаклари йирик-майдалигини ҳисобга олган ҳолда таққослаб кўрилаётган группалари уртасида аниқ фарқ йўқ. Бироқ конституция типлари бўйича олиб қаралганда, узунёқлик, буйдорлик, кўкракдорлик ва суякдорлик индекслари бўйича аниқ фарқ кўзга ташланади.

Гавда тузилиши индекслари қоракул қўйларнинг жинс, ёш ва конституция хусусиятларини характерлаши мумкин. Типларга, завод типларига хос булган ва бошқа хусусиятларни таққослаб кўриш йўли билан улар уртасидаги фарқни процентларда ҳисоблаб чиқариш мумкин.

ҚОРАКУЛ ҚЎЙЛАР ЁШINI АНИҚ-ЛАШ

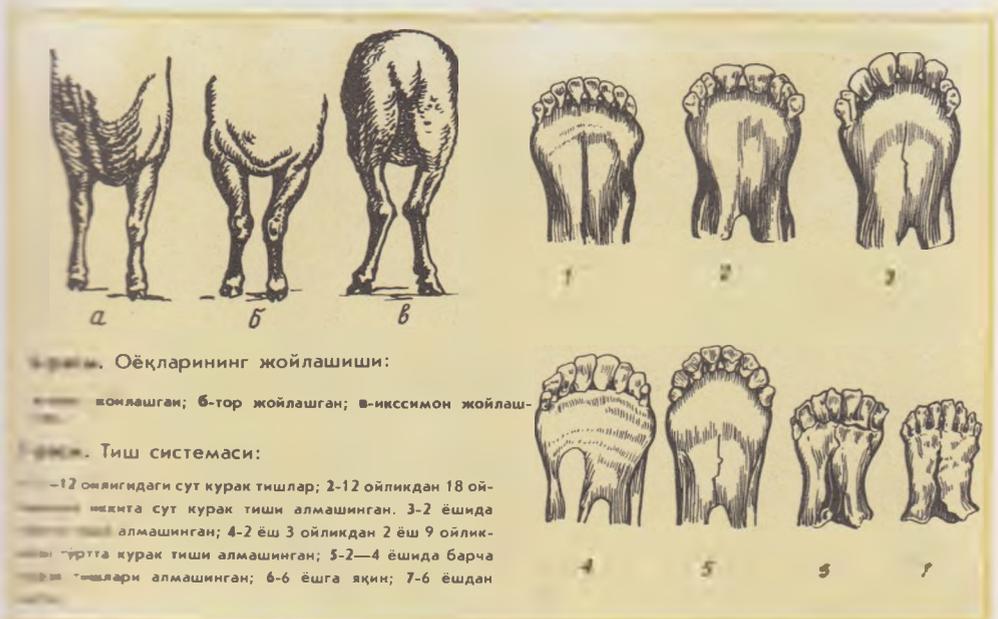
Қоракул қўйлар ёшини тишларига қараб аниқлашни юқорида айтиб ўтган эдик. Шунинг эслатиб ўтиш керакки, қоракул қўйда 32та тиш булиб, шундан 24таси жағ тишлар ва 8таси курак тишлардир. Юқори ва пастки жағларда 12 тадан — ҳар томонда 6 тадан жағ тиш жойлашган. Курак тишлар пастки жағнинг олдинги қисмида жойлашган; юқори жағда курак тишлар урнида қаттиқ, мускулдор ғулача булади. Ички бир жуфт курак тишни омбур тиш деб, иккинчи жуфти ички ўрта курак тишлар деб ва тўртинчи жуфти четки курак тишлар деб юритилади. Олдинги учта жағ тиш сут жағ тиш деб, учта ортки жағ тиш эса чин жағ тиш деб аталади.

Қўзилар тишсиз туғилади. Ҳаётининг иккинчи ҳафтаси бошларида омбур тишлар ёриб чиқади, биринчи ойнинг охирига бориб қолган ҳамма

9-жадвал. 1,5 ёшдаги қоракул қўйлар гавда тузилишининг индекслари
(И. Я. Аверьянов маълумоти)

Индекслар	Ўлчамлар нисбати (%)	Жингалакларнинг йирик-майдалиги ҳисобга олинганда			Конституция типлари ҳисобга олинганда		
		банд	қурак	дунга	банд	қурак	дунга
Узуноқлик	Яғринигача кукрак баландлиги / кукрак чуқурлиги × 100	—	—	—	51,6	51,5	49,7
	Яғринигача баландлиги / Гавдасининг қия узунлиги × 100	106,5	106,3	106,5	105,1	105,1	105,9
Бўйдорлик	Яғринигача баландлиги / Кукрак кенглиги × 100	65,0	66,4	65,4	64,7	65,3	66,1
	Кукрак чуқурлиги / Думғазасигача баландлиги × 100	103,9	103,9	103,6	103,6	104,1	104,2
Баландлик	Яғринигача баландлиги / Поча айланаси × 100	11,8	12,9	13,1	12,9	12,9	13,2
	Яғринигача баландлиги						

Курак тишлар ҳамда сохта жағ тишлар пайдо булади. Уч ойлик булганда курак тишларнинг биринчи жуфти, туққиз ойликда эса иккинчи жуфти ҳам пайдо булади. Қўйлар бир ярим яшар булганда омбур тишлар доимий тишларга алмашинади ва охири жуфт жағ тишлар (озиқ тиш) ёриб чиқади. Икки яшарга етгандан кейин жағ тишлар, ички урта курак тишлар ҳамда барча сут жағ тишлар, уч ёшга тулганда эса ташқи урта курак тишлар алмашинади. Уч ярим ва тўрт ёшда барча четки курак тишлар алмашинади. Шундай қилиб, қоракул қўйлар турт ёшга етганда доимий оқ, йирик, бир-бирига яқин ёпишиб турадиган тишларга эга булади.

Бухоро сури (олмос ранг).

Бухоро сури (қорамтир-қора сур).

Турт ёшдан ошган қўйларнинг ёши тишларининг шаклига, уларнинг қанчалик едилганлиги ва ораси очилиб қолганлигига қараб аниқланади.

Беш ёшда курак тишлар милқдан олдинга туртиб чиқа бошлайди, уларнинг ташқи чети едирилади, аммо тишлар милқда мустақкам урнашиб туради. Олти ёшда курак тишларнинг ораси очилиб қолади, тишлар искана шаклга киради, сарғаяди, қимирлаб, туша бошлайди. Етти ёшда олдинги тишлар едирилиб кетади ва бундай қўйлар брак қилинади (тиши брак қўйлар), чунки улар тез утлай олмайди ва ориқлай бошлайди. Бироқ шу ёшдаги қўйлар оғилда боқилганда яхши семиради, тирик вазни 10-12 кг ортади.

ҚОРАКЎЛ ҚЎЙЛАР ИНТЕРЬЕРИ

Интерьер деганда, ички морфологик ва физиологик хусусиятларнинг ҳаммаси тушунилади. Интерьерни характерлаб бериш учун гавда температураси, нафас олиш тезлиги, қоннинг морфологик ва физиологик курсаткичлари, органлар ва туқималарнинг макро ва микро тузилиши ҳамда ҳайвоннинг соғлигидан дарак берувчи бошқа курсаткичлар урганилади. Интерьер курсаткичларини урганиш организмда кечадиган, ҳайвонларни баҳолаб турадиган мураккаб процессларни билиб олишга ёрдам беради.

II Б О Б . Қ О Р А К Ў Л Қ Ў Й Л А Р Н И Н Г Б И О Л О Г И К Х У С У С И Я Т Л А Р И В А Х Ў Ж А Л И К У Ч У Н Ф О Й Д А Л И Б Е Л Г И Л А Р И

Қоракўл қўйлар дағал жунли қўй зотларига киради. Кам утли чул ва чая чул яйловларнинг қаттиқ иқлим шароитида вужудга келтирилган бу қўйлар қуруқ ва мустақкам конституцияга эга; суяклари мустақкам, мускуллари бақувват, ниҳоятда ҳаракатчан ва чидамлидир. Ана шу биоэкологик сифатлари уларни иссиқ тропик иқлимдан тортиб, қиши қаттиқ совуқ буладиган кескин континентал иқлимли районларгача булган ҳар хил табиий-иқлим шароитида урчитиб кўпайтиришга имкон беради.

Қоракўл қўйларнинг ишлаб чиқариш хизмати муддати урта ҳисобда 6—7 йил (тишлари едилгунча), аммо яхши боқиб, яхши асралса, 12 ёшгача яшайди. 1,5—2 ёшида биологик етуклик даври бошланади. Табиий серпуштлиги юқори эмас: одатда, ҳар 100 бош совлиқ ҳисобига 105—110 бош қўзи олинади. Аммо боқиб ва асраш шароити бир оз яхшиланиши биланоқ қўйларнинг серпуштлиги Урта Осиё республикаларида 18—25% га, Украинада 40—45% га ошади. Қоракўл қўйлар 3 ёшдан 6 ёшгача энг юқори даражада маҳсулдор бўлади.

Т и р и к в а з н и . Катта ёшли совлиқларнинг тирик вазни кузда 42—50 кг ни ташкил этади. Бўғозлик даврида совлиқларнинг вазни 10—25% камайиб кетади, бу уларнинг ҳолати ёмонлашувига ҳамда яйловда ут-уланнинг камайишига боғлиқ. Кўп болалайдиган совлиқлар айниқса озиб кетади. (4та туғадиган совлиқ 36% гача, 3 та туғадиганлари — 31% гача, 2та туғадиганлари — 25% гача ориқлайди).

Янги туғилган урғочи қўзилар (туқлилар) урта ҳисобда 4,0—4,5 кг, қучқорчалар 4,5—5,0 кг келади ёки совлиқларнинг қочмасдан олдинги вазнининг 8—12% ни ташкил этади.

Қоракўл қўйларнинг ранги. Қоракўл қўйлар рангининг хилма-хиллиги билан бошқа қўй зотларидан фарқ қилади. Зот ичида қора қоракўл қўйлар 75—80% дан кўпроқни, кўк қўйлар 13—17% ни, сур қўйлар салкам 5—7% ни, бошқа хил рангли қўйлар 3% дан камроқни ташкил этади.

Маълумки, қора ранг бир неча хил тусга бўлинади: тим қора, қора, ним қора ва зайтуни (қизғиш ғуборли), чет элларда чақичсимон қора, қора, қорача ва оч қора ранглар фарқ қилинади.

Қўзиларнинг тим қора ёки чақичсимон қора ранги узоқ вақтгача сақланиб қолади. Бу хил рангли катта ёшдаги қучқорларни бошқа рангдаги

совлиқлар билан чатиштириб, нуқул қора рангли қузилар олинади (қора ранг эпистатик, доминантдир). Туқ қора бўлмаган қузиларнинг ранги унчалик турғун эмас. Ҳаётининг 30—40-кунига бориб, улар жунининг ранги айний бошлайди.

Қоракўл қузиларда қора ва кук жуннинг аралашуви ҳамда уларнинг узунлиги нисбати турлича бўлиши туфайли кук ранг ҳосил бўлади. Уларнинг хил туси эса кук рангнинг даражасига боғлиқ. Кук рангли қузилар тусига қараб оч кук, уртача кук, туқ кук ва қорамтир кук хилларга бўлинади.

Қоракули оч кук тусли қузиларда ўрта ҳисобда 80% (70% дан 90% гача), уртача кук қузиларда 65% (45% дан 70% гача), туқ кук қузиларда 25% (8% дан 45% гача) ва қорамтир рангли қузиларда ўрта ҳисобда 5% (2% дан 10% гача) оқ жун бўлади.

Рангдор қоракўл териларнинг жун бутун товар юзаси бўйлаб бир текис ва бир хил рангли бўлиши жуда юқори баҳоланади. Бир текис рангли терилар яхши, уртача ва ёмон хилларга бўлинади. Булар ҳам ўз навбатида қуйидаги тусларга: оч кук тусдаги қузилар пулат ранг ва сўт ранг нақшларга; уртача кук ранг қузилар — ҳаво ранг, кумуш ранг, туқ кук, марварид ранг ва кўрғошин ранг нақшларга; туқ кук ранг — сафид ва садаф нақшларга эга бўлади; қорамтир кук рангнинг дорзал чизиги бўйлаб узун ва узук-узук тасма тушган бўлади. Ҳаво ранг, кумуш ранг, туқ кук, марваридсимон, сафид нақшлар энг қимматбаҳо ҳисобланади.

Ҳаво ранг нақшлар. Оқ жун 50—60% булса ва қора жун кучли пигментлашган, узунлиги оқ жуннинг 90% га тенг булса, ҳаво ранг нақш ҳосил бўлади. Бундай терининг жун таранг, эластик, жуда ялтироқ ва ипаксимон бўлади.

Кумуш ранг нақш. Терида 60—70% жуда ялтироқ оқ жун булса, кумуш ранг нақш ҳосил бўлади, бунда оқ жун ҳаво ранг нақшдагига нисбатан кўпроқ бўлади.

Туқ кук нақш теридаги оқ жунлар миқдори 55—60% ни ташкил этган тақдирда ҳосил бўлади, оқ ва қора жунлар жуда ҳам ипаксимон ва ялтироқ қора жун кучли пигментлашган бўлади, унинг узунлиги оқ жун узунлигининг 80% ни ташкил этади.

Марварид ранг нақш жунлар нисбати худди ҳаво ранг нақшдагидек, жун камроқ майин, бир оз узунроқ, ипаксимонлиги анча юқори ва жуда ялтироқ булган тақдирда ҳосил бўлади. Ҳаво ранг нақш бамисоли оқ жуннинг учида марварид доналари билан тугалланганга ўхшаб кўринади.

Кўрғошин ранг нақш қора жунларнинг пигментлашганлиги сусайиши (кўрғошинлиши) ва оқ жунлар хира ялтирайдиган сарғиш тусга кириши ҳолатида ҳосил бўлади. Бундай нақш қимматсиз ҳисобланади.

Сафид ранг нақш рангининг тўла бир текисдалиги билан характерланади. Қора жунлар анча кўп булган тақдирда ҳосил бўлади. Оқ жунлар салкам 85% ни ташкил қилади.

Садаф ранг нақш оқ жунлар қора жунларга нисбатан анча узун ва қора жунлар миқдори 70% дан ортиқ булган тақдирда ҳосил бўлади. Унинг жун узунроқ ва сийрак бўлиб, терида устки ярусни ташкил этади, унинг асоси қорамтир бўлади. Оқ жун жуда узун ва жуда ялтироқ булса, унинг асоси ясси гулли ва қовурғасимон гулли навларда чиройли нақш ҳосил бўлади.

Қорамтир-кук нақш шу билан характерланадиги, бунда қоракўл тери тусининг катта қисми қора жун билан қопланган, оқ жун эса яғринидан тўрагазасигача лента шаклида жойлашган бўлади.

Пулат ранг нақш оқ ва қора жунлар бир текис узунликда бўлиб, яхши ялтираб турадиган ва оқ жунлар миқдори кўпроқ булган терида ҳосил бўлади.

Гулигаз (пушти ранг) терилар икки ёки уч хил жунлар аралашма ташкил топган: оқ ва жигар ранг, баъзан жигар ранг билан қорамтир рангнинг ҳар хил туси зонал аралашуви натижасида ҳосил бўлади.

Қорақалпоқ сури (шамчиροқгул) — қорақұлча

Оқ ва жигар ранг жунларнинг миқдорий нисбатига ва уларнинг узунлигига қараб, нақшлар оч пуштидан туқ пуштигача ўзгаради. Гулигаз қорақулнинг бир тури бўлган бриллиантсимон нақшда жигар ранг жун зонал рангда — асоси қорамтир ва учи анча оқиш тусда бўлади. Уртача тусдаги бриллиантсимон нақшли териларда жунлар нисбати қуйидагича бўлади: пигментлашган жунлар — 56%, пигментлашмаган жунлар — 44%; қорамтир тусдаги териларда улар 65—33% ни, оқиш (оч) тусли териларда эса 24—76% ни ташкил этади.

Гулигаз терилар ниҳоятда хилма-хил бўлишидан ташқари, бундай қўзилар терисининг айрим участкалари ва жунлари бир текис пигментлашмаган бўлади. Шунингдек, терисининг четлари оқиш ёки қорамтир ҳошияли ҳамда ёнбошида қорамтир ёки оқиш доғлар шаклидаги нақшлари бўлган «халили» типдаги қўзилар ҳам учрайди.

Сур жингалагидаги ҳар бир жунда пигмент бўйига қараб нотекис тақсимланганлиги билан характерланади. Бундай қўзиларнинг қиммати шундаки, жунининг асоси ва учки қисмининг ранги яхши ифодаланган (ажралиб турадиган) бўлади. Сур рангнинг ифодаланганлиги ва ранги бирданига (кескин) ўзгариши унинг чиройлилиги, антиқалиги, жозибadorлиги ва қимматбаҳолигини ифодалайди.

Қўиларнинг келиб чиқишига қараб сур ранги бухоро, сурхондарё ва қорақалпоқ типларига ажратилади.

Бухоро сури қорақул териси хоссаларига ва товарлик сифатларига қўра қорақулдан фақат кўпроқ ипаксимонлиги ва яхши ялтироқлиги билан ажралиб туради. Бухоро сурида кумуш ранг, тилла ранг, бронза ранг, сирень ранг, олмос ранг ва бошқа хил нақшлар фарқ қилинади.

Кумуш ранг сур жунининг асоси туқ қўнғир ёки қора бўлиб, учи кул ранг ёхуд кумуш ранг жунлардан ташкил топади.

Тилла ранг сур жунининг асоси туқ жигар ранг ёки туқ долчин ранг бўлиб, учига борганда бирдан оч тилла рангга ўтиши билан характерланади.

Бронза ранг сур жунининг асоси туқ жигар ранг бўлиб, учи бронза тусда бўлади.

Сирень ранг сур жунининг асоси жигар ранг бўлиб, аста-секин оч сариқ рангга ўтади ёки учи кул ранг тусда бўлади.

Олмос ранг сур асоси туқ қўнғир ёки қора бўлиб, учига борганда бирданига платинасимон оқ рангга ўтадиган жунли бўлади.

Сурхондарё сури. Сурхондарё сури Бухоро суридан жингалагининг бир оз йириклиги, жун узунроқ ва оқ рангдаги учи ҳам узунроқ ва кескин контрастлиги билан фарқ қилади. Унинг платина, бронза, қаҳрабо, чирвон ва антрацит каби нақшлари учрайди.

Платинасимон сур жунининг асоси туқ кофе ёки деярли қора ва учи платина рангда эканлиги билан фарқ қилади.

Бронза сур асоси долчин рангда ва учи бронза рангда бўлади.

Қаҳрабо сур жунининг асоси жигар ранг тусда бўлиб, оч (ёрқин) сариқ тусга ўтади.

Чирвон сур жунининг асоси туқ долчин ёки туқ жигар ранг бўлиб, учига борганда алюминий рангга киради.

Қорақалпоқ сури олти хил нақшга бўлинади: пулати сур, шамчироқгул, урик гули, қамар, шабдор ва чақир.

Пулати сур жунининг асоси қора бўлиб, учига борган сари пулат рангга ўта бориши билан фарқ қилади.

Шамчироқгул сур жунининг асоси қора, учи эса оқ рангда бўлади.

Урик гули жунининг асоси қора ёки туқ жигар ранг бўлиб, урта қисмида жигар ранг тусга ўтади, учи эса оқ ёки зарғалдоқ рангда бўлади.

Қамбар сур жунининг асоси қора-қўнғир, учи эса тилла ранг — қизил тусда бўлади.

Шабдор сур жунининг асоси қўнғир тусда ва учи сут ранг оқ тусда бўлади.

Чақир сур жунининг асоси кунфирсимон-кул ранг, учи сут ранг оқ тусда булади.

Қамбар (жигар ранг) тери ҳар хил тусдаги: оч жигар рангдан туқ жигар ранггача булган жунларнинг бир хиллиги билан характерланади. Жингалаги анчагина йирик, жуни сийракроқ, дағалроқ. Оч жигар ранг терилар орасида оқиш ва туқ сариқ тусли шинам «Шутури» деб аталувчи терилар ҳам учрайди.

Оқ рангли терининг жуни бир хил оқ рангда, бир оз узун, майин, сийрак булади. Оқ қузилар оқ жун олиш учун ҳам, шунингдек, энг чиройли рангларга буяладиган оқ қоракўл олиш учун ҳам аҳамиятлидир.

Қора қўйлар мустаҳкам конституцияли булади ва жингалагининг сифати-га кура улардан энг яхши тери олинади. Кук қўйлар қора қўйларга нисбатан йирикроқ, лекин конституцияси нозикроқ булади.

Сур қўйлар қора қўйлардан кўра ушоқроқ булади. Совлиқларининг вазни 35—42 кг, наслдор қучқорлариники 58—67 кг келади. Уларнинг ёши катталашган сайин жингалагининг зонал ранги ўзгара боради; 4—5 ойликка етганда жуни оқара бошлайди, икки ёшга етган қўйларнинг жуни оч малла ранг ёки оппоқ тусга киради. Калласининг юз қисмида ва оёқларида сур ранг сақланиб қолади.

Бир хил рангдаги сур қўйлар жуфтлаштирилганда олинган қузиларнинг 82—95% гача қисми айнан шу рангда булиб чиқади. Қора совлиқлар билан сур қучқорлар жуфтлаштирилганда, биринчи буғинда 3%—8% гача, иккинчи буғинда 28%—32% гача, учинчи, туртинчи ва бешинчи буғинларда 45—46% гача сур ранг қузилар олинади. Рангдор қузилар боқиш ва асраш шароитига кўпроқ талабчан, ноқулай об-ҳаво шароитидан таъсирланувчан булади.

Қоракўл тери маҳсулдорлиги. Қоракўл қўйларда ҳомиланинг она қорнида ривожланиши 145—150 кунга боради. Ҳомиланинг эмбрионал ривожланиш муддатларига ва қузиларнинг ёшига қараб ҳар хил: гулак, қоракўлча, қоракўл-қоракўлча, қоракўл, яхобоб, барра ва пустинбоп деб аталувчи тери хомашёси олинади.

Гулак эмбрионал ривожланишнинг 115—128 кунлик босқичида чала туғилган ҳомиладан шилиб олинган теридир. Бундай терилар майда булиб, бутун юзаси силлиқ, анча калта, сийрак, ёпишиб турадиган муар нақшли жун билан қопланган булади. Агар сағриси ва орқа қирра соҳаси яхши сезилиб турадиган жун билан қопланмаган булса, у ностандарт тери жумласига киритилади.

Қоракўлча эмбрионал ривожланишнинг 127—134 кунлик босқичидаги ҳомилалар териси булиб, бирмунча майдароқ, калта, мездрага ёпишиб турадиган ёки эндигина кутарилиб келаётган ялтироқ, ипаксимон жун билан қопланган, озми-кўпми ифодаланган чиройли гули бор, аммо жингалаклари ҳали яхши шаклланмаган булади. Ёлгулларнинг белгиларини ҳамда чала ривожланган қаламигул жингалакларни пайқаш мумкин, лекин жун толаларининг учи ҳали жингалак ичига қайрилмаган булади. Тери юзасида жингалак нақшлари қанчалик ифодаланганлигига қараб, улар сортларга ажратиб баҳоланади.

Қоракўл-қоракўлча эмбрионал ривожланишнинг 134—140 кунлик босқичида булган ҳомилалардан шилиб олинган теридир. Улар бирмунча йирикроқ булади. Тери сирти асосан кутарилган, аммо ҳали калта бўйли ипаксимон, ялтироқ жун билан қопланган. Терининг бутун юзаси бўйлаб чала ривожланган ингичка жингалаклар жойлашган; жун толаларининг учи жингалаклар ичига қайрилиб кирмаган, аммо ингичка қаламигул жингалаклар билан ингичка ёлгулларнинг типлари яхши билиниб туради.

Қоракўл қоракўлчиликнинг асосий маҳсулотидир. У янги туғилган қузилардан олинади. Терининг сирти зич, қайишқоқ, ипаксимон, ялтироқ жун билан қопланган. Жун толалари ғаройиб шаклда эгилиб, хилма-хил жингалаклар ҳқсил қилади.

Совет олимлари ва мутахассислари янги туғилган қоракул қузиларни асосининг гулига қараб тўрт хил барра типга ажратадилар: булар жакет (салам) гул, кавказ гул, қовурғасимон ва ясси гулли типлардир. Терининг сарлик қиммати ифодаловчи асосий белги булган қаламигулли жингаларнинг турларига қараб ана шундай типларга ажратилади.

Жакет гулли барра типига кирувчи қузиларда асосан ярим доира шаклида эгилган қаламигулли жингалаклар бўлади; кавказ типига мансуб қузиларда усиқ, купчилик қисми калта, ярим доирасимон қаламгулли ва ясси гулли жингалаклар; қовурғасимон типдаги қузиларда қовурғасимон қаламигулли ва ёлгулли жингалаклар; ясси типдаги қузиларда ясси қаламигулли жингалаклар, ясси ёлгуллар ва усиқ лослар бўлади.

Яхобоб 10—40 кунлик чоғида нобуд булган қузилардан шилиб олинган теридир. Бундай терилар йирик, жуни ута усиқ, узун булиб, ҳар хил шаклдаги буш жингалаклар ҳосил қилади. Бўйинининг четларидаги жун кокилчаларнинг узунлиги 3—5 см келади.

Пустинбоп терилар 2—4 ойлик қузиларнинг териси, сирти узун, кўпроқ жингалаксимон жун билан қопланган булиб, ҳалқасимон ўрмачлармасимон кокилчалар ҳосил қилади.

Жун маҳсулдорлиги. Қоракул қўйларнинг аҳамияти жиҳатидан иккинчи сўрада турадиган маҳсулоти халқ хужалиги учун жуда зарур булган дағал жундан иборат. Қоракул қўйлар жуни мамлакатимизда тайёрланадиган дағал жуннинг 80% дан кўпроғини ташкил этади ва дағал мовут, кигиз, кигиз, намат ва кигиз пойабзал тайёрлаш учун фойдаланилади. Гиламдузлик саноатида қоракул қўйлар жуни юксак қадрланади, ундан туқилган буюмлар сифати ва пишиқлиги билан ажралиб туради.

Жун терининг специфик маҳсули булиб, таркибида олтингугурт сақловчи моддалар — кератинлардан иборат. Жун уч қатламга: эпидермис, дерма ва тери ости қатламига ажратилади.

Эпидермис устки қисми шох моддага айланган, пастки қисми юмшак (мальпигий қавати) эпителий ҳужайраларидан иборат. Ушбу ҳужайралар асл терининг толали қаватига ёпишиб туради, тери сўрғичлари деб аталувчи конуссимон думбоқчалар орқали озиқ олиб туради.

Дерма икки қават булиб, пиляр ва ретикуляр қатламлардан ташкил топган. Унинг пиляр (сўрғичли) қатлами буш бириктирувчи туқимадан иборат булиб, унинг ичида жун фолликулалари, тер ва ёғ безлари, нерв ва қон томирлар жойлашган. Ретикуляр (тўрсимон) қават коллаген томирлар тутамининг чирмашмаларидан иборат булган зич бириктирувчи туқимадан ташкил топган.

Тери ости қатлами буш (ғовак) бириктирувчи туқимадан иборат бўлиб, асл тери (дерма)ни чуқур жойлашган мускуллар билан боғлаб туради. Жакет вақтидаги тери бурмалари тери ости қатлами ҳисобига ҳосил бўлади.

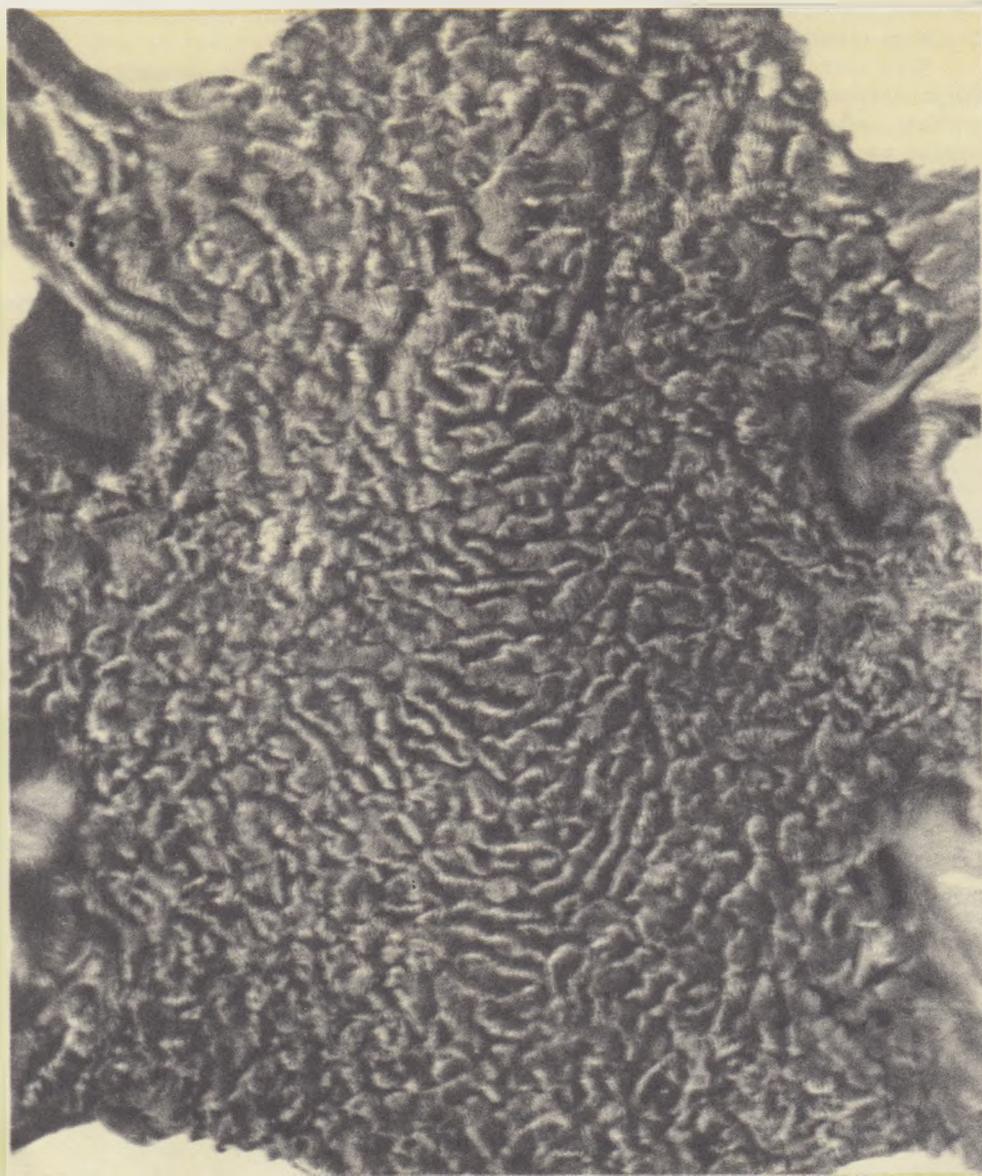
Тери ва жуннинг ҳосил булиши «Қоракул қўйларнинг жун товаршуварлиги» курсида батафсил ёритилади. Мазкур дарсликда биз фақат масалага энг муҳим томонлари устида тўхталиб ўтамиз.

Қомила ривожланишининг 60—70-кунларига бориб, терида биринчи фолликулалар куртаклари, яна 10 кун ва ундан кўпроқ фурсат иккиламчи фолликулалар ҳосил бўлади. Бирламчи фолликулалардан кўпроқ қилтиқ толалар, иккиламчи фолликулалардан тивит толалари ҳосил бўлади. Қилтиқ (мўй) толаларининг бирламчи ўзаклари тери юзасига бу бошнинг энса қисмида 100-кунда, бўйиннинг олдинги қисмида 107-кунда, кукрагида 107-кунда, яғринида, 108, қорнида 109, кураклари, сонларида 110-, белида 112-, думғазасида 115- кунда содир бўлади (Ф. Никольскийдан). Бирламчи фолликулаларнинг ўзаклари тери юзасига чиқиб булгач, теридаги барча структуралар шаклланиб бўлади. Иккинчи ривожланишининг 121-кунда терисининг бутун юзасида мўй тала-

II класс қўзи, жингалаги йирик, кавказ барра
типида.

Кавказ қалии I қоракул тери.

Шунинг нозик учлари кўриниб туради, 142-кунга борганда эса тивит то-ларининг учлари ҳам кўрина бошлайди.

Терининг юза бирлигига тўғри келадиган фолликулалар сони ҳамда шунинг бошқа хоссалари биринчи навбатда қоракўл қўйларнинг ирсий хусусиятларига, шунингдек, совлиқларнинг буғозлик давридаги озикланиш шариоитига боғлиқ.

Терида фолликулалар группа ва комплекслар тарзида жойлашган бў-либ, уларнинг ҳар бирига биттадан бирламчи ва бир нечтадан иккиламчи фолликулалар киради. Бирламчи фолликулада биттадан тер бези ва иккита-дан ёғ бези булади. Иккиламчи фолликулаларда эса фақат ёғ безлари булади. Терининг жун толаси, мўй маҳсуллари билан туташиб кетган қисми жун сўрғичи деб, толанинг сўрғични қуршаб турадиган асоси эса пиёзча қилиб аталади. Жун толаси пиёзчасининг ҳужайралари қондан озик олиб туради ва бўлиниш йули билан кўпаяди, сўрғичдан узоқлашган сари шох оссида ҳосил қила бошлайди ва жун тола ўзагининг асосини ташкил этувчи жун маҳсулларга айланади. Жун толасининг тери ичида жойлашган қисми олтин деб, тери устида жойлашган бошқа қисми эса ўзак деб аталади. Теродаги жун толасининг илдизи жойлашган чуқурча жун филофи деб аталади. Ҳар бир филофнинг икки ёнида иккитадан ёғ безлари бўлиб, терининг чиқиш йули филофнинг юқориги учдан бир қисмида унинг ичига киради. Шунинг учун жун толасининг илдизи ёғ безлари чиқарадиган жун тер моддаси билан доимий равишда мойланиб туради.

Жун толаси икки қатламдан тузилган: кутикула (тангачали қатлам) ва пўстлоқ қавати. Қилтиқ жун толаларида ҳамда қисман оралик жун толасида яна ўзак қатлами ҳам бор.

Кутикула (тангачали қатлам) ясси, шох моддага айланган, икки қават қилинган юпка пластинкаларни ўз ичига олади. Бу пластинкалар жун толаси асосини қоплаб туради ва уни шикастланишдан сақлайди. Жун толасида филофларнинг йўғонлигига қараб ҳалқасимон ва ноҳалқасимон тангачалар фарқи қилинади. Ҳалқасимон тангачалар жун толасининг ингичка қисмини қоплаб туради, ноҳалқасимон тангачалар икки ва ундан ҳам кўпроқ қават қилиб жойлашади ва жун толаси атрофини (айланасини) қуршаб туради. Қўроқ толаларнинг ҳужайралари томга ёпилган черепица каби устма-устма жойлашган булади. Тангачалар қатлами толани сув, офтоб, чанг ва химиявий реагентларнинг емирувчи таъсиридан ҳимоя қилади. Тангачалар қатламининг қаламигул ҳосил қилиш хусусиятини вужудга келтиради, агар улар қўроқ эса, жун толасининг пишиқлиги, қайишқоқлиги ва бошқа хоссалари бузилади.

Пўстлоқ қатлам тангачали қатлам тагида жойлашган ва узунчоқ дуксимон шохга айланган ҳужайралардан иборат, жун толасининг бўйига қараб қўроқ этувчи бу ҳужайралар бир-бирига зич тақалиб туради. Пўстлоқ қаватининг дуксимон ҳужайралари ўзаро ва тангачали қатлам ҳужайра-ларини билан ҳужайралараро модда-воситасида бириккан бўлиб, ушбу модда дуксимон ҳужайралардан кўра бошқачароқ химиявий хоссаларга эга, ана шунинг хоссалар жун толасига таранглик, эгилувчанлик, чўзилувчанлик ва пишиқлик бахш этади.

Ўзак қатлами жун толасининг марказий қисмини эгаллайди ва у сер-вага ғовак тўқимадан иборат. Кундаланг кесмаси микроскопда қарал-ганда қорамтир түр кўринади.

Ўзак қатламининг бор-йўқлиги жуннинг типига, қўйларнинг индивидуал фарқига хусусиятларига боғлиқ.

Қоракўл қўйларда беш хил типдаги толалар фарқи қилинади: тивит, қўроқ жун, қилтиқ, қуруқ ва ўлик жун.

Тивит ўзак қатлами бўлмаган энг майин (ингичка) жун толалари бў-либ, ҳалқасимон типдаги тангачалар билан қопланган. Буйи калтароқ, бу-зилиш шаклдаги бу толалар жун кокилчанинг пастки ярусини ташкил қи-лади.

Оралик жун толасининг ингичкалиги ва узунлиги ўртача, бир оз буралган жун. Ўзақ қатлами кам ривожланган, кўпчилиги узук-узук бўлади. Япоғи жун кокилчасида урта ярусни ташкил қилади.

Қилтиқ энг узун ва йўғон, кам буралган ёки туғри жун, жун кокилчалари устки ярусини ташкил этади. Қилтиқ тангачали, пустилоқ қатламлар ҳамда ўзақдан иборат бўлади.

Қуруқ жун устки ярми ёғли тердан маҳрум бўлган узун қилтиқдан иборат. Шунинг учун ҳам қуруқ жун ташқи факторлар таъсирига куп учрайди, у қаттиқ, синувчан бўлиб, ялтироқлиги ва пишиқлигини нормал қилтиққа нисбатан тез йўқотади. Кокилчада бундай типдаги жун борлиги қоракул териларнинг жингалаклари шакли ўзгарганидан (деформациядан) далолат беради.

Ўлик жун жуда дағал, қаттиқ, синувчан, ойнасимон ялтироқ ва ранг олмайдиган жун толасидир. Газламалар туқиш учун ярамайди. Бундай толалар аралашган жуннинг қиммати кескин пасайиб кетади. Ўлик жун бўлиши авлоднинг жингалаклари шакли ўзгарганидан далолат беради.

Тақир жун қоракул қўйларнинг оёқларида, калласининг юз қисмида, баъзан буйнида, думи ва қорнида учрайди. Бундай жун толаси жуда калта ва йўғон бўлади. Бу хил жун саноат аҳамиятига эга эмас.

Тақир жуннинг ранги доимий эканлиги катта ёшли рангдор қўйларни баҳолашда қўшимча (бонитировка маълумотлари)га) ориентир бўлиб хизмат қилади.

Ҳар хил жунли ҳар қандай қўйлардаги каби қоракул қўйларда ҳам иссиқ кунлар бошланиши билан жун ўсишдан тўхтабди, энг ингичка толалар тукила бошлайди. Ёввойи аждодлардан мерос бўлиб ўтган бундай биологик хусусият мавсумий туллаш деб аталади.

Жун қирқилгандан кейин анча тез ўсади, чунки терининг нафас олиши, моддалар алмашинуви яхшиланади, буларнинг ҳаммаси биргаликда терининг озикланишини яхшилабди. Об-ҳавонинг совиши ҳам жуннинг ўсишини тезлаштиради. Яйлов ўтларининг яхши бўлиши жун қирқимини оширувчи энг таъсирчан омилдир.

Қоракул қўйларнинг жунли йилига икки марта: апрелнинг охирида, баҳорги туллаш олдида ва сентябрь-октябрда — қочириш кампаниясидан олдин қирқилади. Баҳорги жун қирқими ўртача йиллик қирқимнинг 60—72% ни ташкил этади.

Қоракул қўйларнинг жун маҳсулдорлиги уларнинг ёшига, конституциясига, жинси ва рангига боғлиқ бўлади. 7—8 ойлик қўзидан 0,6—1,0 кг жун қирқиб олинади ва у қўзи жунли деб аталади. Бир яшар қўйдан 0,8—1,2 кг, 2—5 ёшдаги катта қўйлардан икки қирқимда 2,5—4,0 кг дан, 6 ёшдан ошган қўйлардан эса 2,5—3,2 кг дан жун олиш мумкин. Дағал конституцияли катта қўйлардан 2,5—3,5 кг ва нозик конституцияли қўйлардан 1,8—2,6 кг дан жун олинади. Наслдор қўчқорлардан совлиқларга қараганда 10—18% кўпроқ жун олинади. Кук қўйлардан қора қўйларга қараганда 5—10% кўп, сур қўйлардан эса қора қўйларга қараганда 10—15% кам жун олинади.

Катта ёшдаги қўйларнинг ўртача йиллик жун қирқимига улар онасининг серпуштлиги ва онасини эмиб ўсадиган даврдаги шароит катта таъсир этади. Тўрт эгизак бўлиб туғилиб катта бўлган совлиқларнинг жун қирқими 2,3 кг ни, уч эгизак бўлиб туғилган совлиқларники 2,53 кг ни, икки эгизак бўлиб туғилган совлиқларники 2,73 кг ни ва якка туғилган совлиқларники 2,98 кг ни ташкил этади.

Қоракул қўйларнинг ўртача йиллик жун қирқими қоракул тери хоссаларига ва қоракул тери маҳсулотларига боғлиқ бўлмаганлиги сабабли сержунлик коэффициентини оширишга қаратилган селекция ишлари уларнинг зот ва маҳсулдорлик сифатлари яхшиланишига олиб келмайди. Фақат боқиш шароитини яхшилаш йўли билан жун маҳсулотини кўпайтиришга эришиш мумкин.

Гушт маҳсулдорлиги. Урта Осиё республикаларининг гушт балансида қоракул қўйлар гуштининг салмоғи 25—42% га етади. Асосан оёқ қилинган қари совлиқ ва қучқорлар (тишига кура брак қилинган), шунингдек, қоракул терисининг сифати қониқарсиз бўлган қўзи ва ахта қучқорчалар гуштга топширилади.

Қоракул қўйларнинг гушт маҳсулдорлиги сўйишдан олдинги тирик вазни, нимталарининг вазни, сўйилган вазни ва қилган юки билан, нимтадаги лаҳм гушт, ёғ ва суякларнинг нисбати, қўйларнинг ва гуштининг семизлик категорияси, нимтасидаги ҳар хил сорт гушт миқдори билан, гуштининг тўйимлилиги ва парҳезлик хоссалари билан белгиланади.

Қоракул қўйларнинг сўйишдан олдинги тирик вазни гушт маҳсулдорлигини баҳолашда энг муҳим курсаткичдир. Жинси, ёши, семизлиги, конституция типи ва ранги ҳар хил бўлган қўйларнинг сўйилган гушт миқдори ва гуштининг химиявий таркиби турличадир (10-жадвал).

10-жадвал. Қоракул қўйларнинг тирик вазни ва сўйилгандаги нимта ва ёғининг миқдори (П. Г. Элбова маълумоти)

Еши ва жинси	Уртачадан юқори семизликдаги қўйлар			Уртача семизликдаги қўйлар			Уртачадан паст семизликдаги қўйлар		
	тирик вазни (ёғ)	тирик вазнига нисбатан %		тирик вазни (кг)	тирик вазнига нисбатан %		тирик вазнига нисбатан, %	тирик вазнига нисбатан, %	
		нимта	ёғ		нимта	ёғ			нимта
8 ойлик ахта қўзилар	—	—	—	25	43,8	7,4	30	40,1	5,0
18 ойлик ахта қўйлар	43	42,4	9,5	41	42,1	6,8	37	40,1	5,7
ёшдаги совлиқлар	50	43,1	6,7	48	39,9	6,0	43	37,2	4,4

Жадвал маълумотлари шуни курсатадики, қўйларнинг ёши катталашган ҳолда гушт ва ёғ миқдори сезиларли даражада ортиб боради. Ахта қўйларнинг вазни совлиқларникидан анча юқори, семиз қўйлар орик қўйларга нисбатан гушт ва ёғни кўпроқ қилади.

Нимта — бу қўйларнинг ички органлари, қўйруғи (думбаси), калласи ва оёқлари олиб ташланган гавдасидир. Оёқлар нимтадан ажратиб олинади, шунинг учун олдинги оёқлар чиғаноқ (тизза) бўғимидан, орқа оёқлар эса қўйнинг бўғимидан кесиб ташланади. Қоракул қўйнинг семизлигига қараб нимта (тараш) ёғ миқдори 2,0—5,5 кг га, чарви ёғи 2,5—5,5 кг га етади.

Жинсий етук қўйлар группасига кирадиган ва бунинг устига ҳар хил ҳолатда боқиладиган қоракул қўйларда лаҳм гушт, суяк ва пайлар миқдори анча кўпроқ бўлади (11-жадвал).

11-жадвал. Лаҳм гушт, суяклар ва пайларнинг нисбати

Нимта ва ёғининг вазни (кг)	Шу жумладан						
	гушт ва ёғ		суяклар		пайлар		
	кг	%	кг	%	кг	%	
8 ойлик ахта қўзилар	13,4	9,8	73,3	3,3	24,7	0,25	1,8
18 ойлик ахта қўйлар	14,1	10,2	72,9	3,5	24,9	0,26	1,8
ёшдаги совлиқлар	15,0	10,7	71,1	4,0	26,7	0,30	2,0
қучқорлар	19,1	14,5	75,9	4,3	22,2	0,32	1,7
8 ойлик ахта қўйлар	18,9	14,9	79,4	3,5	18,6	0,34	1,8
18 ойлик ахта қўйлар	22,6	18,5	82,0	3,6	16,1	0,39	1,7
ёшдаги совлиқлар	22,8	18,6	81,5	3,8	16,9	0,27	1,2

Истеъмол қилинадиган қисмлари вазнининг суяклар вазнига нисбати гуштдорлик коэффиценти деб аталади. Бу коэффицент, юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турганидек, қоракўл қўйларнинг жинсига, ёшига, семизлиги ва боқиш шароитига боғлиқ. Ахта қўзиларнинг ёши катталаша борган сари гуштдорлик коэффиценти ортиб боради.

Нимтадаги 1 кг суякка туғри келадиган гушт миқдори қўчқорларда 4,26 кг, ахта қўйларда 5,14 кг, совлиқларда 4,79 кг ни ташкил этади, бу гуштдор зотлар курсаткичларидан анча пастдир.

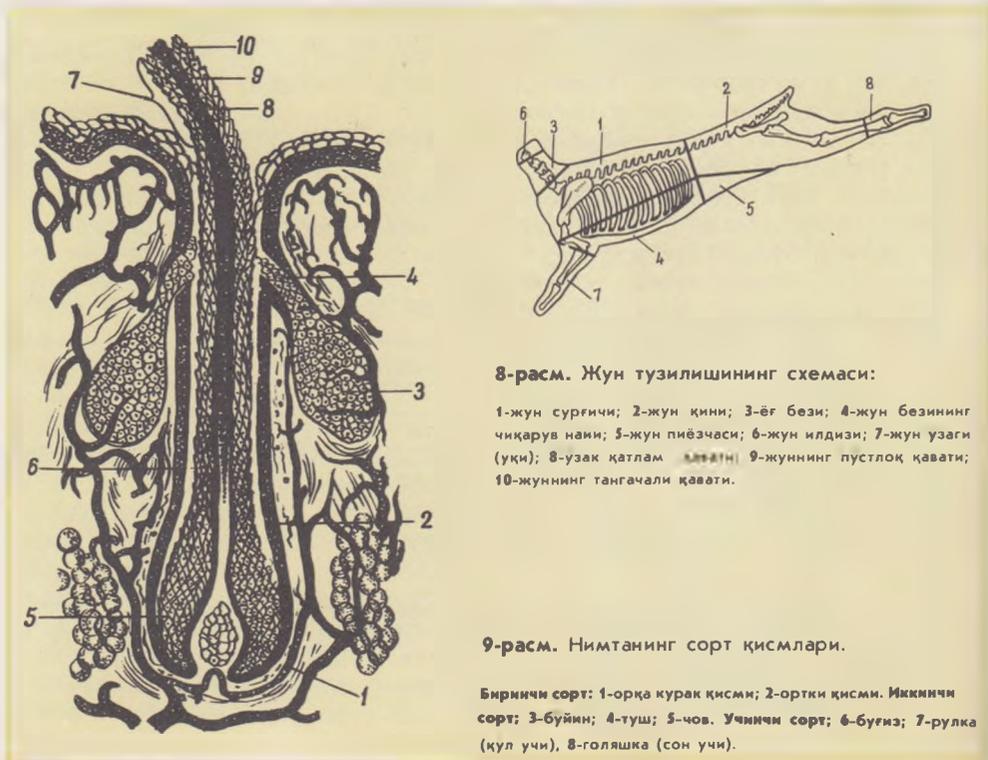
Қоракўл қўйларнинг гушти химиявий таркиби ва калорияси жиҳатидан ҳисори ва бошқа гуштдор-серёғ зот қўйларнинг гушт маҳсулотига тенг-лаша олмайди (12-жадвал).

Қўйларнинг ёши ошган сари гуштининг калорияси сезиларли даражада ортади; ахта қўйларда бу курсаткич совлиқ ва қўчқорларникига қараганда анча юқоридир.

Яйлов ҳайвонлари булган қоракўл қўйлар берилган қўшимча ем-хашакни (айниқса оғилда боқилганда) яхши қоплайди. Қоракўл қўйларнинг семириш хусусияти юқори эканлигини эътиборга олиб, тишига кура брак қилинган совлиқлардан қоракўлча олиш учун фойдаланила бошланди, бундай маҳсулот олишнинг ишлаб чиқариш методи 60-йилларда ишлаб чиқилган.

Гушт маҳсулдорлиги ва гуштининг сифати қоракўл тери маҳсулоти-нинг сифатига боғлиқ эмас. Шунинг учун гушт маҳсулоти сифатини оширишга қаратилган ҳар қандай селекция ишлари қоракўлнинг сифати ёмонлашуви-га сабаб бўлиши мумкин. Гушт маҳсулоти оширишга эса тишига кура брак қилинган қоракўл қўйларни қоракўлча олиш мақсадида семиртириб боқиш, ахта қўзилар ва катта ахта қўйларни бурдоқига боқиш йули билан эришиш мумкин.

Кузда брак қилинган бир қисм совлиқлар бурдоқичилик ҳужаликлари-да қочирилиб, боқувга қўйлади ва буғозлигининг 132—137-кунида гуштга

8-расм. Жун тузилишининг схемаси:

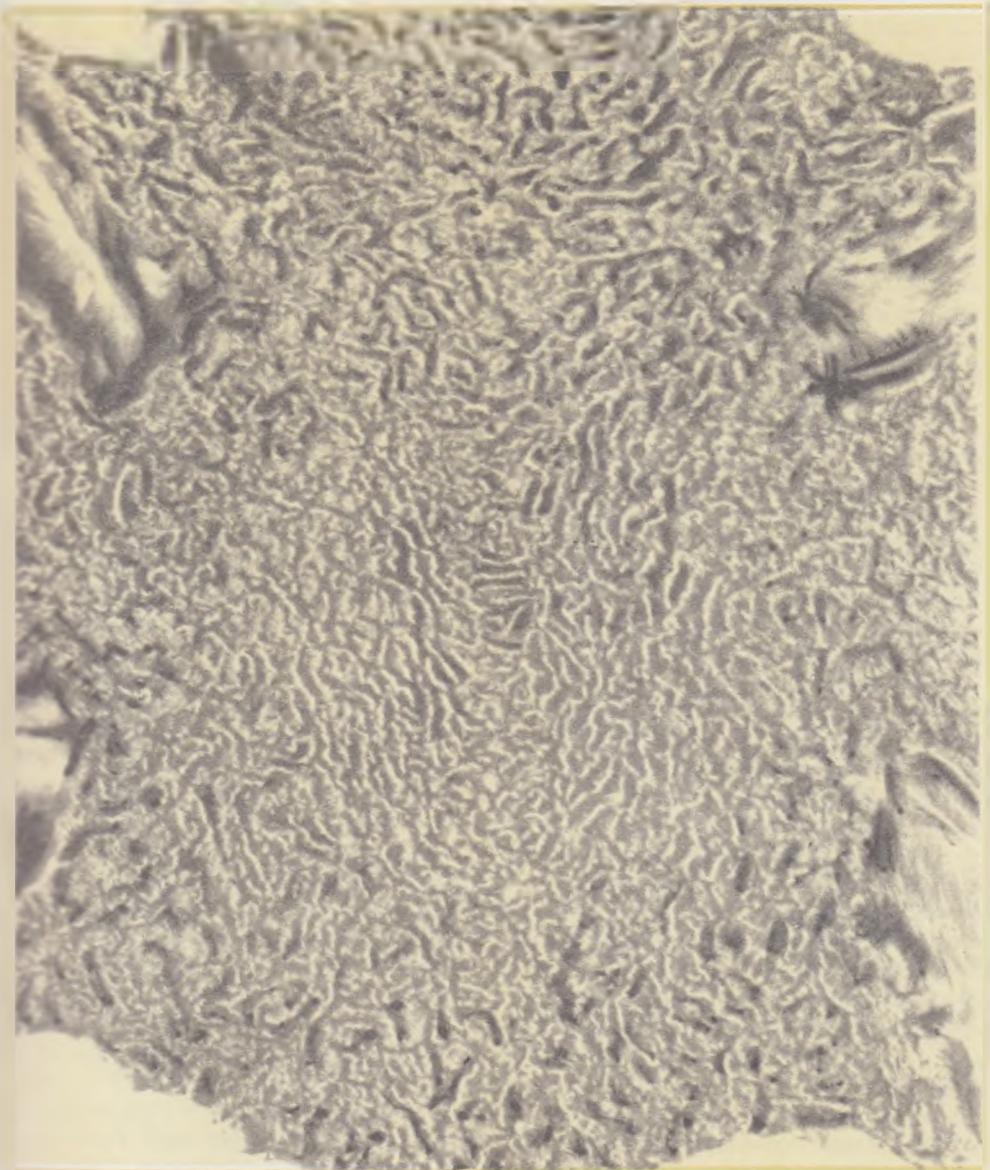
1-жун сургичи; 2-жун қини; 3-ёғ бези; 4-жун безининг чиқарув наии; 5-жун пиеэчаси; 6-жун илдиэи; 7-жун узаги (уқи); 8-узак қатлам; 9-жуннинг пустақ қавати; 10-жуннинг тангачали қавати.

9-расм. Нимтанинг сорт қисмлари.

Биринчи сорт: 1-орқа курак қисми; 2-ортки қисми. Иккинчи сорт: 3-буйин; 4-туш; 5-чов. Учинчи сорт: 6-буғиз; 7-рулка (кул учи), 8-голяшка (сон учи).

II класс қузи, жингалаги уртача йирик, кавказ
барра типіда.
Кавказ юпқа. I қоракул тери.

12-жадвал. Қоракул қўйлар гуштининг химиявий таркиби ва калорияси

Жинси ва ёши	100 кг тирик вазнига				
	жами гушти (кг)	озик моддалар (кг)			1 кг гуштининг калорияси (ккал)
		протеин	■	кул	
		Яйловда боқилганда			
4,5 ойлик ахта қўзилар	28,50	5,44	5,26	0,265	2500
12 ойлик қўзилар	28,73	4,89	3,70	0,290	1904
17 ойлик қўзилар	31,04	6,13	6,01	0,301	2264
20 ойлик қўзилар	30,55	4,55	10,05	0,212	3668
		Оғилда боқилганда			
8 ойлик қўчқорлар	31,47	4,79	12,20	0,197	4231
20 ойлик ахта қўйлар	35,79	5,33	15,00	0,232	4508
6—7 ёшдаги совлиқлар	32,71	4,99	13,03	0,203	4329

топширилади. Бунда сифатли гушдан ташқари, қоракулча ва қоракул-қоракулча тери ҳам олинади-ки, бу каттагина қушимча даромад келтиради. Ахта қўзилар ва қўчқорчалар 7—8 ойлигида, тирик вазни 30—35 кг га етганда гуштга топширилади.

Сут маҳсулдорлиги. Қўзилар териси учун сўйиб юборилиши сабабли совлиқларнинг ярмидан кўпроғи бола эмизишдан ҳоли бўлади. Яхши яйловларда бундай совлиқлар кунига икки марта — эрта тонгда ва кечқурун соғилади. Қоракул қўйларнинг сўти қадим замонлардан бери ёғ, пишлоқ, бринза ва бошқа маҳсулотлар тайёрлаш учун ишлатилади. Қўй сўтининг озиклик қиммати юқори эканлигини яна бир марта эслатиб ўтмоқчимиз: унинг таркибида 17,9% қуруқ модда; 6,7% ёғ; 5,8% оқсил; 4,6% сут шакари ва 0,8% минерал тузлар бор. 1 кг сўтининг тўйимлилиги 1060 килокалорияни ташкил этади.

Қўй сўтининг калориялилиги сигир сўтиникидан 1,5 баравар юқоридир, унинг таркибида қуруқ экстрактив моддалар 1,4 марта, ёғ ва оқсил 1,8 марта, казеин 2,4 марта кўп бўлади. Парҳезлик хоссаларига эга булган қўй сўтидан эмадиган болалардаги ошқозон касалликларини даволашда фойдаланилади. Қўй сўтида 0,92 мг/л В₁, 2,86 мг/л В₂ витамин, шунингдек, А витамин бор.

Совлиқларнинг серсутлиги тирик вазнига ҳамда конституцияси типига боғлиқ. Бир лактация даврида соғиб олинган сут миқдори нозик конституцияли қўйларда 57, 69 кг ни, мустаҳкам конституцияли қўйларда 67, 82 кг ни, дағал конституцияли қўйларда 63,28 кг ни ташкил этган. Суткалик ўртача сут миқдори эса худди шу хил конституцияли қўйларда 395, 465 ва 433 граммга тўғри келган.

Қоракул қўйларнинг серсутлиги ёшига, семизлиги ва қўзилаш муддатига боғлиқ. Одатда, 3—6 ёшдаги семиз қўйлар серсут бўлади; биринчи туққан, ёш ва айниқса ориқ қўйлар камсут бўлади. Агар ёзги иссиқ барвақт бошланиши натижасида яйловларнинг ўти қовжираб кетса, совлиқларнинг сўти камайиб кетади. Улар ўсиб чиқиши билан лактация даврининг иккинчи ярмида совлиқларнинг сўти купая бошлайди ва лактация муддати 12—25% узаяди. Ўрта Осиёда фақат қўзиси тери учун сўйиладиган марий зот совлиқлар соғилади. Украинанинги яйловлари Ўрта Осиё яйловларига нисбатан анча серут булган жанубида ва Молдавияда 123 кунлик лактация даврида ҳар бош совлиқдан ўрта ҳисобда 57,7 килограммдан сут соғиб олинади ва суткалик ўртача сут миқдори 662 г га тўғри келади.

III Б О Б . ҚОРАКҮЛ ҚҰЙЛАРНИНГ ҰСИШИ ВА

РИВОЖЛАНИШИ

ҚҰЙЛАРНИНГ ҰСИШИ ВА РИВОЖ- ЛАНИШИ ТЎҒРИСИДА ТУШУНЧА

Қоракүл қуйларни фақат уларнинг индивидуал ривожланиш қонуниятларидан фойдаланиш, уларнинг ўсиши ва ривожланишига таъсир этадиган факторларни ҳисобга олиш йули билан такомиллаштириш мумкин. Маълумки, организмнинг индивидуал ривожланиши тухум ҳужайра уруғланиб, зигота ҳосил бўлган пайдан бошланади ва унинг бутун умри (онтогенези) буйи давом этади ва ирсий нишонлар ҳамда табиий-иқлим ва яйлов-ем-хашак шароити таъсирида кечади. Шундай қилиб, онтогенез тухум ҳужайра уруғланиб, зигота ҳосил бўлгандан кейин қуйнинг бутун ҳаёти давомида унга мерос булиб утган генотипга ва ташқи шароитдан таъсирланиш нормасига мувофиқ равишда содир буладиган миқдорий ва сифат узгаришлари йиғиндисидир.

«...Ҳар қандай организм озми-кўпми узоқ давом этадиган ўсиш ва ривожланиш давридан кейин етукликка эришади...» деб ёзган эди Ч. Дарвин. Организм моддалар алмашинуви натижасида ривожланади, бунда орган ҳамда тўқималарнинг ўсиши ва табақалашуви, яъни организм структураси ва функциясининг сифат жиҳатдан мураккаблашуви содир бўлади. Табақаланиш деганда, организмда ёки унинг айрим қисмларида борадиган ривожланиш процессида янги морфологик, функционал ва биохимиявий хусусиятлар вужудга келиши тушунилади. Ҳужайраларнинг табақаланиши уларнинг генетик аппарати назорати остида содир бўлади, бу аппаратнинг ўзи эса онтогенез ва филогенез таъсирида шаклланади. Онтогенез билан филогенез ҳам ўзаро боғланган, бир-бирини тақозо этади. Индивидуал шаклланиш тарихи — бу тирик организм ривожланиши тарихининг давомидир. Шу жиҳати характерлики, бундаги биринчи процесс бутун тирик жонзотнинг ҳозирги шаклланишига хос бўлган босқичларни бутунлай такрорлаб ўтади.

Организмнинг индивидуал ривожланиши нотекис боради, бир-биридан сифат жиҳатдан фарқ қиладиган даврлар ва босқичларга булинади. Қоракүл қуйларнинг ўсиши ва ривожланиши учун ҳам нотекислик ва даврийлик ҳосилдир. Қуйлар онтогенезини икки даврга: она қорнидаги ва она қорнидан ташқаридаги ривожланиш даврига ажратиш мумкин.

Қуйларнинг она қорнида ривожланиши зародишлик (эмбрионал), ҳомилаликдан олдинги (Г. А. Шмидт буйича) ва ҳомилалик даврига булинади.

Қуйларда зародишлик (эмбрионал) кичик даври 29 кун давом этади. Ана шу муддат ичида зиготанинг булиниши юз беради, гавданинг барча орган ва тўқималари шаклланади.

Ҳомилаликдан олдинги кичик давр 18 кун давом этади. Бу даврда тоғай тўқимаси ва скелет шаклланади, у суякка айлана бошлайди. Орган ва тўқималарнинг табақаланиши давом этади. Жинси аниқланади.

Ҳомилалик даври 100—110 кун давом этади. Бу даврда ҳомила туфаги (қоғоноқ) ва йулдош ривожланган бўлади. Турга ва зотга хос белгилар кўзга ташланиб туради. Шаклланиб бўлган ҳомиланинг ривожланиши давом этади. Бош мия пўстлоғи ривожлана бошлайди, нафас олиш ва сўлат ҳазм қилиш бошқарила бошлайди. Конституциянинг мустақамлиги, саломатлик ҳолати ва қоракүл тери маҳсулдорлиги каби белгилар ҳомила қорнида ривожланиши давридаёқ вужудга келиши аниқланган.

Она қорнидан ташқарида (постэмбрионал) ривожланиш даври ҳайвонлар туғилгандан бошлаб, то улар улғунича давом этади. П. Д. Пшеничний постэмбрионал ривожланишни бешта асосий кичик даврга ажратади, улар буларга рўйбега чиқиши учун организмнинг яшаш шароитига бўлган физиологик

Элита кузи, жингалаги уртача йирик, қовурғасимон барра типіда.
Қовурғасимон юпқа I қоракул тери.

талаблари комплекси ҳисобга олиниши керак. Булар янги туғилганлик даври, сут эмадиган давр, жинсий етила бошлаш ва ривожланишда индивидуаллик жиҳатлари орта бориши, тула жинсий етуклик ва функционал фаолият барқ урган давр ҳамда қарий бошлаш каби кичик даврлардир.

Янги туғилганлик кичик даври ҳомила туғилгандан то онасига қарам бўлмаган (муस्ताқил) ҳолда озиқлана бошлагунча ва муस्ताқил ҳаёт кечириш қобилятига эга бўлгунча утадиган даврни уз ичига олади.

Сут эмадиган даврда қузининг асосий озиғи она сутидир, аммо улар ўсимлик озиқларни ҳам ейишга ўргана боради. Бироқ бу даврда ўсимлик озиқлар қўшимча аҳамиятга эга бўлиб, овқат ҳазм қилиш органларининг ривожланишини тезлаштиради, сиқмақорин ва йўғон ичак микро-организмлар билан бойишига ёрдам беради.

Жинсий жиҳатдан етила бориш ва ривожланишда индивидуалликнинг орта бориши кичик даври жинсий органларнинг ривожланиши кучайиши ва асосий белгилар — экстерьер-конституция хусусиятларининг шаклланиши ниҳоясига етиши билан характерланади, шу хусусиятларга қараб зот белгилари, завод линиялари фарқ қилинади.

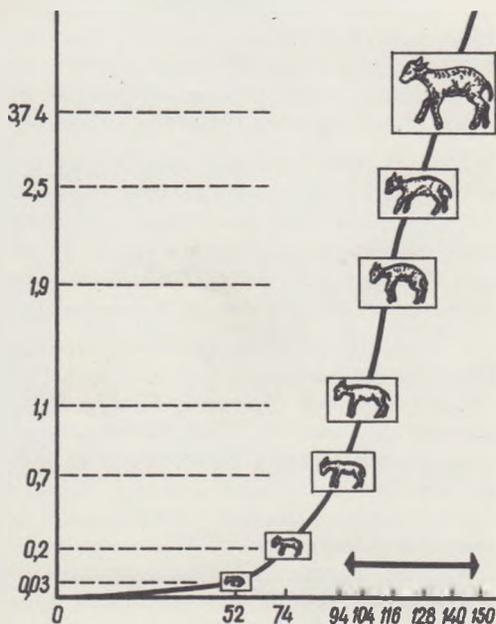
Етуклик ва функционал фаолият барқ урган кичик давр шу билан характерланадики, бунда ҳайвонларнинг урчиш қобиляти, маҳсулдорлиги энг юқори бўлади ва ҳаёт фаолияти энг юксак даражага етади.

Қарий бошлаш кичик даври ҳайвон аста-секин қарий бошлаши, умумий ҳаёт тонуси ва урчиш функцияси сўна бошлаши, маҳсулдорлиги пасайиши билан характерланади.

Г. А. Шмидт ва П. Д. Пшеничний томонидан аниқланган ушбу ўсиш ва ривожланиш давлари гарчи қорамолларга тааллуқли бўлса-да, улар сўйлар учун ҳам умумий бўлган кўпгина жиҳатларга эга.

Ҳайвонларнинг ривожланишидаги, ҳомила она қорнида ривожланишнинг турли давларидаги ва уларнинг ўзгаришидаги, гавда тузилиши пропорциясидаги нотекисликни кўпгина олимлар текшириб, ўрганиб чиққанлар.

И. П. Чирвинский аниқлашича, постэмбрионал даврда қовурғалар панжа суякларига нисбатан 5 барабар тезроқ ўсар экан. Қолган суяклар бу жиҳатдан оралиқ ўринда туради. Периферик скелет суяклари (оёқ суяклари) — елка суяги, сон суяги, катта болдир, билак (поча), тизза, товон ва панжа суяклари постэмбрионал даврда, гавда суяклари (тўқ скелет) — умуртқа поғонаси, қовурғалар, кўкрак қафасига нисбатан секинроқ ўсади. Скелет қисмларининг вазифаси орта боришидаги фарқ туфайли ҳайвонларнинг ёши ўзган сари гавда пропорциялари анча ўзгара боради. Масалан, она қорнидаги даврда периферик скелет суяклари анча жадал ўсиши ту-

10-расм. Ҳомила пайдо бўлгандан то туғилгунча ўсиш эгри чизиғи. Ҳомиланинг шиддатли ўсиш босқичлари (горизонталь буйича — бўғозлик даври, кун ҳисобида; вертикаль буйича — қузининг вазни, кг ҳисобида).

файли ҳайвон болалари нисбатан узунроқ, думғаза суюги баланд, кукраги тор, калласи калта ва кенг (япалоқ), гавдаси юза ва камбар булиб туғилади. М. И. Котов, И. И. Соколовлар қоракўл қўйларда, В. Я. Бровар эса майин жунли қўйларда тажриба утказиб, худди шундай маълумотлар олганлар. Скелет она қорнидаги даврда ундан ташқаридаги даврдагига нисбатан тезроқ ўсади, шу туфайли унинг умумий тирик вазндаги салмоғи янги туғилган қўзиларда катта ёшли қўйлардагидан кура каттароқ булади. Эмбрионал ва постэмбрионал даврларда скелетнинг нотекис ўсиши гавда улчамлари ҳам нотекис ўсишига сабаб булади.

А. Н. Северцев организмдаги орган ва системаларнинг ўсиши ва ривожланиш қонуниятларини аниқлаган. Онтогенезда қадимийроқ органлар ва гавда қисмлари эртароқ вужудга келади-ю, аммо секин ривожланади. Филогенетик жиҳатдан анча ёш ҳисобланадиган органлар эмбрионал ривожланишда кейинроқ вужудга келади-ю, аммо анча тез ривожланади. Жумладан, энг кейинги эмбрион варағидан (мезодермадан) ривожланадиган жинсий безлар, қон, мускуллар, суюк, буйрақлар, юрак барвақт вужудга келади, аммо секинроқ ўсади. Жигар, упка, ичаклар (энтодермадан ҳосил булади), тери, унинг маҳсуллари булган нерв системаси ва баъзи бошқа органлар (эктодермада ривожланади) кейинроқ вужудга келади, аммо эмбриогенезда мезодермадан ҳосил бўладиган органларга нисбатан анча секин ўсади. Вужудга келиш муддатлари ва ўсиш суръатларидаги бундай фарқ ҳайвонлар гавдасининг пропорционаллиги турлича бўлишига олиб келади.

Ҳайвон ҳаётининг турли даврларида ўсиш интенсивлигининг қонуний суратда навбатланиб туриши ўсишнинг ритмик боришини ифодалайди ва бундай ритмиклик физиологик функцияларнинг турлича кучланиши билан бирга кечади. Ритм-умумбиологик хосса булиб, мавсумий ва суткалик ритм фарқ қилинади. Ҳайвонлардаги ўсиш ритмини В. И. Фёдоров аниқлаган.

Организм купгина функцияларининг интенсивлиги сутка давомида бир неча марта ўзгариб туриши аниқланган. Чунончи, уйқу пайтида ҳайвонларнинг нафас олиш тезлиги пасаяди ва чуқурлашади, томир уриши сийраклашади, моддалар алмашинуви интенсивлиги, қон босими ва нерв системасининг қўзғалувчанлиги пасаяди.

А. Д. Синешчеков ҳайвонлар физиологик функцияларининг суткалик ритми ҳаво температурасига ҳамда нисбий намлигининг ритмли ўзгаришларига туғри келишини кўрсатиб берган. Ўсишнинг ритмлилиги қонуниятларини билиш ҳайвонларнинг анча яхшироқ ўсиши ва ривожланишига ёрдам берадиган, маҳсулдорлигини оширадиган озиклантириш тартиби ва нормасини ишлаб чиқишга имкон беради.

Ҳайвонлар организмнинг ўсиши ва ривожланиши юзасидан аниқланган купгина қонуниятлар орасида фақат қоракўл қўйлар зотида хос булганларини ажратиб кўрсатиш лозим. Маълумки, хонаки қўй зотларининг деярли ҳаммасида ҳомила она қорнида ривожланаётган даврда ҳар хил жингалаклар шаклланади, аммо ажойиб буралма ҳосил қиладиган, ҳомила терисида жингалак, нақшин гуллар пайдо қиладиган жингалаклик фақат қоракўл қўйларда учрайди. Шунинг учун ҳомиланинг она қорнида ривожланиши, айниқса бўғозликнинг иккинчи ярмида ривожланиши қонуниятларини билиш зарур. Бу даврда терида жун фолликулалари пайдо була бошлайди, мўйлар ўсиб, қоракўл жингалаклари вужудга кела бошлайди.

С. Н. Боголюбский (1956) барча органларнинг ривожланиш хусусияти уларнинг ирсиятига ҳамда ана шу ривожланиш содир буладиган шароит комплексига боғлиқдир, деб ёзган эди. Ривожланишнинг айрим қонуниятлари (масалан, эмбриогенезда органларнинг вужудга келиш изчиллиги каби қонунлар) доимий булиб қолади, бошқалари эса кучли даражада ўзгаради ва белгиларнинг ҳамда улар нисбатининг фенотипик ифодаланганлигида намоён булади.

Яйловда вужудга келтирилган ва асрлар буйи бутун ҳаёти яйловда утиб келаётган қорақул қўйларнинг шаклланишига сунъий ва табиий танланиш биргаликда таъсир кўрсатган. Қаттиқ табиий шароит қорақул қўйларнинг мосланиш қобилияти юқори эканлигининг ҳамisha асосий сабаби бўлиб келган. Шунинг учун қорақулчиликда ташқи муҳит ҳомиланинг сифатига баъзан янада кучлироқ таъсир кўрсатган.

И. И. Шмальгаузен эмбриогенезда органларнинг вужудга келиш изчиллиги (тартиби) иккинчи қонуниятга — уларнинг эмбрионал ва она қорнидалик даврларда ўсиш ва ривожланиш тезлигига боғлиқдир, деб ёзган эди. Буни шундай тушуниш керак: ҳар бир вақт бўлагиде айрим органлар ёки органларнинг бир қисми интенсивроқ, иккинчи қисми уртача тезликда, учинчиси эса секин ўсади ва ривожланади, аммо шундан кейинги вақт бўлагиде буларнинг ҳаммаси аксинча содир бўлади. Ҳомилада орган ёки тўқималарнинг ирсият билан боғлиқ бўлган ўсиши организмга керакли

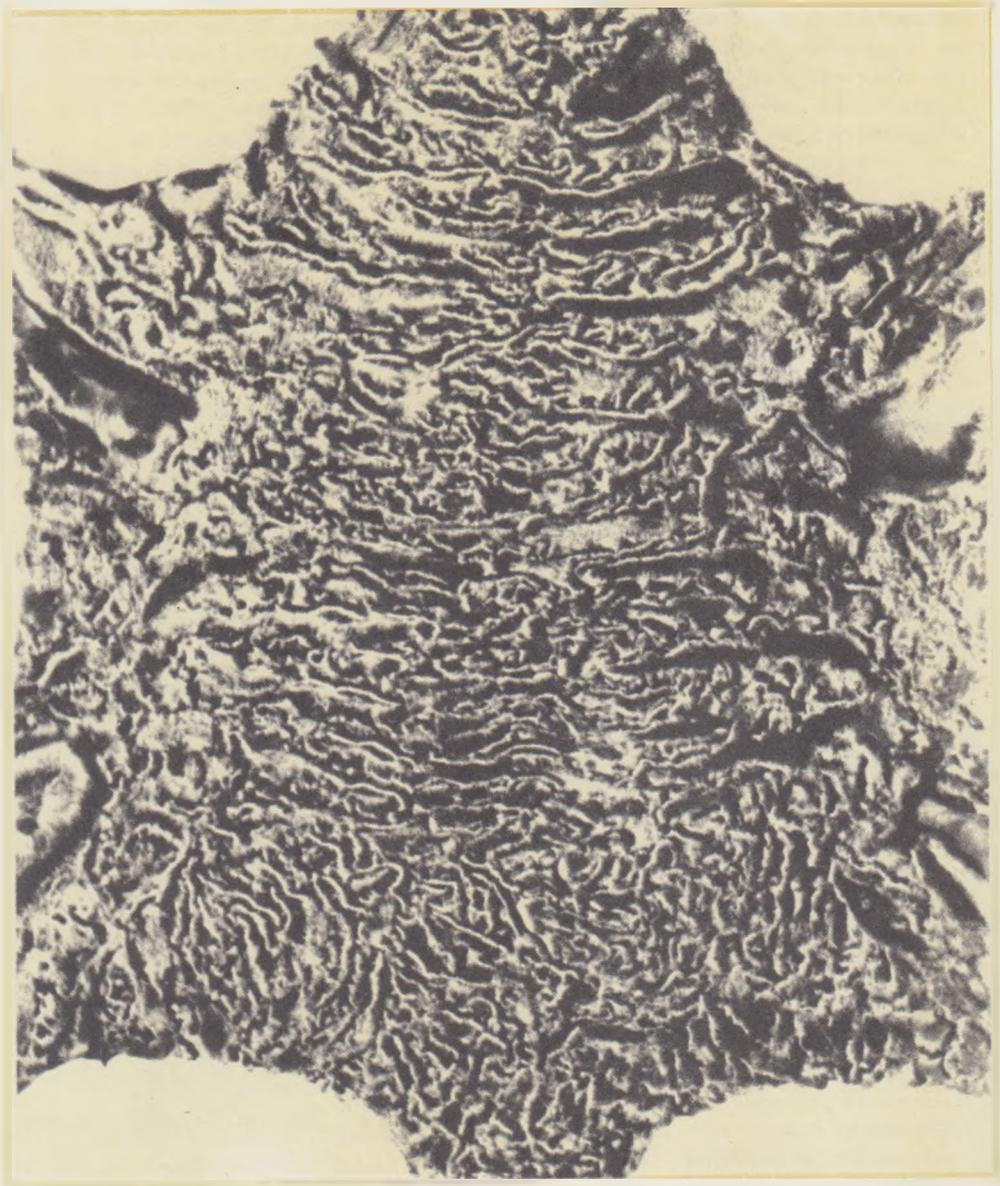

11-расм. Онани қузилардан иборат уртача сакмон.

I класс қўзи, жингалаги ўртача йирик, қовурғасимон барра типида.

Қовурғасимон қалин I қоракул тери.

озик моддалар кириб туриши билан таъминланади, агар шу моддалар етишмаса, орган ва туқималарнинг ривожланиши нормага етмай қолади. Н. П. Чирвинский (1914) нинг ёзишича, озиқ етарли булмаган тақдирда организмнинг муайян пайтда нормал шароитда ўсиш суръати энг юқори бўлган қисмлари энг кўп даражада чала ривожланади. А. А. Малигонов ҳам шунга ўхшаш хулосалар чиқарган.

Чала ривожланиш, инфантилизм ва ҳайвонлар ривожланишининг бошқа дефинитив формалари шу билан изоҳланган. Эмбриогнезнинг ҳомилалик даврида (46 кунликдан 150 кунликкача) ва туғилгандан кейин қузилар энг интенсив ўсиб ривожланадиган дастлабки даврда юқори суръат билан ўсадиган органлар ана шу қонунга бўйсунди.

Она қорнида ривожланиш даврида қорақул тери хоссалари вужудга келади, шу сабабли бўғоз қўйларнинг тирик вазнини, семизлигини ўрганиш жуда муҳим аҳамиятга эга.

Бўғозлик даврида совлиқлар тирик вазнининг ўзгариши. М. Ф. Иванов, И. И. Соколов ва кўпгина бошқа тадқиқотчилар олиб борган текширишлар шуни кўрсатадики, ҳайвонларни боқиш ва асраш (айниқса бўғозлик даврининг иккинчи ярмида) қорақул терининг хусусиятларига ҳақиқатан ҳам катта таъсир кўрсатар экан.

Кўпчилик тадқиқотчилар совлиқларни яйловда, айниқса бўғозлигининг охириги даврида, мўл-кўл ўтлатиб боқиш қузиларнинг териси қалин ва бўш, жуни узун ва жингалаклари усикроқ бўлиб туғилишига сабаб бўлади, деб ҳисоблайдилар. Бошқалар эса, аксинча, бўғозликнинг иккинчи ярмида совлиқларни тула қимматли озиқлар билан боқиш сифатли қорақул шаклланишига, етарли озиқлантирмаслик эса чала ривожланишга ва терисидаги жингалаклари тула қимматли бўлмаган белгиларга эга қузилар шаклланишига, қовурғасимон сорт ва шакли ўзгарган жингалакли терилар миқдори кўпайишига олиб келади, деб ҳисоблайдилар. Учинчи хил тадқиқотчилар озиқлар тури ҳар қандай бўлганда ҳам яхши семизликдаги бўғоз совлиқлардан ҳаммиша сифатли қорақул олинадиган қузилар олиш мумкин, деган нуқтаи назарни олдинга сурадилар.

Бўғозлик даврида озиқлантиришнинг қорақул сифатига таъсири туғри-сида гапирганда, уни қўйларнинг ёшини, конституцияси типи, барра типини, сунъий серпуштликнинг таъсирини ва рангини ҳисобга олиш билан боғлиқ ҳолда куриб чиқиш туғри бўлади. Турли ёшдаги совлиқлар тирик вазнининг ўзгаришини анализ қилиш натижаларидан маълум бўлишича, айни бир хил озиқ, иқлим ва бошқа шароит ҳар хил таъсир кўрсатар экан (13-жадвал).

13-жа д в а л . Ҳар хил ёшдаги совлиқларнинг бўғозлик даврида тирик вазни ўзгариши

(В. М. Юдин, М. И. Котовдан)

Совлиқларнинг ёши (йил)	Совлиқлар сони	Тирик вазни (кг)		Тирик вазни йўқолиши	
		қочириш даврида	қузилаш даврида	кг	қочириш давридаги тирик вазнига нисбатан (%)
1,5—2	77	44,51	28,81	11,70	28,9
2,5—3	178	44,50	31,58	12,97	29,1
3,5—4	208	47,43	32,71	14,73	31,1
4,5—5	247	48,19	32,84	15,35	31,90
5,5—6	241	49,55	33,05	16,40	33,2

Демак, жадвалдан маълум бўлишича, қочириш даврида ёш қўйларнинг тирик вазни нисбатан энг паст бўлар экан. Совлиқларнинг ёши ошган

сари улар йириклашиб, оғирлашиб боради, тирик вазни катталашади. Ёш совлиқлар билан катта ёшли қўйларнинг тирик вазни уртасидаги фарқ 9 кг гача боради. Бу қонуният қўзилаш вақтида ҳам сақланиб қолади ва 5 кг чамасида булади, чунки турли ёшдаги қўйларнинг тирик вазни қочишдан қўзилашгача турлича йўқотилади.

Қўйларнинг ёши қанча катта бўлса, вазнининг мутлақ йўқотилиши ҳам, нисбий йўқотилиши ҳам шунча катта булади. Қўйидаги маълумотлар таққосланганда тирик вазнининг ортиши ҳам, камайиши ҳам, шунингдек, тикланиши ҳам қари ва етук ёшдаги қўйларда ёш қўйлардагига нисбатан интенсивроқ кечишини пайқаш мумкин булади. Етук ёшдаги қўйларда запас ёғ куп тупланган бўлиб, боқиш ва асраш шароити ёмонлашган тақдирда ана шу ёғ уз запас энергияси билан етишмаган озиқ урнини тўлдиради. Бундай запасга эга бўлмаган ёш қўйлар тирик вазнини камроқ йўқотади.

Қўзилаш даврида қўзиларнинг тирик вазни совлиқларнинг тирик вазнига ва семизлигига боғлиқ булади. Агар бу даврда совлиқларнинг тирик вазни катта бўлса, қўзилар ҳам тирик вазни катта, яъни ривожланган (йирик) бўлиб туғилади ва бунинг аксича булади (14-жадвал).

14-жадвал. Қўзилар тирик вазнининг совлиқлар ёшига боғлиқлиги

(В. М. Юдин, ва М. И. Котовдан)

Совлиқларнинг ёши (йил)	Қўзиларнинг туғилган даврдаги тирик вазни (кг)		Совлиқларнинг қўзилаб бўлган даврдаги тирик вазнига нисбатан (%)	
	кучқорчалар	совлиқ қўзилар	кучқорчалар	совлиқ қўзилар
2.	4,91	4,42	17,0	15,3
3	5,01	4,88	15,9	15,5
4	5,20	5,04	15,8	15,4
5	5,13	4,92	15,6	15,0
6	5,07	4,81	15,34	14,6

Қўзиларнинг тирик вазни совлиқларнинг тирик вазни ва ёши билан чамбарчас боғлиқдир. Етук ёшдаги (3—6 ёш) совлиқлардан, одатда, йирикроқ, яхши ривожланган қўзилар туғилади. Ўсиш ва ривожланиши ҳали тугалланмаган биринчи марта қўзиловчи совлиқлардан тирик вазни бирмунча кичик қўзилар туғилади. 6 ёшдан ошган ва организмнинг алмашилиш функциялари бирмунча пасайиб қолган совлиқлардан ҳам, камроқ ривожланган, ушоқроқ қўзилар туғилади. С. П. Поспеловнинг остеологик текширишларидан маълум бўлишича, кекса совлиқлардан туғилган қўзиларнинг найсимон суяклари ёш совлиқлардан туғилган қўзиларники билан бир хил ривожлангани ҳолда, кундаланг кесмаси ингичкароқ булади.

Ҳар хил жун-конституция типларига мансуб қўйлар вужудга келган иқлим ва яйлов-озиқ шароитидан турлича таъсирланади.

Буғозлик даврида дағал ва нозик конституцияли совлиқлар тирик вазнини энг куп йўқотганлиги, мустаҳкам конституцияли совлиқлар эса энг кам йўқотганлиги ва улар энг ёмон яйлов-озиқ шароитига мослашганлиги аниқланган.

Биобарин, қоракул қўйлардаги алмашилиш функцияларининг шахсий интенсивлиги ва характери ҳар хил конституция типидagi қўйларнинг тирик вазни ва семизлиги йўқолишида ҳал қилувчи роль уйнайди.

Қўзилаш кампаниясида дағал конституция типидagi совлиқлардан яхши ривожланган ва тирик вазни катта бўлган қўзилар (кучқорчалар $4,76 \pm 0,26$ кг ва урғочи қўзилар $4,39 \pm 0,24$ кг), мустаҳкам конституцияли совлиқлардан

уртача қузилар (4,48 + 0,24 кг ва 4,17 кг), нозик конституцияли совлиқлардан эса нисбатан ушоқ қузилар олинди (4,12 + 0,19 ва 3,87 + 0,18 кг).

Қузилаш даврида қузилар тирик вазнининг совлиқлар тирик вазнига нисбати қуйидагича булади: дағал конституцияда — қўчқорчалар буйича 18,2%, урғочи қузилар буйича — 17,7%; мустаҳкам конституцияда юқоридагига мувофиқ 16,1% ва 15,3%; нозик конституцияда — 15,2% ва 14,4%.

Буғозликнинг турли даврларидаги ва ҳар хил қоракул тери типларига мансуб совлиқларнинг тирик вазни динамикаси текширилганда ҳам баъзи бир тафовутлар аниқланди (15-жадвал).

15-жадвал. Ҳар хил қоракул тери типидagi совлиқлар буғозлик даврида тирик вазнининг узғариши (кг)

Қоракул тери тип	Ойлар					Тирик вазни йўқолиши	
	қочиришда	Декабрь	Январь	Февраль	Қузилашда	кг	қочириш давридаги тирик вазнига нисбатан (%)
Жакет	42,4	46,6	41,8	38,6	32,3	10,1	23,9
Кавказ	46,0	46,8	42,6	38,9	32,5	13,5	29,2
Қовурғасимон	40,6	44,8	40,3	37,5	30,1	10,6	25,9
Яссигул	40,0	45,6	40,7	35,6	30,0	10,0	25,0

Буғозлик даврида барча хил қоракул типдаги совлиқларнинг тирик вазни то январь ойигача сезиларли даражада ортиб борди. Совуқ тушиб, ёнингарчилик бошланиб, яйлов озигининг сифати ёмонлашгандан кейин қўйлар, айниқса яссигул ва қовурғасимон типлардаги совлиқлар анча ориқлаб қолди. Кавказ ва айниқса жакет типлардаги совлиқлар боқиш ва эсраш шароитининг кескин узғариши ва об-ҳавонинг ёмонлашувидан биринчи камроқ таъсирланди. Аммо шундан кейинги ойларда ҳомила катталлашиб, ҳайвонлар оғирлашиб қолгач, яйлов озиги қўйлар эҳтиёжини тўла қондиrolмай қолди. Алмашинув функциялари кучайиши натижасида яйлов утларидаги қисман етишмайдиган озик моддалар урни совлиқларнинг узидаги энергия ресурслари, запас ёғ ҳисобига қоплана бошлайди.

Запас ёғи энг кўп булган қўйлар буғозлик даврида тирик вазнини энг кўп йўқотди. Кавказ типидagi қўйлар худди шундай бўлиб чиқди. Жакет типидagi қўйлар тирик вазнини жуда кам, қовурғасимон ва яссигул типлардаги қўйлар эса уртача миқдорда йўқотди. Тирик вазн йўқотилишидаги фарқ статистик жиҳатдан тасдиқланган.

Жакет ва қовурғасимон типлардаги урғочи қузилар янги туғилганда ривожланиши ва тирик вазни жиҳатидан уртача (оралиқ) урнини эгаллади (3,85 кг; 3,67 кг), кавказ типидagi қузилар уларга нисбатан йирикроқ (4,12 кг), яссигул типидagi қузилар эса ушоқ (3,51 кг) бўлиб чиқди. Йирик жингаданли жакет типидagi урғочи қузилар ривожланиш ва тирик вазни жиҳатидан нисбатан уртача (4,21 кг), кавказ типидagi қузилар йирик (4,51 кг), қовурғасимон типидagi қузилар уртача (4,08 кг) ва яссигул типидagi қузилар ушоқ (3,87 кг) бўлиб чиқади. Аниқланган маълумотлар статистик жиҳатдан ишончлидир.

Ҳар доим тортиб турилган совлиқлар орасидан биттадан, иккитадан, учтадан, тўрттадан ва ундан кўп эгизак қузилаган қўйлар танлаб олинганда 15-жадвалдаги фарқ аниқланган.

16-жадвал. Бир туғишда кўп қўзилаган совлиқлар тирик вазининг йўқолиши (кг)

Тури ва сонда қўзилаган совлиқлар	Тирик вазининг оmlар бўлича ўзгариши					Тирик вазининг йўқолиши	
	Қочириб даврида	Декабрь	Январь	Февраль	қўзилаганда	кг	қочириб давридаги тирик вазнига нисбатан
Битта туқдан	42,4	46,6	41,8	38,6	32,3	10,1	23,9
Иккита туқдан	44,6	45,9	41,2	37,8	30,8	10,1	22,7
Учта туқдан	46,2	51,3	39,0	37,6	29,5	16,7	36,2
Тўртта ва ундан кўп қўзи туқдан	47,0	52,1	38,6	36,0	27,6	19,4	41,3

Жадвалда келтирилган маълумотлар семизлиги ва тирик вазни юқори бўлган совлиқлар гормонал стимуляторлардан биринчи навбатда таъсирланишини кўрсатади. Тирик вазни ва семизлиги қанча юқори бўлса, ҳомила сони шунча кўп бўлар экан.

Бўғозликнинг дастлабки даврида қўйлар, айниқса кўп ҳомидали совлиқлар яхши семиради, тирик вазни ва семизлиги орта боради. Аммо март ойига бориб, учтадан ортиқ ҳомиласи бўлган совлиқлар шу қадар оғирлашиб ва ориқлаб кетадики, натижада улар чўпоннинг ҳай-ҳайлаши туфайлигина яйловларда зўрға ҳаракат қилади. Берилган қўшимча ем-хашакни камроқ ҳомидали ва бақувватроқ, ҳаракатчан совлиқлар еб қўяди. Кўп ҳомидали совлиқлар шу қадар ориқлаб кетадики, кўпинча улар ўзини сақлаш учун бола ташлайди, чала туғади. Узоққа қўзиладиган ва оғир ўтадиган туғиш пайтида эса баъзилари нобуд бўлади. Башарти, тирик қолган тақдирда ҳам узоқ вақтгача ориқлаб юради, йўқотган тирик вазни ва семизлигини тиклаши қийин бўлади. Бундай совлиқлар, одатда, камсут бўлади. Қочириб даврида тўртта ва ундан кўп қўзилаган совлиқлар орасида қисир қолганлари учраб туради. Бундай ҳодисаларга йўл қўймаслик учун бу хил совлиқларни ўз вақтида алоҳида гурпуга ажратиш лозим (бунинг учун кўчма рентген аппаратларидан фойдаланилади) улар стационерларда, фермалар ёнидаги алоҳида биноларда асралиб, кичик ҳажмли омихта ем ва донатор озиқ бериб боқилади. Ушбу тадбирлар ҳўжалик учун мақсадга тўла мувофиқ бўлади ва совлиқларнинг бут сақлаб қолиниши ҳамда соғлом қўзилар олиниши ҳисобига иқтисодий жиҳатдан ўзини оқлайди.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, СЖК қўлланиш қоидаларини бузиш, қўйларни боқиш ва асраш тартибларига риоя қилмаслик гормонлар ёрдамида серпуштликни ошириш методини пучга чиқариши мумкин.

Қўзилаб бўлган совлиқлар юзасидан қилинган ҳисоб-китоблардан маълум бўлишича, биттадан қўзилаган совлиқлар 57,6% ни, иккитадан қўзилаганлари 33,5% ни, учтадан қўзилаганлари 6,9% ни, тўрттадан қўзилаганлари 1,5% ни ва бештадан қўзилаганлари 0,5% ни ташкил этган. Бундай қараганда, ўта серпушт совлиқлар 8,9% ни ташкил этгандек кўринади. Аммо совлиқларнинг серҳомидалиги туғилган қўзилар сонига қиёсан ҳисобланса, бошқача манзара пайдо бўлади: биттадан қўзилаган қўйлар 37,4% ни, иккитадан қўзилаганлари 43,3% ни, учтадан қўзилаганлари 3,9% ни ва бешталиклари 1,9% ни ташкил этган бўлади. Бундай ҳисоблашда ўта серпушт совлиқлар миқдори 19,3% ни ташкил этади.

Қўзиларнинг янги туғилгандаги тирик вазни бир ҳомидали ва кўп ҳомидали бўлиб туғилганлар орасида бир хил бўлмайди (17-жадвал).

17-жадвал. Қўйларнинг ўртача тирик вазни (кг)

Тугилган қўзилар сони	Тирик вазни			
	қўчирлар		урғоч қўзилар	
	кг	яшса туғилган қўзиларга нисбатан %	кг	яшса туғилган қўзиларга нисбатан %
Яшса туғилган	54,2	100	4,66	100
Учтадан туғилган	3,3	63,5	3,12	67,9
Туртта туғилган ва ундан ортиқ	2,3	44,2	2,01	43,1

Жадвалдан маълум бўлишича, ҳомила сони ошган сари уларнинг тирик вазни камаяр экан.

Ҳар хил рангли қўйларнинг бўғозлик давридаги тирик вазни динамикасини урганиш натижасида қуйидаги тафовутлар аниқланди (18-жадвал). Октябр ойидаги қочирин кампаниясидан кейин совлиқлар ўти уруғлаб турган қишки яйловларда яхши семира бошлади. Бундай семириш турлича интенсивликда давом этади: кўк қўйларнинг тирик вазни нисбатан тезроқ қора ва сур қўйларники ўртача орта борди. Декабрда ҳам қиш қаттиқ эмаслиги қўйларнинг семизлиги ва тирик вазни ортишига имкон берди. Декабр ўрталарида кўк қўйлар энг юқори вазнига эга бўлиб, қора қўйлардан 4 кг ва сур қўйлардан 6 кг ортиқ бўлиб қолди. Январь бошларида, совуқ бошланиб, ёғин ёға бошлагач, қўйларда, айниқса рангдор қўйларда кескин ўзгаришлар пайдо бўлди. Икки ҳафтадан ортиқ давом этган қор бурони, яйлов озиғининг ёмонлашуви бўғоз қўйларнинг семизлиги ва тирик вазнига салбий таъсир кўрсатди. Кўк қўйлар тирик вазини энг кўп (10 кг чамасида ёки 8,8%) йўқотди, сур совлиқлар ўртача даражада (6 кг ёки 5,6%) ориқлади, қора рангли совлиқларнинг вазни энг кам (2 кг ёки 1,8%) йўқолди. Қора қоракўл қўйлар ноқулай об-ҳаво шароитига кўпроқ чидамли ва бундай шароитга мослашган бўлиб чиқди. Аммо бунда чўпоннинг роли катта. Қора ва сур совлиқлар отарларига энг тажрибали чўпонлар қарар эди, улар ҳатто ёмон об-ҳаво шароитида ҳам қўйларни яхшироқ ўтлатиш имконини топар, қўшимча озиқ беришни ҳам кўк қўйлар отарларига бириктириб қўйилган ёш чўпонларга нисбатан яхшироқ ташкил қилар эдилар. Шундан кейинги ойларда тирик вазни ва

18-жадвал. Ҳар хил рангли совлиқларнинг бўғозлик давридаги тирик вазни

Совлиқларнинг ранги	Қочирин давридаги тирик вазни (кг)	ОЙЛАР						
		сентябрь	октябрь	ноябрь	декабрь	январь	февраль	март
Қора	48,7	100	102	107	109	107	108	97
Кўк	49,8	100	105	110	113	103	98	88
Сур	46,8	100	106	107	107	101	97	89

семизлиги, аввало кук ва сур қўйлар орасида анча пасайиб кетди қора қўйларда бундай камайиш камроқ сезилди.

Илгари (1949) В. М. Юдин билан М. И. Котовлар ҳам худди шундай натижалар олган эдилар. Мунтазам ва тула қимматли қўшимча озукасиз одатдагича боқилган қоракул қўйларда, ҳатто қоникарли яйловларда ҳам тирик вазнининг мавсумий ўзгариши сезиларли даражада намоён бўлади. Тирик вазн эгри чизиги қочириниш кампанияси даврида энг юқори даражага кутарилади, шундан кейин ўсиш суръатлари секинлаша бошлайди, совуқ тушиб, ёгин ёға бошлагандан кейин эса бўғозлик ривожланиб бораётганига қарамай, вазн йўқола бошлайди. Баъзан вазн йўқолиши 30% дан ошиб кетади ва бундай пайтларда икки, уч ва ундан ортиқ ҳомилали совлиқлар биринчи навбатда нобуд була бошлайди.

Биобарин, бўғозлик даврининг охиригича учдан бир қисмида қўшимча озиклантиришни ҳомилаларни сақлаб қолишга қаратилган профилактика чора-тадбири деб қараш керак.

А. Л. Падучева, Б. С. Шраер, М. Л. Шик, Г. И. Алексеева, Р. И. Блаунштейнлар маълумотига қўра, бўғоз совлиқларда моддалар алмашинуви қиср совлиқларга нисбатан 20—30% кучаяр экан. А. В. Модянов (1975) ёзишча, кўп ҳомилали совлиқларда асосий алмашинув бўғозликнинг охиригича учдан бир даврида кучайган бўлади. Масалан, тўрт ҳомилали совлиқларда асосий алмашинув қиср совлиқлардагича нисбатан 155,8% ни, уч ҳомилали совлиқларда 133% ни ва икки ҳомилали совлиқларда 123% ни ташкил этган.

Газлар алмашинувини ва кислород истеъмолини урганиш юзасидан олиб борилган тажрибалардан маълум бўлишча, серҳомилалик ошган сари қоракул қўйларда алмашинув интенсивлиги янада кўпроқ кучаяди. Шунинг учун бўғоз қўйларни, айниқса кўп ҳомилали совлиқларни, албатта қўшимча озиклантириш зарур.

Бутун мамлакат бўйича қочириниш ва қўзилатишни ҳисобга олиш шуни курсатадики, сунъий уруғлантирилган совлиқларнинг 70% дан кўпроғидан тула қимматли, яшаб кетадиган қўзи олинган. Ҳар хил рангли совлиқларнинг кўйиқиши ва уруғланиш даражаси ўртасида ҳеч қандай тафовут аниқланмаган. Қора қўйлар отарида сунъий уруғлантириш натижасида қўзилаган ҳар 100 бош совлиқдан 117тадан, кук совлиқлардан 119тадан ва сур совлиқлардан 114тадан қўзи олинган. Бутун отар бўйича ҳисоблаганда, ҳар 100 бош қора совлиқдан 106 бош қўзи, кук совлиқлардан 108 бош ва сур совлиқлардан 105 бош қўзи олинган. Қиср қолган қўйлар эса шу ранглар бўйича отардаги жами қўйларга нисбатан 3,7%, 4,6% ва 4,0% ни ташкил этган.

Совлиқлар қўзилайдиган кўни уларни тортиб кўриш шуни курсатадики, бир ҳомилали қора қўйлар группасида тирик вазнининг камайиши 8,8 кг ни ёки қочиринишдан олдинги вазнига нисбатан 17,8% ни, кук қўйлар группасида 11,8 кг ёки 22,8% ни, сур қўйлар группасида эса 10,1 кг ёки 20,3% ни ташкил этган. Иккитадан қўзилаган қора совлиқлар тортиб кўрилганда, уларнинг тирик вазни бўғозлик даврида 11,6 кг ёки қочиринишдан олдинги вазнига нисбатан 23,4% камайганлиги аниқланган, худди шу курсаткичлар кук қўйларда 13,02 кг ёки 24,9% ни, сур қўйларда 12,4 кг ёки 25,0% ни ташкил этган.

Биринчи қарашда ҳар хил ёш группасига мансуб бўлган, турлича конституция ва қоракул тери типидеги, турлича семизликдаги ва ҳар хил рангдаги қоракул қўйлар ўртасида муҳим тафовутлар йўқдек тўюлади. Аммо энг типик қоракул қўйлар танлаб олиб тортиб кўрилганда эса бундай тафовутлар табиатда мавжуд эканлиги яққол кўзга ташланади ва бунга қўйида келтирилган маълумотлар асосида ишонч ҳосил қилиш мумкин. Қайд қилинган тафовутлар қоракул қўйларнинг табиатдаги биологик асосларини очиб беради. Афтидан, бир хиллик мазкур юқори маҳсулдор зотни ҳалокатга олиб келган бўлур эди. Нормадан четга чиқиш ва хилма-хилликлар қоракул қўйларнинг биологик хусусиятларини ва маҳсулдорли-

сифатларини такомиллаштириш мақсадида ҳайвонларни танлаш ва хиллаш учун шароит вужудга келтиради.

19-жадвал. Қузиларнинг тирик вазни (кг)

Ранги	Биттадан туғилганлари		Эгизаклари	
	қучқорлар	урғочи қузилар	қучқорлар	урғочи қузилар
Қора	4,6	4,1	3,5	3,2
Кук	4,9	4,3	3,7	3,4
Сур	4,2	3,8	3,3	3,0

19-жадвал маълумотларидан куриниб турибдики, кук қузилар янги туғилган пайтида ривожланиши ва тирик вазни жиҳатидан энг йирик, қора қузилар уртача, сур қузилар эса нисбатан ушқроққ булади. Ушбу тафовут биттадан ва эгизак булиб туғилганда қучқорчалар ва урғочи қузиларга бу хилда тааллуқлидир. Биттадан туғилган кук қучқорчалар уз тенгдошлари булган қора қузилардан 0,3 кг ёки 6,1%, сур қузилардан 0,7 кг ёки 14,2% эртиқ, кук урғочи қузилар эса 0,2 кг ёки 4,6% ва 0,5 кг ёки 11,6% ортиқ бош босди. Эгизак булиб туғилган қузиларнинг тирик вазни анализ қилиб сурилганда шу нарса аниқландики, кук қучқорлар қора тенгдошларидан 1,2 кг ёки 5,4%, сур тенгдошларидан эса 0,4 ёки 10,8% вазминроқ булиб қолди. Биттадан булиб туғилган қорақул қузилар орасида жинсий полиморфизм эгизаклар орасидагидан кура кучлироқ ифодаланган эди. Агар биттадан туғилган қорақул урғочи қузиларнинг вазни қучқорлар вазнининг 89,0% ва кук урғочи қузиларники 88%ни, сур қузиларники 90%ни ташкил этган булса, эгизаклар орасида бу кўрсаткичлар 92,92 ва 91%га туғри келади.

ҚЎЗИЛАРНИНГ ЎСИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Маълумки, организмнинг ривожланиши миқдор ва сифат узгаришидан ташкил топади. Организмнинг ривожланиш жараёнида юз берадиган миқдор узгаришлари дифференцировка (табақаланиш) деб аталади. Ўсиш ва табақаланиш организм ривожланишининг узаро боғлиқ икки жиҳатини ташкил этади ва улар эмбрионлик даврида айниқса яққол намоён бўлади.

Е. А. Богданов (1947) шундай деб ёзган эди: «... Организмнинг ўсиши ҳомила ҳали она гавдаси ичида ривожланаётган пайтдаёқ бошланади, у ҳада у ғоят хилма-хил, мақбул ва номақбул мойилликлар орттириши мумкин. Қорақул қўйларни боқиш ва асраш шароити ҳамда ташқи муҳитнинг бошқа шароитлари совлиқлар ва қучқорларни қочириш кампаниясига эришашга, уларнинг уруғланувчанлиги ва серпуштлигига, ҳомила она қоракўлда ривожланиши даврида ирсий белгиларнинг намоён булишига, қоракўл териларда барралик хоссалари ва товарлик белгилари шаклланишига ҳам таъсир курсатади. Нормага нисбатан ҳар қандай узгариш ҳайвоннинг ирсий имкониятлари намоён булиши ва ифодаланганлигининг ё кучайиши ва пасайишига сабаб булиши мумкин.

Эмбрионлик даврида ҳомила нотекис ривожланади. Бошқа ҳайвонлардаги каби, қорақул қўйларда ҳам, ҳомила ривожланишининг нотекислиги ўз қонуниятларига, уларнинг ирсий хусусиятларига ҳам, шунингдек, яшаш шароитига ҳам боғлиқ булган давр ва босқичларга эга бўлади. Ҳар бир босқичда белгиларнинг намоён булиши ҳамда янада ривожланиши ва шаклланиши учун зарур оптимал шароит мавжуд булиши зарур.

I класс қузи, жингалаги уртача йирик, қовур-
ғасимон барра типіда.
Қовурғасимон юлқа I қоракұл тери.

20-жадвал. Қўзилар тирик вазининг улар классига боғлиқлиги

Тирик вазни (кг)	Ҳисобга олинган қўзилар сони	Жакет			Кавказ гулли			Қалами- гулли			Яссигулли			Жингалакларининг йирик- майдалиги		
		элита	I кл	II кл	II кл	I кл	II кл	I кл	II кл	III кл	I кл	II кл	III кл	майда	уртача	йирик
5 кг ва ундан ортиқ	100	4	18	7	37	11	17	1	5	—	2	54	44			
4,5—4,9	100	6	25	3	30	12	17	2	3	2	2	59	39			
4,0—4,4	100	11	32	1	24	18	9	3	1	1	10	63	27			
3,5—3,9	100	8	37	2	19	25	7	2	—	—	13	67	20			
3,0—3,4	100	3	33	5	15	21	6	7	5	5	17	67	16			
2,5—2,9	100	1	31	12	7	19	11	4	7	8	25	66	9			
2,0—2,4	100	—	15	20	3	15	17	2	10	18	32	63	5			
1,5—1,9	100	—	9	22	—	12	21	—	9	27	39	61	—			
1,0—1,4	50	—	2	6	—	4	12	—	10	16	45	55	—			
0,7—0,9	50	—	2	3	—	2	18	—	7	18	52	48	—			

Қоракул қўзиларнинг тирик вазни уларнинг яшовчанлигига чамбарчас боғлиқдир (21-жадвал). Туғилганда тирик вазни 3 кг булган урғочи қўзиларнинг яшовчанлиги анча юқори булган. Улар сут эмадиган даврда яхши ривожланган ва гармоник тузилган гавдали қўзилар бўлиб етилган. Бундай ҳайвонлар 1,5 ёшлигида нормал ривожланган ҳолатга келган ва тирик вазни юқори булган, ёппасига қуйика бошлаган, қиш давридаги ноқулай боқиш ва асраш шароитига яхши бардош берган.

Туғилганда вазни 3 кг дан кам булган урғочи қўзиларнинг яшаш қобилияти пастроқ бўлиб чиқди. Уларнинг кўпчилик қисми сут эмадиган давридаёқ нобуд бўлиб кетган, тирик қолганлари эса ёмон усган ва яхши ривожланмаган. Улар ёзги иссиқдан ва қишки ноқулай об-ҳавода, айниқса қишнинг иккинчи ярмидан бошлаб, яйловлардаги утларнинг тўйимлилиги пасайган, об-ҳаво ёмонлашган ва ёғинлар ёға бошлаган даврда қаттиқ қийналган. Бир ярим ёшлигида уларда чала ривожланганлик белгилари сезилиб турган: улар ушоқ, инфантил (нимжон), гавдаси қалта, кўкраги тор бўлиб, гўё оёқлари узундай, юқорига тортилиб турарди. Улар қўшимча ем-хашакдан семирмас ва бир вақтда қуйикмас эди.

21-жадвал. Қўзилар тирик вазининг яшовчанлигига боғлиқлиги

Тирик вазни (кг)	Туғилганда	Онасидан ажратиш вақтида		Бир ёшда		2,5 ёшлигидаги тирик вазни (кг) M ± m
	танлаб олинган (бош)	тирик қолган- лари	нобуд бўл- ганлари	тирик қолган- лари	нобуд бўлган- лари	
5 кг ва ундан ортиқ	100	100	—	98	2	37,01 ±,23
4,5—4,9	100	99	1	97	2	37,13—0,21
4,0—4,4	100	98	2	95	3	36,86—0,27
3,5—3,9	100	96	4	92	4	36,32—0,24
3,0—3,4	100	96	4	91	5	36,01—0,21
2,5—2,9	100	95	4	87	8	34,67—0,25
2,0—2,4	100	91	9	84	7	32,26—0,28
1,5—1,9	100	80	20	73	7	28,35—0,64
1,0—1,4	50	35	15	20	15	25,54—0,29
0,7—0,9	50	25	25	5	20	22,09

Зот ичида ушоқ, инфантил ҳайвонлар купайишига йул қўймаслик учун фақат яхши ривожланган, келишган жуссали, янги туғилган пайтда тирик вазни камида 3 кг булган қузиларни насл учун қолдириш, майдароқ қузиларни эса қоракул тери олиш учун сўйишга жунатиш мақсадга мувофиқдир.

Жингалакнинг йириклиги билан қузиларнинг янги туғилгандаги тирик вазни уртасида боғланиш бор. Майда гулли қузиларнинг тирик вазни аксари паст бўлади, уртача гулли қузиларнинг жуссаси келишган ва тирик вазни уртача, йирик гулли қузиларнинг тирик вазни эса юқори бўлади. Индивидуал ривожланиш жараёнида қузиларнинг фенотиби ва жингалагининг йириклиги туғилгандан то етук ҳолатга келгунча анчагина узгаради (22-жадвал).

22-жа д в а л . Қузиларнинг тирик вазни билан жингалаги йирик-майдалигининг узаро боғлиқлиги

Жингалагининг йирик-майдалиги	Туғилганда	Тирик вазни (кг)		
		ажратиш вақтида	1,5 ёшлиғида	2,5 ёшлиғида
Майда	3,69	17,84	40,23	43,71
Уртача	4,21	21,11	41,47	44,32
Йирик	4,49	22,51	42,17	43,97

Қузиларнинг тирик вазни туғилгандаги жингалагининг конституция типига чамбарчас боғлиқ бўлиб, 4,5 ойлигида текисланади, вояга етганда эса фарқ батамом йўқолиб кетади (сезиладиган тафовут статистик жиҳатдан ишончли эмас).

Катта ёшдаги қоракул қўйлар конституцияси типининг морфологик белгилари туғилгандаги фенотиби билан боғлиқдир, аммо янги туғилган қузилар конституцияси типини ишончли тарзда аниқлаб бўлмайди. Янги туғилганда конституцияси типига берилган баҳонинг сифати етилганда берилган баҳога тўғри келмаслиги аввало қузиларнинг конституцияси типини ишончли тарзда аниқлаш қийин эканлиги билан изоҳланади. Қузилар туғилганда аниқланган конституция типи улар 1,5 ёшга етганда атиги 57,6% ҳайвонда сақланиб қолади. Дастлабки баҳонинг тўғри келмаслиги купроқ нозик конституция типига қузиларга мансуб бўлиб, дағал мустаҳкам конституциялилар группасида энг кам эканлиги аниқланган. Бу барра типларига мансуб булган қузиларга ҳам тааллуқлидир. Янги туғилганда мавжуд булган баъзи тафовутлар ёши ошган сари йўқолиб кетади ва етилганда такрорланмайди (23-жадвал).

23-жа д в а л . Қузиларнинг ёши катталашганда конституцияси типининг узариши

(И. Я. Аверьяновдан)

Туғилгандаги конституция тип	Ҳисобга олинган (бош)	15 ёшдаги қўйлар конституциясининг тип (%)		
		нозик	мустаҳкам	дағал
Нозик	89	19,0	57,3	23,7
Мустаҳкам	825	7,8	58,2	34,0
Дағал	592	4,7	32,5	62,8

Кўп ҳомиллал бўлиб туғилган қузилар янги туғилганда ўсиш ва ривожланишда якка туғилган қузилардан орқада қолади. Агар якка туғилган қузиларнинг тирик вазни 100% деб қабул қилинса, эгизакларники 87%,

учталикларники 68%, туртталикларники 58%, бешталик ва ундан куп туғилган қузиларники салкам 47% ни ташкил этади (24-жадвал).

24-жадвал. Қузиларнинг ёши ошган сайин тирик вазнининг узгариб бориши

Ҳомиладаги қузилар сони	Туғилганда		Ажратиш даврида		12 ойлигида		1,5 ёшлигида	
	кг	битталликка нисбатан (%)	кг	битталликка нисбатан (%)	кг	битталликка нисбатан (%)	кг	битталликка нисбатан (%)
Битта	4,8	100	28,9	100	32,6	100	42,3	100
Иккита	4,2	87	27,6	95	31,2	96	41,8	99
Учта	3,3	68	24,8	86	29,8	81	39,6	94
Туртта	2,8	58	21,7	75	25,1	77	34,7	82
Бешта ва ундан куп	2,31	47	18,74	65	нобуд бўлди		—	—

Якка ва иккитадан туғилган қузилар сут эмадиган даврда ва ажратилгандан кейин яхши ўсган ва ривожланган. Учтадан туғилган қузилар улардан бир оз, турттадан туғилганлар эса улардан анча орқада қолиб кетган. Бештадан туғилганлар онасидан ажратилгандан кейин нобуд бўла бошлаган, чунки улар юқумли ва инвазион касалликларга унча чидамли эмас эди.

Тирик вазн динамикасини урганиш шуни кўрсатадики, ҳомиладаги қузилар сони ошган сари узиш суръати сезиларли даражада ортар экан (25-жадвал).

25-жадвал. Куп ҳомилали бўлиб туғилган усувчи қузилар тирик вазнининг узиш суръати

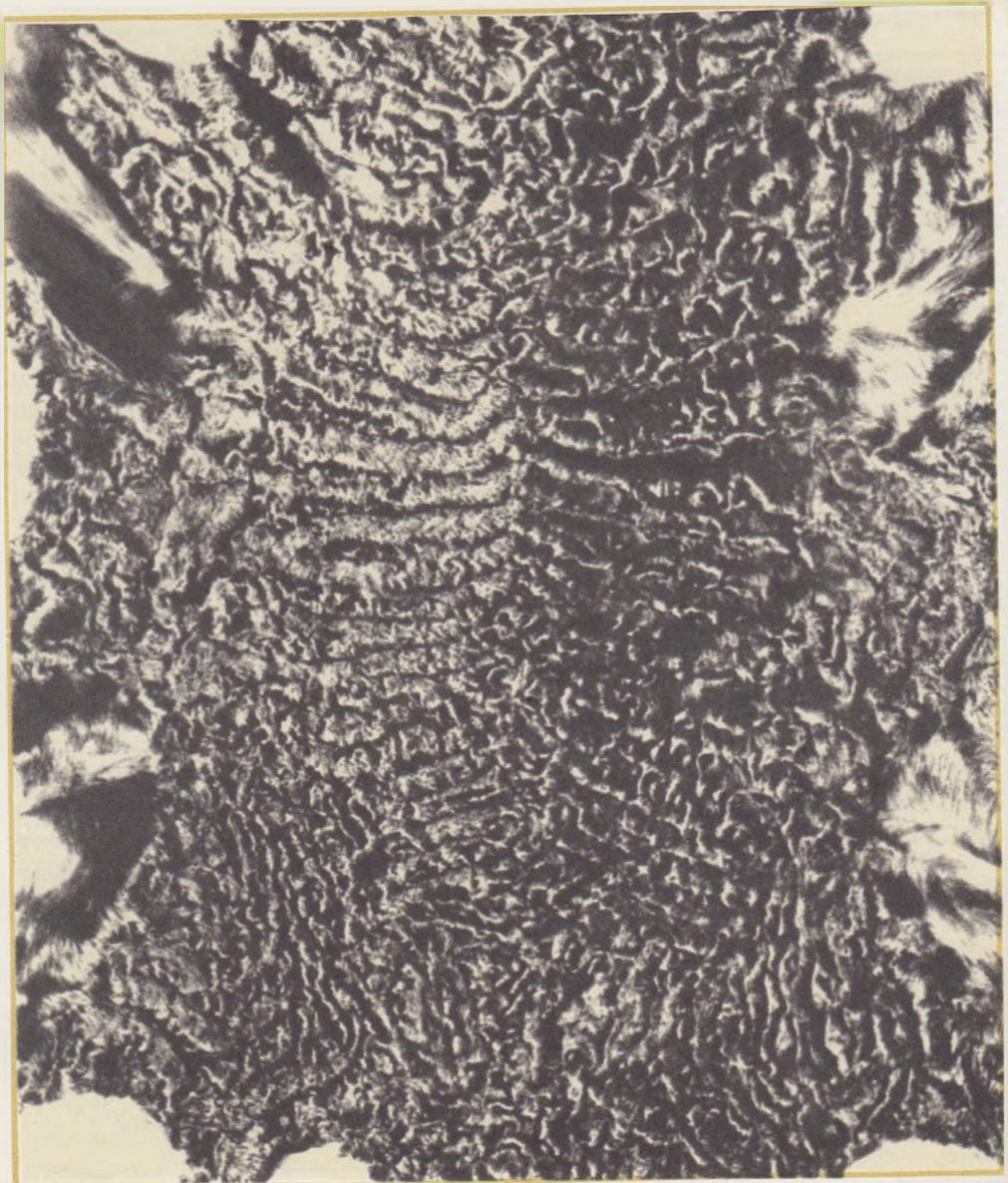
Ҳомиладаги қузилар сони	Туғилганда		Ажратилганда	12 ойлигида (%)	1,5 ёшлигида
	тирик	вазни	туғилгандаги вазнига нисбатан (%)		
	кг	%			
Битта	4,87	100	594,3	670,1	868,8
Иккита	4,22	100	654,3	739,3	990,3
Учта	3,31	100	750,5	901,5	1197,6
Туртта	2,84	100	765,2	884,2	1228,6
Бешта ва ундан куп	2,31	100	811,3	нобуд бўлди	—

Учталиқ, туртталиқ, бешталиқ ва ҳоказо қузиларнинг узиш суръати битталлик ва иккиталикларникига нисбатан анча юқори, аммо хужаликларнинг ем-ҳашак имкониятлари ўсаётган ёш ҳайвонларнинг эҳтиёжларига мос келмайди. Натижада улар узиш ва ривожланишдан орқада қола бошлайди ва вояга етганда ҳам, уларда чала ривожланганликнинг яққол ёки яширин белгилари сақланиб қолади. Об-ҳаво ноқулай келган йилларда ҳаддан ташқари куп ҳомилалилар қаторида туғилган қузилар, ташқи муҳит факторларидан купроқ таъсирланувчан бўлгани учун купинча нобуд бўлиб кетади.

Ушбу маълумотлар подадаги қоракул қўйларнинг ушоқланиб кетишига йул қўймаслик учун туртталиқ ва ундан куп бўлиб туғилган, тирик вазни 3 кг дан кам бўлган қузиларни қоракул тери олиш учун сўйиб юбориш тўғрисидаги тавсиялар туғри эканлигини яна бир қарра исботлайди.

I класс қузи, жингалаги йирик, қовурғасимон
барра типіда.
Қовурғасимон қалин I қорақұл тери.

IV БОБ . УРЧИТИШ МЕТОДЛАРИ

УРЧИТИШНИНГ МЕТОДИК УСУЛЛАРИ

Урчитиш қўйларни саралаш системасидир. Саралашдан мақсад уларнинг барралик хоссаларини ва зотдорлик хусусиятларини такомиллаштиришдан иборат. Қўйлар қандай зонал-экологик, завод типлари ва линияларга мансублигини ҳисобга олган ҳолда сараланади. Урчитиш методлари хилма-хилдир: баъзан яхшиланувчи зотнинг қонига яхшиловчи зот қонини аста-секин сингдира бориш усули қўлланилади, бошқа ҳолда бир экологик тип ёки завод типига мансуб ёхуд бир хил рангдаги қўйлар бошқа тип ва рангдаги қўйлар билан жуфтлаштирилади, учинчи ҳолда ҳар хил зот қўйлар ўзаро жуфтлаштирилади.

Соф зотли урчитиш бир хил зотга мансуб қўйларни жуфтлаштириш системасидир. Бундай жуфтлаштириш натижасида олинган насл соф зотли деб аталади. Қорақўлчиликдаги соф зотли урчитишнинг асосий мақсади ҳайвонларнинг барралик хоссаларини ва қимматли хусусиятларини, чидамлилиги ва маҳаллий шароитга мослашганлигини сақлаб қолиш ва яхшилашдан иборат. Урчитишнинг бу методи наслчилик ҳужаликларида ҳам, репродуктор ва товар ҳужаликларида ҳам кенг қўлланилади.

Соф зотли урчитиш купинча гомозиготалиликни, яъни қорақўл қўйларнинг генетик бир хиллигини оширади, чунки бунда бир хил генлар бирлашади. Наслчилик ҳужаликларида қўлланиладиган инбридинг гомозиготалиликнинг ортиб боришини тезлаштиради. Типига (жун, жингалак, нақш хоссаларига) кура бир-бирига яқин турадиган, лекин қариндош бўлмаган ҳайвонларни жуфтлаштириш наслнинг гомозиготалилиги ортиб боришига олиб келади, аммо бу усул инбридингдагига нисбатан анча секин содир бўлади. Юксак даражада ирсийланиш белгиларига эга бўлган тенг қимматли соф зотли қорақўл қўйларни жуфтлаштириш айниқса яхши натижалар беради. Бу усул наслдор қўйларни жингалагининг сифатига, ранги ва нақшига, жуни хоссаларига, қузилар терисининг юзаси ва вазнига ёки чидамлилиги, яшовчанлиги ва ривожланишига қараб тақсимланиш имконини беради. Белгиларнинг наслдан-наслга ўтиши паст даражада бўлганда бундай самарага эришиб бўлмайди.

Соф зотли урчитишда ҳам баъзан генетик жиҳатдан ҳар хил сифатлилик ёки гетерозиготалилик киритиб турилиши керак. Бир-бирига ўхшамайдиган ҳайвонлар жуфтлаштирилганда ирсияти оралиқ даражада бўлган, гетерозиготалилиги ортиб борадиган насл олинади. Ватанимиз ва чет эл қорақўлчилигида соф зотли урчитиш бутун зотнинг биологик ва ҳужалик учун фойдали хусусиятларини такомиллаштиришнинг, завод типларини, юқори маҳсулдор наслдор қўчқорлар линиялари ва оилаларини вужудга келтиришнинг асосий йули бўлиб келди ва шундай бўлиб қолмоқда. Албатта, бунда танлаш ва саралаш муайян мақсадга қаратилган, қўйларни асраш ва боқиб шароити қулай бўлиши керак. Фақат ана шундай шароит мавжуд бўлганда мақсадга мувофиқ типдаги ҳайвонларни вужудга келтириш мумкин бўлади. Ҳозирда кенг машҳур булган қорақўм, муборак, нишон, ўзбекистон ва ва бошқа типлардаги қорақўл қўйлар соф зотли урчитиш йули билан такомиллаштирилмоқда.

Линиялар бўйича урчитиш — қора, кўк, сур ва рангли қорақўл қўйларнинг вужудга келган ёки вужудга келтириладиган завод типларини яхшилаш зарур бўлган шароитда соф зотли урчитишнинг энг такомиллашган усулидир. Линиялар бўйича урчитишда юқори маҳсулдор линиялардан бўлган, ўзининг қимматли сифатларини — пигментация интенсивлигини, жунининг сўчили даражада ипаксимонлиги ва ялтироқлигини ёки қаламигулнинг ниҳотда узунлигини ва товар юзасида бир текис тарқалганлигини ёки терининг

мездраси юқалиги, майдони катта ва вазни енгиллигини қатъий наслига утказадиган қучқорлар айниқса қимматли ҳисобланади.

Наслдор қучқорлар линияси қариндош группалардан вужудга келтирилади. Линиялар буйича урчитишда танлаш, саралаш, наслдор қучқорларга наслининг сифатига қараб баҳо берилади, уруғбошилар ажратилади, уларнинг қимматли сифатлари такомиллаштирилади. Линиялар буйича олиб бориладиган ишлар селекциянинг юксак формалари жумласига киради. ВАСХНИИЛ чорвачилик секциясининг XVIII пленуми тавсияларига мувофиқ линиялар буйича қуйидаги ишларни амалга ошириш қабул қилинган:

келиб чиқишига, индивидуал сифатлари ва наслининг сифатига қараб баҳолаш асосида уруғбошиси ва линияни давом эттирувчилари булган машҳур наслдор қучқорларни ажратиб олиш;

линияларнинг типига ва маҳсулдорлигига мос келадиган совлиқлар подасини танлаб олиш;

бир хил (гомоген) индивидларни жуфтлаштириш асосида қуйлар жуфтини танлаш ва линияларнинг типи ҳамда маҳсулдорлигини сақлаб қолиш. Бунда қариндош ва қариндош булмаган наслдор қучқорлардан олинган совлиқлардан фойдаланиб асосланган, лекин III-III даражадан яқин булмаган инбридингга йул қуйилади;

узаро қулай тарзда бирлашадиган кроссларни қулланиш, ҳосил қилинган комбинацияларни танлаш ва мураккаб инбридинг йули билан (иккита ва ундан куп уруғбошиларда) мустаҳкамлаш;

ёш ҳайвонларни ўстириш, линияларнинг типи ва маҳсулдорлигига мос келадиган етук ҳайвонларни асраш ва боқиш учун энг қулай шароит вужудга келтириш.

Шуни эсда тутиш керакки, соф зотли урчитишда ҳам, чатиштиришда ҳам линиялар буйича урчитиш қулланилиши мумкин.

Маълумки, В.М.Юдин «Қорақум» наслчилиги совхозида биринчи марта юқори маҳсулдор наслдор қучқорлар — Қорақум-1, Ботир, Тошбой, Помук, Москвич, Муборак деб аталувчи линияларни яратган бўлиб, улар фақат Ўзбекистонда эмас, балки Урта Осиёдаги бошқа республикаларда ва Қозоғистонда ҳам қорақул қуйлар зотини яхшилашда жуда катта роль ўйнаган.

Ўзбекистон, Туркменистон, Қозоғистон ва Тожикистондаги деярли барча давлат наслчилиги хужаликларида машҳур наслдор қучқорларнинг жуда куп линиялари вужудга келтирилган ва улар қорақул қуйлар маҳсулдорлигини оширишга ҳамда уларни такомиллаштиришга хизмат қилмоқда.

Чатиштириш ҳар хил зотларга мансуб қуйларни жуфтлаштириш системасидир. Зоотехникада чатиштириш йули билан фақат ҳайвонларнинг ирсий белгиларини тез ўзгартирмай, балки янги юқори маҳсулдор зотлар ҳам чиқарилади. Чатиштиришнинг биологик моҳияти шундан иборатки, у ирсий негизни бойитади ва кенгайтиради, ҳайвонларнинг конституцияси мустаҳкамлигини оширади ва соғлигини яхшилайти.

Ч. Дарвин ҳам чатиштириш йули билан олинган насл купроқ ривожланиш кучига эга, соғлиги яхши ва жуда серпушт бўлишини пайқаган эди. Қариндош булмаган индивидлар чатиштирилганда олинадиган насл юксак даражада яшовчанлиги, жуда бақувватлиги, чидамлилиги ҳамда ота ва онанинг иккаласидан ҳам ёки уларнинг биридан юқори турадиган маҳсулдорлиги билан характерланади. Бу ҳодиса г е т е р о з и с номини олган.

Бир хил зотга мансуб қуйларнинг юқори даражада чидамлилиги ва бақувватлиги ва бошқа зотга мансуб қуйларнинг нисбатан нимжонроқ бўлиши уларнинг биологик хусусиятлари билан изоҳланади. Баъзи зотларнинг конституционал заифлиги ва яхши чидамли эмаслиги уларни ўз ичида, масалан, қариндош зотларни жалб этмасдан урчитиб келинганлиги натижасидир.

Чатиштириш натижасида селекционер эришмоқчи булган мақсадлар аниқ белгилаб олинishi керак, чунки чатиштиришнинг қайси турини: қон

сингдириш, қон қуйиш, янги зот чиқариш мақсадида, саноат асосида ва алмашлаб чатиштиришни қўлланиш ана шу мақсадларга боғлиқ булади.

Қон сингдириб (узгартирувчи) чатиштириш усулида маҳсулдорлиги паст бўлган битта зот бошқа зотдан фойдаланиш орқали бир неча авлодлар давомида анча юқори маҳсулдор зотга айланади. Буни қоракул қўйлар зоти устида куриб чиқамиз. Совет ҳокимияти ўрнатилган дастлабки йилларда Самарқанд областининг Нурота районида, Бухоро областининг Конимех районида ҳамда Қорақалпоғистон АССРнинг купгина районларида думбали-дағал жунли қўйлар қоракул қўйлар билан чатиштирилди. Қон сингдириш IV ва ундан ҳам купроқ бўғинларгача давом эттирилди.

Қон сингдириб чатиштириш ушбу районларда қўйчиликни тубдан яхшилашга ва унинг рентабеллигини оширишга қаратилган эди. Бу усул то сифатли тери маҳсулоти олина бошлагунча, яхшиланаётган зотнинг тери сифати қоракул териникига яқинлашгунча давом эттирилди. Қон сингдириб чатиштиришда зотдорлик даражаси қўйларнинг келиб чиқиши туғрисидаги ва уларнинг фенотипини куриб чиқишда тупланган маълумотларга қараб аниқланади.

Иккинчи ва ундан кейинги бўғинларнинг дурагайлари соф зотли қоракул қўйларга яқин бўлиб чиқди. Аммо жунининг бир оз ўсиқлиги, дағал ва қуруқлиги, шисасимонлиги ва хира ялтироқлиги уларнинг келиб чиқиши метис эканлигини кўрсатиб турар эди. Бундай қўзилар ва қўйлар соф зотли қоракул қўйларга нисбатан анча йириклиги ва гушт-ёғининг сифатлари билан ажралиб турар эди. Уша йилларда гуштга топшириладиган қўйларнинг тирик вазни 55-60 кг дан ортиқ бўларди.

Яхшиловчи зот танлашда бу зотнинг вакиллари хужалик учун фойдали белгилари жиҳатидан яхшиланадиган зотга мансуб ҳайвонлардан анча юқори туришига ҳамда чул ва чала чул яйловларида асрашга яхши мослашадиган булишига эътибор бериш керак.

Қоракулчиликда қон сингдириб чатиштиришнинг иқтисодий самарадорлиги бошқа факторлардан ташқари, жаҳон бозоридаги нархлар конъюнктураси билан ҳам белгиланади. Чунончи, жаҳон мўйна бозорида моданинг йўналишига қараб сур терилар худди шундай сортли қора териларга нисбатан 150% гача юқори баҳоланади.

Қон қуйиб чатиштиришдан мақсад мавжуд завод зотларининг маҳсулдорлик ва наслдорлик сифатларини такомиллаштиришдан ва янги зотлар чиқаришдан иборат. Бунда завод типидagi соф зотли совлиқлар бошқа завод типидан махсус ажратиб олинган, яхшиланувчи зотда етишмайдиган бир қатор қимматли белгиларга эга бўлган (жуни калта, чақичсимон қора, пигментацияси кучли, жуда ялтироқ, узун қаламигулли ва соказо) қўчқорлар билан жуфтлаштирилади. Бундай типдаги чатиштиришда ҳайвоннинг зотдорлиги йўқолмайди.

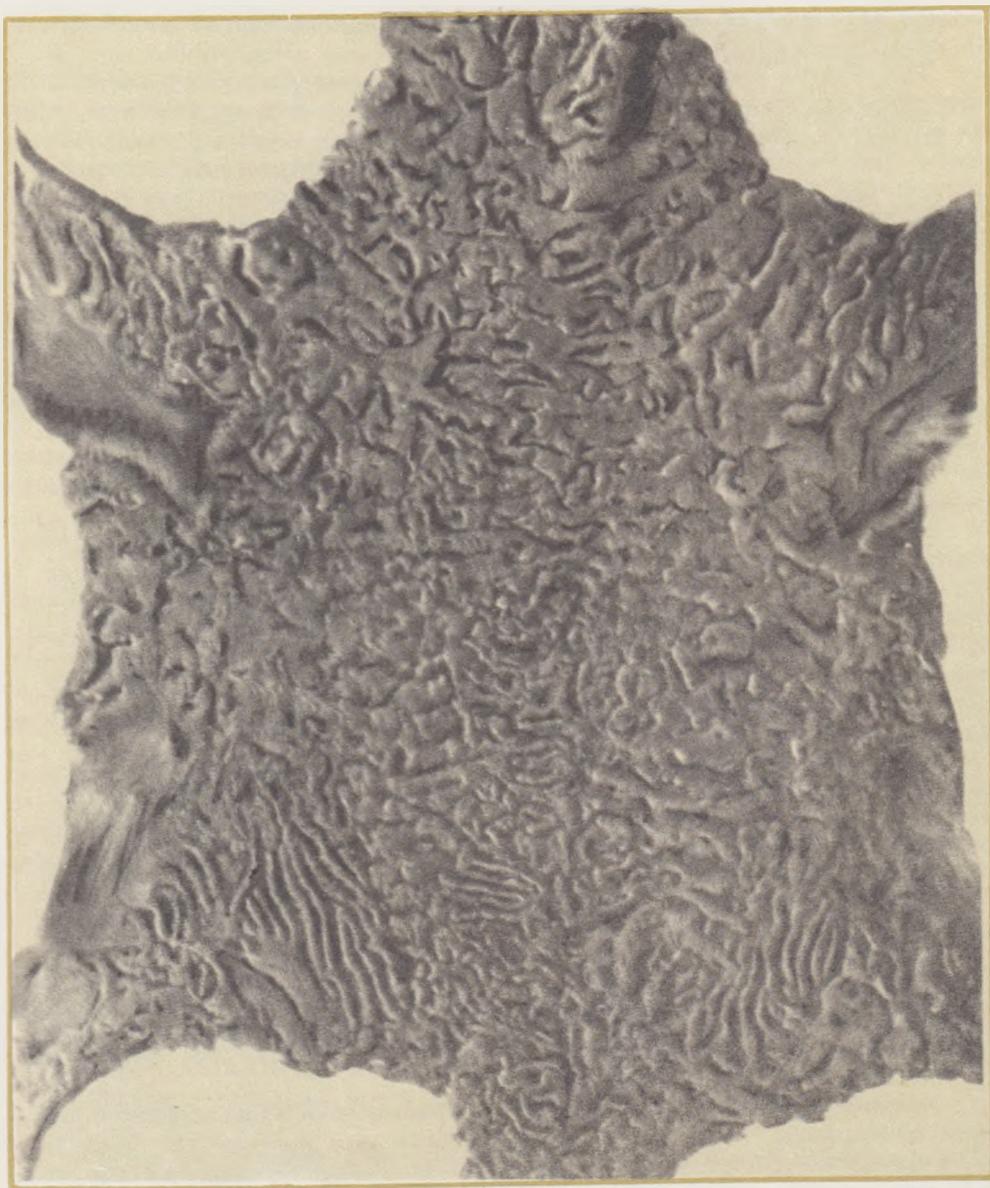
Қон қуйиб чатиштиришда яхшиловчи завод типидан бўлган наслдор қўчқорлардан биринчи бўғин дурагайлар олиш мақсадида яхшиланадиган завод типидagi совлиқларни қочириш учун бир марта фойдаланилади, олинган дурагайлар кейинчалик яхшиланадиган завод типининг энг яхши нажиллари билан жуфтлаштирилади ва «уз ичида» урчитилади. Шундай келиб, дастлабки завод типидан бўлган қоракул қўйларнинг асосий сифатлари сақланиб қолади.

Бундай чатиштиришнинг (яхшиланадиган завод типидagi қўйларга «қон қуйиш») дастлабки босқичида завод типи вакилларини туғри танлаш катта аҳамиятга эга, зеро бу типнинг алоҳида сифатлари совлиқ орқали келгуси зотнинг асосига ўтади. Яхшиловчи завод типининг яхшиланувчи тип билан яхшиланувчи бўғинлаша олиши жуда муҳимдир.

Иккинчи босқичда (биринчи бўғин дурагайларни яхшиланадиган завод типидagi қўчқорлари билан чатиштиришда) селекция қилинаётган белгилари билан фойдаланган энг мақбул типдаги ҳайвонларни шундан кейинги урчириш учун танлаб олиш жуда муҳим бўлиб қолади.

III класс қўзи, жингалаги ўртача йирик, қовурғасимон барра типида.
Қовурғасимон юпқа II қоракул тери.

и
т
л
г
к
к
ц
я
т
п
т
л
м
я

Д
т
к
к
к
к
в
у
т

в
л
в
п
ж
к
«
г
с
м
к
л
н
у
м

л
м
т
ҳ
н

т
ж
қ

Учинчи босқичда (дурагайларни «уз ичида» урчитишга утишда) бошқа вазифа қўйилади. Дурагай ҳайвонлар барча конституционал белгилари буйича яхшиланаётган асосий завод типига энг кўп яқинлашувига эришиш лозим.

М. Ф. Иванов билан И. Л. Перегон Ўзбекистондан «Аскания-Нова» қуриқхонасига олиб келинган бир группа қорақул қўйлардан фойдаланиб, уларни романов зот қучқорлар билан қон қўйиш усулида чатиштириш йули билан серпушт қорақул қўйларнинг аскания типини яратганлар. Бу типнинг серпуштлиги (серҳомилалиги)ни ва нисбатан йирик жуссалилигини мустаҳкамлаш учун селекционерлар романов қучқорларидан фойдаланганлар, сунгра мақбул типдаги дурагайларни «уз ичида» урчитганлар. Мазкур хоссалар яхши мустаҳкамлангандан кейин қорақул қўйлар билан тескари чатиштириш бошланди ва бунда қорақул терининг сифати яхшиланишига эришишга айниқса кўп билан ҳаракат қилинди. Шу метод асосида яратилган подага қорақул қўйларнинг зот ичидаги кўп ҳомилали аскания типи деб ном берилди. Бундай кўп ҳомилали қорақул қўйларнинг серпуштлиги ҳар 100 бош қўзиланган совлиқ ҳисобига 170—180 бош қўзини ташкил этди, биринчи сорт қорақул тери олиш 75—80%га ошди. Яна бир қимматли томони шундаки, зот ичидаги кўп ҳомилали аскания типига мансуб қорақул қўйларнинг биологик ва ҳужалик учун фойдали белгилари яхши жамланган булиб, улар наслдан-наслга айнамай утади.

Қорақулчилик тарихида қон қўйиб чатиштиришдан усталик билан фойдаланилгани туғрисидаги бошқа бир мисол ҳам маълум. Украинанинг Полтава областида барра-серсутлик йуналишидаги маҳаллий қўйларга кук қорақул қўйлар қонини қўйиш йули билан барра тери берадиган соколь қорақул қўйлар чиқарилган. Соколка қишлоғи қорақул ва барра тери билан савдо қилувчи марказ булиб қолган. Бу ерга Бухородан бир неча марта қорақул қучқорлар олиб келинган. Соколка барралари асосан чиройли ҳаво ранг ва пулати нақшли кук рангда булади. Жингалагининг сифати жиҳатидан улар қорақул терилардан анча орқада туради, аммо ҳар хил товланиб турадиган ва чиройли нақшдор кук ранги юқори баҳоланади.

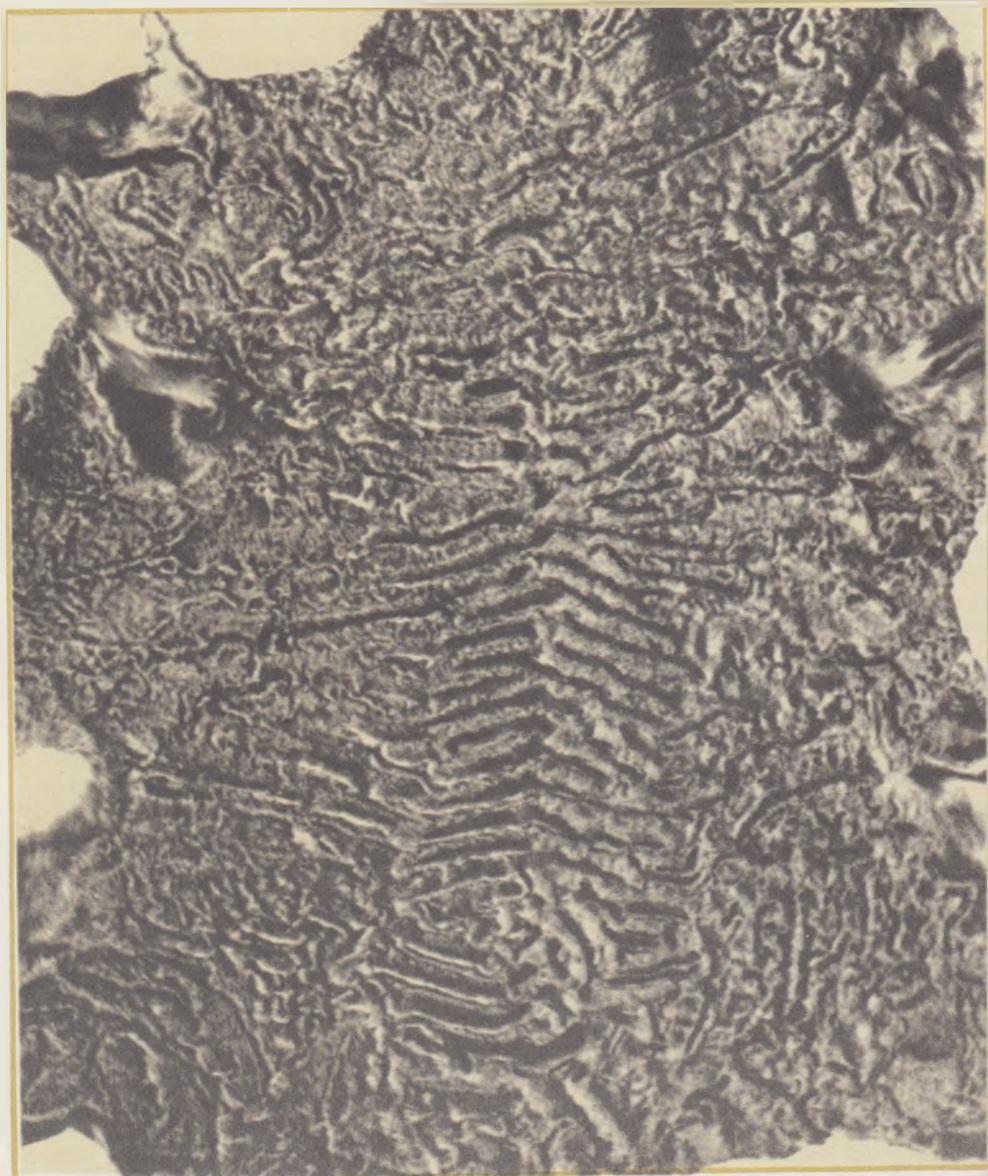
Қон қўйиб чатиштиришдан фақат янги зотлар ва зот ичидаги типларни вужудга келтириш учун эмас, балки айрим давлат наслчилик ҳужаликларининг қорақул маҳсулотидagi камчиликларни тузатиш учун ҳам муваффақиятли фойдаланилади. Масалан, «Конимех» давлат наслчилик заводи практикасида йирик ўлчамли қорақул терилар узоқ вақтгача бир оз ўсиқ жунли, дағал ва қуруқ мўйли, шиласимон ва хира ялтироқ булиб келди, «алта қаламигулли ва ловиягулли жингалаклар купчиликни ташкил этарди. «Ўзбекистон» ва «Муборак» давлат наслчилик заводларидан олиб келинган наслдор қучқорлар қонини қўйиш воситасида «Конимех» қўйлар пода-сидаги мазкур камчиликлар бартараф этилди. «Конимех» наслчилик заводи маҳсулотида кучли ипаксимон, кучли ялтироқ, интенсив пигментланган, «алта жунли ва чиройли гуллар ҳосил қиладиган узун қаламигул жингалакли қорақул терилар миқдори кўпайди. Умуман, қон қўйиб чатиштириш-ни усталик билан қўлланиш яхшиланувчи ва яхшиловчи қўйларнинг яхши йўнлашувига олиб келди, қорақул терилар сифати яхшиланди ва ассорти-менти бойиди.

Дастлабки завод типларини қон қўйиб чатиштириш воситасида яхши-лаш учун яхшиловчи завод типини ва селекциянинг умумий йуналишини муваффақиятли танлаш билан бирга қорақулчиликда янги ёки мавжуд технологияни қўлланишга қўлайлик туғдирувчи сифатларни ҳисобга олиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Баъзан узаро қариндош бўлмаган зотлар «қони-қўйиш» усулидан ҳам фойдаланиш мумкин.

Янги зот чиқариш учун (яъни завод усулида) чатиш-тиришда дастлабки зотларнинг энг қимматли белгиларини ўзида му-нассамлаштирган ва қимматли янги белгиларга эга бўлган янги зот ҳосил қилиш учун икки хил ёки бир неча хил зотга мансуб ҳайвонлар жуфт-

II класс қузи, жингалаги йирик, қовурғасимон барра типіда.
Қовурғасимон қалин II қорақұл тери.

лаштирилади. Чатиштиришнинг ушбу мураккаб тури ҳақли равишда зот ҳосил қилувчи чатиштириш деб аталади.

Қуйлар ва бошқа турдаги ҳайвонларнинг анча юқори маҳсулдорлик белгилари билан ажралиб турадиган ва яшаш муҳити шароитига яхши мослашган купгина зотлари ана шу усулда чиқарилган. Бу усулда чиқарилган ва талабга жавоб берадиган янги зотлар ҳамда дурагайлар «уз ичиди» урчителиди, яъни дурагай совлиқлар дурагай қучқорлардан қочиради.

Завод усулида чатиштириш селекция ишига куп сондаги ҳайвонларни жалб қилишни талаб этади; бу усул урчителишнинг бошқа усулларига қараганда хийла мураккаброқдир.

Оналик асоси сифатида маҳаллий шароитга яхши мослашган абориген зотдан фойдаланиш туфайли маҳаллий зотда етишмайдиган белгилар урчителиш учун индивидуал ва бутун зотга хос белгиларини ҳисобга олган ҳолда бошқа (яхшиловчи) зотлар танлаб олинади. Чатиштириладиган зотлар ўртасидаги фарқ қанча катта бўлса, улардан олинadиган дурагай авлод шунча хилма-хил бўлади, дурагайлар орасидан тамомила янги сифатларга эга бўлган индивидларни танлаб олиш иши шунча осон кўчади. Шу билан бирга бундай ҳолларда янги авлодда мақсадга мувофиқ сифатларни мустаҳкамлаш анча қийин бўлади. Ва, аксинча, чатиштирилувчи зотлар ўртасида ухшашлик қанча куп бўлса, мақсадга мувофиқ сифатларни янги усулда мустаҳкамлаш шунча осон бўлади. Шунинг учун қучқорларни индивидуал танлаш, саралаш ва наслининг сифатига қараб баҳо бериш завод усулида чатиштиришнинг зарур шартидир.

Қандай вазифалар қўйилганлигига қараб оддий ёки мураккаб завод усулида чатиштириш қўлланилади. Оддий чатиштиришда икки зотга мансуб ҳайвонлар, мураккаб чатиштиришда эса учдан ортиқ зотга мансуб ҳайвонлар иштирок этади.

Қорақўлчиликда завод усулида чатиштириш қўлланилмайди, шу сабабли у ҳақда умумий тасаввур бериш билан чекландик.

Саноат асосида чатиштиришда бир нечта зот олиниб, фойдаланиладиган, яъни кейинги урчителиш учун қолдирилмайдиган ҳайвонлар сифатида биринчи бўлин дурагайлар ҳосил қилиш мақсад қилиб қўйилади. Бундай урчителиш гетерозис эффектига, яъни дурагайларнинг умумий зотонага ёки улардан бирига нисбатан тезроқ ривожланиш ҳамда еттишак бир хил сарфлангани ва асраш шароити ҳам бир хил бўлгани ҳолда зот юқори маҳсулдорлик даражасига эришиш қобилиятига асосланган. Саноат асосида чатиштириш гушт учун боқилadиган қўйчиликда кенг қўлланилади, қорақўлчиликда эса тишига кўра брак қилинган совлиқларни (жандари, ҳисори, Эдилбай, сирожки, майин жунли ва ярим майин жунли зотларни) бурдоқига боқишда қорақўл зотли қучқорлар билан урчителиб, еттишак қорақўлча тери олиш учун қўлланилади.

Алмашлаб чатиштириш саноат асосида чатиштиришнинг бир шартидир. Алмашлаб чатиштириш деб аталишининг боиси шундаки, бу хил чатиштиришда бир хил маҳсулдорлик йуналишидаги бир неча хил зот қучқорлардан муайян тартибда (кетма-кет) фойдаланилади. Агар алмашлаб чатиштиришга атиги иккита зот киритилса, у оддий алмашлаб чатиштириш деб, башарти, бир нечта зот иштирок этса, мураккаб алмашлаб чатиштириш деб аталади. Қорақўлчиликда алмашлаб чатиштириш қўлланилмайди.

Дурагайлаш ҳар хил турларга мансуб ҳайвонларни чатиштириш усули. Бунда олинadиган насл дурагай деб аталади. Қўйчиликда дурагайлашни биринчи марта М. Ф. Иванов қўллаган. У меринос қуйларни муфтоҳлар билан чатиштирган. А. С. Бутарин, А. Исенжулов ва бошқа селекциячилар мериносларни архар билан чатиштириш натижасида қозоқчи меринос деб аталувчи янги зот чиқаришган. Турларнинг келиб чиқилиши урганиш ва хонаки ҳайвонлар селекциясида ёввойи аждодларнинг

ирсий генетик потенциалидан фойдаланиш зарурлиги туфайли бир-биридан узоқ булган ҳайвонларни дурагайлашнинг аҳамияти ортиб бормоқда.

Ёввойи турлар — муфлон, архар ва бошқалар маданий формалар билан чатиштирилганда, одатда, биринчи буғин дурагайлар генотипида иммунлик ва турли касалликларга, қаттиқ ҳаёт шароити ва ҳоказоларга чидамлик хоссалари пайдо булади. Дурагайлар ўзида комбинацион узгарувчанлик резервини мужассамлаштиради, чунки улар генотипида тур ичида чатиштириш йули билан ҳосил қилинган индивидлар генотипидагига қараганда купроқ хилма-хил генлар уйғунлашган булади.

Қоракулчиликда дурагайлашни айни бир вақтда А. А. Раҳимов («Нурота» Давлат наслчилик заводида), Н. С. Гигинейшвили (Гагарин номидаги Давлат наслчилик заводида) кук қоракул қузиларнинг яшовчанлигини ошириш мақсадида қўллаганлар. Олинган насл йирик бўлиб ривожланганлиги, яхши серпуштлиги, атроф муҳитга яхши мослашганлиги билан фарқ қилар эди; барра маҳсулоти эса юпқа мездрали группалар кўп бўлиши, вазни энгли ва жуни калталиги билан характерланар эди.

Аммо дастлабки формаларнинг яшаш шароити уртасидаги тафовут ҳаддан ташқари катта эканлиги бир қатор узаро келишмайдиган (бир-бирига зид) факторларни келтириб чиқарди ва ана шу факторлар зот ичида архар-қоракул типи яратилишига имкон бермади.

ТАНЛАШ ВА САРАЛАШ МЕТОДЛАРИ

Қоракул қўйларни танлаш ва саралаш методлари «Қоракул қўйларни бонитировка қилиш ва наслчилик иши асослари юзасидан инструкция»да (М. 1973 й.) тула баён этилган.

Қоракул қўйлар 4 хил барра типга булинади. Уларга янги туғилган қузилар жингалагининг типи: ярим доирасимон қаламигул, қовурғасимон, яссигул ва усиқ гулли кавказ типи асос қилиб олинган. Барралараро фарқлардан фойдаланиш етиштириладиган қоракул сифатининг ортишига, зот ичидаги ва завод типларини, линиялар ва оилаларни вужудга келтиришда қўйларнинг наслдорлик ва бошқа хусусиятлари яхшиланишига олиб келади.

Қоракул қўйлар ранги, туси ва нақшининг хилма-хиллиги билан ҳам ажралиб туради. Кук ранг доирасида 4 хил тус мавжуд: уртача кук, туқ кук, қора-кук, оч кук; ҳар бир тус ичида эса жуда кўп нақшлар бор. Чунончи, уртача кук тус ичида: ҳаво ранг, кумуш ранг, марварид, пулати ранг, қурғошин ранг. Туқ кук тус ичида: садаф ранг, сафид ранг. Қора кук тус ичида: сут ранг, бур ранг. Бухоро типидagi сур қоракул қўйларда: тилла ранг, кумуш ранг, бронза ранг, сирень ранг ва олмос ранглар учрайди. Сурхондарё типидagi сур қоракул қўйларда: бронза, қаҳрабо, антрацит, платина, чирвон ва бошқа хил нақшлар учрайди. Қорақалпоқ типида: шам-чироқгул, урикгул, пулати сур, шабдар, чақир, қамар ва бошқа хил нақшлар булади. Бундай хилма-хилликнинг ўзига хос мураккаблиги ва хусусиятлари бор. Наслчилик ишини муваффақиятли амалга ошириш учун шундай ҳайвон типини танлаб олиш керакки, уни урчитиш отарда олиб бориладиган наслчилик ишининг вазифаси бўлиб қолсин. Танлаш ва саралашда урчитиш учун қабул қилинган ҳайвон типига амал қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Танлашнинг моҳияти кўпайтириш учун энг муносиб ҳайвонларни ажратиб олишдан иборат. Қоракул қўйлар жаҳон қоракул-мўйна бозорининг ва мўйначилик саноатининг талабларига жавоб берадиган товар — қоракул олиш мақсадида урчитилиши ва ушбу сифатлар қоракул қузилар янги туғилган вақтидагина аниқланиши сабабли кўп босқичли танлаш амалга оширилади. Асосан туғилганида б а р р а л и к х о с с а л а р и бўйича: жингалагининг шакли ва типига; терисининг товар юзасида жингалакларининг жойлашиш гулига қараб; жун т о л а с и н и н г с и ф а т и бўйича: узунлиги ва майнлигига, ипаксимонлиги ва ялтироқлигига, пигментланиш да-

ражасига қараб; юзасининг катталиги буйича: юза бирлигига туғри келадиган вазнига қараб ривожланишини, соғлиги ва гармоник тузилганлигини, конституциясининг мустаҳкамлиги ва келиб чиқишини албатта ҳисобга олган ҳолда баҳоланади. Буларга қушимча равишда қузиларнинг 15-20 кунлигида жингалакларнинг шакли ва типи сақланиб қолганлигига, жингалаклар гулининг қанчалик ифодаланганлигига, ялтироқлиги ва пигментланганлигига эътибор берилади. 1,5 ёшлигида ривожланиши, соғлиги, гавдасининг гармоник тузилганлигига (жуссаси келишганлигига); 2 ёшлигида наслининг сифатига қараб танланади. Шундай қилиб, ажратиб олинган группаларни куп босқичли усулда танлаш йули билан танлаш насл учун танлаб олинган қучқор ва совлиқларнинг соф зотли ва тулиқ бўлишига олиб келади, бу эса чаптириладиган жуфтларни саралашнинг самарадорлигини таъминлайди.

Саралашнинг моҳияти эркак ва урғочи ҳайвонлардан мақсадга мувофиқ сифатларга эга булган насл олиш мақсадида уларни жуфтлаштириш учун асосланган ҳолда бириктириб қўйишдан иборат. Бунда керакли сифатлари етарли даражада яхши ифодаланган ота-она формалар жуфтлаштириш учун танлаб олинади.

Танлаш каби саралаш ҳам бир қатор белги ва хоссалар комплексига: жингалагининг типи ва узунлигига, жингалакларнинг жойлашиши, расмларига; жун толасининг хоссаларига, хусусан, майинлиги ва узунлигига, ялтироқлиги ва ипаксимонлигига, пигментациясининг интенсивлигига; тери юзасининг катта-кичиклигига, хусусан, терилар юза бирлигига туғри келадиган вазнига ва ҳоказоларга қараб амалга оширилади.

Шу билан бирга наслдор қучқор узининг барралик хоссалари ва белгилари ҳамда наслдорлик ва бошқа сифатлари жиҳатидан совлиқлардан энча устун туриши керак, чунки сунъий уруғлантириш методидан кенг фойдаланиладиган шароитда бу энг куп миқдорда насл олинишини таъминлайди.

Индивидуал ва группали саралаш. Саралашни ташкил этиш формаси индивидуал ва группали бўлиши мумкин.

Индивидуал саралаш ҳар бир наслдор қучқорни ҳар бир совлиққа асосланган ҳолда саралаб жуфтлаштиришни талаб этади. Бунинг учун жуфтлаштирилаётган индивидларнинг барралик хоссалари ва терисининг сифати улар туғилган вақтда қандай булганини; уларнинг келиб чиқишини, ривожланиш даражасини, соғлигини, экстеръери, конституцияси ва бундан олдинги типда жуфтлаштирилганда қандай сифатли насл берганини билиш зарур. Индивидуал саралаш наслчилик ядроларида, ферма ва хўжаликларида қўлланилади. Қоракул қўйларни линиялар ва оилалар буйича урчителишда индивидуал саралашнинг аҳамияти катта.

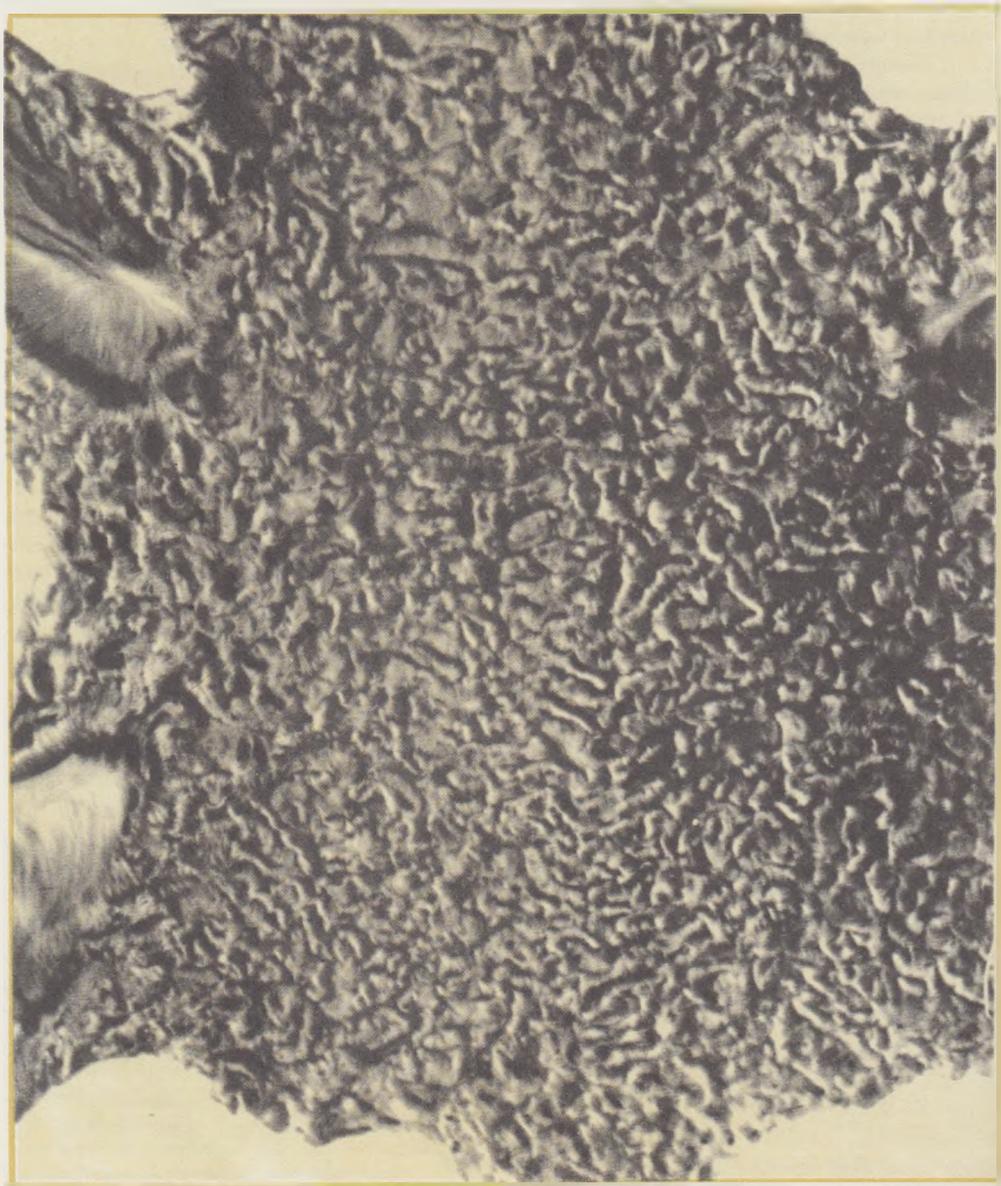
Группали саралашда совлиқлар подаси барралик типлари ва хоссаларига, ранги, жилоси ва нақшларига қараб группаларга ажратилади ва ҳар бир группадан тенг ёки бир отанинг насли булган иккитадан қучқор — асосий ҳамда ёрдамчи қучқор танлаб олинади, улар наслининг сифати текшириб кўрилган яхшиловчи қучқорлар булади. Группали саралаш товар қоракул тери олиш ва фойдаланиладиган ҳайвонлар етилиши мақсадида қўлланилади.

Қариндош ҳайвонларни саралаш (инбридинг). Қариндош ҳайвонларни жуфтлаштириш жингалаклар, жун толаси ёки бутун терининг энг қимматли ёки машҳур хоссаларини сақлаб қолиш, мустаҳкамлаш, кучайтириш ота-онадан наслга ўтказиш) мақсадида бир хил ҳайвонларни саралашнинг сарғи формаси сифатида қўлланилади. Урчителишнинг бу системасида мунтазам равишда қариндош индивидлардан фойдаланилади. Инбридинг узоқ муддат давомида қўлланилганда, одатда, эркак ва урғочи ҳайвоннинг жинсий элементларида етарли тафовут булмаслиги орқасида ҳаётчанлик хусусияти пасаяди ва организм заифлашади.

Қариндош ҳайвонларни урчителиш (инбридинг) наслчилик ядролари, фер-

II класс қўзи, жингалаги йирик, ясси қовур-
ғасимон барра типида.
Йирик жингалакли қоракул тери.

ма ва ҳужаликларда юқори маҳсулдор наслдор қучқорлар линиялари ва оилаларини яратиш учун қўлланилади, қоракўл қўйларнинг барралик хоссалари ва наслдорлик сифатларини такомиллаштириш методларининг таркибий қисми ҳисобланади.

Қариндош ҳайвонларни урчитишнинг моҳияти инбред ҳайвонларнинг гомозиготалигини (бир хиллигини), яъни улар зиготасининг бир хиллигини оширишдан иборат. Қариндош индивидлар гаметаларининг ўхшашлиги уларнинг хромосома аппарати ва генлари ҳам ўхшашлигини билдиради. Шунинг учун гомозигота ҳолатдаги айрим ҳайвонлар яшовчанлик қобилияти, серпуштлиги пасайган, ушоқлашган, наслининг конституцияси бушашган ва яроқсизлик (майиблик) белгилари курина бошлаган бўлади. Қўзиларнинг бир қисми она қорнида, бир қисми эмадиган даврида ва яна бир қисми мустақил ривожланиш даврида нобуд бўлади. Яқин қариндош ҳайвонлар урчилганда гомозиготалилик орта боради, узоқ қариндош ҳайвонлар жуфтлаштирилганда эса у камроқ намоён бўлади.

Инбридингнинг зарарли оқибатлари олдини олиш учун, аввало, энг яхши ривожланган, пропорционал гармоник тузилган, мустақкам конституцияли қўйлар танлаб олиниши керак. Яқин қариндош ҳайвонларни чатиштириш (яқин инбридинг) билан қариндош бўлмаган ҳайвонларни чатиштириш (аутбридинг) навбатлаштириб турилиши керак. Келиб чиқиши яқин бўлган қариндош ота-оналарни ҳар хил боқиш ва асраш шароитида ўстириш жуда муҳим аҳамиятга эга, аммо улар тула қимматли озиқ билан боқилиши зарур. Янги бўғинни насл учун қолдиришда эса аёвсиз брак қилиш усулини қўлланиш керак.

ҚОРАКЎЛЧИЛИКДА ТАНЛАШ МЕТОДЛАРИ

Танлаш — бу жуда кўп қўйлар орасидан наслчилик ишида фойдаланиш учун энг яроқли бўлган истиқболли типдаги индивидларни саралаб олишдан ва сифатсиз, номатлуб томонга қараб ривожлана бошлаган ҳайвонларни брак қилишдан иборат.

Табиий танланиш ва сунъий танлаш фарқ қилинади.

Ч. Дарвин табиий шароитда энг яхши индивидлар яшаш учун курашдаги яшовчанлик белгисига қараб танланади, деб курсатган эди. Ташқи муҳитга энг яхши мослашган ҳайвонлар яшовчанроқ (чидамлироқ) бўлиб қолади. Сунъий танлаш эса ҳужалик учун фойдали белгиларига қараб амалга оширилади, аммо бундан хонаки қўйларни урчитишда табиий танланишнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, деган маъно келиб чиқмайди.

Маълумки, табиий танланиш натижасида қўйларда турли белгилар ўртасида корреляция — боғланиш (муносабат) ривожланади. Ушбу муносабатлар кескин бузилган тақдирда ҳайвонларнинг ривожланишида нормадан четлашиш содир бўлиши ва яшашга ноқобил организм вужудга келиши мумкин. Табиий танланиш нормал ривожланган, яшашга қобилиятли, мазкур экологик шароитга яхши мослашган қўзилар вужудга келиши ва яшаб қолишига ёрдам беради. Табиий танланиш сунъий танлаш билан биргаликда экологик, конституционал ва завод типларининг вужудга келишига ижобий таъсир кўрсатади.

Сунъий танлаш синчков зоотехникнинг моҳир қўлида ҳайвонга таъсир кўрсатиш ва янги формалар яратишнинг қудратли воситасидир. Танлаш сунъий йўналишда олиб борилса, худди шу йўналишда зарур маҳсулдорлик сифатларига ва ҳужалик-биологик хоссаларига эга бўлган ҳайвонлар вужудга келади. Танлаш жуда катта кучга эга. Қўйчиловнинг санъати селекция қилинаётган қўйлар группасидаги ҳайвонлар организмда юзага келган энг кичик ўзгаришларни ҳам пайқаб олишдан иборат. У методик танлаш процессида янги наслда энг қимматли хоссалар ва белгиларни тўплаб, муайянлаб ҳамда мустақкамлаб бориши, юқори маҳсулдорлик сифатлари билан фарқ қиладиган линиялар, оилалар, подаларни вужудга келтириши керак.

Ҳар қандай хужалик-биологик белгининг узгариши — бу ажралган алоҳида ҳодиса эмас, у узгарган хоссалар билан коррелятив муносабатда булган белгиларнинг ҳам муқаррар суръатда узгаришига олиб келади. Нисбий узгарувчанлик қонуни селекционер учун танлашнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун экстерьер-конституционал ва маҳсулдорлик белгиларига қараб танлаш сунъий танлашда ишга методик ёндашиш бирлигини ташкил қилади. Аммо муттасил равишда бир ёклама, бошқа белгиларни ҳисобга олмай, фақат маҳсулдорлик белгиси асосида танлаш қўйларнинг ёмонлашувига олиб келиши, уларнинг конституцияси ва соғлигини заифлаштириши мумкин.

Сунъий танлаш онгсиз ва методик хилларга бўлинади.

Онгсиз танлаш кишилиқ маданиятининг илк босқичларида ўтказилган, у вақтда хонаки шароитда урчитиш учун ювош, яхши гуштдорлик формаларига, серсутлик, сержунлик ва бошқа сифатларга эга булган қўйлар олиб қолинар эди.

Кишилиқ жамиятининг маданияти юксала боргач, хонаки шароитда урчитиладиган қўйларни танлаш техникаси ва мақсадлари анча мураккаблашди. Энди у фақат танланаётган ҳайвоннинг эмас, балки унинг ота-онаси ва наслининг маҳсулдорлигини ҳам уз ичига олади. Танлаш методик характерга эга бўлиб келди.

Фан ва практиканинг ҳозирги ривожланиши учун фенотипик, генотипик, билвосита, стабиллаштирувчи, технологик танлашни уз ичига олган методик танлаш характерлидир.

Фенотипик, яъни ялпи танлаш ҳайвонларнинг индивидуал курсаткичлари — маҳсулдорлиги, экстерьер, конституцияси ва умумий ривожланиши асосида олиб борилади. Ялпи танлашда матлуб белгиларга эга булган ҳамма ҳайвонлардан урчитиш учун фойдаланилади, номатлуб белгили ҳайвонлар эса брак қилинади. Бундай танлаш бирор белгининг етарли даражада барқарорлигига эришилгунча авлоддан-авлодга давом эттирилади беради. Ялпи танлаш ҳам гап нима туғрисида — матлуб типдаги ҳайвонларни танлаш ва урчитиш туғрисида ёки фақат улар орасидан урчитиш қимматига эга булмаган ҳайвонларни брак қилиш туғрисида бораётганига қараб позитив ва негатив хилларга бўлинади.

Ялпи танлашда курсаткичларга хосса ва белгиларнинг ирсийланиш даражаси қандай эканидан қатъи назар, баҳо берилаверади. Фенотипга қараб баҳолаш айрим индивидларни танлаб олиш системасида муҳим урин тутади.

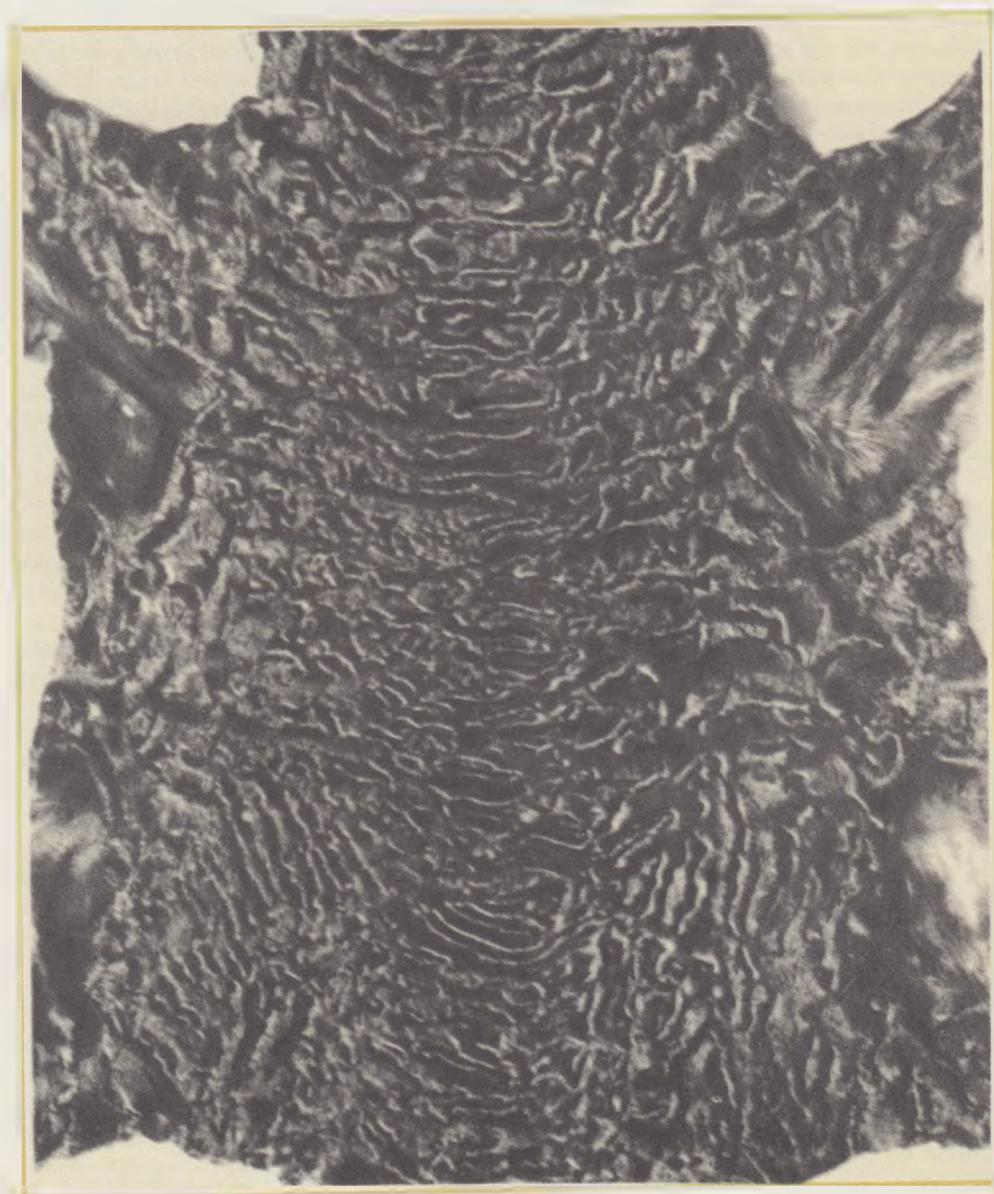
Генотипик танлаш қўйларга келиб чиқиши (улар аждодлари ва ён қариндошларининг фенотипи буйича) ва наслининг сифатига қараб баҳо беришни уз ичига олади. Бу хил танлаш авлоддан-авлодга ўтган сайин популяцияда доимий генотипик узгаришларни (генлар частотаси узгариши) келтириб чиқариши ва бу билан эволюцион мосланишга ёрдам бериши мумкин булган барча факторларни қамраб олади. Танлаш янги генетик узгарувчанликни келтириб чиқармайди, балки потенциал узгарувчанлик алоҳида генетик узгаришга айланишига ёрдам беради. У мавжуд узгарувчанликдан фойдаланиб, бутун хромосомаларни қайта комбинациялаштириш ва қулай кроссовер типларни сақлаб қолиш йули билан генлар частотасини узгартиради.

Назарий жиҳатдан қараганда, танлашнинг таъсири бутун генетик узгарувчанлик юзга чиққандан кейин, яъни барча матлуб аллеллар популяцияда мустақамлангандан кейин тухташи керак. Полиген хусусиятли белгиларда бундай ҳолатга эришиб булмайди, аммо бир жуфт генга боғлиқ булган белгиларда, агар улар рецессив ва ирсийланиш кучи юқори булса, бундай ҳолатга эришиш мумкин булса керак. Назарий жиҳатдан қараганда, танлаш йули билан эришиб буладиган даража кўпгина факторларга — селекция интенсивлигига, селекцияланаётган белгилар сонига, генлар частотасига, уларнинг чирмашишига, белги ҳосил булишига олиб келувчи генлар сонига боғлиқдир.

Элита кузи, жингалаги уртача иирик, ясси
барра типида.

Ясси юпқа I қоракул тери.

корреляцияси, регрессияси (ўртача ҳолатга қайтиш тенденцияси), препотентликдан иборат.

Ирсийланиш (наслдан-наслга ўтиш) генетик тафовутлар билан боғлиқ бўлган умумий фенотипик ўзгарувчанликнинг улушини ифодалайди. Белгининг ирсийланиш коэффициенти қанча катта бўлса, танлаш самарадорлиги шунча юқори бўлади. Белгиларнинг ирсийланиш коэффициенти (X. Ф. Кушнер буйича — бирнинг улушлари) қуйидагича: бир ёшлик чоғидаги тирик вазни — 0,40 — 0,61; тоза жун қирқими — 0,38; жун майинлиги — 0,57; жунининг майинлик буйича мувозанати (бир текислиги) — 0,43. Ирсийланиш коэффициенти қуйидаги формулага мувофиқ ҳисоблаб чиқарилади: h^2-2r ; бунда: h^2 — бирнинг улушлари билан ифодаланган ўтувчанлик (процент ҳисобида); r — урғочи насл билан уларнинг оналарининг белги-хоссалари кўрсаткичлари ўртасидаги корреляция коэффициенти.

Ирсийланиш коэффициенти танлаш олиб борилаётган подадаги бир группа ҳайвонларни баҳоловчи статистик миқдордир.

Та к р о р л а н и ш ҳар хил ёшдаги ёки муҳит шароити ўзгарган пайтдаги ота-она генетик информациясининг бир авлод наслида рўёбга чиқиш формасидир. Тақрорланиш коэффициенти корреляция коэффициенти асосида аниқланади.

Белгилар корреляцияси улар ўртасида узаро боғлиқликни келтириб чиқаради, бу боғлиқлик шунда намоён бўладиги, улардан бирининг ўзгариши иккинчисининг коррелятив ўзгаришига сабаб бўлади. Корреляциянинг адаптив, селектив, генетик ва фенотипик турлари фарқ қилинади.

Адаптив корреляция муайян таъсири туфайли танлаш натижасида қулайликка эга бўлган генлар сериясидан ҳамда айни вақтда мазкур сериянинг салбий таъсири ўрнини қоплай оладиган ва шу орқали танланишга дучор бўлаётган белгиларнинг юксак селекцион қимматга эга бўлишини таъминлай оладиган махсус генлардан иборат. Агар белгиларни ташиб юривчилар бўлмиш мазкур индивидлар группаси ўзининг мослигини сақлаб қолса, у ҳолда бутун система ҳам яхлит ҳолда сақланиб қолиши керак. Адаптив корреляциянинг сақланиб қолиши танлашнинг нотўғри таъсири натижасидир ва у селектив корреляцияга олиб келади.

Селектив корреляция адаптив корреляция вужудга келганидан кейин танлашнинг билвосита таъсири натижасида бир группа белгиларнинг биргаликда сақланиб қолишидан иборат.

Генетик корреляция кузатилаётган икки белгининг ўзгарувчанлигида улар учун умумий бўлган генетик таъсир асосида юзага келадиган параллелизмдир. Генетик корреляцияни икки турга: сўзнинг ғоят кенг маъносидаги соф генетик — генларнинг плейотроп, яъни кўп томонлама таъсири орқасида келиб чиққан корреляцияга ҳамда биргаликда ирсийланадиган икки ген ўртасида генетик мувозанат қарор топиши натижасида келиб чиққан генетик корреляцияга ажратиш мумкин.

Фенотипик корреляция белгилар ўртасидаги корреляция бўлиб, у генетик корреляция билан муҳит шароити келтириб чиқарган корреляциянинг биргаликда таъсир этиши натижасида юзага келади.

Регрессия белгиларнинг ўртача ҳолатга қайтиш тенденциясидир. Муайян синфга мансуб индивидларнинг ўртача популяциядан четлашиши билан улар наслининг ўртача четлашиши ўртасидаги нисбат, одатда, ота-онанинг четлашишидан кўра камроқ бўлади. Гальтон бу ҳодисани ирсият қонуни деб изоҳлаган. Аммо аслида у ирсий факторлар билан ташқи муҳит факторларининг бир вақтда таъсир этиши натижасидир. Ҳайвонлар селекциясида ирсийланиш деб аталувчи янги мезондан фойдаланилади, бу белгининг умумий ўзгарувчанлигидаги ирсиятга боғлиқ бўлган ўзгарувчанлик улушини белгиловчи миқдордир. Ана шу ирсийланиш ёрдамида регрессия даражасини олдиндан айтиш мумкин. Агар ота-она ўртача популяциядан 10 бирликка юқори бўлса ва белгининг ирсийланиши 40% ни ташкил этса, у ҳолда олинадиган ҳосил ўртача популяциядан юқори бўлиб келади.

Регрессия — бу бир белгининг у билан корреляцияланувчи бошқа белгининг муайян микдорда узгаришига боғлиқ ҳолда узгариши (камайиш ёки купайиш) меъеридир. Маълумки, энг четки ота-она типларининг тур учун уртача булган типга яқинлашиш тенденцияси куп даражада ифодалангандир. Яхши ота-она ҳайвонларнинг насли кутилганидан бирмунча ёмонроқ, ёмон ота-она ҳайвонларнинг насли эса бирмунча яхшироқ бўлиб чиқади.

Препотентлик ота-онанинг уз сифатларини наслига муттасил (айнитмай) утказиш қобилиятидир. Препотентлик регрессияга қарама-қаршидир, чунки у ота-она белгиларининг янги наслга узгармай утишида ифодаланеди. Ота-она ҳайвонлар ижобий ва салбий сифатлари буйича препотент бўлиб чиқиши мумкин.

Шундай қилиб, танлашнинг генетик параметрлари селекциянинг муҳим таркибий қисмидир; ҳайвонлар эволюцияси йуналишини ана шулар белгилайди.

Ташқи муҳит шароити қўйларни урчитиш учун танлаш билан чамбарчас боғлиқдир. Танлашнинг самарадорлиги ва максимал маҳсулдорликнинг намоеён булиши учун қулай шароит яратиб бериш зарурияти ҳам шундан келиб чиқади. Ҳайвонларга берилган баҳонинг ишончли булиши ҳам уларни асраш шароитига боғлиқ.

Танлаш самарадорлиги подадаги қўйлар сонига боғлиқ. Улар қанча куп булса, танлаб олиш учун шароит шунча яхши булади. Аёвсиз брак қилиш ва кераксиз қўйларни подадан чиқариб юбориш усули қулланилганда танлаш натижаси анча юқори булади.

Маълумки, ҳайвонларнинг жинсий ҳужайраларига кучли таъсир этувчи моддалар билан таъсир курсатиш йулидаги барча уринишлар, гарчи мутация ҳосил қилиш имконини берса-да, ирсиятнинг бундай узгаришлари купинча ҳар хил майбликлар пайдо бўлишига, яшаш қобилиятининг пасайишига ва бошқа номатлуб оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлади. Бундай методларнинг ярамаслиги уз-узидан равшандир.

Айни бир вақтда ватанимиз қўйчилиги тажрибаси шундан далолат берадики, хўжалик учун фойдали булган бирор белги буйича системали равишда танлаш келгуси наслда илгариги авлодларда булмаган ҳайвонлар келиб чиқишига сабаб бўлади.

П. Н. Кулешов, бирор белги буйича системали равишда бир хил танлаш ва саралаш турли вариантлар билан бирга қўшилиб, мазкур ҳайвонлар наслини уларнинг узи босиб утган йуналишда узгаришга мажбур этувчи асосий сабаблардан бири бўлиб хизмат қилади, деб ёзган эди. У фенотип буйича танлашнинг самарадорлиги фенотипига кура яхши ҳисобланган ҳайвонлар орасида яхши генотиплар анча куп учрайди, деган тасаввурга асосланади. Шунинг учун ҳам Иванов «энг яхши генотипларни энг яхши фенотиплар орасидан излаш керак», деб тавсия этган. Қониқарсиз боқиш ва асраш шароитида устирилган ҳайвонлар орасида яхши ирсий нишонларга эга булганлари кам учрайди. Фенотип купинча генотипга мос келмаслигининг сабаби ҳайвонларнинг яхши боқилмаслигидадир.

Иванов шундай деб ёзган эди: «У ёки бу сифатлар буйича жуда яхши ирсий нишонларга эга булган ҳайвонлар купинча боқиш, асраш, парвариш қилиш ва бошқа шароит ёмон булганлиги сабабли уз сифатларини юзага чиқара олмайди ва шунинг учун улар ёмон ирсий нишонларга эга булган, аммо яхши боқилган ва яхши асраладиган ҳайвонларга нисбатан заифроқ қуринишга эга булиши мумкин».

Қўйларни боқиш ва асраш шароитини ҳисобга олмай туриб, уларни фенотипи буйича танлаш қупол хатоликларга олиб келиши мумкин. Нормал қулай шароитда устирилган ва шу шароитда кам маҳсулдор бўлиб чиққан ёш ҳайвонлар купинча генотип жиҳатидан ёмон булади. Сермаҳсул ҳайвонлар эса, аксинча, генотипи жиҳатидан яхши ҳайвонлар жумласига киреди. Шундай қилиб, қўйларнинг фенотипига ва хўжалик учун фойдали

белгиларига объектив баҳо бериш усуллари ҳар қандай танлаш усули муваффақиятли чиқишининг муҳим шартидир.

Қорақул қўзиларга туғилгандан кейинги дастлабки кунлардаёқ баҳо берилади, чунки худди шу даврда уларнинг барралик сифатлари жуда аниқ ифодаланган булади. Шундан кейинги кунларда жунининг усиши туфайли жингалаклари бузила бошлайди ва натижада қўзининг қимматини аниқлаш жуда қийинлашади ёки бутунлай аниқлаш мумкин бўлмайди. Янги туғилган қўзиларнинг барралик хоссалари катта ёшли қўйларнинг жун-конституционал белгиларига боғлиқ эканлигига қарамай, у аниқ эмас ва қорақулнинг сифатини акс эттира олмайди. Шунинг учун қорақул қўйларни танлаш ва саралашни қўзиларни бонитировка қилиш маълумотлари асосида амалга ошириш керак.

Чул ва чала чул яйловларнинг бошқа ҳеч қандай юқори маҳсулдор қўй зоти яшай олмайдиган қаттиқ шароитида урчитиладиган қорақул зоти устида завод иши олиб боришнинг уз проблемалари ва мураккабликлари бор.

12-расм. Қўзилатиш майдончаси.

13-расм. Қорақул қўзиларни бонитировка қилиш. Ассистент В. М. Юдин баҳоламоқда.

I класс қузи, жингалаги ұртача йирик, ясси барра типида.
Ясси юлқа II қоракұл тери.

Ҳаётнинг узи келтириб чиқарган стихияли селекционерлар ўзларининг куп асрлик фаолиятлари давомида шаклланаётган қоракул қўйлар орасидан ниҳоятда яшовчан, маҳаллий шароитга яхши мослашган, чидамли ва энг маҳсулдор индивидларни танлаб олганлар, бинолар қуриш йули билан ҳайвонларга температуранинг таъсирини маълум изга солганлар, ем-хашак танқислигига йул қўймаслик учун қўйларга қўшимча ем-хашак берганлар.

Барра маҳсулот сифатига булган талабнинг тўхтовсиз ўсиб бориши қоракул қўйлар устида олиб бориладиган наслчилик ишларини анча мураккаблаштиради. Масалан, 30-йилларда халқаро мўйна бозорида ярим доира шаклидаги қаламигулли, жун толаси ипаксимон жингалаклар яхши қадрланган булса, 70-йилларда кенг сатҳли, енгил, кўркам гулли терига талаб кучайди. Мазкур хоссаларнинг ҳар бири бошқа хил белгилар билан бевосита ёки билвосита корреляцияланадики, қоракул қўйларни танлашнинг ўзига хослиги ва уларни селекциялашнинг мураккаблиги ҳам ана шундадир.

Қоракул қўйлар зотини бутун дунёга машҳур қилган қаламигул шаклидаги узун жингалаклар энг қимматли ҳисобланади. Қаламигул жингалак қанча узун булса, қоракул тери шунча кўркам, сержило ва жозибали бўлади. Калта қаламигул, ловия ва калта ёлгуллар камроқ қимматли жингалаклар жумласига киради, чунки улар қоракул терининг товар қимматини пасайтиради. Ҳалқа, парма, нухат (донача), кенг ёлгуллар, йирик лосслар ва шакли ўзгарган жингалаклар номатлуб форма ҳисобланади.

Қора қоракул қўзиларни танлашда улар тўрт хил барра типига ажратилади: жакет, кавказ, қовурғасимонгул ва яссигул.

Ж а к е т барра типи — бундай қўзилар конституцияси пишиқлиги, ўртача ва йирик ривожланганлиги, жуссаси пропорционал, гармоник тузилганлиги билан характерланади; терисининг асосий товар юзасида узун ва ўртача узунликдаги ярим доирасимон қаламигул жингалаклар, ёнбошида ўртача ва калта қаламигуллар, қорнида ловия ва калта ёлгулли жингалаклар купчиликни ташкил этади. Жингалаклари параллел-концентрик ёки параллел-туғри ҳолатда жойлашган гул ҳосил қилади, уларнинг очиқ томони бош томонга йуналган. Узунлиги нормал, ранги тим қора, жун толаси ипаксимон ва ялтироқ. Териси юпқа ёки ўртача юпқа, пишиқ, гавдасини эркин қоплаб туради, ёнбошлари ва қорнида кичик бурмалар ҳосил қилади.

К а в к а з барра типи конституцияси дағал ва бушлиги, йирик ривожланганлиги, жунининг анча ўсиқлиги, терисининг бутун товар юзасида калта қаламигул жингалак куплиги, ловиясимон жингалаклар борлиги билан характерланади. Жингалаклари бўш, эни ва бўйи бир хил эмас. Бундай қўзиларнинг териси қимматсиз қоракул сортларига киритилади ва улар номатлуб ҳисобланади.

Қ о в у р ғ а с и м о н гулли барра типи — бундай қўзилар ўртача ва дағал ривожланган, конституцияси мустаҳкам ва дағал бўлиб, жингалаклари қовурғасимон қаламигулли ва узун ёлгулли, улар параллел-концентрик ва параллел-туғри ҳолатда жойлашган гул ҳосил қилади. Жун толаси калта ва жуда калта бўлиб, ипаксимон жунли, чала ривожланган узун жингалак ҳосил қиладиган қўзилар қимматли ҳисобланади. Бундай қўзилар терисининг товарлик қуриниши қоракулча ёки қоракул-қоракулчага ўхшаб кетади. Қовурғасимон барра типига мансуб қўйлар ихтисослаштирилган хужаликларда бир хил усулда саралаш методини қўллаб ўрчитилади.

Я с с и гулли барра типи — бундай қўзилар ўртача ривожланган, конституцияси мустаҳкам ва нозик бўлиб, жингалаклари ўртача ҳамда узун ясси қаламигуллидир, параллел-концентрик ва параллел-туғри ҳолатда жойлашган гул ҳосил қилади. Ясси ёлгуллар орасида ясси қаламигуллар учрайди ва уларнинг мўйи жуда ҳам ипаксимон ҳамда ялтироқ бўлади. Бун қоплами калта. Териси юпқа, пишиқ. «Юпқа-ясси I» сорт терили қўзилар ихтисослаштирилган хужаликларда хиллаб ўрчитишда катта қимматга

Бонитировка вақтида қора қоракул қузилар фақат барра типларига кура эмас, балки «Қоракул қузиларни бонитировка қилиш ва наслчилик иши асослари юзасидан инструкция» (М., 1976) талабларига мувофиқ жингалагининг йирик-майдалиги ва классига қараб ҳам классификацияланади.

Қузиларни баҳолашда уларнинг барралик хоссаларига: қимматли жингалакларининг нисбати ва ифодаланганлигига, йирик-майдалигига алоҳида эътибор берилади. Қаламигул жингалакларнинг узунлигига, жунининг сифатига, жумладан, жун толасининг узунлиги, ипаксимонлиги ва ялтироқлигига ҳам катта эътибор берилади. Терисининг сифатига, унинг юпқалиги, пишиқлиги ва қузи гавдасини эркин ҳолатда қоплаб туришига ҳам эътибор берилади.

Давлат наслчилик хужаликларида наслдор қучқорларнинг юқори маҳсулдор линияларини яратиш учун танлаш иши жингалакларнинг айрим хоссалари буйича (қаламигул жингалакларнинг типи ва узунлиги, жингалакнинг ифодаланганлиги ва гулдорлигига), жун толасининг хоссаларига (ипаксимонлиги, ялтироқлиги ва пигментланиш даражасига), терисининг хоссаларига (юпқалиги, пишиқлиги ва запасига) қараб олиб борилади.

Жингалакнинг типига қараб танлаш. Жингалакнинг типидеган тушунча унинг формасидан бирининг тур хилини ўз ичига олади. Масалан, қаламигулли формадаги жингалак тўрт хил типда бўлади: ярим доирасимон, қовурғасимон, яссигулли ҳамда ярим доирасимон типнинг бирмунча усиқ хили — кавказ типиде. Агар селекционер «соф» бир типни танлаш ва саралаш иши олиб бора олса, шу типлардан ҳар бирини танлаш самарали бўлади («Қоракулшунослик» китобининг 43—52-бетларига қаранг, Т., 1978 й.).

Жингалакнинг йирик-майдалигига қараб танлаш. Жингалакнинг йирик-майдалиги деганда, қоракул тери жингалакларининг эни, буйи ва узунлиги тушунилади. Жингалаклар энига қараб ўч хилга ажратилади: тор—4 мм гача, уртача—4 мм дан 8 мм гача, сербар—8 мм дан ортиқ. Буйига кура қуйидаги жингалак турлари фарқ қилинади: паст—3 мм гача, уртача—3 мм дан 5 мм гача, баланд—5 мм дан ортиқ. Узунлигига кура: калта—20 мм гача, уртача—20 мм дан 40 мм гача, узун—40 мм ва ундан узун. Бундан ташқари, жингалаклар баланд қалами—буйи энидан ортиқ (6×4 мм), уртача қалами—эни буйига деярли тенг (6—8×7—8 мм), йирик қалами — буйи энидан кичик (3—5×8—12 мм) каби хилларга ҳам бўлинади. Ушбу тушунчалар жингалакларнинг узунлигини ўз ичига олмайди. Шунинг учун танлаш қайси асосда: жингалакларнинг энига, буйига ёки узунлигига қараб олиб борилаётганлигини аниқ айтиб ўтиш керак.

Жингалакларнинг йирик-майдалигига доир ушбу курсаткичларнинг ҳаммаси узаро чамбарчас равишда коррелятив боғлиқдир: жингалакнинг эни тор хили буйича танлаганда, унинг узунлиги орта боради ва, аксинча, жингалак эни кенг бўлишини кўзлаб селекциялашда унинг узунлиги қисқара боради. Баланд жингалак юзасидан танлаш олиб борилганда унинг эни тораяди, паст жингалак учун селекция қилинганда эса эни кенгая боради. Жингалакнинг узунлигини кўзлаб танлаш ва селекция олиб борилганда ҳосил қилинган териларнинг жуда кўпчилигида жингалакларнинг эни ва буйи оптимал катталиқда бўлади, яъни уртача даражага яқинлашади (уша китобнинг 52—55-бетларига қаранг).

Жингалакларнинг ифодаланганлиги ва гулдорлигига қараб танлаш. Жингалакнинг ифодаланганлиги деганда, унинг қузи ўстида ёки терида баҳоладиган аниқ шакли ёки типиде, гулдорлик деганда, қузилар терисининг товар юзасида жингалаклардан вужудга келадиган расмлар тушунилади. Жингалакнинг ифодаланганлиги ва гулдорлиги қоракул тери жингалакларидаги жун толасининг узунлиги билан бевосита ё коррелятив боғланган. Жун толаси муътадил, оптимал узунликда бўлса, жингалаклар шакли ва типиде, шунингдек, уларнинг қоракул қузилар терисидаги гулдорлиги аниқ ифодаланган бўлади. Жун толаси калта бўлса, жингалакнинг ифодаланганлиги бир оз йўқолади, улар чала

ривожланган шакл касб этади, гулдорлиги эса жингалаклар жунининг усиқлиги сабабли анчагина куринмай қолади. Жун толаси калта ва уртача узунликдаги ҳамда гуллари параллел-концентрик ва параллел-туғри ҳолатда жойлашган ҳайвонларни танлаш самаралидир (уша китобнинг 58—62-бетлари).

Жингалакнинг шакли ва типига қараб танлаш. Жингалакнинг етти хилдан ортиқ шакли фарқ қилинади. Қаламигул, ловиягул, ёлгул, ҳалқагул, бурамагул, нухатгул (донагул), чиғаноқгул ва бошқалар. Қаламигулли жингалаклар түрт типга булинади: ярим доирасимон буралган, қовурғасимон, ясси ва бирмунча усиқ толали ярим доирасимон — кавказ типлари. Ярим доирасимон жингалакларнинг ҳам 6 хили бор: буралган қалами, учи торайиб келган қалами, учи ингичкалашган қалами, қиррасимон қалами, эгарсимон қалами, ҳалқасимон қалами (тафсилотини «Қоракулшунослик» ўқув қўлланмасидан кўринг. Т., 1978, й. 43—52-бетлар). Ясси қаламигулнинг эса қалами-илонча деб аталувчи түр хили бор. Ёлгулли жингалак эса камбар, уртача (калта, уртача ва сербар) хилларга булинади. Агар селекционер бир хил усулдаги танлаш ва саралашни «соф» ҳолда олиб бора оладиган бўлса, насл олиш учун қолдириладиган қўзиларни энг қимматли жингалак типларига қараб танлаш самарали бўлади.

Жун толасининг хоссаларига қараб танлаш. Қоракул жингалаклари жун толасининг хоссалари деганда, унинг ипаксимонлиги, ялтироқлиги ва интенсивлик сифатлари тушунилади. Жун толаси ипаксимонлигининг қуйидаги даражалари фарқ қилинади: кучли, нормал, кам, дағал ва қуруқ жун («Қоракулшунослик» дарслигига қаранг, 84—86-бетлар). Ялтироқлиги: кучли, нормал, кам, шшасимон ва хира хилларга; қора жуннинг пигментланиши эса тимқора, қора, кучсиз қора хилларга булинади (уша китобнинг 87—90-бетлари). Ана шу хоссаларнинг ҳаммаси узаро чамбарчас боғлиқ, шунинг учун наслга қолдириладиган қўзиларни жун толасининг кучли даражада ипаксимонлигига қараб танлаш, одатда, кучли ялтироқлик ва тим қора пигментация пайдо бўлишига олиб келади.

Жун толасининг узунлиги қоракул жингалакларининг шакли ва типларига чамбарчас боғлиқ булганлиги сабабли бу масала устида батафсил тухталиб утиришнинг ҳожати йуқ (уша китобнинг 43—52, 66—84-бетларига қаранг).

Насл учун қолдириладиган қоракул қўзиларни жун толасининг хоссаларига қараб танлаш яхши самара беради ва шунинг учун у эътиборга сазовордир.

Ранги, жилоси ва нақшига қараб танлаш. Рангдор қўйларнинг рангига кўк, сур, гулигаз, қамбар ва бошқалар киради. Мазкур рангларнинг ҳар бирида қуйидаги жилолар фарқ қилинади: кук ранг — оч кук, уртача кук, тўқ кук, сур; гулигаз ва қамбарлар — оч, уртача ва тўқ тусларга булинади. Бу жилолар уз навбатида юқорида айтилгандек тусларга булинади.

Жилоларга ва айниқса нақшларга қараб танлашда рангининг бутун қўзи гавдаси ва терининг товар юзаси буйлаб бир текис тарқалганлигига ҳамда қимматли жингалаклари борлигига алоҳида аҳамият берилади. Бундай қўзилар ранги ва барралик типлари буйича бир хилда сараланган, яхши ривожланган, жуссаси пропорционал тузилган, соғлом, яшовчан, элита ва биринчи класс талабларига жавоб берадиган ота-она ҳайвонлардан тарқалади.

Тери қоламининг хоссаларига қараб танлаш. Терининг хоссалари деган тушунча: терининг юпқалиги, пишиқлигини, тери запасини ва шу запаслардан ҳосил буладиган бурмаларни ўз ичига олади («Қоракулшунослик» 93—111-бетлар). Юпқа, пишиқ терида қалин, уртача айин ва уртача узунликдаги жун ўсган бўлиб, у қимматли жингалак ҳосил бўлади; юпқа ва буш тери устида унча қимматга эга булмаган жингалак ҳосил бўлувчи узун, ингичка ва сийрак жун ўсади. Қалин, пишиқ тери устида

бирмунча қимматлироқ жингалак ҳосил қилувчи урточа узун ва урточа йўғон жун усади. Қалин ва буш тери устида сифатсиз жингалак ҳосил қилувчи узун, йўғон жун усади.

Қузи устида таранг тортилиб турадиган тери бошқа барча шароит бир хил булгани ҳолда тери юзасининг кичик булиб чиқишига сабаб бўлади; агар тери қузи гавдасини бемалол қоплаб турса, тери юзаси урточа булиб чиқади; териси бурма ҳосил қиладиган қузилардан энг катта юзали тери олинади. Тирик қузи устидаги терининг сифатини ва юзаси катталигини аниқлаш методлари «Қоракулшунослик» уқув қўлланмасида кенг ёритилган (116—118-бетлар).

Терисининг юқалиги, пишиқлиги ҳамда қузи гавдасини ёнбошларида бурмалар ҳосил қиладиган даражада эркин қоплаб туришига қараб танлаш йирик улчамли, енгил жун ҳамда жингалаклари сифатли тери олинishi учун шарт-шароит яратади.

Қузиларни классига қараб танлаш. Қузилар ҳар бир барра типи, ранг, жило ва нақш доираси ичида қуйидаги классларга: элита, I класс, II класс, III класс ва терисига кура брак қилинган қузиларга бўлинади.

Ҳар бир барра типи ичида қузилар классини ҳисобга олиш жуда кўп қузилар орасидан энг яхши фенотипли, барралик хоссаларининг сифати, ривожланиши, конституцияси ва соғлиги жиҳатидан селекция қилинаётган у ёки бу барра типи, ранг ва нақш типи учун белгиланган барча талабларга жавоб берадиган ҳайвонларни танлаб олиш демакдир. Қузиларни купгина хосса-белгиларининг йиғиндиси бўйича танлашда уларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги маълумотларни ҳам ҳисобга олиш керак. Элита ва биринчи классдаги қузиларни насл учун танлаб олиш ижобий натижа беради.

Барча зот ва маҳсулдорлик йўналишларига мансуб қўйларни танлашда уларнинг конституциясига, соғлигига ва муайян экологик шароитда урчатишга мослашганлигига, юқумли ва инвазион касалликларга чидамлилигига, тез етилувчанлиги, серпүштлиги ва серсутлигига баҳо бериш муҳим аҳамиятга эга.

Конституция ва экстерьер қўйларнинг маҳсулдорлик сифатлари қай даражада ривожланганлигини ҳамда яшовчанлигини белгилайди ва подани такомиллаштириш модели булиб хизмат қилади. Қўйларни конституциясининг мустаҳкамлигига ва экстерьер хусусиятларига қараб танлаш уларнинг ҳужалик учун фойдали сифатларини, яшовчанлигини ҳамда конкрет боқиш ва асраш шароитига мослашганлигини кўп жиҳатдан белгилайди. Дағал ёки нозик конституция томонга қараб узгариш маҳсулдорлигининг нисбатан пасайишига сабаб бўлади. Иванов ёзганидек, «... мустаҳкам ва бақувват конституция соғлик, чидамлилик ва юқори маҳсулдорлик гаровидир».

Қоракул қўйларнинг конституцияси ва экстерьерига бир ярим ёшлигида баҳо берилади. Қўйларнинг яхши ривожланган ва пропорционал тузилган (суюклари яхши ривожланган, гавдаси бақувват тузилган) булишига алоҳида эътибор берилади, чунки бу уларнинг соғлом, юқори маҳсулдор, камчилик ва нуқсонлардан холи булишини таъминлайди. Бундай қўйлар ниҳоятда, яшовчан, юқумли ва инвазион касалликларга чидамли, яшаш шароитига мослашган буладик, бу уларнинг умр буйи юқори маҳсулдор булишини таъминлайди.

Қаттиқ экологик шароитларда урчатишга мослашганлик, яшовчанлик ва чидамлилик қоракул қўйларнинг асрлар давомида вужудга келган ва наслдан-наслга ўтиб келаётган нодир хусусиятларидир. Шунга қарамай, қоракул қўйларни урчатишда уларнинг яшовчанлигига, шамоллаш ва бошқа хил касалликларга чидамлилигига (айниқса бўғозлик даврининг иккинчи ярмида), йилнинг турли мавсумларида тирик вазини сақлаб қолишига, утлаш вақтида активлиги ва серҳаракатлигини йўқотмаслик қобилиятига ва бошқаларга эътибор бериш керак. Кўпроқ мослашган қўйлар бир хилдаги боқиш ва асраш шароитида анча юқори маҳсулдорликка эга бўлади, куп-

роқ ва сифатли қузи туғади. Шунинг учун мослашганлик белгисига қараб танлаш поданинг маҳсулдорлигини ва даромад келтириши устишини таъминлайди.

Тез етилувчанлик. Бу белги анча барвақт ривожланишни англатади. Бунинг натижасида ота-она ҳайвонларни барвақт жуфтлаштириб бола олиш, биринчи жун қирқими утказиш, жун қирқимининг анча юқори булиши, наслнинг сифатини ҳайвоннинг ёшроқ чоғида текшириб куриш таъминланади.

Тез етилувчанлигига қараб танлаш ёш ҳайвонларни устиришда самаралидир. Тез етилувчанлик 4—4,5 ойлик чоғида онасидан ажратилган урғочи қузилар (туққилар) ва қучқорчаларнинг маҳсулдорлик сифатлари: тирик вазни, ривожланиши ва жуссасининг гармоник тузилганлиги, жун қопламанинг ривожланиш характери билан белгиланади. Қуйларнинг тез етилувчанлигини ифодалайдиган энг муҳим курсаткичлар қуйдагилардир: биринчи марта қочган пайтдаги ёши, серпуштлиги, биринчи туққан совлиқлардан ажратиб олинган қузилар сони ва ана шу совлиқларнинг серсутлиги. Башарти, қузилар туғилган вақтда жуни секин ўсаётган бўлса, яъни белгиланган оптимумдан юқори бўлмаса, танлашни ана шу белгилар асосида самарали олиб бориш мумкин.

Серпуштлик. Бу белги совлиқлардан олинган қузилар сонини, яъни подадаги ҳар 100 бош қузилаган совлиққа туғри келадиган тирик ва улик қузилар сонини билдиради.

Ҳар қандай зотга мансуб бўлган ва ҳар қандай маҳсулдорлик йуналишидаги қуйларни урчитишда улар юқори даражада серпушт булгани маъқул. Серпушт (куп бола туғадиган) совлиқлар, одатда, гармоник тузилган, физиологик жиҳатдан соғлом ва анча серсут булади. Улар бошқа қуйларга қараганда яйлов утларидан яхшироқ фойдаланади ва шу туфайли семизроқ булади. Бундай совлиқлар уз қорнидаги эгиз ҳомиланинг яхши ривожланишини таъминлашга, туғилгандан кейин эса уларни сут билан таъминлашга қодирдир. Иккиталик эгиз туғилган ва устирилган қузилар 12—18 ойлигида якка туғилган қузилардан ҳеч қандай фарқ қилмайди.

Куп бола туғадиган (серпушт) қуйлар, одатда, гормонал препаратлардан ниҳоятда таъсирланувчан булади. СЖК препаратлари билан эмланганда улар ҳаддан ташқари куп ҳомилали бўлиб чиқади ва ем-хашак танқис бўлган йилларда энг олдин куплаб нобуд бўла бошлайди. Шунинг учун В. М. Юдин СЖКни кенг қўлланиш қорақул зоти орасида серпушт қуйлар йўқолиб кетишига сабаб булиши мумкин, деб ёзган эди.

Серпушт қуйларни танлаш хужалиқда СЖК ишлатиш бутунлай тақиқланган тақдирдагина яхши натижа бериши мумкин. Иккитадан эгиз қузилаган совлиқларни танлаб олиш серпушт пода ва оилаларни вужудга келтириш имконини беради, серпушт линияларга мансуб наслдор қучқорлар танлаб олинганда эса маҳсулдорлиги ва наслининг сифати жиҳатидан (тегишлича боқилган ва асралганда) бир ҳомилали бўлиб туғилганлардан қолишмайдиган ҳайвонлар олинади.

Серсутлик ҳар қандай зотга мансуб қуйларнинг энг муҳим маҳсулдорлик белгисидир. Совлиқларнинг ниҳоятда серсут булиши қузиларнинг формал ривожланишини, тирик вазни купроқ устишини таъминлайди. Бундай қузилар оқасидан ажратилган вақтда йирик, мустақил яшашга яхши тайёрланган булади, то қишки ёғингарчиликлар бошлангунча вазни ортиб бораверади. Гарчи қорақулчиликда совлиқларни серсутлигига қараб танлаш қули қўлланилмаса-да, у муайян натижа бериши мумкин.

Наслчилик ҳисобининг асосий формалари қочириш ва қузилатиш журида қайд қилиб борилиб, унга танлаш спецификасига тегишли бўлган шимча графалар киритилади, сунгра ушбу маълумотлар ҳар бир наслдор ҳайвоннинг индивидуал карточкасига утказилади.

Танлаш тартиби. Усиш ва ривожланиш муддатининг узоқ-яқинлиги, ҳар хиллиги, гавданинг айрим қисмлари ва танлашга асос қилиб

I класс қўзи, жингалаги йирик, ясси барра типида.

Ясси қалин I қоракул тери.

олинадиган белгиларнинг вужудга келиш ва етилиш вақти турлича бўлиши наслдор қўйларга бир неча марта комплекс баҳо беришни талаб этади. Масалан, янги туғилган қоракул қўзилар икки кунлик булгунча барралик хоссаларига қараб баҳолангандан кейин, 12—20 кунлигида жингалагининг шакли ва типларининг сақланиб қолганлиги, уларнинг ифодаланиш даражаси, териси товар юзасининг гулдорлиги, ипаксимонлиги, ялтироқлиги ва пигментацияси қанчалик сақланиб қолганлиги қўзасидан қўшимча равишда баҳоланади. Кейин тенгдошларига нисбатан қандай ривожланаётганлигига, конституциясининг типи ва соғлигига эътибор берилади. Бир ярим ёшлигида ривожланиши, пропорционаллиги, жуссасининг гармоник тузилганлиги, бутун тери юзасидаги жун қопламининг ранги ва сифати ҳисобга олинади. Худди уша ёшда наслининг сифатини ҳам текшириб куришга киришилади. Каттароқ ёшда наслининг сифатига барвақт баҳо беришни шундан кейинги баҳолаш билан бир вақтда ўтказиш мумкин.

Кўп марталаб баҳолаш, яъни дастлаб ҳайвонни барралик сифатларига, ривожланиш даражасига, конституцияси ва шажарасига қараб, кейинчалик у ўса борган сайин хоссаларининг сақланиб қолганлиги ва экстерьерига қараб, етилган чоғида эса маҳсулдорлиги ва экстерьерига қараб баҳолаш биринчи қарашда жуда серташвиш, ортиқча, ҳеч кимга кераксиздек бўлиб туюлиши мумкин. Бироқ Иванов аскания қўйлар зотини яратишда ҳар бир ўсаётган ҳайвонни кўп марталаб қўлидан ўтказган. Бунда у ёш ҳайвоннинг ўсиши ва ривожланишини керакли йўналишда ўзгартириш мумкинлигини, ҳайвоннинг у ёки бу сифатларини юзага чиқариш қобилиятини тўлароқ очиб берадиган характерли ривожланиш хусусиятларини билиб олган. Наслдор қўйларни, айниқса наслдор қўчқорларни кўп босқичли тартибда баҳолаш уларнинг асл сифатлари ҳақида тўлароқ ва тўғрироқ фикр юритиш имконини беради. Қўзининг фақат барралик хоссаларини ёки катта ёшдаги қўйларнинг экстерьер курсаткичларинигина кўзда тутиш мутлақо етарли эмас. Ҳайвонлар шажараси кўпинча гаметаларнинг ўзаро ассимилацияланиши катта имкониятларга эга эканини курсатади, аммо ўшбу имкониятларнинг рўёбга чиқиши ўсиш ва ривожланиш таъсирида ҳар хил қўлдан бориши мумкин. Ҳайвонлар шажарасини, айниқса ота-она ҳайвонлар ва бошқа аجدодларнинг маҳсулдорлик белгиларини билган синчков қоракулчи мазкур қўзининг барралик хоссалари ва ривожланиш хусусиятлари билан унинг аجدодларида мавжуд бўлган муайян сифатлар ўртасида ўтшашлик борлигини пайқаб олиши мумкин. У ҳайвонларни парвариш қилиш ва боқилишининг тегишли усулларини қўллаш йўли билан аجدодлар ўртасидаги ўзи пайқабган ўтшашлик белгиларини кучайтириш ёки сусайтиришга, ўзи айниқса қимматли деб ҳисоблаган у ёки бу аждоднинг типини доминантлик қилишига эриша олади.

Шажарани баҳолаш янги наслдаги барралик хоссаларини ва шу белгиларнинг ирсийланишини баҳолаш билан чамбарчас боғлиқдир, чунки аждодларнинг барралик хоссалари ва барра маҳсулдорлиги тўғрисида тасаввурга эга бўлгач, бу ҳайвоннинг истиқболини прогноз қилиш мумкин. Экстерьерга баҳо бераётганда, ўсаётган ёш ҳайвон билан аждодларининг гавда тўзилиши таққослаб курилади ва маҳсулдорлик прогнозини беришга ҳаракат қилинади. Барра ва жун маҳсулдорлигини баҳолашда эса шу ҳайвоннинг шажараси, аждодларининг маҳсулдорлиги, ўзининг ва аждодларининг экстерьерини ҳисобга олинади. Ана шундай баҳоланишнинг ҳаммаси ўзаро боғлиқ бўлиб, бир-бирини тўлдиради ва аслида уларнинг ҳар бири бошқаларини ўз ичига олади. Асосий тафовут эса уларнинг ҳар бирини ташкил қиладиган элементлардан бири қандай салмоққа эга эканлигидадир.

Танланаётганда кўпинча бир нечта вазифани бир йўла ҳал қилиб бўлади. Юдин ўз асарларида таъкидлашича, барралик хоссалари бўйича баҳоланишда у биринчи навбатда қўйларнинг гармоник ривожланишига, конституциясининг мустаҳкамлигига, соғлигига ва ўтлашдаги активлигига эътибор берган. Бундай ёндашиш амалда ўзини оқлаган.

У Б О Б . ҚОРАКҮЛ ҚҰЗИЛАРНИ ТАНЛАШ ВА БАҲОЛАШ

ҚОРАКҮЛ ҚҰЗИЛАРНИ БОНИТИРОВКА ҚИЛИШ

Қоракул қузиларни бонитировка қилиш уларнинг наслдорлик ва маҳсулдорлик сифатларини баҳолаш негизи булиб, ҳайвонларни тачлаш ва саралаш учун материал беради. Барча соф зотли ва чатишма қоракул қузилар икки кунлик ёшгача бонитировка қилиниши керак.

Бонитировканинг икки тури: индивидуал ва классли бонитировка жорий қилинган.

Индивидуал бонитировка тула ва қисқартирилган хилларга булинади. Тула индивидуал бонитировкада қузиларнинг индивидуал барралик сифатлари: уларнинг типи, жингалагининг йирик-майдалиги, ранги ва нақши тасвирлаб чиқилади; қузиларнинг келиб чиқиши аниқланади, завод типни баҳоланади ва бундан кейинги вазифаси аниқланади.

Элита ва I классга мансуб наслдор қучқорлар, наслчилик заводлари ва наслчилик хўжалиқларининг урғочи элита қузилари тула индивидуал бонитировкадан утказилади. Наслининг сифати юзасидан текшириб курилатган қучқорлардан олинадиган қузилар, шунингдек, наслчилик заводларида наслдор совлиқлар подасида наслига қараб «отбор элита»га саралаб олинаётган қузилар қисқартирилган индивидуал бонитировкадан утказилади. Индивидуал бонитировкада ҳисобга олинадиган танлаш белгилари сонини поданинг хусусиятларига ёки наслчилик ишининг мақсадларига қараб тулдириш мумкин.

Классли бонитировка товар хўжалиқлари ва подаларида утказилади. Классли бонитировкада қузилар жингалагининг йирик-майдалиги ва классига қараб, рангдор қузилар эса жилоси ва нақшларига қараб барра типларига ажратилади.

Фойдаланиладиган (маҳсулот етиштириладиган) подаларда элита ва I классга мансуб урғочи қузилар ҳам классли бонитировкадан утказилади. Фойдаланиладиган подалардаги териси учун сўйиб юбориладиган қучқорчалар бонитировка қилинмайди. Агар фойдаланиладиган подаларда қучқорлар насли юзасидан текшириб куриладиган булса, қузилар қисқартирилган бонитировкадан утказилади.

ҚОРА ҚОРАКҮЛ ҚҰЗИЛАРНИ БОНИТИРОВКА ҚИЛИШ

Соф зотли қора қоракул қузиларни бонитировка қилишда улар барра типлари, жингалагининг йирик-майдалиги ва классига қараб группаларга ажратилади.

ҚОРА ҚОРАКҮЛ ҚҰЗИЛАР КЛАССЛАРИНИ
ТАЪРИФЛАШ

Ярим доирасимон қаламигул жингалакли барра типни (жакет)

Элита. Жингалаклари уртача йирик. Шақли: орқаси ва думғазасида узун ярим доирасимон қаламигул булиб, ёнбошларида уртача ва калта қаламигул ва ловиягулга айланиб кетади. Узун қаламигуллар параллел-концентрик ва параллел ҳолатда жойлашган булиб, жингалаклари нормал зичликда. Жингалаклари пишиқ. Қорин ва думбаси (ёғ ёстиқчаси) қалам ва ловиягул жингалаклар билан қопланган, битта-яримта ёлгуллар булиши мумкин, жуни нормал узунликда, ипаксимон, нормал ёки тим қора, ранги очик ифодаланган, гуллари аниқ. Қузилар яхши ривожланган, мустаҳкам конституцияли; суяклари нормал ривожланган, териси юпқа ва пишиқ, гав-

Эркин ҳолатда қоплаб туради ёки буйнида бурмалар ҳосил қилади. Зотга хос белгилари яхши ифодаланган. Мой-тер миқдори юқори ёки қорқарли. Боши ёки оёқларидаги қоплама жуни муарсимон товланиб туради. Бундай қўзиларнинг териси «жакет» навининг энг яхши қисмига тўғри келади.

Элита. Жингалаклари майда. Шакли бутун гавдаси буйлаб — узун ярим доирасимон, учи торайиб келган, баланд қаламигул ёки шундай қаламигуллар куп бўлиб, камбар ёлгуллар ҳам учрайди. Жингалаклари пишиқ, қалин, ипаксимон, нормал даражада ялтироқ, гуллари аниқ. Териси юпқа, пишиқ, гавдасини эркин ҳолатда қоплаб туради, яхши сержун. Нормал ривожланган, конституцияси мустаҳкам ёки нозик. Бундай қўзиларнинг териси «кирпук» навига тўғри келади. Гавдаси калта ва тула ривожланган қўзилар элитага киритилмайди.

Уртача жингалакли I класс. Бундай қўзиларнинг гавда тузилиши ва ривожланиш курсаткичлари худди элитадаги каби, лекин камроқ ифодаланганлиги билан фарқ қилади. Жингалагининг шакли: орқасида пишиқ, уртача ва калта ярим доирасимон қаламигул бўлиб, ёнбошларида калта зами ёки ловиягулга айланади. Ёлчалар бўлишига ва қорни етарлича сержун булмаслигига йул қўйилади. Жингалаклари пишиқ, жуни ипаксимон, нормал ёки жуда ялтироқ. Конституцияси мустаҳкам. Териси юпқа ёки бир қалин, пишиқ, гавдасини эркин ҳолатда қоплаб туради. Жун қоплами ёнбош даражада қалин, мой-тер мавжуд. Калласи, оёқлари, қорни ва боши жингалакли жун билан нормал қопланган. Боши ва оёқларининг қоплама жуни муарсимон товланиб туради. Бундай қўзиларнинг териси «жакет I» навига тўғри келади.

Тула ривожланмаган қаламисимон-ловиягул жингалакли ва ёлгулли қўзилар ҳам шу классга киради. Бундай қўзилардан олинадиган тери «москва жакети» навига тўғри келади.

Майда жингалакли I класс. Жингалаklarининг шакли: уртача узунликда пишиқ, орқаси ва думғазасида ярим доирасимон ва баланд қаламигул бўлиб, ёнбошларида калта қаламигулга айланади, ора-сира камбар гуллар ҳам учрайди. Жингалаклари уртача ғуж, гуллари яхши ифодаланган. Жун толаси калта, етарлича қалин, ипаксимон ва ялтироқ. Конституцияси нозикка мойилроқ ва нозик, териси жуда юпқа ва пишиқ. Калласи ва оёқлари жингалакланган жун билан яхши қопланган. Жуни етарлича ипаксимон булмаган ва ялтироқлиги заиф қўзилар I классга киритилмайди. Бундай қўзилардан олинадиган тери «кирпук» навига тўғри келади.

Яриқ жингалакли I класс. Жингалаклари йирик, буйи узун, уртача элита, ярим доирасимон қалами ва ловиягулдан иборат. Пишиқ ва гуллар пишиқ эмас. Жуни қалин, уртача жингалакли қўзилариникига қараганда анча узун, аммо жуда усиқ эмас; ипаксимон, нормал ёки жуда ялтироқ. Териси қалинроқ ва қалин, пишиқ ёки бир оз буш. Конституцияси мустаҳкам ва дағал. Гуллари аниқ, жингалаklarининг ғужлиги нормал даражада. Калласи ва оёқлари жингалакланган жун билан нормал қопланган. Бундай қўзиларнинг териси «қалин жакет» навига тўғри келади.

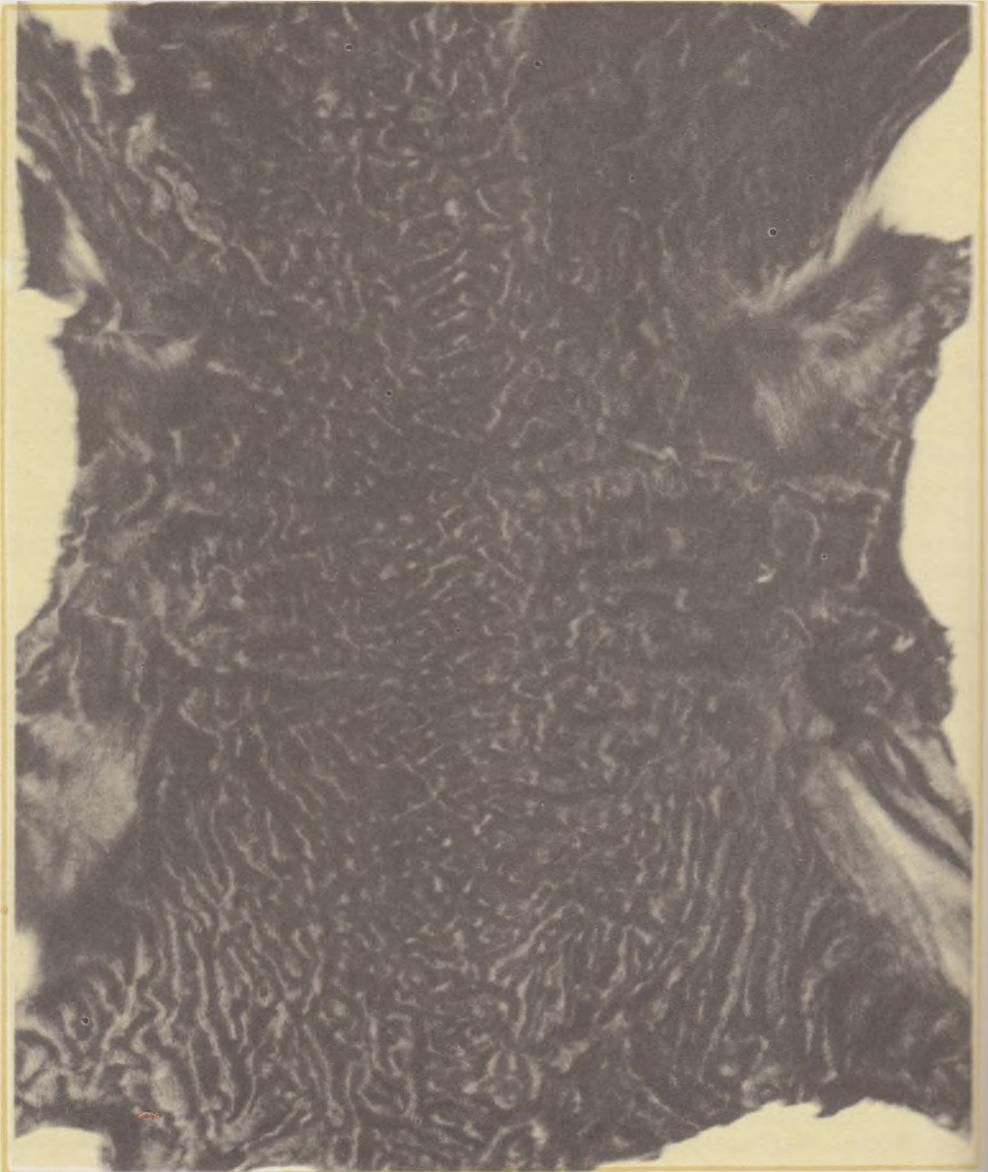
Уртача жингалакли II класс. Қўзиларнинг жун қоплами унча қалин ва унчалик ипаксимон ҳам эмас, нормал ёки камроқ ялтироқ. Жингалаklarининг ярим доирасимон, уртача сербар, орқаси ва думғазасида унча камроқ булмаган, калта қалами ва ловиягул бўлиб, ора-сира ёлчалар уч-етарлича буралмаган ловиягул ҳам бўлиши мумкин. Териси юпқа ва нозик, бир оз қалин, пишиқ ёки бушроқ. Конституцияси асосан мустаҳкам. Бундай қўзилардан олинадиган тери «жакет II» навига ва «партион» навига тўғри келади.

Ясси жингалакли барра типи

Элита. Жингалаклари уртача йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида ясси қаламигул, ёнбошларида уртача узунликдаги ясси қаламигул.

II класс қузи, жингалаги уртача йирик, ясси
барра типіда.
Ясси юпқа II қоракул тери.

Жингалаклари пишиқ, жуни қисқа, ұта ипаксимон ёки ипаксимон. Нормал ялтироқ ёки кучли ялтироқ, гуллари аниқ. Териси юпқа, пишиқ, гавдасини эркин ҳолатда қоплаб туради. Етарли даражада сержун булмаслиги мумкин. Нормал ривожланган, конституцияси мустаҳкам. Бундай қузилардан олинadиган тери «ясси юпқа I» навининг энг яхши қисмига туғри келади.

I класс. Жингалаклари ўртача йирик ва йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида буйи калта ясси қаламигул, ёнбошларида калта ясси қалами ва ёлгуллар бор, бир оз лослар булишига йул қуйилади. Жингалаклари пишиқ, жуни ипаксимон, нормал ёки кучли даражада ялтироқ, гуллари аниқ. Териси пишиқ, юпқа, етарлича сержун булмаслиги мумкин. Конституцияси мустаҳкам ва нозикка мойил. Бундай қузиларнинг териси «ясси юпқа I» ва «ясси қалин I» навларига туғри келади.

II класс. Жингалаклари ўртача йирик ва йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида калта ясси қалами ва ёлгул булиб, ёнбошларида улар ловиягулга айланади. Жингалаклари ўртача пишиқ, жуни қалин ва унча қалин эмас, ипаксимон ва етарлича ипаксимон эмас, нормал ёки камроқ ялтироқ, гуллари унча аниқ эмас. Териси қалин, буш, унчалик сержун эмас, конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг териси «ясси II» навининг энг яхши қисмига туғри келади.

Қовурғасимон барра типи

Элита. Жингалаклари ўртача йирик. Шакли: бутун гавдаси буйлаб узун қовурғасимон қаламигул ва оддий қовурғасимон қаламигуллар жойлашган, ора-сира узун ёлгуллар учрайди. Жингалаклари пишиқ, жуни калта, қалин, ипаксимон, жуда ялтироқ, гуллари аниқ. Териси пишиқ, юпқа. Яхшигина сержун, нормал ривожланган. Конституцияси мустаҳкам ёки нозикка мойилроқ. Бундай қузиларнинг териси «қовурғасимон юпқа I» навининг энг яхши қисмига туғри келади.

I класс. Жингалаклари ўртача йирик. Шакли: орқаси, думғазаси ва ёнбошларида ўртача узунликдаги қовурғасимон қалами ва узун ёлгуллар жойлашган, ёнбошларида бир оз лослар ҳам булиши мумкин. Жингалаклари пишиқ, жуни калта, ипаксимон, нормал ялтироқ, гуллари аниқ. Териси пишиқ, ўртача сержун. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг териси «қовурғасимон юпқа I» навига киради.

II класс. Жингалаклари ўртача ва майда.

Ўртача жингалакли II класс. Қузиларнинг орқаси ва думғазасида ўртача ва майда жингалаклар булиб, улар орасида номуайян тартибда жойлашган сербар ва калта ёлгуллар учрайди. Орқасида қовурғасимон қаламигул, ёнбошларида лослар бор. Жуни қалин, ипаксимон ва унчалик ипаксимон эмас, ялтироқ. Конституцияси асосан мустаҳкам ва нозикка мойилроқ. Бундай қузиларнинг териси «қовурғасимон юпқа I ва II» навига туғри келади. Териси II класс талабларига жавоб бермайдиган қузилар брак қилинади.

II класс. Қузилар йирик жингалакли. Орқаси ва думғазасида сербар қаламигул, ёлгуллар ёки унча буралмаган сербар ёлчалар ва лослар ёки бутун юзасида сербар ёлчалар жойлашган. Жун қоплами нормал, ялтироқ, ипаксимон ва дағал ипаксимон. Териси қалин, пишиқ ёки буш. Конституцияси дағал, суяклари оғир. Унчалик сержун эмаслиги характерлидир. Бундай қузиларнинг териси «қовурғасимон қалин I ва II» ҳамда «йирик жингалакли» навларга туғри келади. Териси II класс талабларига жавоб бермайдиган қузилар брак қилинади.

Ўсиқ жингалакли барра типи (кавказ типи)

II класс. Жингалаклари йирик ва жуни ўсиқ булган қузилар. Орқаси ва думғазасида унча таранг булмаган, калта қаламигул ва ёнбошларида ёлгул аралаш қаламигуллар кўпчиликини ташкил этади ва улар янада ўсиқ-

роқ, яхши буралмаган йирик ловиягулга айланади ёки думғазаси ва орқасида йирик ловиягул бўлиб, ёнбошларида ва бутун териси юзасида буш жингалакланган ловиягулга айланиб кетади. Жун қоплами ўсиқ, ипаксимон ёки камроқ ипаксимон, нормал ялтироқ. Конституцияси дағал, териси қалин, пишиқ ёки буш, бурмалари йуқ. Гуллари кўринмайди ёки унча аниқ эмас. Қорни, думининг ёғ ёстиқчаси, боши ва оёқларидаги жингалакланган жун қоплами нормал қалинликда ёки унча сержун эмас. Бундай қўзиларнинг териси «кавказ қалин I» навининг йирик жингалакли хилига ҳамда «кавказ қалин II» навининг энг яхши қисмига тўғри келади.

II класс. Жингалаклари уртача йирик булган қўзилар. Орқаси ва думғазасидаги жингалаклари унча пишиқ эмас, уртача ва калта қаламигуллар бўлиб, ёнбошларида уртача ловия, ёл ва ҳалқаларга айланади. Жун қоплами қалин, бир оз ўсиқ, камроқ ипаксимон ва унча ялтироқ эмас. Териси қалин, пишиқ ёки буш. Қўзиларнинг конституцияси асосан мустаҳкам ва дағаллашган. Бундай қўзиларнинг териси «кавказ юпқа I» сортига тўғри келади.

III класс. Майда жингалакли қўзилар, орқаси ва думғазасида қалами ёки ловиягуллар бўлиб, ора-сира ёлгуллар учрайди ва ёнбошларида улар дончаларга (нухат) айланади. Терисининг жун қоплами унча қалин ва ипаксимон эмас, камроқ ялтироқ ва бир оз қуруқроқ. Териси юпқа, бушроқ. Қўзилар асосан нозик конституцияли. Бундай қўзиларнинг териси «флера» навига тўғри келади.

Брак

Барча хилдаги барра типига мансуб ва жингалаклари ҳар хил — йирик-майда булган, сийрак, қуруқ, дағал, хира жун қопламли, нухатсимон, пармасимон ва ҳалқасимон жингалакли қўзилар, шунингдек, жингалакларининг шакли жуда узғариб кетган (наматсимон) ва ола-була қўзилар брак қаторига киритилади. Бундай қўзилардан олинган тери «фигура», «қовурғасимон III» навларига, шунингдек, «партион» ва «кавказ II» навларининг ёмон қисмига тўғри келади.

КҮК ҚЎЗИЛАРНИ БОНИТИРОВКА ҚИЛИШ

Бир хил усулда сараланган кук қўзиларнинг биологик хусусияти шундан иборатки, уларнинг купчилиги ирсий факторлар натижаси булган леталь генларга эга бўлиб тўғилади. Аммо шилиқ пардалари кучли даражада пигментлашган кук қўзилар конституционал жиҳатдан мустаҳкамроқ бўлади. Шилиқ пардалари яхши пигментлашмаган кук қўзилар купинча яшовчан булмайдилар ва постэмбрионал ривожланишнинг турли босқичларида нобуд бўлиб кетади. Қўзилар онасидан ажратилгандан кейин айниқса куп нобуд булади ва бу нобудгарчилик жами тўғилган қўзиларнинг 30—33% гача етади. Оч кук рангли қўйдардан туқ кук рангли қўйларга нисбатан купроқ яшовчан қўзи тўғилади.

Бонитировка вақтида яшовчанлик қобилятини барвақт аниқлаш йули билан бир хилда саралаш усулида олинадиган кук қўзиларнинг нобуд бўлишини минимум даражагача камайтириш мумкин. Бунда нормал пигментлашган қўзилар ўстириш учун қолдирилади. Яшовчанлик қобиляти пигментлашишга боғлиқ эканлигини тил ва танглай, куз конъюнктиваси, лаб ва тумшук ҳамда туёқларидаги шилиқ пардаларнинг пигменти рангига қараб анча аниқ белгилаб олинади. Пигментсиз қўзиларнинг ана шу қисмлари қон томирлари кўриниб туриши сабабли пушти рангга киради (типик альбиноидлар). Бундай қўзилар барвақт нобуд бўлиб кетади.

Кук қўзилар пигментлашиш даражасига қараб танлашдан ташқари, гавда тузилиши ва соғлигига қараб ҳам танланади. Барча альбиноид қўзиларни ва шу белги буйича шубҳали деб топилган қўзиларнинг ҳаммасини териси учун сўйиб юбориш керак.

КҮК ҚОРАКҮЛ ҚҰЗИЛАРНИ ТАН- ЛАШНИНГ АСОСИЙ ПРИНЦИП- ЛАРИ

Кук қузилар терисининг жилоси, бир текислиги, нақши, барра типлари ва классига қараб танланади.

Ранги. Қоракул қузиларнинг кук ранги оқ жун билан қора жуннинг аралашувидан ҳосил булади. Жилоси эса қузининг кук ранги даражасини характерлайди. У оқ ва қора жунларнинг миқдорий нисбати билан, шунингдек, уларнинг узунлиги нисбати билан аниқланади. Кук қузилар терисининг жилосига қараб оч кук, уртача кук ва туқ кук хилларга булинади.

Териси оч кук рангда жилоланувчи қузиларда урта ҳисобда 80% чамасида (75% — 95% гача), уртача кук жилולי қузиларда урта ҳисобда 65% (45% — 75% гача) ва туқ кук жилоланувчи қузиларда урта ҳисобда 25% (8% — 45% гача) оқ жун булади.

Кук барранинг ранги ва жилоси бутун тери юзасида бир текис булиши муҳим белги ҳисобланади. Бир текислик ҳам яхши, уртача ва ёмон даражаларга булинади.

Нақшлар. Бир хилда жилоланувчи кук терилар нақшларига қараб фарқ қилинади.

Уртача кук жилולי терилар орасида қуйидаги нақшлар фарқ қилинади: ҳаво ранг, кумуш ранг ва қурғошин ранг.

Туқ кук жилולי терилар орасида эса сафид, садаф ранг ва қора кук нақшлар фарқ қилинади.

Оч кук жилולי терилар орасида пулати ва сут ранг фарқ қилинади.

Ҳаво ранг, кумуш ранг ва сафид ранглр энг матлуб нақшлар ҳисобланади.

Оқ жунлар 55—65% ни ташкил қилса ва қора жунлар кучли даражада пигментлашган булиб, узунлиги оқ жун узунлигининг 85%га туғри келса, ҳаво ранг нақш ҳосил булади. Жуни таранг, эластик, яхши ялтироқ ва ипаксимон булади.

Оқ жунлар миқдори 65—75% ва туси кучли ялтироқ булганда, кумуш ранг нақш ҳосил булади. Бунда оқ жуннинг буйи ҳаво ранг нақшдагидан 20—25% узунроқ булади.

Қурғошин ранг нақш қора жунлар пигментацияси кучсизланиши (қунғирланиши) ва хира ялтироқ оқ жунлар сарғиш рангга кириши натижасида ҳосил булади.

Сафид нақш жунларнинг ранги нисбатан бир текис эканлиги билан характерланади. Бу нақш қора жунларнинг анча кўпайиб кетиши натижасида ҳосил булади. Бунда оқ жун 45% дан камроқни ташкил этади. Оқ жун қора жундан 45—50% узунроқ булади.

Оқ жунлар узунлиги қора жунлар узунлигидан анча ортиқ булиши натижасида садаф ранг нақш ҳосил булади. Бунда қора жунлар миқдори 70% дан ортиқ булади. Узунроқ ва сийрақроқ булган оқ жунлар терида устки ярусни ҳосил қилади, унинг туби қора булади. Оқ жунлар янада узунроқ ва яхши ялтироқ бўлса, айниқса ясси ва қовурғасимон гулли териларда чиройли нақш ҳосил булади.

Қора-кук нақш оқ ва қора жунлар бир хил узунликда, яхши ялтироқ ва оқ жунлар кўпроқ булиши натижасида ҳосил булади.

Пулати нақш оқ ва қора жунлар бир хил узунликда, яхши ялтироқ ва оқ жунлар кўпроқ булиши натижасида ҳосил булади.

Сут ранг, яъни бур ранг нақш ва оқ жунлар қора жунлардан анча кўп кетган, кучсиз ялтироқ ва миқдори кўпроқ булиши натижасида ҳосил булади.

Кук қузилар ҳам, қора қузилар сингари, жингалагининг йирик-май-майлигига қараб фарқ қилинади, аммо уларда оқ жун бир оз ўсиқроқ

булиши сабабли уртача жингалакнинг эни 5 мм дан 9 мм гача қилиб белгиланади.

Узун ва уртача узунликдаги қаламигул жингалакларнинг яхши ипаксимон ва кучли ялтироқ бўлиши кук рангли наслдор қузиларда албатта булиши зарур белгилардир.

Жакет барра типи

Элита. Қузиларнинг териси бир текис ҳаво ранг, кумуш ранг ва сафид нақшга эга. Жингалаги уртача йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида ярим доирасимон узун қаламигул, ёнбошларида уртача узунликдаги ва калта қалами ҳамда ловиягуллар булади. Жингалаклари пишиқ, жуни қалин, ипаксимон, нормал ялтироқ. Териси пишиқ, гуллари аниқ ифодаланган. Жуни усик. Нормал ривожланган. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг барраси «жакет I» типларининг энг яхши навига тўғри келади.

I класс. Қузиларнинг териси бир текис ҳаво ранг, кумуш ранг, сафид пулати ранг ва садаф ранг нақшларга эга. Жингалаги уртача йирик ва йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида уртача узунликдаги ва калта қалами, ёнбошларида ловиясимон жингалаклар жойлашган, ёлгуллар ҳам булиши мумкин. Пишиқ, жуни ипаксимон. Териси пишиқ ва қалинроқ. Гуллари аниқ ифодаланган булади. Яхши ва камроқ сержун. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг барраси «жакет I», «қалин жакет», «москва жакети» типларидаги қоракул навларига тўғри келади.

Ясси барра типи

Элита. Қузиларнинг териси анчагина бир текис булган ҳаво ранг, кумуш ранг ва сафид ранг нақшларга эга. Жингалакларининг шакли: орқаси ва думғазасида узун ясси қалами, ёнбошларида эса уртача узунликдаги ва калта ясси қаламигул булади. Жингалаклари пишиқ. Териси пишиқ ва юпқа, яхши ва уртача сержун. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузилар ясси гурпадаги I сортнинг энг яхши қисмига киради.

I класс. Қузиларнинг териси ҳаво ранг, кумуш ранг, сафид ва пулати нақшларга эга. Жингалаклари уртача йирик ва йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида узун ёки уртача узунликдаги ясси қаламигул ва бир оз лос гуллар бор. Жингалаклари пишиқ. Жуни қалин, ипаксимон, нормал ялтироқ, гуллари аниқ. Териси пишиқ, юпқа, уртача сержун. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг териси ясси гурпанин I сортга тўғри келади.

II классга терисининг жилоси, нақши ва жингалакларининг йирикмайдалиги ҳар хил булган қузилар киради. Жингалакларининг шакли: орқаси ва думғазасида калта ясси қаламигул, ёнбошларида эса сербар ёлгуллар ва лослар булади. Жингалаклари уртача пишиқ. Жуни унча қалин эмас, унчалик ялтирмайди ҳам. Териси буш, юпқа ёки қалин. Унчалик сержун эмас. Конституцияси мустаҳкам ёки дағал. Бундай қузиларнинг териси II сортга тўғри келади.

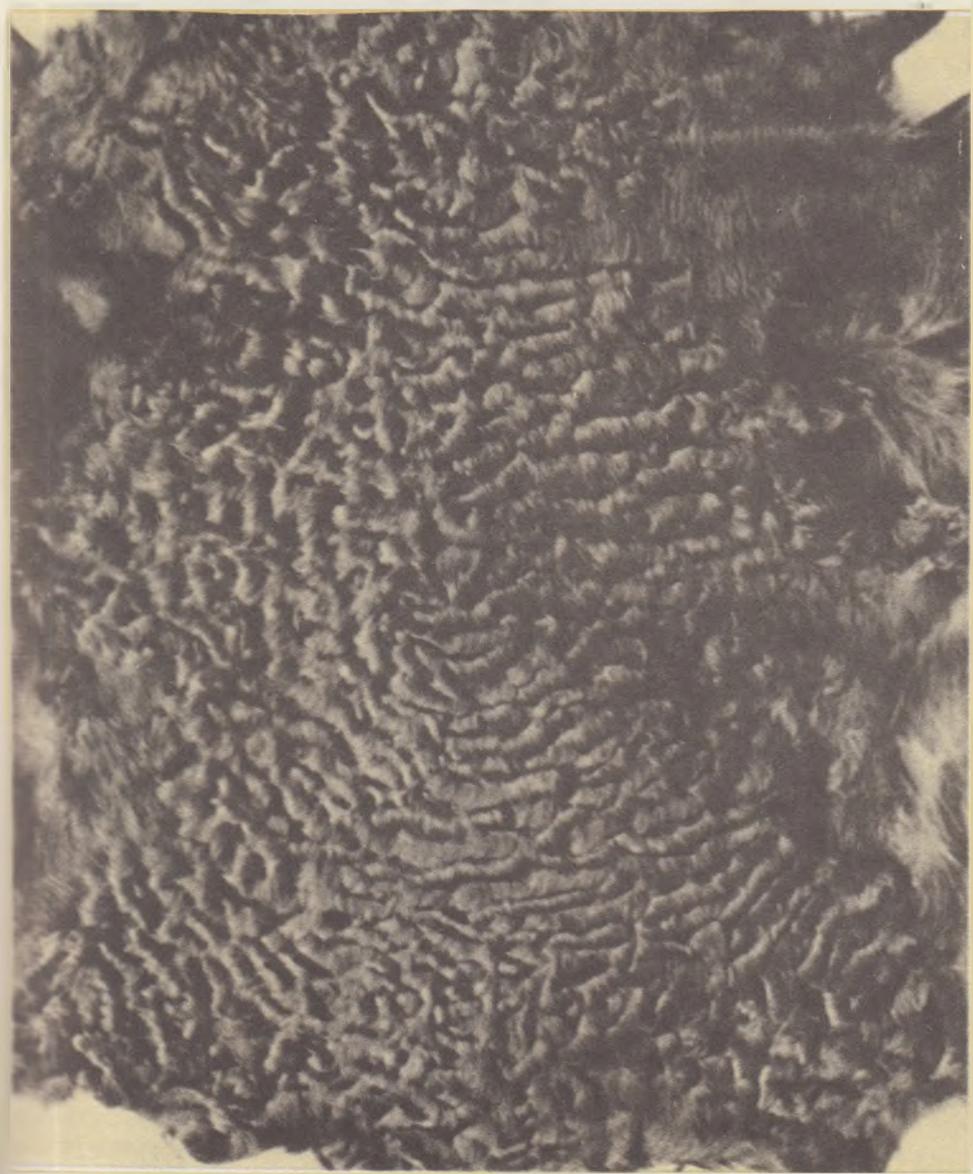
Қовурғасимон барра типи

Элита. Қузиларнинг териси яхшигина бир текис ҳаво ранг ва кумуш ранг нақшларга эга. Жингалаги уртача йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида узун қовурғасимон қаламигул ва ёлгуллар, ёнбошларида эса уртача узунликдаги ва калта қовурғасимон қаламигул ҳамда ёлгуллар булади. Жингалаклари пишиқ, жуни калта, қалин, ипаксимон, кучли ва нормал ялтироқ, гуллари аниқ. Териси пишиқ, юпқа, яхши ва уртача сержун, нормал ривожланган. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг териси қовурғасимон гурпадаги I сортнинг энг яхши қисмига тўғри келади.

II класс қузи, жингалаги йирик, ясси барра
типида.

Ясси қалин II қоракул тери.

I класс. Қузиларнинг териси ҳаво ранг, кумуш ранг, сафид ва пулати нақшларга эга. Жингалаги уртача йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида узун ёки уртача узунликдаги қовурғасимон қалами ва ёлгуллар, ёнбошларида эса калта қовурғасимон қалами ва ёлгуллар ёки бутун гавдаси узун ва уртача узунликдаги ёлгуллар билан қопланган. Жингалаклари пишиқ, жуни калта, қалин, ипаксимон, нормал ялтироқ, гуллари аниқ. Териси пишиқ, юпқа, яхшигина сержун. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг териси қовурғасимон группанинг I сортга туғри келади.

II класс. Терисининг жилоси, нақши ва жингалаклари ҳар хил булган қузилар киради. Шакли: орқаси ва думғазасида калта қовурғасимон қалами ва ёлгуллар, ёнбошларида эса ёл ва лослар жойлашган. Жингалаклари уртача пишиқ, жуни калта, унча қалин эмас, ипаксимонлиги ҳам етарли эмас, кам ялтироқ, гуллари унча аниқ эмас. Териси буш, юпқа ёки қалин, унчалик сержун эмас. Конституцияси мустаҳкам ёки дағал. Бундай қузиларнинг териси II сортга туғри келади.

Жакет ва кавказ барра типлари

II класс. Терисининг жилоси ва нақшлари ҳар хил булган қузилар киради. Жингалаклари: уртача, йирик ва майда. Шакли: орқаси ва думғазасида ярим доирасимон калта қалами, ловия ва ёлгуллар, ёнбошларида эса чаппар ловия, ёл ва ҳалқасимон гуллар жойлашган. Жингалаги уртача пишиқ, нормал ва камроқ ялтироқ, жуни унчалик ипаксимон эмас, гуллари унча аниқ эмас. Териси буш. Бундай қузиларнинг териси II сортга туғри келади.

Брак. Булар II класс талабларига жавоб бермайдиган, жингалаклари номатлуб шаклга эга булган, гуллари ноаниқ ва ола-була терили қузилардир. Бундай қузиларнинг териси III сортга туғри келади.

ГУЛИГАЗ ҚУЗИЛАРНИ БОНИТИРОВКА ҚИЛИШ

Гулигаз (пушти ранг) оқ ва жигар ранг жунлардан ташкил топади. У уч хил жилога эга булади: оч пушти, уртача пушти ва туқ пушти. Бундай жилоларнинг пайдо булиши оқ ва жигар ранг жунлар нисбатига боғлиқ. Оқ жунлар қанча кўп булса, терининг ранги шунча оч тусда булади. Барранинг жилоси жунларнинг пигментлашганлик ва ипаксимонлик даражасига боғлиқ булади. Агар улар малла рангда булса ва бундай жунлар кўп бўлмаса, оч тусли жило ҳосил булади, башарти, жунлар туқ жигар ранг тусда бўлиб, миқдори кўп булса, туқ пушти жило ҳосил булади, борди-ю, улар нормал жигар ранг тусда бўлиб, миқдори оқ жунлар миқдорига тахминан тенг булса, уртача пушти ранг жило ҳосил булади.

Гулигаз қўйларни урчитиш, танлаш ва бир хилда саралаш ишлари кук қоракул қўйлар учун қабул қилинган наслчилик ишлари принципи асосида олиб борилади.

Бир хил рангли қўйлар сараланганда олинадиган қузиларнинг 75% гулигаз ва тахминан 25% қамбар бўлиб чиқади. Гулигаз қузиларни бонитировка қилишда улар жилосига қараб уч классга ажратилади ва терисига кура бракка чиқарилади.

Элита. Қузиларнинг териси бир текис уртача пушти ранг жилога эга. Жуни етарлича қалин, жуда ипаксимон ва оддий ипаксимон, кучли ва нормал ялтироқ. Жингалаги уртача сербар, ярим доирасимон, узун ва уртача қаламигул, ёнбошларида ловиягул. Конституцияси мустаҳкам, нормал ривожланган, зотиға хос белгилари аниқ ифодаланган. Бундай қузиларнинг териси I сорт гулигаз қоракулнинг энг яхши қисмига туғри келади.

I класс. Жингалаклари уртача йирик ва уртача пушти ранг жилоту қузилар I классга киради. Жингалаклари калта ярим доирасимон, қовур-

Ғасимон ва ясси типда ёки ловиясимон булиб, аниқ ифодаланган ва бир текис пушти ранг жилога эга. Ёнбошларида ловия ёки ёлгуллар булиши мумкин. Жун қоплами ипаксимон ва нормал ялтироқ. Жин галаклари пишиқ ва унчалик пишиқ эмас. Қўзилар нозик ва дағалга мойил мустаҳкам конституцияли. I классга оч пушти ва туқ пушти ранг жилоли урғочи қўзилар киритилади. Қўчқорчаларнинг эса яшашга ноқобиллик белгилари булмаган фақат уртача пушти ранг жилога эга бўлганлари киритилади. Бундай қўзиларнинг териси гулигаз қорақулнинг энг яхши I сортига тўғри келади.

II класс. Терисининг жилоси ҳар хил ва барча барра типларига мансуб бўлган, I класс талабларига жавоб бермайдиган, кучсиз ипаксимон ва кам ялтироқ жунли қўзилар, шунингдек, ловиясимон ва лоссимон жингалакли, ёнбошларида лослари ҳам бўлган қўзилар II классга киради. Бундай қўзиларнинг териси гулигаз қорақулнинг II сортига тўғри келади.

Гулигаз қўилар шу ранг бўйича ихтисослаштирилган совхозларда урчитилиши керак.

Брак қўзиларнинг териси ола-була, жуни қуруқ ва жуда дағал, хира ялтироқ, жингалаклари ҳалқасимон, бурамасимон ва деформацияланган шаклларга эга бўлади. Бундай терили қўчқорчалар суйилмайди, балки гушт учун устирилади.

ҚАМБАР ҚЎЗИЛАРНИ БОНИТИРОВКА ҚИЛИШ

Қамбар қўзилар ҳам худди гулигаз қўзиларда қўлланилган принцип асосида бонитировка қилинади. Улар терисининг жилосига қараб оч жигар ранг, туқ жигар ранг ва уртача жигар ранг хилларга ажратилади.

I классга мансуб қўчқорчалар насл олиш учун олиб қолинади ва махсус равишда урчитиш учун фойдаланилади.

СУР ҚОРАҚҮЛ ҚЎЙЛАРНИНГ БАЪЗИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Сур қўзилар жун толаси бўйлаб пигменти нотекис тақсимланганлиги билан характерланади — асоси қорамтирроқ, учлари эса оқишроқ рангда бўлади. Сур қўзиларда жун толаси асосининг жилоси ва учларининг ранги, оқиш қисмининг чуқурлиги ва ифодаланганлиги, жун толасининг қорамтир асоси билан оқишроқ қисмининг нисбати, қўзи терисида сур ранг қанчалик ифодаланганлиги ва бир текислиги фарқ қилинади.

Жун толалари асосининг қорамтир ранги учига келганда бирдан оқиш рангга ўтиши сур териларда контрастлик ва чиройли нақш ҳосил қилади ва уларнинг қимматини ифодалайди.

Асосидаги қора рангнинг оқиш жилога утиш даражасига қараб, териларда сур ранг яхши, уртача ва ёмон ифодаланган бўлади. Сур рангнинг бир текислиги терининг бутун юзаси бир хил жилоланиши билан характерланади. Бир хиллик терининг қимматли хоссаси ҳисобланади, нотекислик эса унинг қимматини пасайтиради. Бир текислик ҳам яхши, уртача ва ёмон хилларга бўлинади.

СУР ҚОРАҚҮЛ ҚЎЙЛАРНИНГ ЗОТ ТИПЛАРИ

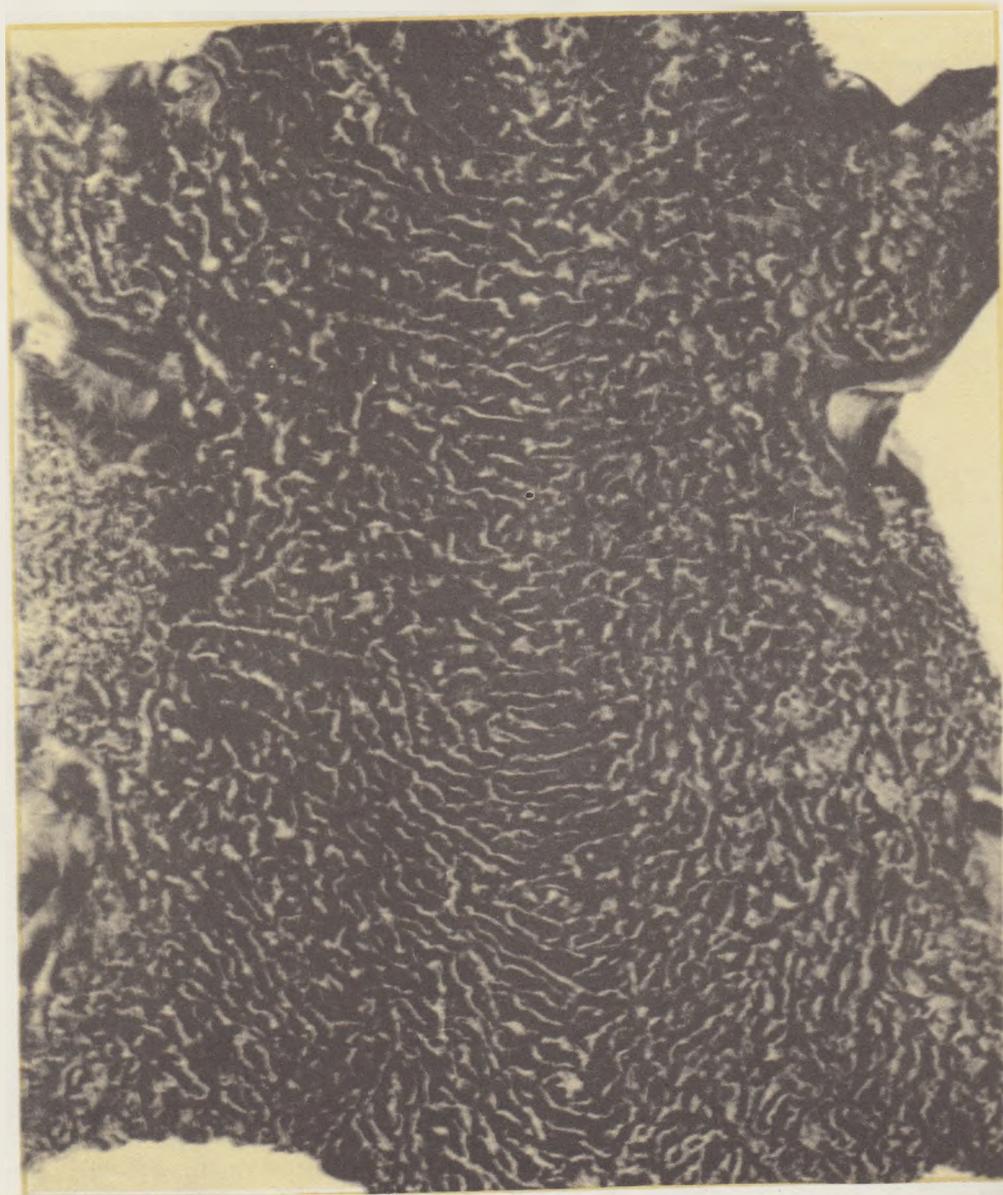
Сур қорақул қўйлар зоти уч хил типдан иборат: бухоро сури, сур-тондарё сури ва қорақалпоқ сури.

Бухоро зот сур типи

Бухоро сур қўйлари қадимдан урчитиб келинади. Бухоро сурининг ранги асосан бир текис бўлади. Улар орасида рангнинг интенсивлиги ифодаланганлиги жиҳатидан узгарувчанлик кузатилади: жун толаларининг асоси деярли қора, учлари эса ҳар хил тусдаги оқиш бўлади, бу эса уларнинг ҳар хил нақшли булишига сабаб бўлади.

II класс қузи, жингалаги уртача ийрик, жакет
барра типіда.
Москва жакети қоракул тери.

Энг қимматли нақшлар қуйидагилардир:
кумуш ранг — асосининг тўқ сурма ранг ёки қора ранги билан учининг кул ранг, кумуш ранг туси аралашмасидан ҳосил бўлади;
тилла ранг — толанинг асоси тўқ жигар ранг ёки деярли қора рангда бўлиб, учига яқинлашганда кескин равишда оч тилла рангга ўтади.

Ўзбекистонда бухоро сурининг бир қанча завод типлари яратилган: Қорақум типи («Қорақум» наслчилик заводи), Қизилқум типи («Оёқ агитма» тажриба станцияси), Свердлов тип (Бухоро областидаги «Ўзбекистон» ва «Бухоро» колхозлари) ҳамда Навоий тип (Бухоро областидаги Навоий номли колхоз).

Сурхондарё зот сур тип

Сурхондарё типдаги сур қўйларда қуйидаги нақшлар қимматли ҳисобланади:

бронзасимон нақш — жун толалари асосининг қунғир (каштан) ранги билан учларининг бронзасимон ранги аралашмасидан ҳосил бўлади;
латинасимон нақш — толалар асосининг кофесимон ёки деярли қора ранги билан учларининг платинасимон (крем) ранги аралашмасидан ҳосил бўлади;

қаҳрабонақш — жун толаларининг асоси жигар ранг ва учлари оч сариқ рангда.

Сурхондарё зот сур тип Ўзбекистон ССРнинг Сурхондарё областидаги Гагарин номли (собиқ «Оқ Қопчиғай») давлат наслчилик совхозида етиштирилган.

Қорақалпоқ зот сур тип

Қорақалпоқ типдаги қоракўл қўйлар қадимдан урчишиб келинади. Қўйларнинг бу тип нақшлари жиҳатидан хилма-хилдир.

Қуйидаги нақшлар урчитиш учун қабул қилинган:

пулати сур — жун толаларининг асоси қора рангда бўлиб, учига боргунча аста-секин пулат рангга киради;

шамчироқгул — жунларнинг асоси қора ва учи оқ рангда;

урик гули — уч зонага бўлинган: жун толаларининг асоси тўқ жигар рангда бўлиб, урта қисмида тўқ сариқ-жигар рангга ўтади ва учи оқ ёки зарғалдоқ рангда бўлади.

Қорақалпоқ типдаги сур қўйларни урчитишда бошқа унча қимматли бўлмаган нақшлар ҳам учраб туради ва улар рангдор қўйлар жумласига киритилади.

Жакет барра тип

Элита. Сур ранги яхши ифодаланган. Жингалаклари уртача йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида узун ва уртача узунликдаги ярим доирасимон ламигуллар, ёнбошларида эса калта қалами ва ловиясимон гуллар бўлади. Жингалаклари пишиқ, жуни ипаксимон, кучли ёки нормал ялтироқ, гуллари аниқ. Териси пишиқ, юпқа, яхшигина сержун ёки унчалик сержун эмас, нормал ривожланган. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қўзиларнинг териси жакет группа I сортининг энг яхши қисмига тўғри келади.

I класс. Сур ранги яхши ифодаланган. Жингалакларининг шакли: орқаси ва думғазасида уртача узунликдаги ва калта ярим доирасимон қалами ва ловиясимон гуллар, ёнбошларида эса ловия ёки ёлгуллар жойлашган. Жингалаклари пишиқ, жуни ипаксимон, нормал ялтироқ, гуллари аниқ. Териси юпқа, пишиқ, яхшигина сержун ёки унчалик сержун эмас. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қўзиларнинг териси жакет группа I сортининг энг яхши қисмига тўғри келади.

II класс. Сур ранги яхши ифодаланган. Жингалаги уртача йирик ёки йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида уртача узунликдаги ва калта ярим доирасимон қалами ва ловиягуллар, ёнбошларида ловия ёки ёлгуллар жойлашган. Жингалаклари тиниқ, жуни ипаксимон, нормал ялтироқ. Гули аниқ ифодаланган булади. Териси юпқа, пишиқ. Яхши ёки камроқ сержун. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг териси жакет группанинг I сортига туғри келади.

Ясси барра типи

Элита. Сур ранги яхши ифодаланган. Жингалаклари уртача йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида узун ясси қаламигуллар, ёнбошларида эса уртача узунликдаги ва калта ясси қаламигуллар, жуни ипаксимон, кучли ёки нормал ялтироқ, гуллари аниқ. Териси пишиқ, юпқа ёки қалинлашган, яхшигина ёки уртача сержун, нормал ривожланган. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг териси ясси группа I сортининг энг яхши қисмига туғри келади.

I класс. Сур ранги яхши ифодаланган. Жингалаклари уртача йирик ва йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида уртача узунликдаги ва калта ясси қаламигуллар, ёнбошларида эса калта ясси қалами, ёлгул ва лослар жойлашган. Жингалаклари пишиқ, жуни ипаксимон, кучли ёки нормал ялтироқ, гуллари аниқ. Териси пишиқ, юпқа ва қалинлашган, яхшигина сержун ёки унчалик сержун эмас. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг териси ясси группанинг I сортига туғри келади.

II класс. Сур ранг унча ифодаланмаган ва бир текис эмас. Жингалаклари уртача йирик ва йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида калта қовурғасимон қалами ёки ёлгуллар, ёнбошларида эса ёлгул ва лослар жойлашган. Жингалаклари уртача пишиқ, жуни унчалик ипаксимон эмас, нормал ялтироқ ва унча ялтироқ эмас, гуллари ноаниқ. Териси буш, қалинлашган, унчалик сержун эмас. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг териси қовурғасимон ясси группанинг II сортига туғри келади.

Қовурғасимон барра типи

Элита. Сур ранги яхши ифодаланган. Жингалаклари уртача йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида узун қовурғасимон қалами ёки узун ёлгуллар, ёнбошларида эса уртача узунликдаги ва калта қовурғасимон қалами ва ёлгуллар жойлашган. Жуни ипаксимон, кучли ёки нормал ялтироқ, гуллари аниқ. Териси пишиқ, юпқа, унчалик сержун эмас. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг териси қовурғасимон группа I сортининг энг яхши қисмига киради.

I класс. Сур ранги яхши ифодаланган. Жингалаклари уртача йирик ва йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида уртача узунликдаги ва калта қовурғасимон қалами ҳамда ёлгуллар, ёнбошларида эса ёлгул ва лослар жойлашган. Жингалаклари пишиқ, жуни ипаксимон, кучли ёки нормал ялтироқ, гуллари аниқ. Териси пишиқ, юпқа ва қалинлашган, унчалик сержун эмас. Конституцияси пишиқ. Бундай қузиларнинг териси қовурғасимон группанинг I сортига туғри келади.

II класс. Сур ранги унча ифодаланмаган, бир текис эмас. Жингалаклари уртача йирик ва йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида калта қовурғасимон қалами ва ёлгуллар, ёнбошларида эса ёлгул ва лослар жойлашган. Жингалаклари уртача пишиқ, жуни ипаксимон ёки унчалик ипаксимон эмас, нормал ёки камроқ даражада ялтироқ, гуллари унчалик аниқ эмас ёки ноаниқ. Териси буш, қалинлашган ва қалин, уртача сержун ёки унча сержун эмас. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг териси қовурғасимон-ясси группанинг II сортига туғри келади.

Оч кук тусли, бўрсимон нақшли, ясси барра
типидаги қузи.

Оч кук тусли бўрсимон нақшли, ясси юпқа
I қоракул тери.

Жакет ва кавказ барра типлари

II класс. Сур ранги яхши ифодаланмаган ва бир текис эмас. Жингалаклари ўртача йирик ва йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида калта ярим доирасимон қалами ёки ловиягуллар жойлашган, ёнбошларида ёл ва ҳалқалар булиши мумкин. Жуни унчалик ипаксимон эмас, нормал ёки камроқ ялтироқ, гуллари унча аниқ эмас ёки ноаниқ, унчалик сержун эмас. Конституцияси мустаҳкам ва дағал. Бундай қузиларнинг териси ярим доирасимон группанинг II сортига ёки кавказ группасининг I сортига тўғри келади.

Брак. II класс талабларига жавоб бермайдиган ва жингалаклари номатлуб шаклда, гуллари ноаниқ булган ҳамда ола-чипор терили қузилар брак ҳисобланади. Бундай қузиларнинг териси III сортга тўғри келади.

Оқ қузиларни бонитировка қилиш

I класс. Жингалаклари ўртача йирик ва йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида ҳар хил узунликдаги ярим доирасимон, қовурғасимон ва ясси қалами ҳамда ловиягуллар, ёнбошларида унча буралмаган ловия ва ёл-гуллар жойлашган. Жуни ипаксимон, нормал ялтироқ, жингалаклари пишиқ ва ўртача пишиқ, гуллари аниқ. Конституцияси мустаҳкам. Бундай қузиларнинг териси I сортга тўғри келади.

II класс. Жингалаклари ўртача йирик ва йирик. Шакли: орқаси ва думғазасида ўртача узунликдаги ва калта қалами, ёл аралаш ловиягуллар, ёнбошлари ва қорнида ёйиқ ловиягул халқа ва лослар жойлашган. Жуни қалин, унчалик ипаксимон эмас, нормал ва камроқ ялтироқ, гуллари унчалик аниқ эмас. Конституцияси мустаҳкам ва дағал. Бундай қузиларнинг териси II сортга тўғри келади.

Брак. II класс талабларига жавоб бермайдиган, шунингдек қуруқ жунли ола-чипор қузилар брак ҳисобланади. Бундай қузиларнинг териси III сортга тўғри келади.

ДУРАГАЙ ҚУЗИЛАРНИ БОНИТИРОВАКА ҚИЛИШ

Қоракул қучқорларни барра тери берадиган, думбали ва бошқа дағал жунли зотларга мансуб совлиқлар билан чатиштириб олинган дурагай қузилар, қони қандайлигидан қатъи назар, классли бонитировкадан утказилади.

Дурагай қузиларнинг териси қуйидаги белгилари билан характерланади: жуни дағалроқ, унчалик ипаксимон эмас, кам ялтироқ, хира ва шишасимон;

жингалакларининг шакли худди соф зотли қузиларники каби, аммо камроқ буралган, ўртача пишиқ ёки буш;

боши, буйни ва оёқлари кучсиз муарсимон ёки жингалакланмаган жун билан қопланган;

орқа оёқларининг уйноқи бугимидан юқори қисми кучсиз буш жингалаклар, сидирға ёки ўсиқ жун билан қопланган;

думининг асоси кенг, ўзи калта, билинар-билинемас усимта билан тугалланади ёки бундай усимтаси йуқ, шунингдек, понасимон калта ёки чўзиқроқ шаклда, бир оз жингалакланган ёки тик жун билан қопланган.

Бонитировка вақтида дурагай қузилар ранги ва барра типларига қараб группаларга ажратилади.

Дурагай қучқорчалар, одатда, насл учун қолдирилмайди. Фақат барра тери олинадиган зотларга мансуб совлиқлар қоракул қучқорлар билан

чатиштириладиган хужаликларда қондорлик даражаси юқори ва юқори барраллик сифатига эга бўлган дурагай кўчқорчалар истисно тариқасида, оддий наслдор кўчқорлар сифатида фойдаланиш учун қолдирилади.

Қўзиларга нишон солиш

Бонитировка вақтида устириш учун қолдириладиган қўзиларнинг қулоғига қисқич ёрдамида барра типи, жингалагининг йирик-майдалиги, класс, рангдор қўзиларда эса жилоси ва нақши қуйидаги тартибда қайд қилиб (тамғалаб) қўйилади:

ясси барра типи — унғ қулоғининг олд қисмига иккита кертма урилади;

қовурғасимон барра типи — чап қулоғининг олд қисмига иккита кертма урилади;

жингалагининг йирик-майдалиги (фақат қора қўзиларда) чап қулоғига; майда — олд томонига битта кертма, уртача — учига битта кертма, йирик-орқа томонига битта кертма урилади.

класси (барча соф зотли қўзиларда) унғ қулоғида қайд қилинади: элита — олд томонига битта кертма ва орқа томонига битта кертма, биринчи класс — орқа томонига битта кертма, иккинчи класс — орқа томонига иккита кертма урилади;

кўк, пушти ранг ва жигар ранг жилолар чап қулоққа қайд қилинади: оч кўк, оч пушти, оч жигар ранг — олд томонига битта кертма; уртача кўк, уртача пушти, тўқ жигар ранг — орқа томонига битта кертма урилади. Ҳаво ранг нақш — чап қулоқнинг орқа томонига битта қушимча кертма солинади; кумуш ранг — чап қулоқнинг олд томонига битта кертма солинади.

Сур нақш чап қулоқда қайд қилинади: кумуш ранг ва пулати нақш — қулоқ учига битта кертма урилади; тилла ранг, шамчироқ ва ўрикгули сур — орқа томонида битта, қулоқ учида битта ва орқа томонида битта кертма бўлади.

Брак — унғ қулоқнинг учи қирқиб қўйилади.

Жакет ва кавказ барра типларига нишон солинмайди.

Бонитировкани ташкил этиш

Қўзиларни зоотехниклар ёки махсус тайёрланган бонитировкачилар бонитировкадан ўтказадилар. Қўйлар қўзилай бошламасдан олдин хужаликларда барча бонитировкачилар ва ҳисобчилар учун курслар ва семинарлар ўтказилади, қочириш журналлари тулдирилади, совлиқларни қўзилатиш, бонитировка қилинадиган қўзиларни сўйиладиган жойга ташиб келтириб, бонитировка плани тузиб чиқилади, зоотехника инвентари тахт қилиб қўйилади. Қўзилар бонитировка қилингунча совлиқлар билан бирга, алоҳида сажмонда бонитировка қўрасига яқин жойда асралади.

Бонитировка ўтказиладиган жойга махсус столча ва скамейка қўйиб қўйилади. Фақат қуриган ва яхшилаб тозаланган қўзилар бонитировка қилинади.

Наслдор кўчқорлар наслининг сифати жиҳатидан текшириб қурилади ва индивидуал ҳисоб юритиладиган подада ҳисобчи ёки бонитировкачининг ёрдамчиси янги туғилган барча қўзиларнинг буйнига фанер биркалар таъбиб чиқади, ушбу биркаларда совлиқнинг номери, қўзи туғилган кун ва пода номери курсатилган бўлади. Бонитировка вақтида ушбу маълумотлар журналга кўчирилади. Бутун қўзилатиш даврида бонитировкачига машина бириктириб қўйилади.

Сўйишга мулжалланган қўзиларнинг буйнига пластмассадан ясалган бирка хил рангли биркалар ёки поданинг номери курсатилган биркалар таъбиб қўйилади. Кўчқорлар наслининг сифати жиҳатидан текшириб қурилади.

ладиган подада эса қўқорнинг номери ҳам курсатилган булади. Сўйиш пунктида (қушхонада) биркалар терига осиб қўйилади. Қўзилар сўйиш пунктига махсус ускуналанган автомашиналарда ташиб келтирилади.

Қўзилаш тугагандан кейин устириш учун қолдирилган қўзилар инвентаризациядан ўтказилади ва белгиланган формада ҳисобот тузилади.

КАТТА ЁШДАГИ ҚОРАҚҮЛ ҚҶЙЛАРНИ ҚҶШИМЧА БАҶОЛАШ

Катта ёшдаги қоракўл қўйлар ривожланиши, экстеръери, жун-конституционал типи ва зотдорлигини аниқлаш учун қўшимча баҳоланади. Бундай баҳолаш улар 1—1,5 ёшлигида, кўзги жун қирқими олдидан ўтказилади.

Қўзиларни туғилган вақтида бонитировка қилишда, етук ёшдаги қўйларни қўшимча баҳолаш натижасида олинган маълумотлар асосида маълум йўналишда боқиладиган ва асраладиган қўқорларни танлаб олиш учун ҳар бир барра типи ва класси доираси ичида совлиқ қўйлар подаси ташкил этилади.

Барча типдаги хўжаликларда 1—1,5 ёшдаги қўқорларга ривожланиши, зотига хос белгиларининг ифодаланганлиги, семизлиги юзасидан баҳо берилади, конституционал типи аниқланади. Ушбу баҳолаш маълумотлари махсус ведомостга киритилади, сунгра наслчилик карточкалари ёки наслчилик китобига кўчирилади.

Катта ёшдаги қўйларда турт хил жун-конституционал тип мавжуд бўлиб, танлашда улар албатта курсатилади:

М у с т а ҳ к а м типдаги қўйларнинг (ғўзамой) суяги нормал ривожланган ва териси юпқа, пишиқ булади. Жўни эгилувчан ва анча қалин, юқориги учдан бир қисми ёйилиб турадиган кокилчаларга тўпланган. Жўн қопламида жуда дағал қилтиқ ва жуда майин тивит булмайди. Ёғ-тер нормал миқдорда, баъзи ҳайвонларда кўп булади. Қўрни, боши ва оёқлари яхшигина сержун. Баҳорги жўни асосан II ва I классларга киради.

Қўзилик чоғида элита ва I классга киритилган қўйлар катта булганида, одатда, нисбатан бир текис жўнли мустаҳкам конституцияга эга булади; бундай қўйлар барча қоракўлчилик зоналари учун энг матлўб ҳисобланади.

Д а ғ а л типдаги қўйларнинг (оқгўл) суяги оғир, калласи қўпол булади. Териси қалин, пишиқ ва буш. Жўнида дағал қилтиқлар кўп ва тивити кам бўлиб, кўпинча тўғри, токи асосигача ёйилиб турадиган йирик кокилчаларга тўпланган, одатда, жуда пигментлашган булади. Қўрни, боши ва оёқлари сержун эмас. Дағал типдаги қўйлардан асосан III класс жун олинади.

Н о з и к типдаги қўйларнинг жун қоплами қалин ёки унча қалин эмас, жўни эгилувчан, буралган, кокилчаларга тўпланган. Япоғида оралиқ жун ва тивит кўп булади. Дағал толалари ингичка қилтиқдан иборат, ёғ-тер миқдори ўртача. Боши ва оёқлари, одатда, яхшигина сержун булади. Жўни анча эрта пигментини йўқотади. Суяклари мустаҳкам типдаги каби яхши ривожланган.

У т а р и в о ж л а н г а н типдаги қўйлар (қирриқ) нозик типнинг энг охирги формасига киради. Уларнинг суяги ва калласи енгил булади. Териси юпқа, жўнида тивити кўп, жун толаси калта, жуда буралган, пигментини бир оз йўқотган, кўпинча қўруқ булади, бушроқ штапель ҳосил қилади. Боши ва оёқлари калта, қўруқ жун билан қўпланган. Бундай қўйларнинг жун қирқими барча конституционал типлар орасида энг камдир.

Катта ёшдаги қоракўл қўйларнинг ҳаммаси ҳам у ёки бу жун-конституционал типнинг юқорида айтиб утилган хоссаларига эга бўлавермайди. Бир конституционал типдан иккинчисига ўтувчи (оралиқ) формадаги ҳай-

вонлар ҳам учрайди. Катта ёшдаги бундай қўйларнинг қайси белгиси куп-роқ ифодаланган булса, шу типга киритилади.

Катта ёшдаги қоракул қўйларга қушимча баҳо берилаётганда уларнинг семизлиги ҳисобга олинаши керак. Қўйлар нормал семизликда булган тақдирдагина уларнинг жун-конституционал типига туғри баҳо бериш мумкин.

Катта ёшдаги қўйларга баҳо бериш, уларнинг қузилик вақтидаги баррасининг сифатига қараб баҳо бериш урнини босолмайди, зеро, бу асосий курсаткич булиб, танлаш шу курсаткич асосида амалга оширилади.

НАСЛДОР ҚУЧҚОРЛАРНИ ТАНЛАШ, ЎСТИРИШ ВА НАСЛИНИНГ СИФА- ТИНИ ТЕКШИРИШ

Ҳар бир ҳужаликда барралик хоссалари, ривожланиши, экстеръери, соғлиги ва наслдорлик қиммати бўйича машҳур бўлган қучқорларни танлаб олиш ва шундай наслдор қучқорлар группасини вужудга келтириш пода маҳсулдорлигини оширишнинг зарурий шартларидан биридир. Ўз сифатларини наслига яхши ўтказадиган юқори маҳсулдор наслдор қучқорлардан доимий фойдаланиш билан бирга сунъий уруғлантиришни кенг қулланиш поданинг наслдорлик сифатларини қисқа муддат ичида анча яхшилаш ва маҳсулдорлигини ошириш имконини беради.

Наслдор қучқорларни танлаш ва наслдорлик сифатларини текшириб куриш юзасидан методик қоидалар М. Ф. Ивановский томонидан ишлаб чиқилган. Қоракулчиликда наслдор қучқорларни танлаш самарадорлиги В. М. Юдин, И. Н. Дьяченко ва бошқалар томонидан яхши курсатилган. Уларнинг хулосалари СССР Қишлоқ ҳужалик министрлиги томонидан тасдиқланган «Қоракул қўйларни бонитировка қилиш юзасидан инструкция ва наслчилик иши асослари»да акс эттирилган.

Узун қаламигул жингалаги ва жунининг ипаксимонлигини наслига мутасил ўтказувчи элита қучқорлар группасини вужудга келтириш наслчилик ишининг муҳим вазифаларидан биридир. Юқори қимматли наслдор қучқорларни ўстириш учун наслчилик заводлари ва наслчилик совхоз-репродукторларидаги подаларда мустаҳкам конституцияли элита ва биринчи классли, шунингдек, наслининг сифатига қараб танлаб олинган совлиқлардан «борат махсус подалар ажратилади. Уларга машҳур линияларга мансуб булган ва насли жиҳатидан текшириб курилган элита қучқорлар бириктириб қўйилади.

Одатда, наслчилик заводлари ўз ҳужалигида етиштирилган наслдор қучқорлар билан таъминланади. Заводлар элита қучқорларни ёки қучқорлар спермасини наслчилик иши вазифалари ва планларига мувофиқ бошқа заводлардан олиб келишни йулга қўйиши ҳам мумкин.

Наслчилик совхозлари ва фермалари асосий қучқорлар группасини, биринчи навбатда келиб чиқиши машҳур булган элита қучқорларни, шунингдек, наслчилик заводларининг юқори маҳсулдор линиялари ва оилаларига мансуб қучқорларни четдан олиб келиш ҳисобига тулдирадилар. Бундан ташқари, ҳужаликнинг ўз подасидаги мустаҳкам конституцияли элита совлиқлардан туғилган элита наслдор қучқорлар ҳам олинади. Товар етиштирувчи (фойдаланиладиган) подаларда, одатда, қучқорчалар насл олиш учун қолдирилмайди.

Маълум барра типларига мансуб булган юқори қимматли қучқорлар наслчилик заводларида ва наслчилик совхозларида ҳайвонларни қўйишдаги белгиларига кура бир хилда саралаш йули билан етиштирилади:

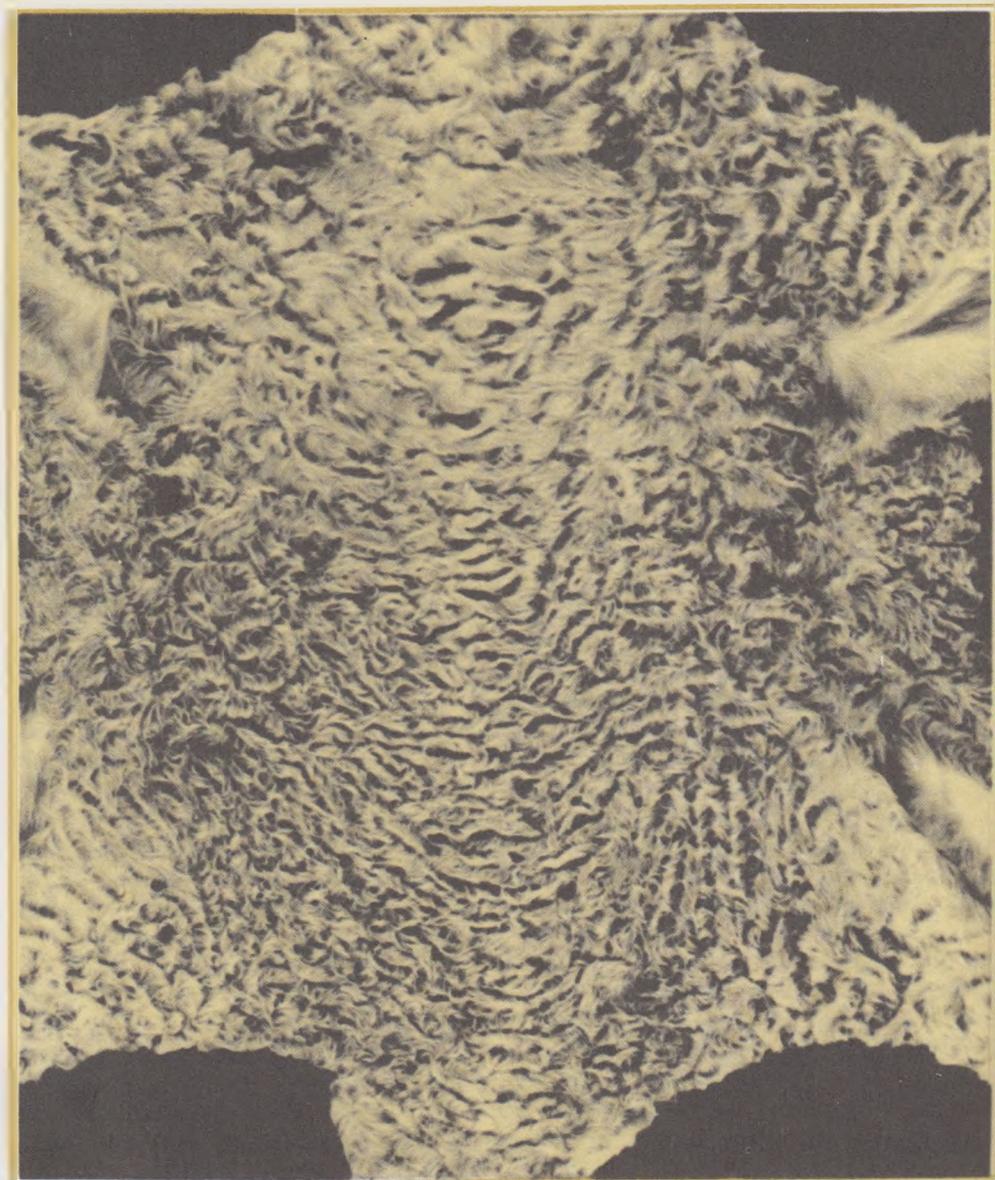
элита қучқорчалар — элита ота-онадан;

узун ярим доирасимон жингалакли элита қучқорчалар — наслдор совлиқлардан;

Оч кук тусли, сутсимон нақшли, қовурғасимон
барра типдаги қузи.

Оч кук тусли, сутсимон нақшли, қовурғасимон
юқа I қоракул тери.

ясси типдаги узун қаламигулли наслдор қўчқорчалар — худди шундай сифатларга эга бўлган қўчқорлар билан наслдор совлиқлардан;

қовурғасимон барра типига мансуб булган узун қовурғасимон қаламигул ва камбар ёлгулли наслдор қўчқорчалар — худди шундай типдаги қўчқорлар билан биринчи класс совлиқлардан.

Қовурғасимон ва ясси типлардаги совлиқлардан туғилган ярим доирасимон қаламигулли наслдор қўчқорчалар насл учун қолдирилмаслиги керак.

Узун қаламигулли ярим доирасимон жингалакли қўчқорчалар ўртача ва майда жингалакли ва мустақкам конституцияли элита ҳамда I класс совлиқ ва қўчқорлардан тарқаган булсагина, уларни насл учун қолдириш мумкин. Бошқа хил совлиқлардан туғилган қўчқорчаларни насл учун қолдириш тақиқланади. Калта қаламигул жингалакли қора қўчқорчалар насл учун қолдирилмаслиги керак.

Товар етиштирувчи хўжалик ва подаларда наслдор қўчқорлар группаси барра типлари буйича ихтисослашган наслчилик совхозлари ва фермаларидан, шунингдек, наслчилик заводларидан наслдор қўчқорлар сотиб олиш йўли билан тулдирилади.

Товар етиштирувчи хўжаликларда фақат наслчилик подаларидаги наслдор қўчқорчаларнинг бир қисмини қолдиришга йўл қўйилади, товар подаларда эса бунга йўл қўйилмайди.

Насл олиш учун қолдириладиган кук қўзилар элита талабларига, шунингдек, I классга мансуб булган ҳаво ранг ва кумуш ранг нақшли энг яхши ҳайвонлар учун қўйиладиган талабларга жавоб берадиган, ўртача жингалакли, мустақкам конституцияли, оғиз бушлиғининг шилиқ пардаси яхши пигментлашган булиши керак.

Ихтисослаштирилган хўжаликларда узун ясси қаламигулли ва қовурғасимон қаламигул жингалакли ҳамда узун камбар ёлгулли кук қўчқорчаларни насл олиш учун қолдириш мумкин.

Элита ва I класс талабларига жавоб берадиган ярим доирасимон қаламигул жингалакли сур қўчқорчалар, агар уларнинг бир хил ва ҳар хил ранги ота-она ҳайвонларни саралаш орқали ҳосил қилинган бўлса, бухоро, сурхондарё ва қорақалпоқ сур қўиларини урчитишга ихтисослаштирилган хўжаликларда насл олиш учун қолдирилади. Узун ясси қаламигул жингалакли, жуни кучли ялтироқ ва жуда ипаксимон булган қўчқорчалар, шунингдек, узун қаламигул ва камбар ёлгулли қўчқорчалар ҳам қолдирилади. Шунингдек, элита ва энг яхши I класс талабларига жавоб берадиган пушти ранг қўчқорчалар ҳам насл олиш учун қолдирилади.

I классга туғри келадиган узун ярим доирасимон қаламигул жингалакли жигар ранг қўчқорчалар қора ва жигар ранг совлиқлардан насл олиш ва бу наслдан пушти ранг қўиларни урчитишда ҳамда шу ранг буйича бир хил саралашда махсус равишда фойдаланиш учун қолдирилади.

Одатда, қўзилатишнинг дастлабки икки-уч беш кунлигида туғилган қўчқорчалар насл олиш учун қолдирилади. Иссиқ кунлар бошлангандан кейин фақат энг машҳур қўчқорчалар қолдирилади.

Насл олиш учун қолдирилган қўчқорчалар бутун эмизикли даврда она сути билан таъминлаб борилади, бунинг учун совлиқларнинг серсутлиги синчиклаб текширилади. Агар она қўй камсут бўлса, қўчқорча бошқа серсут совлиқга қўшиб қўйилади. Элита қўчқорчаларни иккита совлиқча биркитиб устириш тавсия этилади.

Завод типдаги наслчилик хўжаликларида насл олиш учун қолдирилган қўчқорчаларни 10—15 кунлигида албатта қайтадан баҳолаш шарт. Жингалаклари ва жун қопламининг сифатлари қанчалик сақланиб қолганлигига ҳайвонларнинг барра типи ва рангини ҳисобга олган ҳолда баҳо берилади. Қўйидаги курсаткичлари таърифлаб чиқилади: ривожланиши, эмизлиги, жун толалари пигментациясининг сақланиш даражаси, жингалақининг сақланиши, жунининг ипаксимонлиги ва ялтироқлиги сақланиши. Эмчилик ва афзалликлари иловада батафсил курсатилади.

Наслнинг сифати жиҳатидан текшириб қўриш лозим булган ва бош-

қа хужаликларга бериладиган элита ҳамда биринчи класс қўқорчалар албатта суратга туширилади.

10—15 кунлигида барралик сифатлари кескин ёмонлашган (қора қўқорчаларда куп миқдорда оқ жун пайдо булган, жун қоплами кескин қўнғирлашган) қўқорчалар гушт учун брак қилинади. Чала ривожланган, нозик ёки дағал конституцияси кескин намоён булган, наслчиликда фойдаланишга тўқинлик қиладиган бошқа нуқсонлари булган катта ёшдаги қўқорлар наслдор қўқорлар жумласидан брак қилинади ва бичилади.

Хўжаликдаги барча наслдор қўқорчаларни бош зоотехник, наслчилик иши буйича зоотехник ёки бош бонитировкачи тажрибали чўпонлар иштирокида 10—15 кун ичида куриб чиқади.

Барча наслдор қўқорчалар 4—5 ойлигида онасидан ажратиш вақтида ривожланиши ва конституцияси буйича текширувдан утказилади; улар учун энг яхши боқиш ва асраш шароити яратилади. Онасидан ажратилганидан кейин уларни алоҳида отарларга жамлаб, энг яхши утзорларга жойлаштирилади, уларга энг яхши чўпонлар қарайди. Ривожланишдан орқада қолган қўқорчалар алоҳида группаларга ажратилиб, яхши шароитда боқилади.

Барча хўжаликларда ва биринчи навбатда наслчилик заводларида ҳамда наслчилик совхозларида баҳорги жун қирқими бошлангунча барча наслдор қўзилар ҳолатини ва вазифасини аниқлаш учун куриб чиқилади.

Наслдорлик сифатларига кура юқори қимматли булган, текширилган ва текшириляётган элита наслдор қўқорлар, шунингдек, текшириш мўлжалланган шу йил туғилган элита қўқорчалар (сонидан қатъи назар) алоҳида отарда сақланади.

Қариндош ҳайвонларнинг системасиз урчитилишига йул қўймаслик ва қўиларнинг қонини янгилаб туриш мақсадида колхоз ва совхозларнинг товар подаларига вақт-вақти билан наслчилик хўжаликларидан, имкони булган тақдирда эса наслчилик заводларидан наслдор қўқорлар келтириб туриш керак. Хўжаликларни қўқорлар билан тулдириш қочириш даври бошланишидан камида 1—2 ой олдинроқ тугалланиши керак.

Наслнинг сифати жиҳатидан текширишга, одатда, келиб чиқиши маълум булган 1—1,5 ёшдаги элита қўқорлар, шунингдек, наслчилик хўжаликлари ва заводларидан олиб келинган элита ҳамда биринчи класс қўқорлар қўйилади. Бундан каттароқ ёшдаги элита қўқорларни ҳам текшириб куришга йул қўйилади.

Наслнинг сифати жиҳатидан текшириладиган барча қўқорлар сунъий қинга (вагина) ирғишга ўргатилган ва спермасининг сифати қўиларни сунъий қочириш конструкциясига мувофиқ текшириб курилган булиши керак.

Элита қўқорлар наслининг сифати уртача йирик булган жингалакли, мустаҳкам конституцияли, яхши семизликда булган I класс совлиқлари устида текшириб курилади. Ясси ва қовурғасимон типлардаги қўқорлар худди шундай барра типларга мансуб совлиқлар устида текширилади ва кейинчалик ҳам улардан шундай совлиқлар учун фойдаланилади.

Кук элита қўқорлар наслининг сифати қора қўқорлар билан бир хил сифат группаларига кирувчи қора совлиқлар устида текширилади. Кук элита қўқорлар наслининг сифатини кук совлиқларда ҳамда қора қўқорларни кук совлиқларда текшириб куриш I классга мансуб булган мустаҳкам конституцияли кук совлиқлар устида амалга оширилади.

Қўқорларни наслининг сифатига кура текширишда қора совлиқларга чоптириладиган ҳар бир қора қўқорга камида 100 бош қўзи олишни таъминлайдиган нагрузка белгиланади; қора қўқорларни кук совлиқлар устида ёки кук қўқорларни қора ва кук совлиқлар устида текшириб куришда, 100—140 бош қўзи, шу жумладан, 50—70 бош кук қўзи олиш назарда тутилади; сур қўқорларни сур совлиқлар устида текширишда ҳар бир қўқорга камида 75 бош сур қўзи олишни таъминлайдиган нагрузка белгиланади.

Ўртача кук тусли, ҳаво ранг нақшли, жакет
барра типдаги қузи.

Ўртача кук тусли, ҳаво ранг нақшли, қалин
жакет қоракул тери.

Текшириладиган кук қучқорларга кук ва қора рангли қузилар буйича ҳамда барраларнинг сифати буйича алоҳида-алоҳида баҳо берилади. Сур қучқорларга сур ва қора қузилар буйича алоҳида-алоҳида баҳо берилади.

Қучқорлар наслининг сифатини текширишда фойдаланиладиган барча совлиқлар қисқа муддат ичида уруғлантирилади ва бошқа отарлар билан бир хил шароитда боқилади. Ушбу совлиқлардан олинган қузиларни битта бонитировкачи бонитировкадан утказади, бунинг учун қузилаш даврида совлиқлар отарлари бир-бирига яқин яйловларда жойлаштирилади.

Индивидуал бонитировка якунлари, қузиларнинг барра типлари доираси ичидаги класслиги; жингалагининг йирик-майдалиги ва барра маҳсулотининг завод ва лаборатория баҳоси асосида белгиланган сифати текшириладиган қора қучқорларни баҳолаш учун материал бўлиб хизмат қилиши керак.

Кук қучқорларга наслининг сифатига қараб баҳо беришда қуйидагилар: олинган кук қузилар сони, шу жумладан, ҳаво ранг ва кумуш ранг нақшли қузилар; жуни ипаксимон, кучли ва нормал ялтироқ булган элита ва I класс қузилар алоҳида; барраларининг завод навлари — кук ва қора терилар буйича алоҳида, шунингдек, бир хил усулда хиллаб жуфтлаштиришда олинадиган альбиноид кук қузилар алоҳида ҳисобга олинади.

Бир хил рангдагилари хиллаб жуфтлаштирилган сур қучқорларга баҳо беришда олинган сур қузилар сони, қузиларнинг сифати ва сур рангнинг ифодаланиш даражаси муҳим курсаткичлар жумласига киради. Ҳар хил рангли ҳайвонлар жуфтлаштирилганда олинган сур қузилар сонидан ташқари, қора қузилар ва барраларнинг сифати ҳам ҳисобга олинади.

Текшириладиган қучқорларга наслининг сифатига қараб якка тартибда, ҳар бир текшириладиган қучқорнинг ижобий ва салбий хусусиятларини таққослаган ҳолда баҳо берилади. Сунгра қучқорларни наслининг сифати буйича узаро таққослаш йули билан (боқиб шароитини ҳисобга олган ҳолда) баҳо берилади. Шунингдек, бутун текшириладиган қучқорлар группаси ва қучқор текширилган отардаги барча қузиларнинг сифати ҳамда бутун ферма ва хужалик буйича бонитировка курсаткичлари ва қоракулнинг завод навлари курсаткичлари ҳам ҳисобга олинади. Баҳолаш натижасида энг яхши деб топилган қучқорлар наслдор қучқорлар (яхшиловчилар) подасига утказилади ва уларнинг ҳар биридан бундан кейинги фойдаланиш плани белгилаб чиқилади. Текшириш натижаси қучқорларни хиллаб танлаш ва улардан совлиқларни уруғлантиришда кенг фойдаланиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Қучқорларни наслининг сифатига қараб биринчи марта текшириш ҳам-миша ҳам узил-кесил (охирги) текшириш булавермайди. Улардан бундан кейинги фойдаланишда ҳар йили олинган қузиларнинг сифатини ҳисобга олиш маълумотларига қараб баҳолаш ишлари олиб борилади. Биринчи марта текширилганда насли юқори сифатли бўлиб чиқмаган қучқорлар брак қилинади ёки умумий подага утказилади. Текширишдан кейин зот яхшиловчилар группасига киритилган, аммо кейинчалик наслининг сифати юзасидан текширувда яхши натижа бермаган қучқорлар бошқа совлиқларга тайинланади ва улардан олинадиган наслнинг сифати ҳисобга олинади.

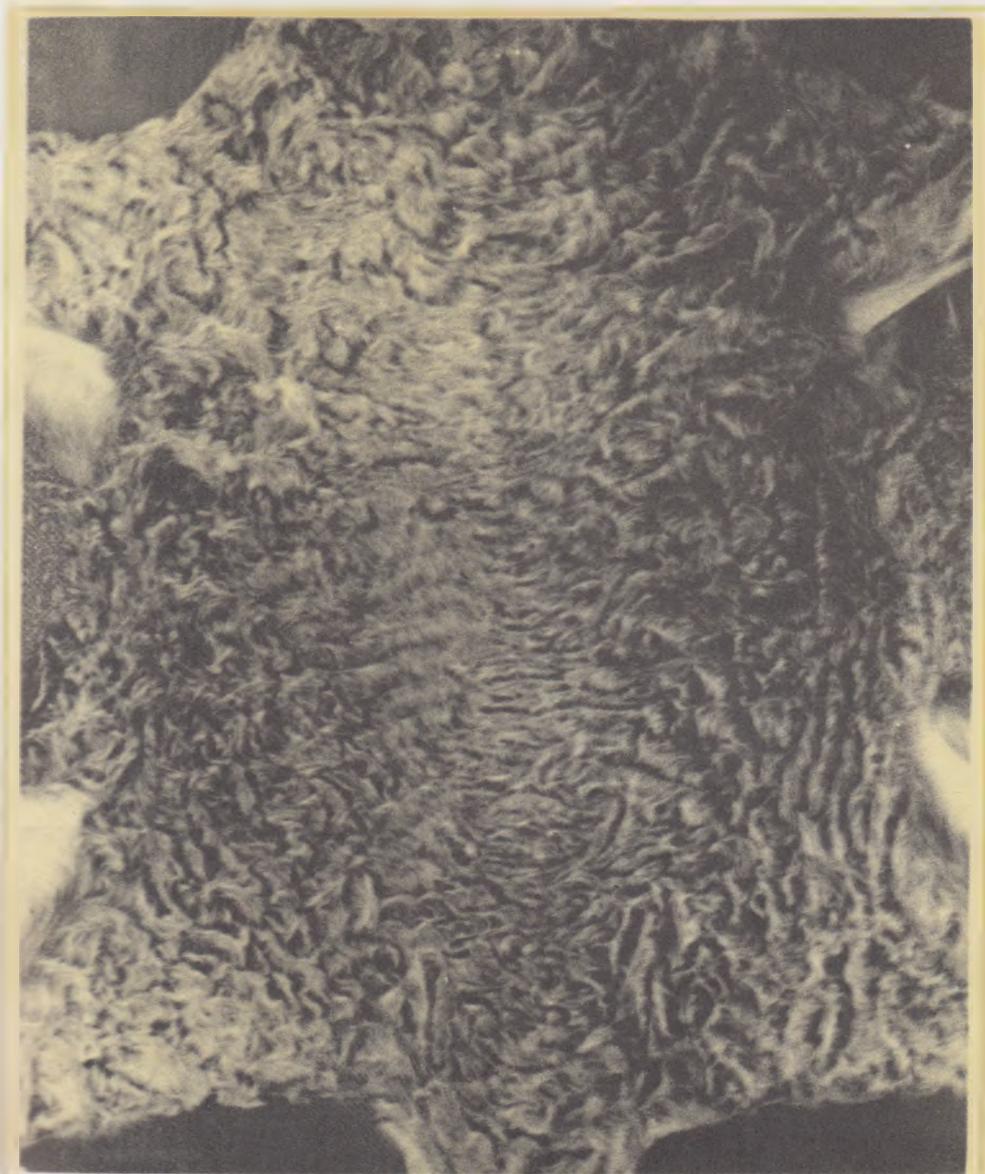
Текширилгандан кейин бундан кейинги наслчилик хизматида фойдаланиш учун яроқли (яхшиловчи) деб топилган қучқорлар ва текшириладиган қучқорлар алоҳида-алоҳида асралади; улар яхши парваришлаб борилади. Ушбу ҳайвонлар поданинг энг қимматли қисмини ташкил этади, уларнинг маҳсулдорлиги эса хужаликда олиб бориладиган наслчилик ишлари даражасини ифодалайди. Бу группадаги қучқорлар йил буйи концентрат озик бериб боқилади.

Қучқорларни наслининг сифати буйича текшириш натижалари ва улардан хужаликда бундан кейинги фойдаланиш плани қузилаш тугагандан

Ўртача кук тусли, кумушсимон нақшли, ясси барра типдаги қузи.

Ўртача кук тусли, кумушсимон нақшли, ясси қалин I қоракул тери.

ва қоракул тери заводга топшириб булингандан кейин икки ойдан кечиктирмай юқори ташкилотга юборилади.

Қучқорларни наслининг сифати буйича текширишга яқун ясалаётганда саралаш натижалари ва қоракул сифати юзасидан берилган лаборатория хулосалари жуда пухта ҳисобга олиниши керак. Линияларнинг уруғбошилари деб топилган ва сунъий уруғлантиришда катта нагрузкалар билан фойдаланишга мулжалланган элита қучқорлар ҳар томонлама текшириб курилиши керак, зеро, уларнинг уруғи куп миқдордаги совлиқларни уруғлантириш учун жунатилади. Бундай қучқорларга қоракул терини ошлагандан кейин, имкони булган тақдирда эса узил-кесил ишловдан чиққан ва ярим фабрика ҳолида буялгандан кейин ҳам наслининг сифати юзасидан қушимча баҳо берилади.

Наслчилик заводларидаги кук қуйларни уруғлантиришга мулжалланаётган кук қучқорлар барра хоссалари юқори булишдан ташқари, яхши экстерьерга, мустаҳкам конституцияга эга булиши, оғиз бушлиғининг шилиқ пардалари яхши пигментлашган ва наслида альбиноидлар кам булиши керак.

СЖК қулланиладиган товар подаларида қучқорларни наслининг сифатига қараб баҳолашда якка ва иккитадан туғилган қузилардан олинган терининг сифати алоҳида ҳисобга олинади ва шундан кейингина олинган наслининг сифатига умумий баҳо берилади, ундан фойдаланиш юзасидан хулоса чиқарилади.

СОВЛИҚЛАРНИ НАСЛИНИНГ СИФАТИГА ҚАРАБ ТАНЛАШ

Совлиқ қуйлар подаси ниҳоятда хилма-хилдир: ҳатто элита ва биринчи класс қуйлар орасида барралик сифати, ривожланиши, экстерьер, конституцияси ва келиб чиқиши жиҳатидан ҳам, шунингдек, биологик хоссалари жиҳатидан ҳам бошқалардан фарқ қиладиган индивидлар учраб туради. Шунинг учун совлиқ қуйларни танлашда барра группалари буйича, шу группалар ичида эса жингалак класслари ва унинг йирик-майдалиги буйича, рангдор қуйларда — жило ва нақшлар буйича, уз навбатида, булар орасида ҳам — барра группалари ва класслари буйича отарлар ташкил қилиш ниҳоятда зарурдир. Чунки совлиқлар подасини тайёрлагандан кейингина наслдор қучқорларни наслининг сифатига қараб самарали текшириш ва муайян совлиқлар группаларига зот яхшиловчи қучқорларни тайинлаш мумкин булади.

Наслчилик хужалигида элита ва биринчи класс совлиқлар отарларидан матлуб типдаги, кейинчалик эса завод типдаги совлиқлар танлаб олинади. Улардан битта ёки иккитадан элита ва биринчи класс қузи олиб келинган, элита ва биринчи класс ота-она ҳайвонлардан тарқаган булиши керак.

Қуйилган мақсадга жавоб берадиган матлуб типдаги қуйларни туғри танлаш наслчилик ишининг ҳал қилувчи шартларидан биридир. Пода устида иш бошлаётган вақтда уз олдига шундай мақсад қуйган қоракулчи ташқи белгилари, биологик хусусиятлари, маҳсулот миқдори ва сифати жиҳатидан идеал типдаги ҳайвон образини хаёлан тасаввур этиши керак.

Матлуб типдаги қуйлар сифатида урчитиш учун қабул қилинган қуйлар тип олиб борилаётган иш процессида юзага келган талабларга мувофиқ узгариши мумкин. Аммо фақат «матлуб тип» аниқ кузга ташланганидан кейингина ана шу қуйлар орасидан энг юқори маҳсулдор, идеал ҳайвонлар завод подасига ажратиб олинади.

Ч. Дарвин машҳур зот яратувчи олим Х. Э. Беквель ва унинг ньюлестер қуйлар зотини яхшилаган шогирдларининг қуйидаги фикрини келтириб ўтган эди: «Бамисоли улар аввал мукаммал форманинг шаклини чизган-у, кейинчалик унга жон ато қилганга ўхшайди. Мана шу «мукаммал форма шаклини чизиш» пода устидаги ишнинг дастлабки даврида қулланиши лозим бўлган зарурий селекцион усулнинг узгинасидир».

Завод подасига танлаб олинган ҳайвонлар бутун поданинг энг яхши қисми булиб, улар мазкур завод типини такомиллаштириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Завод подасини тулдириш учун шу поданинг насли орасидан яхши ривожланганлиги, пропорционал, гармоник тузилиши, мустаҳкам конституцияси, тегишли барра типи, ранги ва нақши билан ажралиб турган элита ва биринчи класс урғочи қузилар танлаб олинади.

В. М. Юдин «Қорақум» наслчилик совхозида қора ва тимқора пигментацияли, ипаксимон ва жуда ипаксимон, ялтироқ ва жуда ялтироқ жун қопламига эга булган, териси юпқа, пишиқ ва гавдасини эркин қоплаб турадиган, ёнбоши ва буйнида бурмалар ҳосил қиладиган урғочи қузиларни матлуб типдаги қузилар жупласига танлаб олди. Бундай қузиларнинг жун қоплами ёғ-тер микдори жуп — «саричора» эканлиги билан характерланар эди.

Жингалаги уртача йирик, бутун гавдаси буйлаб бир текис тарқалган. Узун ва уртача узунликдаги ярим доирасимон қаламигул жингалаклар кўпчиликни ташкил этган булиб, уларнинг очиқ томони қузининг бошига қараб жойлашган. Олим ярим доирасимон қаламигул жингалаклар бошига, оёқларнинг юқори қисми ва, албатта, қорнигача етиб келган ҳайвонларни афзалроқ деб ҳисоблаган. Жингалаклари бир типда — ярим доирасимон, таранг ва пишиқ қаламигуллардан иборат. Улар терининг товар юзасида параллел-концентрлик ва лирасимон кўринишда жойлашган.

Қузининг боши, суяклари ва терисининг сифати қуруқ, мустаҳкам конституцияга хос белгиларнинг ҳаммасига эга булиши керак. Қузининг ўзи яхши ривожланган ва жуссаси гармоник тузилган булиши лозим. «Матлуб тип»га насл учун ажратиб олинган урғочи қузилар 15—20 кунлик бўлганда ҳаммасининг териси қора ва тимқора пигментацияли, ялтироқлиги, ипаксимонлиги, жингалакларининг шакли ва типини яхши сақланиб қолган булиши керак. Улар яхши ривожланган, ҳаракатчан ва актив булади.

Катта булган, 1,5 ёшдаги қўйлар орасидан Юдин яхши ривожланган, жуссаси келишган, тирик вазни 40 кг га етадиган, мустаҳкам конституцияли: калласи қоқбош, енгил, суяклари мустаҳкам, оёқлари туғри урнашган, мустаҳкам ва этсиз булган урғочи ҳайвонларни танлаб оларди; боши ва оёқларидаги жун қоплами қора ва тимқора, калта ва ялтироқ булади.

У ўзи танлаб олган қўйларнинг уртача майин (ингичка) қилтиқли жун қопламига эътибор берар эди. Олим жун қоплами қилтиқ, оралик жун ва тивитининг майинлиги кескин фарқ қилмайдиган, қалин жуни эса буралган, 2/3 қисми ёйилиб турадиган кокилчалар ҳосил қиладиган, яхши эластик ҳамда дурустгина ёғ-терга эга булган қўйларни афзал ҳисобларди. Бундай қўйларда жун қопламининг ранги ва сифати бутун тери юзасида бир текис булади. Думининг мойли қисми ва сонларидаги жуни ҳам гавдасидаги сингари булиши, дағал ёки қуруқ жун булмаслиги керак.

Умуман «матлуб тип»га танлаб олинмайдиган қўйлар мустаҳкам қуруқ конституцияга эга, келишган жуссали, соғлом, яйловда актив эди. Сунгра ана шу совлиқларнинг энг яхши қисми завод подаси учун танлаб олинди.

Гигиенейшвили Гагарин номли наслчилик совхозида кук қоракул қўйларни насл олиш учун танлашнинг турли босқичларида қўйидаги белгиларга эга бўлган қузиларни «матлуб тип»га ажратиб олди.

Янги туғилган ва 2—3 кунлик урғочи қузилар нормал ривожланган ва кўриниши тийрак, тирик вазни 4,5—5,0 кг, мустаҳкам конституцияли эди. Терисининг бутун товар юзасида уртача кук ранг бир хил жиллоли булишига алоҳида эътибор берилади. Типик ҳаво ранг нақшда, жун қопламининг 60—70% оқ ва 30—40% қора жундан иборат булади; оқ жун қора жундан ингичкароқ ва 5—10% узунроқдир. Қора-кўнғир толалари интенсив пигментлашган. Оғиз бушлиғининг, айниқса танглай ва тилнинг шилиқ паразаларида, терининг жингалакланган жундан холи қисмларида пигмент қатлами кўзга яққол ташланиб туради. Жингалаклари уртача йирик, эни 1 см га эа етади, аммо кўпинча ҳийлагина йирикроқ булади. Жингалагининг шакли ярим доирасимон қалами ва кўпинча тўла булмаган ловиягулдан иборат.

Жун қоплами анча қалин, жингалаклари бирмунча пишиқ. Териси ҳам анча пишиқ бўлиб, бир оз қалинлашган булишига йул қўйиларди. Жунининг жуда ҳам ипаксимон ва ялтироқ булиши зарурий талаб ҳисобланар эди.

Қўзилар 15—20 кунлигида яхши ривожланган, келишган жуссали ва тирик вазни 10 кг чамасида булишига алоҳида эътибор берилади. Урғочи қўзиларнинг териси очроқ рангга кириб, бўйига қараб чузила бошлайди. Ипаксимон ва ялтироқ жунли урғочи қўзилар афзал ҳисобланади. Жингалаклари нотўғри шаклда, кам қимматли бўлади.

Онасидан ажратилган ва бир ёшга тулган вақтда энг яхши ривожланган, келишган жуссали ва мустаҳкам конституцияли урғочи қўзилар танлаб олинади.

Танлаб олинган урғочи қўзилар бир ярим ёшлигида ривожланишда тенгдошларидан орқада қолмаслиги, гармоник тузилган, экстерьер нуқсонларидан ҳоли ва тирик вазни камида 40—42 кг бўлиши керак. Уларнинг конституцияси аниқ ифодаланган мустаҳкам типда, жун қоплами сифати ва ранги жиҳатидан бутун тери юзасида бир текис, етарлича қалин ва эластик бўлади. Қилтиқ билан оралиқ жун ва оралиқ жун билан тивитнинг майинлиги ҳамда узунлиги уртасидаги фарқ унча катта эмас, қуруқ ва улик жун мутлақо булмайди. Жун қоплами бу ёшда анча қалин ва деярли ҳаммаси оқ жундан иборат бўлади; пигментлашган қилтиқ арзимас процентни ташкил этади, аммо бутун гавдаси бўйлаб бир хил пропорцияда бўлади. Жун толалари юқорисининг 2/3 қисмигача ёйилиб туради. Ёғ-тер миқдори нормал.

Тумшуғи ва оёқларидаги жуни калта, ипаксимон, жуда ялтироқ, деярли бир хил узунликдаги, бир текис аралашган қора ва оқ жунлардан иборат. Шунинг учун ниқоб ҳосил қилмайди, оч кўк рангга бўлиб қолаверади. Кузга бориб совлиқларнинг тирик вазни 50 кг га етади. Совлиқлар жинсий актив бўлиши керак.

«Қорақум» наслчилик совхозида Юдин, Котов ва бошқалар томонидан сур қоракўл қўйларнинг қорақум завод типидagi подаси вужудга келтирилишида, Оёқагитма тажриба станциясида Б. С. Жиякова ва Н. Қизтувғанов томонидан қизилқум завод типидagi, «Нурота» наслчилик совхозида В. И. Стояновская томонидан нурота завод типидagi, Р. И. Григорьянц томонидан свердлов завод типидagi яратилишида, «Октябрь 40 йиллиги» совхозида М. Ж. Зокиров томонидан, «Коммунизм» совхозида Н. Хидиров томонидан қоракўл қўйларнинг йирик подалари вужудга келтирилишида совлиқларни танлаш ва пода ташкил қилиш сур ранг асосида олиб борилди. Етарли миқдорда сур совлиқлар туплангандан кейин улар бухоро сурининг тилла ранг ва кумуш ранг нақшларига қараб танланди ва айрим подаларга ажратилди. Навбатдаги босқичда сур совлиқлар (ҳар бир нақшдаги) барра типига қараб танланди. Матлуб ранг ва барра типидagi қўйлар етарли сонда булгандан кейингина завод типидagi сур қоракўл қўйларни танлаш ва пода ташкил қилиш юзасидан наслчилик ишлари бошлаб юборилди.

Завод типидagi сур қўйлар жун толасининг оқарган учини узайтириш, жингалакдаги ҳар бир жуннинг қорамтир асосини тимқорага айланттириш, жуннинг оқиш ранги учидан қорамтир асос қисмига ўтишининг гетерохромлигини кучайттириш, янги нақшлар ҳосил қилиш ва ҳоказо йўналишда танлаш ҳамда селекция ишлари олиб борилади.

Шундай қилиб, матлуб типдаги қўйлар устида олиб бориладиган наслчилик ишлари туфайли энг яхши наслдор совлиқлар аниқлаб олинади ва улардан завод подалари учун наслдор қучқорлар ҳамда пода тўлдириладиган совлиқлар етиштирилади. Элита совлиқлардан энг машҳур қучқорлар олиш, танланган барра типидagi, ранг, жило ва нақшдаги узун қаламигул жингалакли тери берадиган линиялар ва оилалар вужудга келтириш учун фойдаланилади.

Завод подасидаги совлиқлардан олинadиган қўзиларнинг ҳаммаси индивидуал бонитировкадан ўтказилади ва олинган маълумотлар наслдор

Рангли шутури (сарғиш-жигар рангнинг бир тури) — қорақўлча.

қорақул қўйларнинг индивидуал карточкасига ҳамда завод китобига ёзиб қўйилади.

«Қорақум» наслчилиги совхозининг кўп йиллик маълумотларига кура, жингалаклари ҳар хил бўлган 2015 бош I класс совлиқлардан олинган элита қўзилар 2,6%ни, ҳар хил жингалакли I класс қўзилар 23%ни ташкил этган. Жингалаги уртача йирик бўлган 4581 бош совлиқдан олинган қўзилар орасида элита урғочи қўзилар 0,2%ни, ҳар хил жингалакли I класс қўзилар 12%ни ташкил этди. III ва II классларга мансуб бўлган майда ва йирик жингалакли 2670 бош совлиқдан олинган қўзилар орасида элита қўзилар 0,1%ни ва I класс қўзилар 4,4%ни ташкил этди.

Юқоридагилардан маълумки, қўйларни танлаш ва сифат категориялари бўйича шакллантириш катта амалий аҳамиятга эга экан. Юқори класс совлиқлардан элита ва биринчи класс қўзилар анча кўп олинган. Совлиқларнинг класс категорияси пасайган сайин олинадиган элита ва биринчи класс қўзилар сони камайиб кетади. Совлиқларни танлаш ва сифат категорияларига қараб шакллантиришнинг самарадорлиги қора қўйлар учун ҳам, шунингдек, рангдор, кук ва сур қўйлар учун ҳам бир хилда мақсадга мувофиқдир.

Дастлабки икки марта қўзилашда элита ёки биринчи класс қўзилар олинган элита ва биринчи класс совлиқлар завод подасидан чиқариб юборилади. Насли орасида альбиноид қўзилар бўлган кук совлиқлар ҳам завод подасидан чиқариб юборилади. Бироқ, агар улардан биринчи класс ва элита қўзилар олинган бўлса, бундай совлиқлар ҳар хил рангли қўйларни саралаб жуфтлаштириш учун фойдаланиладиган матлуб типдаги подага утказилади. Наслининг орасида шакли узгарган жингалакли қўзилар туғиладиган совлиқлар ҳам наслдор қўйлар подасидан чиқарилиб, товар етиштириладиган подага утказилади.

Қовурғасимон ва ясси гулли барра типдаги қорақул қўйларни урчиштишга ихтисослаштирилган наслчилиги заводларида ҳам совлиқлар худди шу принцип асосида наслдор қўйлар подасига қараб танлаб олинади. Подани такомиллаштириш соҳасидаги наслчилик ишида муҳим звено бўлган элита совлиқлар оиласи ҳам шу метод ёрдамида аниқланади.

VI БОБ. НАСЛ ОЛИШ УЧУН САРАЛАШ

Саралаш тушунчаси бутун наслчиликдаги урчиштиш системасини уз ичига олади. Саралаш муайян совлиқлар группасини муайян наслдор қўчқорга ёки аксинча, наслдор қўчқорни муайян совлиқлар группасига атайлаб (ушлаб) бириктириб қўйиш ва шу йул билан улардан олдиндан белгиланган қўйилган матлуб типга жуда яқин насл олиш усулидир.

Қорақулчиликда қўйлар наслида юсак барралик сифатларини, мустақам конституцияни, чидамлилиги, яшовчанлик ва барра типларини наслик утказиш қобилиятини мустақкамлаш учун сараланади.

Агар наслдор қўчқорларни ёки совлиқларни танлашда уларга барралик сифатларига, ривожланиши, экстеръери ва маҳсулдорлигига қараб баҳо бериш ҳал қилувчи мезон ҳисобланса, саралашда улар нисбий аҳамиятга эга, чунки улар айни вақтда иккита ёки бир нечта ҳайвонга тааллуқли бўлади. Саралашда ҳайвонларнинг сифатига бошқа ҳайвонларнинг сифатига нисбатан (қийсан) ва ана шу сифатларнинг келгуси наслда тахмин қилинган мужассамланишини ҳисобга олган ҳолда баҳо берилади.

Танлаш ва саралаш узаро чамбарчас боғлиқдир; уларнинг бири иккинчисини наслдор ҳайвонларни урчиштиш элементлари билан тулдиради. Маълумки, табиатда мутлақо бир хилдаги ҳайвонлар йуқ, ҳатто энг яқин қарадош ҳайвонлар уртасида ҳам турли фарқ бўлади. Аммо зеҳнли қўйчи кўлчи яхши ушлаб саралаш йули билан кўп жиҳатлари ота-онаси билан умумий, ухшаш бўлган насл олиши мумкин. Одатда, иш танлашда бошланади, сунгра танлаб олинган совлиқ ва қўчқорлар сараланади.

ҳоят, саралаш натижасида олинган наслда янада пухтароқ танлаш амалга оширилади. Аниқроғи, дастлаб улар қўйилган мақсадга мувофиқ қулай шароитда парвариш қилинади ва кейинчалик улар орасидан энг яхшилари танлаб олинади. Сунгра танлаб олинган ҳайвонлар сараланади ва уларнинг насли парвариш қилинади-да, яна танланади. Шу йул билан танлаш-саралаш-танлаш занжири ҳосил қилинади ва занжир анча мураккаброқ булган: парвариш қилиш-танлаш-саралаш-парвариш қилиш-танлаш занжири билан алмашинади.

Парвариш қилиш деганда, танлаб олинadиган совлиқлар билан қучқорлар учун зарур асраш ва боқиш шароити вужудга келтириш тушунилади. Танлашдан пировард мақсад ҳар бир буғинда поданинг тухтовсиз такомиллаша боришини таъминловчи сифатли наслга эга булишдан иборат. Саралашда ҳар йили олинadиган қўзиларнинг барралик ва наслдорлик сифатларига қиёсий баҳо бериш муваффақиятнинг асосий мезони бўлиб хизмат қилади.

Табийки, поданинг наслдорлик сифатлари ортиб (яхшиланиб) бориши уни тўлдириш усулларига, ҳар йили энг яхши қўйлар билан тўлдириб ва яроқсизларини доим брак қилиб туришга боғлиқ булади. Саралаш самарадорлиги шу йилги олинган наслнинг сифати бир хил шароитли яйловда боқиб-асралаётган утган йилги қўзилар сифати билан таққослаб куриш орқали аниқланади. Урғочи қўзиларнинг барра маҳсулдорлигини уларнинг оналари маҳсулдорлиги билан таққослаб куриш ғоят қизиқарлидир.

Агар оналари билан илгари сараланганидан кура анча юқори маҳсулдор ва сифатли қучқорларни саралашга эришилса, урғочи наслнинг сифати оналариникидан яхшироқ бўлиб чиқади. Хужалик учун фойдали белгилар оралик тарзда наслдан-наслга утиши сабабли, юқори маҳсулдор қучқорлар кам маҳсулдор совлиқлар (урғочи ҳайвонлар) билан жуфтлаштирилганда, доим она ҳайвонларга нисбатан анча сифатли насл вужудга келади, шунинг учун наслдор қучқорларнинг барралик ва наслдорлик сифатлари жиҳатидан совлиқлардан юқори булиши саралашнинг муҳим шarti ҳисобланади. Шу сабабли аввал наслнинг сифати текшириб қурилган юқори маҳсулдор наслдор қучқорларни, яъни зот яхшиловчилар группасини вужудга келтириш биринчи даражали аҳамиятга эга.

Наслчилик заводлари ва наслчилик совхоз-репродукторларининг вази-фаси наслдор қўзилар олиш ва қучқорлар ҳамда совлиқлар устиришдан, сифатли қоракул етиштиришдан иборат. Шу муносабат билан «Қоракул сифати бўйича информaцион бюллетенлар», «Халқаро мўйна аукционидa қоракул кургазмалари ва уни реализация қилиш туғрисида бюллетень» нашр қилиш, «Юқори маҳсулдор қоракул қўйлар» давлат наслчилик китоби чикариш, «Юмалоқ стол» учрашувлари ва «Қўйчилик» журналини нашр этиб туриш йули билан етиштирилаётган қоракулнинг сифати туғрисида уз вақтида ахборот бериб бориш алоҳида аҳамиятга эга булмоқда. Ана шундай ахборот ҳар бир хужалик мутахассисларига наслчилик ишлари-чи туғри тушуниб олиш ва ҳал қилиш имконини беради.

Товар етиштириш йуналишидаги деярли барча хужаликларда каммаҳсул совлиқлар билан бир қаторда уртача сифатли ва юқори маҳсулдор совлиқлар ҳам булади. Шунинг учун дастлаб уларни подалар ва группалар бўйича сифати жиҳатидан саралаш ва кейинчалик, товар қоракул сифатини ошириш мақсадида, улар учун муносиб қучқорлар танлаш ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга.

Ишнинг бутун мураккаблиги шундаки, давлат наслчилик заводлари-чи ва наслчилик совхоз-репродукторларидан келтирилган қучқорларни наслнинг сифати жиҳатидан муайян категориядаги совлиқларда синчиклаб текшириб куриш ва шундан кейин, агар улар зот яхшиловчилар бўлиб қолса, саралашни муваффақиятли деб ҳисоблаш ва мазкур қучқорларни муайян подага доимий бириктириб қўйиш лозим. Башарти, олинаётган қоракул ва қўзиларнинг сифати барралик хусусиятлари жиҳатидан сара-

Рангдор сур (пушти ранг-гулигаз) — қоракулча.

Сирень рангли бухоро сури.

лашда иштирок этган совлиқларниқидан ёмон булса, қўчқорларни совлиқларга саралаш муваффақиятсиз ўтган деб ҳисобланади.

Мамлакатимиздаги таниқли эски давлат наслчилик заводларидан келтирилиб, бир подада, бир хил сифат категориясидаги совлиқлар учун фойдаланилган жуда яхши барралик хоссалари ва наслдорлик сифатларига эга булган наслдор қўчқорлар барра маҳсулоти сифатини оширмагани, аммо улар бошқа подага ўтказилганда машхур бўлиб кетгани туғрисида купгина мисоллар бор. 1958 йилда Оёқагитма тажриба станциясидаги 6564 рақамли элита сур қўчқор II классга мансуб бўлган ўртача йирик жингалакли қора совлиқлар билан жуфтланганда 0,7% элита ва 15,6% I класс қўзи олинган (n-287), сур қўзилар 27,3%ни ташкил этган. Келгуси йили шу қўчқорнинг узи «Октябрь 40 йиллиги» совхозидagi элита ва I класс қора совлиқлар подасида фойдаланилганда олинган элита қўзилар миқдори 4,7% ни, ҳар хил жингалакли I класс қўзилар 32,5% ни (n-407), сур қўзилар 25,6% ни ташкил этган.

Селекционернинг вазифаси ота-она ҳайвонлар жуфтнинг энг яхши бирикмасини аниқлашдан ва пода устида изланишни давом эттиришдан иборат. Линиялар буйича урчитишда ҳам жуфтлар ёки группаларнинг яхши мослашишини (муносиблигини) аниқлаш муҳим аҳамиятга эга, зотан бунда барралик хоссалари ва наслдорлик хусусиятларининг юқори булиши муайян линиялар вакилларининг муносиб тарзда бирикиши натижаси булади. Ота-она жуфтларнинг мос келишини прогноз қилиш учун жуфтлаштириладиган ҳайвонларнинг индивидуал сифатларини яхши билиш, улар учун қулай муҳит шароити яратиб бериш лозим. Жуфтларнинг мос келишини прогноз қилишни ишлаб чиқиш рангдор қоракўлчиликда ниҳоятда муҳимдир.

Қоракўлчиликда бир хил ва ҳар хил саралаш (жуфтлаш) фарқ қилинади. Бир хил, яъни гомоген саралашда асосий белгилари: барра типи, класс, жингалагининг йирик-майдалиги, ранги, жилоси ва нақши бир хил булган ота ва она ҳайвонлар уларнинг узига ўхшаш насл олишни кузлаб жуфтлаштирилади. Бундай саралаш ота-онанинг ирсий нишонларини кучайтиради ва наслда мустаҳкамлайди. Жуфтлаштириш учун барралик хоссалари ва наслдорлик сифатига кўра энг машхур булган, соғлом, мустаҳкам конституцияли ҳайвонлар танлаб олинади. Подада қабул қилинган йуналишга ва барра маҳсулдорлигига жавоб берадиган ва энг юқори курсаткичларга эга булган совлиқларга барра типи ёки нақши уларникига ўхшаш булган кўк ёки сур юқори маҳсулдор қўчқорлар саралаб жуфтлаштирилади ва бунда мазкур белги ҳамда сифатларини наслдан-наслга муттасил (узгартирмай) ўтказадиган насл олиш кузда тутилади. Бундай саралаш албатта такрорланади ва подани типлаштиришда, шунингдек, линия буйича урчитишда қўлланилади. Умумий аждодлардан тарқаган қариндош ҳайвонларни жуфтлаштириш (инбридинг) бир хилда саралашнинг охириги формаси ҳисобланади.

Қариндош ҳайвонлар саралаб жуфтлаштирилганда олинadиган наслнинг асосий купчилиги ота-она ҳайвонларга хос булган матлуб сифатларни наслдан-наслга ўтказишга қобил булади. Аммо ҳар қандай подада ҳам деярли бир хилдаги қўйлар булмади ва улар, юқорида айтиб ўтилганидек, баъзи бир белгилари жиҳатидан ҳар қалай бир-биридан фарқ қилади, шу сабабли мутлақо бир хиллаб жуфтлаштириш ҳам булиши мумкин эмас. Шунинг учун бир хиллаб жуфтлаштириш ҳар хил ҳайвонларни саралашнинг айрим элементларига эга булади, худди шунингдек, ҳар хил ҳайвонларни саралашда ҳам бир хил саралаш элементлари булади. Масалан, ярим доирасимон қаламигул жингалакнинг узунлигини мустаҳкам саралаб қолиш учун қўчқорларга қўзилик чоғида узун ярим доирасимон қаламигулли жингалакка эга бўлган, аммо тимқора пигментацияга ёки етга лича тери запасига эга булмаган совлиқлар саралаб жуфтлаштирилади. Бундай ҳолдаги саралаш ярим доирасимон қаламигулли жингалакнинг узунлиги буйича бир хил, пигментланиш даражаси ёки тери запаси буйича эса ҳар хил булади.

Барралик хоссалари, класси, жилоси, нақши ва бошқа белгилари буйича бир хилда саралаб жуфтлашда наслдор қўчқорлар (ёки уларнинг оналари) совлиқларга нисбатан анча юқори курсаткичларга (жингалагининг узунлиги, гулдорлиги, кучли ипаксимонлиги ва ялтироқлиги, интенсив пигментланганлиги, тери запаси ва бошқа белгилари буйича) эга эканлиги билан ажралиб туриши жуда муҳимдир. Қўзиларни синчиклаб танлаш, уларнинг етук ёшгача нормал ривожланишига эришиш, нормадан узгарганларини эса брак қилиш ва подадан чиқариб юбориш йули билан мазкур хўжалик учун фойдали белгиларни бемалол яхшилаш мумкин.

Вирор белгиси (жуни жуда ипаксимонлиги ёки ранги тимқоралиги) энг кучли ривожланган ҳайвонлар группаларида бир хил саралаб (гомоген) жуфтлаштириш методи айниқса муҳим аҳамиятга эга.

Бундай рекордчи ҳайвонларни узаро чатиштириш йули билан муайян белгиси кучли даражада ривожланган насл олиш мумкин, лекин мазкур белгилар эркак ва урғочи ҳайвонларда уларнинг ота-оналаридагига нисбатан камроқ ривожланган бўлиши мумкин. Умуман эса бундай метод айниқса машҳур булган қўчқорлар линиясини яратишда самаралидир.

Бу хил ҳайвонларни саралаш (жуфтлаштириш)нинг афзалликлари билан бир қаторда купгина камчиликлари ҳам бор. Табиатда камчиликсиз қўй йўқ. Шунинг учун ижобий хоссаларни маълум даражада кучайтириш ва салбий хусусиятларни камайтириш ёки йўқотиш, барралик хоссаларини, қоракулнинг сифатини, муайян нав, жило ва нақшларнинг етарлича барқарор бўлишини таъминлаш мақсадида бир хил саралашдан фойдаланилади.

Ҳ а р х и л ҳайвонларни саралаш (яхшиловчи, ўзгартирувчи ҳайвонларни саралаш) совлиқларда мавжуд камчиликлардан ҳоли булган насл олиш учун қўлланилади. Қора қоракул қўйларда бу метод жун узунлигини камайтириш, барра сиртидаги жингалакларнинг гулдорлигини кучайтириш мақсадида қўлланилади. Бунинг учун, масалан, кавказ барра типидagi совлиқларга қовурғасимон барра типидagi наслдор қўчқорлар ёки жунининг ипаксимонлиги ва ялтироқлигини кучайтириш учун қовурғасимон типидagi совлиқларга ясси барра типларидаги қўчқорлар саралаб жуфтланади. Матлуб белгилари наслдан-наслга оралиқ тарзда ўтган қўзиларда яхшиланиш сари силжиш бўлиши турган гап. Кўк қўчқорларни қора совлиқларга (ҳар хил) мослаб саралашдан мақсад асосан келгуси наслда альбиноид қўзилар пайдо бўлишига йул қўймасликдан иборат, аммо бунда олинадиган кўк қўчқорлар сони бир хил қўйларни жуфтлашдаги 75% дан 50% гача камайиб кетади.

Пода қандай мақсадда боқилишига (вазифасига) қараб, индивидуал ёки группали саралаш усули қўлланилади.

И н д и в и д у а л саралаш наслдор қўчқорларни наслига ва барралик белгиларига қараб ҳар бир совлиққа асосланган тарзда биркитиб қўйиш-иборат. Жуфтлаштириладиган ҳайвонларнинг индивидуал хусусиятларини келиб чиқиши, туғилган вақтидаги барралик хоссалари, ривожланиши, соғлиги, соъери, конституцияси ва наслининг барралик сифатларини, бундан фойдаланиб қўлланган саралаш методларини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Индивидуал саралаш наслчилик хўжаликларида насл ядросига кирувчи ҳайвонларнинг энг яхши қисми уртасида кенг тарқалган.

Индивидуал саралашдаги асосий қоидалар:

Барра маҳсулдорлиги юқори ва барқарор ирсиятга эга булган элита ҳайвонлар учун худди шу хил белгиларга эга булган элита совлиқлардан олинади. Бундай саралаш мазкур қимматли хоссаларни наслда мураккаблашга қаратилган. Бир хил ҳайвонларни саралаш заводчиликнинг асосий методи ҳисобланади. Чунончи, наслининг сифати текшириб олинадиган элита қўчқорларга жун қоплами тимқора рангда булган элита ҳайвонлар ёки қаламигул жингалаклари чиройли гулли совлиқлар хиллаб жуфтлаштирилади.

Биринчи ранг нақшли кўк элита қўчқорларга худди шундай нақшли совлиқлар; кумуш ранг нақшли қўчқорларга барралик хоссаларга эга булган

Сурхондарё сури (қаҳрабо ранг).

Қорақалпоқ сури (урик гули).

худди шундай кумуш ранг нақшли совлиқлар саралаб олинади. Тилла ранг нақшли сур элита қўқорларга тилла ранг нақшли сур совлиқлар, кумуш ранг нақшли қўқорларга — кумуш ранг, нақшли совлиқлар сараланади ва ҳоказо. Индивидуал саралашда кунгилдагидек натижа берадиган ота-она ҳайвонларни такроран чатиштириш тавсия этилади.

Классли (группали) саралаш муайян классга мансуб совлиқларга берилган баҳолар йиғиндисини (жами баҳоларни) ҳисобга олган ҳолда ўтказилади. Бундай саралаш товар подаларда ёки шундай хужаликларда ўтказиладиган ялпи селекцияда қўлланиши сабабли энг характерли белги ёки хоссалар: барра типи, класси, жингалагининг йирик-майдалиги, келиб чиқиши, ҳайвонларнинг ёши, конституцияси, тирик вазни ва ҳоказолар асос қилиб олинади.

Классли саралашда сифатли товар қоракул олиш мақсад қилиб қўйилади. Бунинг учун паст классли совлиқлардан фойдаланилади. Агар совлиқлар отарлари бир классга мансуб қўйлардан ташкил этилган ва улар барра ҳамда конституционал типлари ва барра маҳсулдорлиги жиҳатидан узро жуда ухшаш булса, яхши натижа олинади.

Қоракул қўйларни класс (группа)ли саралаш усули барралик хоссаларини мустаҳкамлаш ва кучайтириш ҳамда камчиликларни бартараф этиш мақсадида қўлланилади. Наслдор қўқорлар тегишли барра типлари ва классларига мансуб совлиқларга индивидуал саралаб жуфтлаштирилса, бу усулнинг самарадорлиги ортади.

Хужалик учун фойдали бўлган энг муҳим белгиларига қараб т а н л а ш в а с а р а л а ш . Энг яхши ҳайвонларни муайян мақсадни кузлаган ҳолда системали танлаш ва уларни жуфтлаштириш учун саралаш ҳайвонлардаги маҳсулдорлик сифатларининг бутун хилма-хиллигини ифодалайдиган белгилар комплекси асосида амалга оширилади. Бир хил белги бўйича бир хил ҳайвонларни саралаш қўйларнинг потенциал имкониятларини рўёбга чиқармаслигидан ташқари, баъзан конституциясини заифлаштиради ва яшовчанлик қобилиятини пасайтиради.

Маълумки, ҳар бир популяцияда барра хоссалари ва ривожланишида купгина умумий жиҳатларга эга була туриб, конституцияси ёки наслдорлик фазилатлари жиҳатидан анча фарқ қиладиган ҳайвонлар учрайди. Бу эса матлуб конституционал тип доираси ичида мустаҳкам соғлиқ, чидамлик ва яшовчанлик қобилияти каби айрим белгилар бўйича селекция олиб бориш имконини беради. Қўйларнинг хужалик учун энг фойдали булган қимматли белгиларининг наслдан-наслга утиш (ирсийланиш) коэффициенти юқори булиши жуда муҳим аҳамиятга эга.

Ярим доирасимон қаламигул жингалакли қўйларни саралаш. Ушбу типдаги совлиқлар элита ва I классли йирик, ўртача ҳамда майда жингалакли наслдор ҳайвонларга булинади ва улар алоҳида отарларга ажратилади.

Наслчилик заводларида совлиқлар наслининг сифатига қараб танланади ва уларнинг иккитадан элита ҳамда биринчи классли қузи берадиган энг яхшилари «отбор элита»га (сараланган элитага) ажратилади. Классли совлиқлар отарларини ташкил этишда майда жингалакли совлиқларга эга булишнинг ўзи етарли эмас, отарни тулдирриш учун уларга ўртача жингалакли совлиқларни ҳам қушиб, сифатидаги ана шу тафовутларни ҳисобга олган ҳолда наслдор қўқорлар бириктирилади.

II классга мансуб булган ўртача жингалакли совлиқлар товар фермаларида алоҳида отарларга ажратилади, уларга наслининг сифати бўйича синаб қўрилган зот яхшиловчи элита қўқорлар бириктирилади. Энг яхши яхшиловчи элита қўқорлар биринчи навбатда элита совлиқларга бириктирилади.

Майда жингалакли элита совлиқларга майда жингалакли элита қўқорлар, I класс йирик жингалакли совлиқларга ўртача жингалакли элита қўқорлар, «отбор элита» совлиқларга энг яхши зот яхшиловчи қўқорлар — линиянинг уруғбошилари биркитилади.

Кавказ барра типдаги усиқ жингалакли совлиқлар қўйидаги: йирик жингалакли II класс; уртача жингалакли II класс; майда жингалакли II класс отарларига ажратилади. Башарти, қўйлар сони етарлича бўлмаса, уларнинг ҳаммасини битта отарга жамлаш мумкин.

Кавказ барра типдаги совлиқларга ярим доирасимон қаламигул типдаги уртача жингалакли элита ҳамда I класс қўчқорлар бириктирилади, улар уз типдаги совлиқларда синаб курилганда узун ва уртача узунликдаги қаламигул жингалакли қўзилар миқдори жиҳатидан яхши натижалар курсатган булиши керак, шунингдек, ясси ва қовурғасимон типдаги уртача жингалакли элита ва биринчи класс қўчқорлари ҳам бириктирилади.

Қовурғасимон барра типдаги совлиқлар: уртача жингалакли элита; уртача жингалакли I класс; уртача жингалакли II класс; йирик жингалакли II класс қўйлар отарларига ажратилади.

Товар хужаликларда қовурғасимон группа совлиқларига худди шу типдаги элита ва I класс қўчқорлар бириктирилади. Улар қовурғасимон барра типдаги қўйларни урчиттишга ихтисослаштирилган наслчилик заводларидан ва наслчилик совхоз-репродукторларидан олиб келинади. Бунинг учун наслининг сифати жиҳатидан текширилганда яхши натижа берган — жунининг сифати яхши, бўйи бир оз калта, жингалаги яхши ифодаланган ва параллел-концентрик ҳамда параллел-туғри гулли, яъни териси «қалами юпқа I» ва «ясси юпқа I» навларига туғри келадиган қўзилар куп олинган қаламигул типдаги наслдор қўчқорлардан фойдаланилади.

Қовурғасимон группага кирувчи қорақул етиштириш бўйича ихтисослаштирилган хужаликларда, одатда, қаламигул барра типдаги совлиқлар билан қўчқорларни бир хилда саралаб жуфтлаш усули қўлланилади.

Ихтисослаштирилган наслчилик совхозларида ясси барра типдаги совлиқлардан алоҳида отарлар ташкил этилади ва уларга ясси барра типдаги элита ҳамда I класс қўчқорлар биркитилади. Бошқа хил хужаликларда бундай совлиқларнинг ҳаммаси битта отарга бирлаштирилади ёки қовурғасимон барра типдаги совлиқлар билан бирга отар тузилади ва уларга ясси ёки қовурғасимон барра типдаги қўчқорлар биркитилади. Шундай барра типдаги қора совлиқларни сур қўчқорлардан қочириш мумкин.

Ясси ва қовурғасимон барра типдаги наслдор қўчқорлар ихтисослаштирилган наслчилик совхозлари ёки фермаларида устирилади. Башарти, майда хужаликларда у ёки бу хил барра типдаги совлиқлар етишмаса, гулиқ отар ташкил этиш учун улар қўйидаги тартибда бирлаштирилади:

ўртача йирик жингалакли жакет типдаги элита ва I класс совлиқлар жингалаги бошқача бўлган I класс совлиқлар билан;

кавказ барра типдаги совлиқлар жингалагининг йириклигидан қатъи назар, ҳаммаси бир отарга киритилади.

Қовурғасимон барра типдаги I класс совлиқлар ясси барра типдаги I класс совлиқлар билан.

Ясси ва қовурғасимон барра типларидаги II класс совлиқлар бир отарга бирлаштирилади.

Ҳар бир барра типи орасидан ривожланишида камчиликлари бўлган, жуда нозик, ута ривожланган ёки ҳаддан ташқари дағал конституцияли қўйлар ажратиб олиниб, товар фермаларидан бирида алоҳида отарларга бирлаштирилади. Совлиқлар зот яхшиловчи қўчқорлардан қочирилади, улардан олинган қўзилар эса териси учун сўйиб юборилади. Имкони бўлса, бундай совлиқлар брак қилиниб, гуштга топширилади.

БАРРА ТИПЛАРИГА ҚАРАБ САРАЛАШ

В. М. Юдин қорақул қўйларни саралашда учта завод қоидасига амал қилган:

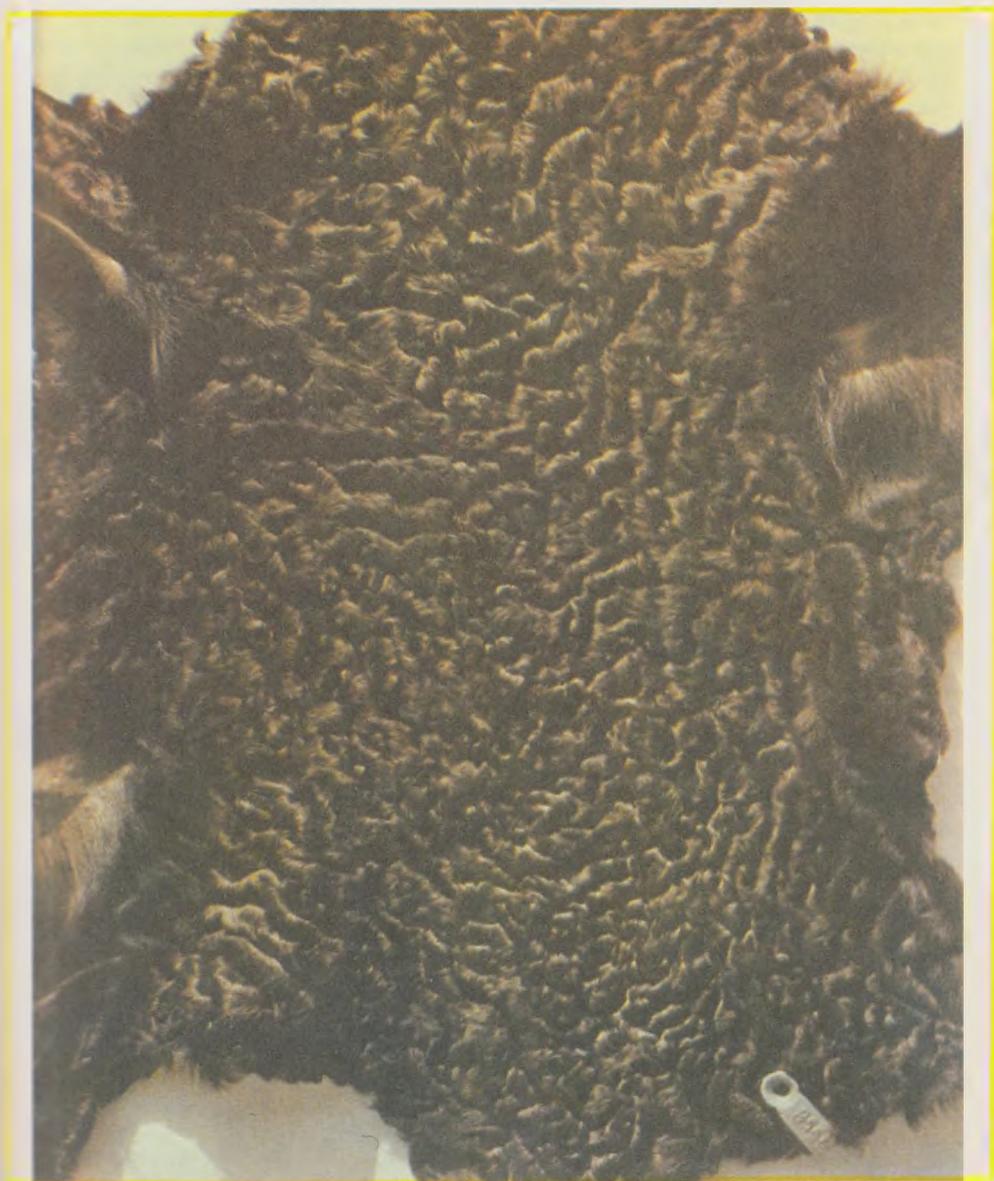
Биринчи қоида — «Ухшаш ухшаш билан қўшилиб, ухшаш беради» ёки «Яхши яхши билан қўшилиб, яхши беради». Ушбу қоидага мувофиқ, қўзи-

Қорақалпоқ сури (шамчироқгул) — қорақулча.

Бухоро сури (бронзасимон ранг).

лик чоғидаги бонитировка маълумотларига, катта ёшидаги ривожланиши, конституцияси ва экстерьерига, шунингдек, наслининг сифатига кўра энг яхши ҳисобланган кучқорлар учун нормал даражада ривожланган, келишган жуссали ва мустаҳкам конституцияли энг яхши элита ва биринчи класс совлиқлар саралаб олинади. Жуфтлар бир хиллаб — гомо ген сараланганда сифатли насл кўп олинади.

Иккинчи қоида — «Ёмон яхши билан қушилса, яхшиланади». Ушбу қоидада мувофиқ, ёмон сифат ва барра хоссаларига ёки номатлуб белгиларга эга булган (масалан, ривожланиши, гавда тузилиши, конституция типи туғилган вақтида ёки катта ёшида ёмон булган) қўйлар етуклик пайтида нормал ривожланган, келишган жуссали, мустаҳкам конституцияли, юқори сифатли насл берган элита ёки I класс кучқорлардан қочирилади.

Шундай қилиб, сифатсиз ёки унча қимматли булмаган совлиқлар састави урчитиш учун қабул қилинган типдаги сифатли кучқорлардан қочирилади. Бундай саралаш доимо олинандиган наслининг яхшиланишига олиб келади.

Учинчи қоида — «Нотекис нотекис билан қушилиб, текислашади». Ушбу қоидада мувофиқ, шундай тахмин қилинади, нозик конституцияли қўйларни дағал конституцияли қўйлар билан жуфтлаштириш текислашган (уртача), мустаҳкам типга яқин қўзилар олинишига олиб келиши керак. Аммо бундай саралашда ҳамиша қўзиланган мақсадга эришилавермайди — нуқсонли қўзилар сони ортиб боради. Шунинг учун гап жингалаклар йирик-майдалиги туғрисида борганда, Юдин шу усулни қўлланиш лозимлигини таъкидлаган. Маълумки, янги туғилган қўзилар жингалагининг йирик-майдалиги уларнинг ривожланиш даражаси, конституцияси ва барра хоссалари билан боғлиқ булади. Шу сабабли жингалакларнинг майда ёки йирик томонга ўзгариши уртача жингалакка нисбатан номатлуброқ ҳодиса деб ҳисобланади. Шунинг учун майда ва йирик жингалакли совлиқларга уртача жингалакли кучқорларни саралаб қушиш ҳар иккала ҳолда ҳам уртача жингалакли қўзилар сони кўп булишига олиб келади.

Жингалаклар йирик-майдалигининг наслдан-наслга ўтиши устида олиб борилган яна бошқа қатор текширишлар бу белги уртача йирикликдан у ёки бу томонга ўзгаришини кўрсатди.

БАРРА ТИПЛАРИ БЎЙИЧА ГОМОГЕН САРАЛАШ

Барра типлари бир хил булган қўйларни саралаб жуфтлаш матлуб типдаги терили қўзилар кўп олинишига олиб келади. Бу шунинг учун муҳимки, у барра типи, ранги ва нақшлари кунгилдагидек булган қўзилар олинишини прогноз қилиш ва мақсад қилиб қўйиш имконини беради. Адабиётларда келтирилган ва тажрибалардан олинган маълумотлардан аниқланишича, ҳар бир саралаш типининг белгиларнинг наслдан-наслга ўтиши бўйича ўзига хос қонуниятлари бор (26-жадвал).

26-жадвал. Барра типлари бўйича гомоген жуфтлаштириш натижалари

Чатиштириш вариантлари ота X она	Ҳисобга олинган қўзилар	Шу жумладан, барра типлари бўйича (%)			
		жакет	кавказ	қовурғасимон	ясси
Жакет X жакет	766	62,8	18,7	16,2	2,8
Кавказ X кавказ	247	42,9	45,3	11,8	—
Қовурғасимон X қовурғасимон	336	38,1	11,6	46,1	4,2
Ясси X ясси	210	37,2	—	9,5	53,3

Сурхондарё сури (бронзасимон).

қорлар кавказ типдаги совлиқлар билан жуфтлаштирилганда, қовурғасимон барра типдаги қузилар энг кўп олинган.

Ясси барра типдаги қучқорлар жакет типдаги совлиқлар билан жуфтлаштирилганда қовурғасимон барра типдаги қузилар кўп олинган. Жакет барра группасига кирувчи қоракул терилар қучли ипаксимонлиги ва ялтироқлиги билан, ясси барра типига киритилган терилар эса жингалагининг шакли ва типлари яхши ифодаланганлиги, гули аниқлиги, терисининг бутун товар юзаси жингалаклар билан яхши қопланганлиги билан фарқ қилади.

Шундай қилиб, барра типлари ҳар хил булган қўйларни саралаб жуфтлаштириш муайян барра типдаги қузилар олинишини тартибга солиш учун кенг истиқбол очиб беришдан ташқари, қовурғасимон типдаги териларда жуннинг қуруқлиги ёки дағаллиги, шишасимон ёки хира-ялтироқлиги каби; кавказ типдаги териларда — жингалакларнинг йириклиги ва кал-

14-расм. «Қорақум» ДНЗнинг линияли қучқорлари.

15-расм. Эгиз қузили совлиқ.

талиги, жунининг узайиб кетганлиги, терисининг қалинлашган ва оғирлашганлиги каби ва ҳоказо камчиликларни бартараф қилиш имконини ҳам беради.

Ҳар хил жуфтлаштириш усулидан терининг бутун юзасида узун қаламигул жингалаклар бўлиши, кучли ипаксимонлик ва ялтироқлик, жун толасининг калталашганлиги, тери юзасининг йириклиги, тери мездраси юпқа ва вазни енгиллиги каби наслдан-наслга утадиган хосса ва белгиларни кучайтириш ва келгуси наслда мустаҳкамлаш учун ҳам фойдаланилади.

Қоракул қўйларни барра типлари буйича узоқ муддат давомида селекциялаш, тип ичида саралаш, тегишли боқиш ва асраш шароити яратиш, шубҳасиз, турли барра типларига мансуб ҳайвонлар билан жингалак типлари буйича кўпроқ мустаҳкамланган ҳайвонлар шаклланиши уртасида катта тафовутлар пайдо бўлишига олиб келади.

КОНСТИТУЦИЯ ТИПЛАРИ БЎЙИЧА САРАЛАШ

Конституция типи қоракул қўйларнинг ривожланганлик даражасини ифодалайдиган курсаткич бўлиб, у организмнинг алмашинув функциялари, интерьер ва экстерьер хусусиятлари ҳамда маҳсулдорлиги билан боғлиқдир. «Улус» наслчилиги совхозида утказилган тажрибада маълум бўлишича, қоракул қўйлар конституцияси буйича гомоген саралаб жуфтлаштирилганда, улар наслининг сифати ҳар хил бўлиб чиққан (28-жадвал).

28-жа д в а л. Ҳар хил конституция типдаги совлиқлар қузисининг сифати
(И. Я. Аверьяновдан)

Четиштириш вариантлари	Жингалагининг йирик-майдалиги			Қузилар классы			Қоракул сифати (сорти)		
	майда	уртача	йирик	элита + I кл	II	III	I	II	III
Нозик X нозик	24,7	52,8	22,5	5,7	60,6	33,7	60	33	7
Мустаҳкам X мустаҳкам	17,1	47,2	35,7	12,1	68,4	19,5	69	26	5
Дағал X дағал	8,6	43,8	47,6	4,8	73,3	21,9	69	25	6

Жадвалдан маълум бўлишича, нозик конституцияли қоракул қўйларда дағал конституцияли совлиқлардан олинганига нисбатан уч баравар кўпроқ ва мустаҳкам конституцияли совлиқлардан олинганига нисбатан икки баравар кўпроқ майда жингалакли қузилар олинган. Олинган элита ва I класс қузилар сони жиҳатидан нозик ва дағал конституцияли қузилар мустаҳкам конституцияли қузилардан анча кейинда туради. Олинган биринчи сорт қоракул тери миқдори жиҳатидан эса нозик конституцияли совлиқлар мустаҳкам ва дағал конституцияли қўйлардан анча орқанда туради, аммо II ва III сорт тери миқдори жиҳатидан улардан устун туради.

Шундай қилиб, конституция типи буйича турлича саралаб жуфтлаштириш усулидан селекция-наслчилик ишида конституция типини кучайтириш ва мустаҳкамлаш, шунингдек, у билан боғлиқ бўлган соғлиқни мустаҳкамлаш ҳамда олинадиган наслда уртача катталикдаги қузилар сони кўпайтириш мақсадида фойдаланиш мумкин.

СОВЛИҚЛАРНИ КЛАССИНИ ҲИСОБ- ГА ОЛГАН ҲОЛДА САРАЛАШ

В. М. Юдин «Қорақум» наслчилик совхозида класслар бўйича совлиқлар отарларини ташкил қилиш ва уларга наслдор қўчқорлар тайинлаш юзасидан олиб борган тажрибалари шуни кўрсатдики, I классни III класс билан жуфтлаштириш натижасида олинган наслнинг барралик қиймати анча пасайиб кетган. Олинган наслнинг барралик хоссалари пасайишига мувофиқ, жингалакларнинг таранглиги сезиларли даражада камайган, бушлиги, жунининг узунлиги ва диаметри ортган, ипаксимонлиги ва ялтироқлиги пасайган (29-жадвал). Конституцияси буш тип томонга узгарган.

29-жадвал. Ҳар хил класс совлиқлардан олинган ҳомиланинг сифати

(В. М. Юдин маълумоти)

Совлиқлар группасининг сифати	Олинган наслнинг сифати (%)				
	элита	элита + I, майда бўғча	элита + ҳаммаси II	ҳаммаси III	ҳаммаси III + барак + наслдор қўчқорлар
I класс, жингалаги ҳар хил йирикликда	2,6	17,6	25,6	55,6	18,8
II класс, уртача жингалакли	0,2	8,0	12,9	64,6	22,5
III класс + II класс майда ва йирик жингалакли	0,1	3,7	4,4	43,6	52,0

Жадвал маълумотларидан қўйларнинг класси билан барра сифатлари юзасидаги боғланиш яққол кўриниб турибди. I класс совлиқлардан олинган элита ва I класс қўзилар II классдан олинганидан 13 баравар ва III класс совлиқларидан ҳамда жингалаги майда ва йирик булган II класс совлиқларидан олинганидан 26 баравар кўпдир. Олинган элита ва биринчи класс қўзилар сонидан ҳам шундай қонуният кузатилди, чунончи, I класс совлиқлар наслида улар II классниқидан 2 баравар ва III классниқидан 3 баравар кўп бўлиб чиқди.

Агар барча кам қиммат қўзилар миқдори 100% деб қабул қилинса, I класс қўйлар наслида улар 50,8%ни, II классда 21,6%ни ва I класс совлиқлар наслида 18,6%ни ташкил этади.

Бу тажриба совлиқларнинг класси билан наслнинг сифати юзасидаги боғланишни ишончли тарзда кўрсатиб берди. Бундан эса совлиқлар отарларини ташкил этишда уларнинг класси, жингалагининг йирик-майдалиги ва барра типларини ҳисобга олиш фоят муҳим ва зарур эканлиги яққол кўриниб турибди. Келиб чиқишини ҳисобга олмаган ҳолда, мумкин бўлган кўпроқ наслдор қўчқорлар қолдиришга қаратилган «ялпи тантанаси» деб аталувчи усул ҳайвонларнинг, айниқса III класс совлиқларидан олинган қўзиларнинг ҳақиқий наслдорлик қимматини гарантиялай олмайди. Элита ва биринчи класс ота-онадан олинган элита ва биринчи класс қўзиларни қолдириш ҳайвонларнинг наслдорлик қимматини таъминлайди.

ЖИНГАЛАКЛАР ЭНИНИ ҲИСОБГА ОЛГАН ҲОЛДА САРАЛАШ

I класс жакет типигадаги қўйлар отарини жингалаклари йирик-майдалигини ҳисобга олган ҳолда ташкил этиш; уртача жингалакли, майда жингалакли ва йирик жингалакли отарларга ажратиш ва уларга элита классга мансуб булган битта наслдор қўчқор бириктириш мазкур совлиқларнинг насли бир хил бўлиб чиқмаслигини кўрсатди (30-жадвал).

30-жа д в а л . Ҳар хил жингалакли совлиқлар наслининг сифати
(В. М. Юдин маълумоти)

Совлиқлар жингалагининг йирик-майдалиги	Наслининг сифати (%)			
	элита + I уртача ва майда жингалакли	элита + I ҳамма хилдаги жингалакли	ҳар хил II	ҳар хил III
Майда жингалакли	25,8	35,0	55,6	9,4
Уртача жингалакли	28,4	37,2	55,5	7,4
Йирик жингалакли	37,0	47,8	49,0	3,3

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, майда жингалакли совлиқлардан олинган насл орасида элита ва I класс қўзилар энг кам булган, яъни уртача жингалакли совлиқлар наслидаги 28,4% ва йирик жингалакли совлиқлар наслидаги 37,0% урнига 25,8% ни ташкил этган. Паст сорт, III класс қўзилар сони майда жингалакли совлиқлар наслида энг кўп ва йирик жингалакли совлиқлар наслида энг кам бўлиб чиққан. Шундай қилиб, бошқа шароит бир хил бўлгани ҳолда йирик жингалакли совлиқлардан энг кўп элита ва I класс қўзилар олинди, уртача жингалакли совлиқлар бу жиҳатдан иккинчи ўринни эгаллади ва майда жингалакли совлиқлардан уларга нисбатан энг паст сифатли насл олинди.

Жингалага ҳар хил бўлган қўзиларнинг насл ичидаги сони ва тақсимланиш характери она ҳайвонларнинг жингалагига бевосита коррелятив боғлиқ эканлиги маълум булди. Йирик жингалакли совлиқлар наслида йирик жингалакли қўзилар энг кўп (20,6%), уртача жингалакли совлиқларда ундан камроқ (19,1%) ва майда жингалакли совлиқлар наслида энг кам (14,9%) булди.

Ҳар хил жингалакли совлиқлар наслидаги уртача жингалакли қўзилар сони бир-биридан унча фарқ қилмади, чунончи, майда жингалакли совлиқларда 74,1% ни, уртача жингалаклиларда 70% ни ва йирик жингалакли совлиқларда 75,1% ни ташкил этди. Демак, совлиқларнинг қўзилик чоғида у ёки бу хилдаги жингалакка мансублиги уларнинг ирсий хусусиятларига боғлиқ экан.

ЖИНГАЛАКЛАР УЗУНЛИГИНИ ҲИ- СОБГА ОЛГАН ҲОЛДА САРАЛАШ

Қорақул қўйларни жингалагининг узунлигига қараб саралаш юзасида-Оёқагитма тажриба станциясида олиб борилган тажриба шуни кўрсатдики, наслдор қўчқорларни қаламигул жингалагининг узунлигига қараб танлаш олинадиган насл жингалагининг узунлиги ортишига катта таъсир кўрсатар экан.

Масалан, Уш 1, 2626 — 2626 рақамли кумуш ранг сур наслдор қўчқор туғилганида уртача ривожланган, жингалагининг эни 5,9—6,1 мм, узунлиги 65,76 мм бўлиб, параллел-концентрик жойлашган гул ҳосил қиларди.

ва асосий қисми (9,4%) ярим доирасимон қаламигул, камбар ёл (24%) ва қисман (2%) ловиягул типида эди.

Жунининг асоси қорамтир кунғир тусда булиб, учи бирдан кумуш рангга айланади, оқиш учи жун узунлигининг 4/10 қисмини ташкил этади, ниҳоятда ипаксимон ва ўта ялтироқ.

Мазкур қучқор етук ёшга борганда яхши ривожланган, келишган жус-сали, йирик конституцияли булиб, тирик вазни 57,6 кг ни ташкил қилган, ўртача қалинликдаги жуни сифатли, чироқсимон ялтироқ, ранги ва сифати бутун гавдаси бўйлаб бир текис, ўртача йиллик жун қирқими эса 3,67 кг ни ташкил қилган. Унинг насли орасида жакет типидagi тери берадиган қузилар сони 80,0% ни ташкил қилган. Яйлов ем-хашак шароити ёмон келган йилларда «жакет-1» типидagi тери берадиган қузилар сони 50,0% гача камайиб, 18,5% «қирпуқ» терили қузилар пайдо бўлган. Сермаҳсул йилларда «жакет-1» типидagi тери берадиган қузилар сони 75—80% гача кўпайиши билан бирга 15—20% «қалин жакет» типидagi тери берадиган қузилар ҳам пайдо бўлган.

№1-11 рақамли кумуш ранг сур қучқор туғилганида нисбатан ушoқ ривожланган, гавдаси ўртача гармоник тузилган, жингалаги ўртача сербар (4,8—5,1 мм) ва энг узун (140—160 мм) қаламигул булиб, улар лирасимон жойлашган гул ҳосил қиларди, жингалаклари асосан (100%) ярим доирасимон, учи ингичка қаламигул типида эди ва бошқа форма ҳамда типдagi жингалаклар учрамас эди. Жунининг асоси тўқ кунғир тусда булиб, учига боргач, кескин равишда оч-кул рангга айланарди, ўта ипаксимон, кучли ялтироқ эди. Катта ёшга етгач қучқор яхши ривожланган, гармоник тузилган қиёфага кирди, йирик конституцияга эга бўлди, тирик вазни 60,5 кг га етди, жун қоплами қалин, сифати ва ранги бир текис, боши, оёқлари ва қорни сержун эмас эди. Ўртача йиллик жун қирқими 3,0 кг ни ташкил қилди. Ем-хашак танқис бўлган қийинчилик йилларида унинг насли орасида «қирпуқ» тери берадиган қузилар кўпчилики — 85,6% ни ташкил этди, қулай йилларда эса «жакет-1» типидagi тери берадиган қузилар 70,5% ни ва «қирпуқ» терили қузилар 25,7% ни ташкил этди.

Ана шу иккита наслдор қучқор «тажриба» ҳайвонлари хизматини, ўртача маҳсулдор бўлган I класс Уш № 4132 — 4133 рақамли қучқор эса «контроль» ҳайвон хизматини ўтади.

Ушбу қучқорлардан қочириш кампаниясида II класс, ўртача жингалакли, чала сур қонига эга бўлган, ўртача ишлаб чиқариш ёшидаги, ўртачадан юқори ва ўртача семизликдаги 786 бош совлиқни қочиришда фойдаланилди. Ҳар бир қучқорнинг уруғи билан тахминан тенг миқдорда — 247-261 бош совлиқ уруғлантирилди. Натижада қуйидаги тафовутлар аниқланди (31-жадвал).

31-жа д в а л . Қузилар жингалагининг узунлиги

Қучқорларнинг қулоқ номери	Жингалагининг узунлиги	Ҳисобга олинган қузилар	Шу жумладан, жингалагининг йирик-майдалиги буйича (%)			
			калта	ўртача	узун	ўртача узун (мм)
2626—2626	узун	176	2,7	37,5	59,8	51,28
I—II	жуда узун	167	—	32,4	67,6	63,41
«Контроль» 4132—4133	ўртача	185	29,3	59,9	30,8	42,41

Совлиқларни узун жингалакли қучқорлардан қочириш самаралироқ эканлиги юқоридаги жадвал маълумотларидан куриниб турибди, чунки бунда узун жингалакли қузилар купроқ олинган. Тажриба группасидаги қучқорларнинг насли орасида узун жингалакли қузилар сони «контроль» дагига нисбатан 29—36% куп булди. «Тажриба» группасидаги қузилар жингалагининг яхши ифодаланганлиги ва жингалакларнинг жойланиш гули аниқлиги билан «контроль» дагидан фарқ қилар эди.

«Муборак» давлат наслчилик совхозида айна бир хил типга мансуб булган, жингалаги ҳар хил узунликдаги наслдор қучқорлардан қочириш туфайли жингалаги ҳар хил узунликда булган қузилар олинган. Узун жингалакли қучқорлардан қочирилганда эса учала группада ҳам жуда узун жингалакли қузилар олинган (32-жадвал).

32-жадвал. Қаламигул жингалаклар узунлигининг наслдан-наслга утиши

Қучқорларда қаламигул жингалакларнинг узунлиги	Совлиқларнинг барра типи	Қузилар терисининг қаламигул жингалак билан қопланган юзаси (%)		
		калта ловиягул	уртача	узун
Узуи X	{ Жакет	22,3	16,1	48,7
	{ Кавказ	25,3	20,6	26,9
	{ Қовурғасимон	9,8	12,9	60,3
	{ Ясси	10,3	12,4	52,6
Уртача X	{ Жакет	36,3	21,6	12,5
	{ Кавказ	36,9	28,3	9,5
	{ Қовурғасимон	25,4	23,2	20,2
	{ Ясси	13,8	34,5	23,4
Калта X	{ Жакет	50,6	17,8	9,2
	{ Кавказ	46,5	11,3	3,2
	{ Қовурғасимон	30,4	26,7	9,8
	{ Ясси	30,6	28,3	10,1

Жадвал маълумотларидан куриниб турибдики, уртача ва калта жингалакли қучқорлардан калта ва уртача узунликдаги қаламигул жингалакли қузилар олинган. Шу билан бирга жингалаги нисбатан узун булган қовурғасимон барра типидagi совлиқлардан энг узун қаламигул жингалакли қузилар, жингалаги жуда калта булган кавказ типидagi совлиқлардан эса энг калта қаламигул жингалакли қузилар олинган.

Шундай қилиб, бошқа барча шароит бир хил булгани ҳолда она организмнинг роли ҳаддан ташқари катта экан. Шунга қарамай, наслдор қучқорларни қаламигул жингалагининг узунлигига қараб саралаш самаралидир, чунки бунда қаламигул жингалакнинг максимал узунлиги наслда янада кучаяди ва мустаҳкамланиб қолади.

ЖИНГАЛАКЛАРНИНГ ЖОЙЛАШИШ ГУЛИНИ ҲИСОБГА ОЛГАН ҲОЛДА САРАЛАШ

Маълумки, жингалакларнинг жойлашиш гули умумий белги бўлиб, унинг калталиги ($r=0,6$) ва жингалаклар узунлиги ($r=0,832$) билан ижобий корреляцияланади. Жакет барра типидagi қузилар учун жингалаклар жойлашишининг параллел-концентрик (ПК) ва лирасимон гул ҳосил қилиши

Расмига жингалак жуфтлаштириш тип (ота × она)	Ҳисобга олинган қузилар	Жингалакларнинг жойлашиш гули буйича (%)		
		Шу жумладан ПП	ПК	бошқалар
Жакет				
ПК × ПК	402	—	78,1	21,9
ПК × ПП	108	25,0	60,2	14,8
Кавказ				
ПК × ПК	132	6,1	51,5	42,4
ПК × ПП	154	40,9	41,6	17,5
Қовурғасимон				
ПП × ППИ	404	70,1	21,0	8,9
ПП × ПК	101	58,4	40,0	1,6
Ясси				
ПП × ПП	210	63,8	30,0	6,2
ПП × ПК	58	54,1	42,4	3,5

ЖУННИНГ ИПАКСИМОНЛИГИ ВА ЯЛТИРОҚЛИГИГА ҚАРАБ САРАЛАШ

Маълумки, жуннинг ипаксимонлиги ва ялтироқлиги узаро мустақкам корреляцияланади ($r=0,756$) ва аслида мазкур хоссаларнинг наслдан-наслга утиш натижалари бир биридан фарқ қилмайди.

Ниҳоятда ипаксимон ва ялтироқ жунли наслдор қучқорларни II класс жакет барра типдаги, ўртача ишлаб чиқариш ёшида бўлган, сур ранги буйича гомозиготали совлиқлар билан жуфтлаштириб ўтказилган тажрибада қуйидаги натижалар олинган (35-жадвал).

35-жадвал. Жуннинг ипаксимонлиги ва ялтироқлиги

Қучқорларнинг қулоқ номери	Ҳисобга олинган қузилар	Ипаксимонлиги (%)				Ялтироқлиги (%)			
		кучли	ипаксимон	кучсиз ақил	қуруқ	кучли	норма	кама	ялтироқ объект
2626 — 2626	176	72	26	2	—	71	24	5	—
I — II	167	84	8	5	3	82	10	4	4
«Контроль» 4132 — 4133	185	54	28	12	6	50	33	10	7

Жадвал маълумотлари шуни курсатадики, қорақул қуйлар жунининг қузилик чоғидаги ипаксимонлиги ва ялтироқлигини ҳисобга олган ҳолда саралаш жунни ялтироқ булган қузилар кўп олинишига сабаб бўлади, жуннинг кўринишини яхшилайти. «Тажриба» группасидаги қучқорлар наслдор орасида ута ипаксимон ва ялтироқ қузилар сони «контроль» группасига нисбатан 16% ва 21—32% кўп булган.

Қучқорларни жунининг ипаксимонлиги ва ялтироқлигини ҳисобга олган ҳолда танлаш ва саралаш янги наслдаги қузиларнинг кўринишинигина эмас балки қорақул терининг товарлик сифатларини ҳам яхшилайти.

Ўртача кук тусли, кумушсимон нақшли, жакет барра типдаги қузи.

Ўртача кук тусли, кумушсимон нақшли, биринчи жакет.

«Муборак» ДНЗда жун қоплами ипаксимонлиги ва ялтироқлиги буйича юқори сифатга эга булган қўйларни саралаб жуфтлаштириш натижасида худди шундай хоссаларга эга булган насл олинмоқда (36-жадвал).

36-жадвал. Жун ипаксимонлигининг наслдан-наслга ўтиши

(И. Н. Дьячков маълумоти)

Жун қоплами (ота х она)	Ҳисобга олинган қузилар	Шу жумладан, ипаксимонлиги буйича (%)			
		ўта ипаксимон	ипаксимон	камроқ ипаксимон	
КП × И	КП	120	69,4	25,0	5,6
	183	35,0	54,3	10,7	
П × Х	КамП	71	28,0	40,1	31,9
	КП	116	42,6	50,4	7,0
	304	20,4	71,9	7,7	
	КамП	272	16,3	41,2	42,5
КамП × П	КП	80	40,0	20,0	40,0
	147	11,6	51,0	37,4	
	КамП	133	12,6	40,1	47,3

Ҳар хил жунли қўйлар жуфтлаштирилганда жунлар ипаксимонлиги ва ялтироқлигининг ифодаланиш даражаси анча пасаяди. Жакет типидagi ва айниқса ясси барра типидagi қўйларда ўшбу белги наслдан-наслга кўпроқ ўтади. Жунининг хоссалари (ипаксимонлиги ва ялтироқлиги) бирмунча пастроқ булган кавказ типидagi ва айниқса қовурғасимон типдagi қўйларда мазкур белгилар наслдан-наслга анча кам ўтади. Баъзан жуннинг қуруқлиги ва дағаллиги ҳам наслга ўтади. Жуннинг ялтироқлиги наслдан-наслга ўтганда қуйидагича ҳодиса кузатилади (37-жадвал).

37-жадвал. Жун ялтироқлигининг наслдан-наслга ўтиши

(И. Н. Дьячков маълумоти)

Ота-она жунининг ялтироқлиги (ота × она)	Ҳисобга олинган қузилар	Шу жумладан, ялтироқлиги буйича (%)			
		жуذا ялтироқ	нормал ялтироқ	бир оз ялтироқ	
КЯ ×	КЯ	120	70,3	21,9	7,8
	НЯ	242	37,3	52,0	10,7
	КамЯ	93	20,0	50,5	29,5
НЯ ×	КЯ	138	39,0	50,8	10,2
	НЯ	304	25,2	62,4	12,4
	КамЯ	160	12,9	46,9	40,2
КамЯ ×	КЯ	84	19,1	56,6	24,3
	НЯ	221	12,3	57,0	30,7
	КамЯ	133	15,6	44,2	40,2

Шундай қилиб, қўйлар жун қопламининг ипаксимонлиги ва ялтироқлиги буйича бир хилда саралаб жуфтлаштирилганда муайян белгилар наслдан-наслга яхши ўтади. Ҳар хиллаб жуфтлаштиришда жун қопламининг хоссалари анча юқори булган қўйлардан фойдаланилса, олинадиган наслнинг сифати яхшиланади.

ТЕРИ ЗАПАСИНИ ҲИСОБГА ОЛГАН ҲОЛДА САРАЛАШ

Маълумки, қузилар тери юзасининг катталиги уларнинг вазнига, терисининг қалинлиги ва пишиқлигига, жунининг узунлиги ва йўғонлигига, шунингдек, қоракул териларнинг сифатига бевосита боғлиқдир. Тери запасининг кам булиши мездранинг қалинлашувига, жунлар бир оз дағаллашувига, баъзан эса узунлашувига сабаб бўлади, натижада жингалаклар тула қимматли ва қоракул тери сифатли булиб чиқади. Қузида куп миқдорда бурмалар ҳосил булишига олиб келадиган даражада катта тери запаси булиши эса, аксинча, териси юпқа, жуни нисбатан ингичка ва йўғон, бир оз калтароқ булиши билан боғлиқдир, бундай жун жингалаклар тула буралган, қоракул тери сифатли булиб чиқишини таъминлайди.

Тери запаси нормал ва терисининг ўзи юпқа, пишиқ, гавдасини яхши қоплаб турадиган, қул билан тортиб кўрганда осонгина ғижимланадиган қузилардан сифатли қоракул олинади. Яна шу нарса ҳам маълумки, кейинги йигирма йил мобайнида баъзан инструкция талабларига амал қилмай, қўйларни боқиш ва асраш шароитини ҳисобга олмаган ҳолда, СЖК препаратини кенг қулланиш натижасида юзаси кичик (майда улчамли) терилар сони анча кўпайди, чунончи, 1950 йилдаги 2,7% дан 1978 йилда 8,9% га етди ва ундан ҳам ортиб кетди.

СЖК препарати қулланишни чеклаш тадбирлари билан бир қаторда, тери юзасини катталаштиришга қаратилган селекцион саралаш усуллари изланмоқда. Чунончи, «Қорақум» наслчилик совхозида Юдин олиб борган тажрибаларда тери сифати ва запасига алоҳида эътибор берилди. Бошқа барча асосий фазилатларидан ташқари, териси юпқа ва пишиқ, жуни қалин ва бир оз калта, боши, қорни ва оёқлари сержингалак булган, қоракул терининг бутун товар юзаси бир хил қаламигул жингалаклар билан қопланган қўчқорчалар хўжаликнинг ўзи учун танлаб олинди. Катта ёшдаги наслдор қўчқорлар орасидан эса териси эркин, серҳаракат ва эластик, бутун гавдаси бўйлаб бир хил рангга эга булган ва ипаксимон жунли, айниқса қорин соҳасида жингалаклари куп булган қўчқорлар танлаб олинди. Ана шундай танлаш ва саралаш натижасида «Қорақум» наслчилик совхозида олинган қоракул терилар йирик юзали бўлиб чиқди, улар мазкур соз тупроқли чул зонасининг чала чул яйловларида жойлашган барча хўжаликларнинг барра маҳсулотларидан 210—270 см² устунликка эга булди.

1956—1960 йилларда ушбу тажриба Ўзбекистон чорвачилик илмий текшириш институтининг Оёқагитма тажриба станциясида такрорланди. Натижа бир хил бўлиб чиқди. Наслдор қўчқорларни сифати ва тери запасини ҳисобга олган ҳолда танлаш ва уларни СЖК билан эмлаш учун танлаб олинган совлиқлар билан жуфтлаштириш фойдали булиб чиқди «Октябрь 40 йиллиги» совхозида ана шундай танлаш ва саралаш натижасида олинган териларнинг юзаси яйлов-ем-хашак шароити қўлай келган йилларда контролдагидан 650 см², шароит ноқўлай келган йилларда эса 152 см² фарқ киладиган бўлиб чиқди.

КЎК ҚОРАКУЛ ҚЎЙЛАРНИ САРА- ЛАШ

Маълумки, кук қоракул қўйлар ранги буйича бир хилда саралаб жуфтлаштирилганда олинадиган наслнинг 3/4 қисми кук ва 1/4 қисми қора булиб чиқади. Шу билан бирга кук қузиларнинг 1/3 қисми альбиноид белгиларига эга булиб туғилади ва улар сут эмиш даврининг охирига бориб, яъни қоракулнинг сифати айниган пайтда абдоминка — қориннинг тулиб кетиши (буқиш) касаллигидан нобуд бўлади.

«Кук х кук» тарзида гомоген жуфтлаштириш йули билан олинган кам пигментли кук қузиларнинг атиги 40% нобуд бўлади, ваҳоланки, яхши пигментлашган, туқ кук жилоли, туқ рангдаги, орасида яшашга ноқобил-

лари йуқдек булиб куринган қузиларнинг 10% га яқин қисми букишдан нобуд булади. Қузиларнинг бу қадар куп нобуд булиши ҳар хил рангли қўйларни саралаш усулини қўллашга мажбур этди. Бунинг учун кук қучқорлар қора совлиқларга ёки қора қучқорлар кук совлиқларга бириктирилди. Бунда олинган қузиларнинг тенг ярми кук, иккинчи ярми қора рангли булиб чиқди. Кук қузилар гетерозиготали булиб, альбиноидлик белгиларига эга эмас эди. Бундай қузилар орасида нобуд булиш кузатилмади (леталь ген гетерозиготали ҳолатга утади).

Гагарин номли наслчилик совхозида қўйлар бир хил ва ҳар хил саралаб жуфтлаштирилганда қўйидаги натижалар олинди (38-жадвал).

38-жадвал. Кук қузиларнинг жилоси буйича тақсимланиши
(Н.С. Гигинейшвили маълумоти)

Ранги		Қузиларнинг жилоси (%)					Жами қузилар
кучқорлар	совлиқлар	оч кук	уртача кук	тук кук	қора кук	нотекис	
Кук × кук		17,6	56,8	25,6	2,1	3,6	336
Қора × кук		6,7	59,5	33,8	7,2	16,3	227
Кук × қора		10,5	49,0	40,5	14,5	27,6	123

Жадвалдан маълум булишича, бир хил рангли қўйлар жуфтлаштирилганда энг яхши натижа олинар экан. Бунда номатлуб қора-кук қузилар сони кескин камайиши ҳисобига оч тусли қузилар сони купайган. Ҳар хиллаб, яъни кук қучқорлар қора совлиқлар билан ёки қора қучқорлар кук совлиқлар билан чатиштирилганда эса, аксинча, оч тусли қузилар сони камайиши ҳисобига қора-кук қузилар сони анча купайган.

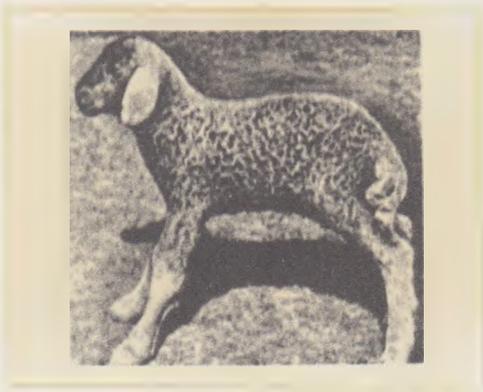
Кук қучқорлар кук совлиқлар билан гомоген жуфтлаштирилганда олинган кук қузилар ва қоракул терининг ранги, жилоси ҳамда нақши бутун товар буйлаб бир текис жойлашган булиб чиқди. Бунда нотекис жилоли қузилар сони биринчи типда ҳар хил саралаб жуфтлаштирилгандагидан 4,5 барабар ва иккинчи типда жуфтлаштирилгандагидан 7,5 барабар кам бўлди. Ҳар хил рангли қўйлар жуфтлаштирилганда терисининг товар юзаси нотекис жилоли қузилар олинishi бир хил рангли кук қўйлар жуфтлаштирилгандагига нисбатан куп учрайдиган ҳодисадир.

Қора қучқорлардан қочирилган кук совлиқларнинг насли орасида оч кук тусдаги қузиларнинг камайиши ҳисобига уртача кук тусли қузилар бирмунча купроқ булиб чиқди.

Қўйларни қайси усулда саралаб жуфтлаштириш мақсадга мувофиқлигини аниқлаш учун жаҳон мўйна бозорида ва мўйначилик саноатида чексиз талабга эга булган энг қимматли тусдаги қузилар сонини куриб чиқиш ўринлидир.

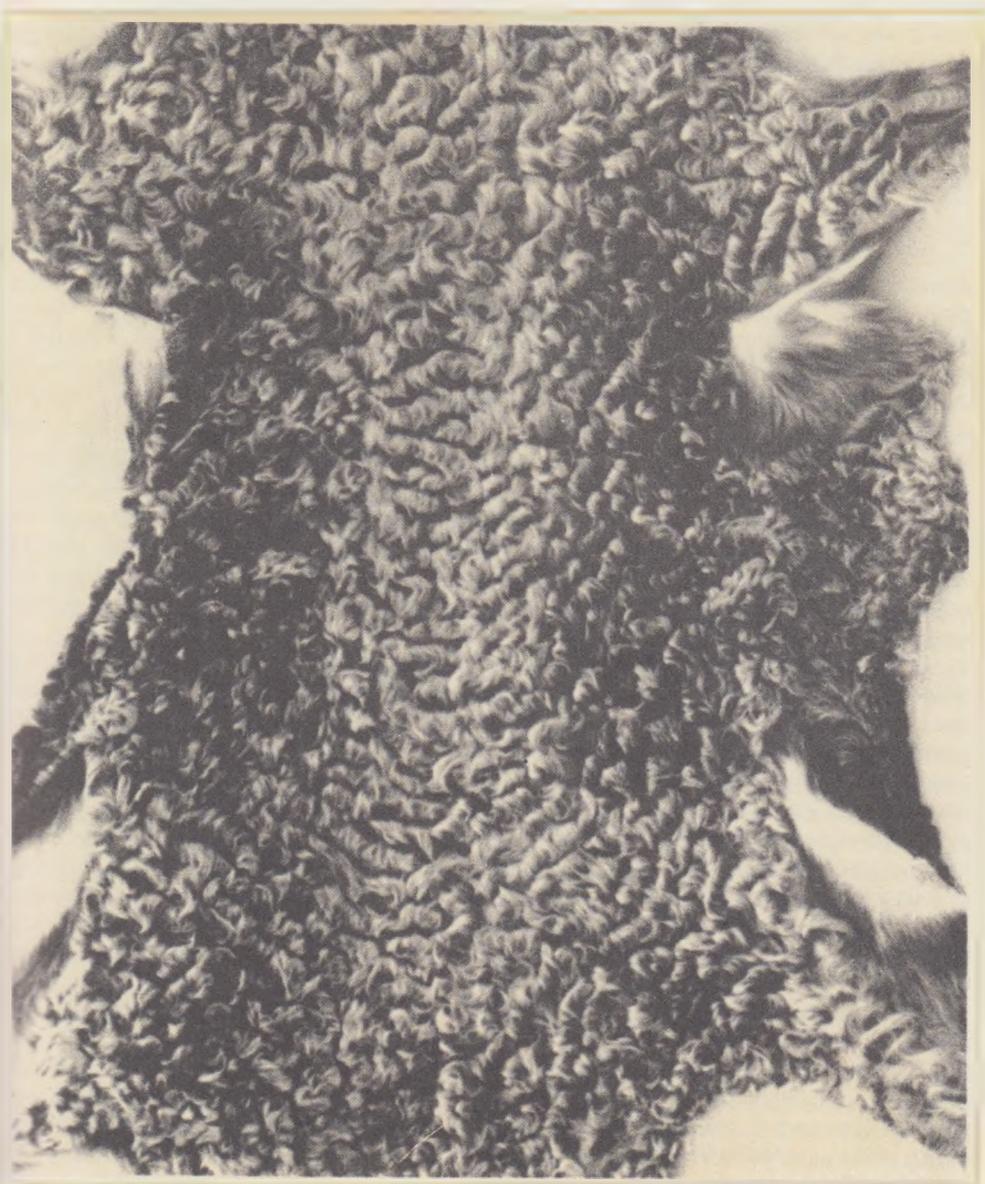
Қора ва оқ жунлар нисбати (узунлиги, майинлиги буйича) ҳар хил булганда вужудга келадиган нақш кук қоракулнинг юқори сифатли эканлигини ифодаловчи энг қимматли хоссасидир.

Қоракул қўйларни нақшига қараб, айниқса ҳаво ранг нақш буйича саралаш самарали эканлиги тажрибалардан маълум. Бунда кук қўйлар генотипида мазкур нақш аста-секин тўпланиб ва мустаҳкамланиб боради. Кейинчалик поданинг мазкур қимматли белги буйича барқарорлиги ва бир бутунлиги юзага келиши мумкин. Кузатишларга қараганда, марварид ранг нақшли қўйлар группасини вужудга келтириш анча қийин булган, чунки бу нақшнинг наслдан-наслга утиш кучи юқори эмас эди. Марварид ранг нақшли қузилар сони совлиқларни боқиш даврида вужудга келган яйлов-ем-хашак шароитига боғлиқ эканлиги қайд қилинган. Яйлов-ем-хашак шароити уртача булганда олинган марварид ранг нақшли қузилар сони

Уртача кук тусли, марваридсимон нақшли,
биринчи жакет қузи.

Уртача кук тусли, марваридсимон нақшли,
жакет биринчи.

нисбатан кам, сермахсул йиллари эса куп булган. Садаф ранг нақшли қузилар сони буйича ҳам тахминан шундай ҳолат қайд қилинган.

Гигинейшвили кумуш ранг нақшнинг наслдан-наслга ўтиш кучи ҳам юқори эмаслигини аниқлаган. Кумуш ранг нақшли кук қўйлар гомоген жуфтлаштирилганда олинган жами қўзиларнинг 48,2%га яқини шундай нақшли бўлиб чиққан. У ёки бу хил нақшли қузилар сони қанча бўлиши муайян йўналишда бир хилда саралаб жуфтлаштиришнинг қанча вақт таъсир этишига, ҳомиланинг келиб чиқишига ва она қорнида ривожланиш шароитига боғлиқ булади.

Ҳаво ранг нақшли қузилар куплаб ҳосил бўлишининг боиси шу йўналишда узоқ муддат давомида ва интенсив селекция олиб борилганлигида булса керак. Бундан ташқари, ушбу нақш (агар сут рангдан қора-кук рангача булган жило ва нақшлар ҳисобга олинса), умумий қаторнинг ўртасида жойлашгандир. Шунинг ҳам айтиш керакки, чекка (қатор чеккасида жойлашган) нақшларга эга булган қўйларни гомоген жуфтлаштириш «ўртага қайтиш» қонуни таъсири остида муқаррар суратда ҳаво ранг нақшга олиб келади. Шунинг учун нақшига қараб бундай жуфтлаштириш мазкур белгининг ирсий негизларда такомиллашишига олиб келади. Гетероген жуфтлаштириш эса кук қоракул қўйларда қимматли нақшлар ҳосил бўлиш самарадорлигини пасайтириб юборади.

СУР ҚОРАКУЛ ҚЎЙЛАРНИ САРАЛАШ

Жило ва нақшлар буйича гомоген ва гетероген жуфтлаштиришнинг натижалари ҳақида гапиришдан олдин шунини эслатиб ўтиш керакки, бутун қоракул қўйлар зотининг ўзи каби сур қўйлар ҳам жуда қадим замонларда пайдо булган. В. М. Юдин, В. И. Стояновская, М. Ж. Зокиров ва бошқаларнинг фикрича, XVII—XIX асрларда сур қоракул терилар қимматбаҳо тортиқ сифатида топшириб келинган. Бухоро областининг ҳозирги Свердлов райони территориясида сур қўйларнинг алоҳида отарлари боқилган. 40-йилларда ҳам бу ердан барча районларга сур қўйлар олиб кетилар эди. Ҳозирги вақтда мазкур районларда бухоро сурига мансуб қоракул қўйларнинг бир қанча завод типлари: қорақум, қизилқум, нурота, толимаржон ва бошқа типлари вужудга келтирилган. Шундай қилиб, Свердлов районидаги наслчилик фермаларида урчитилиётган бухоро сурига мансуб қўйлар бошқа районлардаги ўз қариндошларидан кура анча илгари келиб чиққан.

Қуйида энг катта аҳамиятга эга булган айрим ҳужаликлардаги сур қўйлар белгиларининг наслдан-наслга ўтиши устида тўхталиб ўтамиз. «Қорақум» наслчилиги совхозида сур қоракул қўйлар подаси биринчи бўлиб вужудга келтирилди ва шундай подани ташкил қилиш методи таклиф этилди. Бу совхозда биринчи бўғинда олинган қузилар 2,7% ни ташкил қилди. Улар келиб чиқиши сур булган гетероген қора совлиқлар (F_1, F_2, F_3) билан урчитилиб, 34,6% сур қўзи олинди, келиб чиқиши сур булган гетероген сур совлиқлардан (F_1, F_2 ва F_3) 68,5% сур қўзи олинди. Орадан 15 йил ўтган, шу ҳужаликнинг келиб чиқиши гомозигота булган қўйларидан 97,8% сур қўзи олинди. Бинобарин, вужудга келтирилган сур қўйлар генотипида мазкур ранг аста-секин тупланиб ва мустаҳкамланиб борди. Ҳозирги вақтда бутун пода мазкур ранг буйича барқарор ва бир бутун ҳолатга келган. Ушбу поданинг эволюцияси қуйидагича содир булган (39-жаввал).

Котов таъкидлашича, наслдан-наслга ўтган сайин сур қўйлар қони купая боришига қарамай, олинадиган сур қузилар сони купаймай, 27—35% суррофида сақланиб қолган. Аммо сур рангнинг ифодаланиш даражаси ҳақда авлод сайин кучайиб борган, жун толаларининг асосидаги қорамтир ранг билан уч қисмининг оқиш ранги ўртасидаги кескинлик яхшиланган.

39-жа д а л . Гетероген чатиштиришда олинган сур қузилар сони
(В. М. Юдин, М. И. Котов ва бошқалар маълумоти)

Совлиқларнинг ранги ва келиб чиқиши	Ҳисобга олинган қузилар	Шу жумладан, ранглар буйича (%)		
		қора	сур	рангдор
1. Қора, қора ранг буйича гомозиготали	16,31	90,8	2,8	0,4
2. Қора, сур буйича гетерозиготали (F ₁ , F ₂ ва F ₃)	723	65,0	34,6	0,4
3. Сур, қора ранг буйича гетерозиготали (F ₂ , F ₃ ва F ₄)	70	31,5	63,5	—
4. Сур, сур буйича гомозиготали	526	1,5	97,8	1,7

Юдин қучқорларни қора совлиқлар билан ранги буйича ҳар хиллаб жуфтлаштириш усули ёрдамида сур қўйлар подасини вужудга келтириш мумкинлигини исботлади. Бунда олинган қузиларнинг териси жингалагининг шакли ва типлари яхши ифодаланганлиги, жуни ипаксимон ва ялтироқлиги, асосий купчилиги юпқа мездрали эканлиги билан характерланади. Қора қоракул қўйларни сур қўйларга айлантириш йули билан сур қоракул қўйлар урчитиладиган зонани кенгайтиришда бу усул фоят муҳим роль уйнади. Ҳозирги вақтда ана шу усулдан фойдаланиб, сур қоракул қўйларнинг жуда кўп завод типлари, наслчилик заводлари ва товар етиштирувчи хужаликлар вужудга келтирилган. Сур қоракул терилар экспортда, халқаро мўйна аукционларида анъанавий қоракул териларга нисбатан 12—22% юқори нархда сотилади.

Бир хил ва ҳар хил саралаб жуфтлаштирганда қизилқум завод типига мансуб булган ҳар хил нақшли сур ранг наслдан-наслга утишини урганиш мақсадида Оёқагитма тажриба станциясида қуйидагича тажриба утказилди: I классга мансуб булган, уртача йирик жингалакли ва уртача ишлаб чиқариш ёшидаги, кумуш ранг сур (КС) ва тилла ранг сур (ТС) нақшли совлиқлар кумуш ранг сур (КС), тилла ранг сур (ТС) ва қорақалпоқ сур (ҚҚС) қучқорлар билан жуфтлаштирилди. Олинган маълумотлар шуни курсатдики, кумуш ранг сур қучқорлар кумуш ранг совлиқлар билан, тилла ранг қучқорлар х тилла ранг совлиқлар билан бир хилда саралаб (гомоген) жуфтлаштиришда олинадиган наслнинг 3/4 қисми кумуш ранг сур ва тилла ранг сур булиб чиқишига олиб келди; қузиларнинг 1/4 қисмига эса ота-онанинг ранги ўтган булиб, улар тамомила янги: олмос, бронза-тилла ранг ва бошқа тил нақшларга эга булиб чиқди; бу эса ота-она ҳайвонлар гетерозигота эканлигидан ва отар бўхоро суридаги мазкур нақшлар буйича ҳали тула барқарор ҳолатга келмаганлигидан далолат беради.

Шунга эътибор бериш керакки, қучқорлар билан совлиқларни нақшлари буйича гомоген жуфтлаштириш натижасида олинган сур қузиларда жуннинг асосидаги қора рангдан уч қисмидаги оқиш рангга утиш контрастлиги кучли эканлиги қайд қилинади. Бундай қузилар сур нақшнинг ёрқин ифодаланганлиги, сурга хос белгилар терининг бутун товар юзасига бир текис таралганлиги билан ажралиб туради. Жуннинг оқиш рангдаги учига қараб қоракул териларнинг кумуш ёки тилла ранг сурга мансублигини дарҳол аниқлаш мумкин. Гомоген жуфтлаштириш сур нақшларини такомиллаштириш учун зарурдир.

КС х КС тарзида гомоген жуфтлаштириш йули билан олинган кумуш ранг сур қузилар орасида баъзан олмос деб аталувчи ноёб нақшлар ҳам учраб туради. Бундай териларда жуннинг асоси тимқора бўлиб, уч қисми кескин равишда олмоссимон ялтироқ рангга ўтади. ТС х ТС тарзида жуфтлаштирилганда эса олинган янги бўғин орасида тилла ранг-бронза сур нақшли қузилар ҳам пайдо бўлди. Улар жунининг асоси тимқора тусда бўлиб, учроғига борганда бирданига очиқ тилла ранг-бронза тусга ўтади.

Сур қучқор ва совлиқлар нақшлар буйича гетероген жуфтлаштирилганда (нақш буйича гетероген жуфтлаштириш — КС х ТС ва ТС х КС), олинган наслнинг 1/3 қисми отасининг нақшига, 1/3 қисмидан камроғи эса онасининг нақшига эга бўлди. Шу билан бир қаторда анчагина миқдорда мутлақо янги хил (гомоген жуфтлаштиришда учрамайдиган) нақшларга эга бўлган қузилар ҳам пайдо бўлди. Чунончи, кумуш сур ёки тилла ранг сур тоифасига киритилган қузилар жуни учининг ранги аниқ ифодаланмаган эди. Баъзан хатто уларнинг қайси хил сурга мансублигини аниқлаш ҳам қийин бўларди. Юқорида айтилганлардан шундай хулоса келиб чиқадики, сур қўйларни нақши буйича гетероген жуфтлаштириш нақшларнинг янада ажралишига олиб келар экан. Бундай жуфтлаштириш янги хил нақшлар ҳосил қилиш учун зарурдир.

Қорақалпоқ сурига мансуб бўлган «шамчиروқгул» қучқорларни кумуш ранг сур ва тилла ранг сур совлиқлар билан жуфтлаштириш сур қўйларнинг бу икки типи ўзаро мос эмаслигини курсатди. Бунда олинган қузилар тимқора рангда ва йирик ривожланган бўлиб туғилди, кейинчалик жуда тез ўсди ва ривожланди. Бу ҳолат уларнинг табиати ва келиб чиқиши тамомила ҳар хил эканлигидан далолат беради.

Шундай қилиб, сур қўйларни нақшлари буйича гомоген жуфтлаштириш нақш типининг такомилланишига, жун учининг ранги, яъни асосидаги қора рангнинг учроғига бориб бирданига очиқ рангга ўтиш даражаси кучайишига, терининг бутун товар юзасида сур рангнинг бир текис бўлиши ва ҳоказоларга олиб келади. Гетероген жуфтлаштириш эса янги хил нақшлар пайдо бўлишига (янги наслнинг 2/3 қисмидан купроғида) олиб келади, шунинг учун бу усулдан янги хил нақшлар ҳосил қилишда муваффақиятли фойдаланиш мумкин.

СУРХОНДАРЁ СУР ҚЎЙЛАРИНИ САРАЛАШ

Маълумки, селекциянинг натижаси ирсий жиҳатдан мустаҳкамликка ҳамда генотипик ўзгарувчанликка боғлиқ. Генотипик ўзгарувчанлик нақадар кучли бўлса, танлаш ва саралаш учун материал шу қадар кўп бўлади ҳайвонларнинг янада юқори маҳсулдорликка эга бўлган янги формаларини вужудга келтириш имкониятлари ҳам кенг бўлади. Илк бор Дарвин томонидан илгари сурилган бу ғоя ватанимиздаги зоотехника фанининг атоқли арбоблари асарларида кенг қабул қилинди ва ривожлантирилди.

Генетика фанида жўпгина янгиликлар яратилди. Эндиликда ирсий ўзгарувчанликнинг манбаи мутация эканлигини аниқ тасаввур қиламиз. Қўйларда мутация ҳодисалари жуда тез юзага келиб турса керак. Бироқ бу ҳодисаларнинг рецессивлиги ва фенотипларнинг хилма-хиллиги сабаб юзага келадиган майда спонтан мутациялар кўпинча пайқалмайди.

Ҳайвонларнинг ҳар қандай популяцияси танлаш ва саралаш манбаи бўлган ирсий хилма-хилликнинг жуда катта запасига эга. Ўз навбатида муайян мақсадга қаратилган, системали танлаш ва саралашнинг ўзи ҳам янги формалар ҳосил қилувчи манбадир.

Дарвин биринчи марта давомли ўзгарувчанлик туғрисидаги фикр-илгари сурган эди. Танлаш таъсири остида белгилар шу танлаш йуналишида ўзгара боради. П. Н. Кулешов давомли ўзгарувчанлик туғрисида

Дарвин фикрини ривожлантириб, «яхши х яхши» тарзида гомоген жуфтлаштириш поданинг танланган йуналишда яхшиланишига олиб келишини исботлади.

Юдин, кейинчалик Гигинейшвили селекция қилаётган барра хоссалари ва белгилари буйича танлаш ҳамда саралаш устида олиб борган тажрибаларида шундай хулосага келдиларки, «плюс х плюс» тарзида турли вариантларда саралаш, масалан, ярим доирасимон қаламигул жингалаклар узунлиги, уларнинг тери товар юзасида жойлашиш гули, жуннинг ипаксимонлиги ва ялтироқлиги, тери запаси ва сифати, ранги, жилоси ва нақши буйича саралаш, одатда, ана шу белгиларнинг узгарувчанлиги кучайишига сабаб бўлади. Янги авлодда ота-она ҳайвонларда кам ифодаланган ёки уларда бутунлай бўлмаган жингалакларга ёки жун белгиларига эга бўлган қузилар юзага келади.

Ҳозирги замон генетикаси нуқтаи назаридан қараганда, системали равишда «яхши х яхши» тарзида жуфтлаштириш адаптив таъсир этувчи, селекция қилинаётган керакли белгилардан биронтаси учун қулай бўлган генларнинг аста-секин тўплана боришига сабаб бўлади. Масалан, Гигинейшвили давомли узгарувчанлик назариясига асосланиб, рангдор сурхондарё сур қоракулининг янги типини яратди. Бу тип асосан жигар ранг терили қоракул қуйлар подасида вужудга келтирилди. Бунда селекция жараёнининг моҳияти пигментнинг жун толаси узунлиги бўйлаб бир текис тақсимланиши натижасида ҳосил бўладиган бир хил тусдаги жигар рангни нотекис тақсимланувчи: асосида қуоқ ва жун учида кам бўладиган сур рангга айлантиришдан иборат эди.

Жигар ранг ва қунғир рангга, айниқса оч тусларнинг ҳар хил кўринишига эга бўлган баъзи қуйлар диққат билан қараб чиқилса, жунининг учи билинар-билинмас оқиш рангга эканлигини пайқаш мумкин.

Узгарувчанликнинг кучайиши (Дарвин таълимотига кўра) танлаш йуналишида давом этади, шу сабабли муайян мақсадни кузлаб олиб борилган танлаш натижасида подада жунининг учи кўпроқ оқиш бўлган ва асоси кучли пигментлашган қузилар пайдо була бошлади.

Аксари гомоген жуфтлаштириш воситаси, қариндош линиялар, шунингдек, линиялар кросслари буйича урчитиш усулини қуллаш йули билан матлуб типдаги қузиларни танлаб олиш асосида сурхондарё типдаги жунининг пигментлашиш интенсивлигига қараб ажралиб турадиган чирвон ранг, бронза, платина, қаҳрабо, антрацит деб аталувчи ва бошқа нақшлари вужудга келтирилган.

Гомоген жуфтлаштиришда, асосан ота-она жуфтларининг нақши наслдан-наслга ўтади. Баъзан, айниқса платина (Пл.С) ва қаҳрабо (Қаҳ. С) нақшли қузиларда бошқа тусдаги нақшлар пайдо бўлади. Бу ҳодисани Гигинейшвили уларнинг бронза ва платина сур қуйларни кросслаштириш ҳамда чирвон-тилла ранг ва бошқа номатлуб нақшларнинг сиқиб чиқарилиши натижасида вужудга келган генотипи барқарор эмаслиги билан изоҳлайди.

Сурхондарё типдаги сур қоракул қуйларни нақши буйича узоқ муддат давомида гомоген жуфтлаштириш поданинг мустаҳкамлигини ва ҳар нақшнинг ирсийланиш коэффициентини ошириши керак. Нақшлар буйича гетероген жуфтлаштирилганда ота-она ҳайвонларга хос бўлмаган янги нақшлар пайдо бўлади. Илмий кузатишлардан маълум бўлишича, сурхондарё сурига, шунингдек, бухоро сурига мансуб қуйларни гетероген жуфтлаштириш ирсий негизларни маълум даражада бушаштиради, гомоген жуфтлаштиришдагига нисбатан ота-она жуфтларига ўхшаш қузиларнинг 10,4% камайтиради, жумладан, бронза нақшли қузилар 2%, платина нақшлар эса 8,3% камаяди.

Шундай қилиб, сур қоракул қуйларни гетероген жуфтлаштириш янги нақшлар пайдо бўлишига олиб келадими, уларни методик саралаш йули билан сақлаб қолиш ва ҳайвонлар ирсиятида мустаҳкамлаш мумкин.

ҚОРАҚАЛПОҚ ТИПИДАГИ СУР ҚО- РАКҮЛ ҚҰЙЛАРНИ САРАЛАШ

Қорақалпоқ типидagi сур қоракүл қуйлар энг қадимги группага мансубдир, улар рангининг наслдан-наслга утиши билан характерланади.

ҚҚАССР Түрткүл районидаги «Қирққиз» совхозида олиб борилган тажрибалардан маълум булишича, қоракүл сур қуйларини нақши буйича гомоген жуфтлаштириш ҳам ота-она ҳайвонларга хос нақшли сур қузилар куплаб ҳосил булишига олиб келар экан (40-жадвал).

40-жадвал. Қоракүл сур қуйларини нақши буйича гомоген жуфтлаштириш натижалари (Ю. Ж. Жуманиёзов маълумоти)

Жуфтлаштириш вариантлари (ота X она)	Жами матлүб нақшлар	Шу жумладан, нақшлар буйича (%)			
		шамчироқгул	урикгули	пулати (сур)	қамар
Шамчироқгул X шамчироқгул	181	70,7	2,4	26,9	—
Урикгули X урикгули	225	10,7	69,7	5,3	21,3
Пулати сур X пулати сур	144	21,5	5,5	73,0	—
Қамар X қамар	646	3,8	21,3	3,8	71,1

Жадвал маълумотларидан куриниб турибдики, қоракүл сурига мансуб қоракүл қуйларни нақши буйича гомоген жуфтлаштириш типик белгиларнинг ортишига олиб келади, нақшлари яхшиланадиган бўлади, жунининг оқиш учи ранги тозалигини, уларнинг қорамтир асосидан оқиш тусдаги учига утиш контрастлигини кучайтиради. Гомоген жуфтлаштиришда кутилганидан бошқача нақшлар пайдо бўлишини шу билан изохлаш мумкинки, яқин вақтларгача ҳар хил нақшли қуйлар, айрим истиснолардан ташқари, бир подада асралган. Шахсий хужаликларда қоракүл сурининг нақшини ажратишда қуйнинг чаккаси, боши ва думининг учидagi қоплағич жун асосий белги (нишон) хизматини утаган. Қоракүл териларнинг бутун товар юзасида сур рангининг бир текис эмаслиги кенг тарқалган ҳодиса бўлган. Бу эса совлиқларни қочиришда жунининг оқиш ранги учи унча узун бўлмаган қучқорлардан фойдаланиш натижасида келиб чиққан.

«Қирққиз» совхозида туғилган вақтида жингалакдаги жунларининг оқиш учининг узунлиги бутун жун узунлигининг 1/4 ва 1/5 қисмига тенг бўлган қучқорчалар насл олиш учун қолдирилади. Бундай қузилар катта бўлганда уларнинг наслида ола-чипор қузилар пайдо бўлмайди. Нақшлар уртасида кросс юзага келишига йул қуймаслик учун фермалар муайян нақшли қоракүл етиштиришга ихтисослаштирилган. Ҳар бир нақшга мансуб қуйлар муайян фермаларда урчитилади. Сурхондарё сурни каби, қоракүл сур қуйлари ҳам, гетероген чатиштирилганда, наслининг 1/5 қисми ота-онага хос бўлмаган нақшли бўлиб чиқади. Бу хил қуйлардан ҳам қоракүл сурининг янги хил нақшларини ҳосил қилишда муваффақиятли фойдаланиш мумкин.

Гулигаз қоракүл қуйларни саралаш. Яқин вақтларгача гулигаз қуйлар жуда камдан-кам учар эди. Ҳеч бир қоракүлчилик хужалигида бундай қуйлар подаси бўлмасди. Бунинг сабаби шунда бўлса керакки, гомоген жуфтлаштирилганда гулигаз қузиларнинг 1/3 қисми, худди кук қузилар сингари, альбиноид ҳодисаси туфайли нобуд бўлиб кетади. Гулигаз қузилар думбали дағал жунли қамар қуйларни ҳамда шу хил рангли қоракүл қуйларни кук қучқорлардан қочириш натижасида келиб чиқар эди.

Ҳозирги вақтда Гагарин номли давлат наслчилик заводларида ва «Кук-дала» совхозида гулигаз қоракўл қўйлар подаси вужудга келтирилган.

Табиатда соф гулигаз қўйлар учрамайди. Бундай ранг кук қўйларга қора рангнинг гетерозиготалилигини сингдириш ва олинган наслини қамбар қўйлар билан жуфтлаштириш йули билан вужудга келтирилади. Бундай жуфтлаштириш натижасида тенг миқдорда қора, гулигаз ва қамбар қўзилар олинади. Юқорида кўрсатиб ўтилган усулда олинган гулигаз қўйлар гомоген жуфтлаштирилганда гулигаз ва қамбар қўзилар миқдори 3:1 нисбатда бўлиб чиқиши мумкин.

Гагарин номли наслчилик заводида қамбар қўйларни жунининг уч қисми оқиш тусда булган бронза нақшли қўйлар билан алмаштириш мақсадида махсус тажриба ўтказилди (41-жадвал).

41-жадвал. Гулигаз қўйлардан олинган қўзиларнинг ранги ва нақши (Н. С. Гигинейшвили маълумоти)

Ҳисобга олинган қўзилар	Гулигаз (%)		Бронза сур	Кук	Қора	Қамбар	Оқ
	типик	шу жумладан, бриллиант					
131	55,6	42,7	22,0	8,5	6,8	4,6	1,6
214	66,4	52,3	15,4	10,3	3,3	4,2	0,5
232	61,2	54,0	10,8	13,2	3,9	7,8	3,1

Жадвалда келтирилган маълумотлардан гулигаз қўйлар отари юқори даражада барқарор эмаслиги кўриниб турибди. Гулигаз + кук ранг тарзида жуфтлаштириш натижаси (бутун олинган наслга нисбати) 3:1 ни ташкил этади, яъни кук қўйларни гомоген жуфтлаштиришдаги тенгдир. Сур рангнинг пайдо бўлиши саралашда бриллиант нақшли гулигаз қўзилар ҳосил қилиш учун бронза сур иштирок этганлиги билан изоҳланади.

Бриллиант нақшли гулигаз қўйлар гетероген жуфтлаштирилганда қўйдаги тафовутлар намоён бўлган (42-жадвал).

42-жадвал. Бриллиант нақшли гулигаз қўйларнинг бошқа рангдаги совлиқлар билан жуфтлаштириш (кросс) натижалари (Н. С. Гигинейшвили маълумоти)

Жуфтлаштириш вариантлари		Қўзилар ранги (%)					
ота	она	гулигаз	шу жумладан, бриллиант	сур	кук	қора	қамбар
Бриллиант нақшли гулигаз		1,9	—	2,2	42,7	50,7	2,5
	қора гулигаз совлиқлардан туғилган	16,3	16,3	6,8	40,0	33,5	3,4
		40,8	25,8	36,5	11,8	5,5	5,4

Бриллиант нақшли гулигаз қўйлар келиб чиқиши гомоген ва гетероген булган қора совлиқлар билан жуфтлаштирилганда олинган гулигаз

қузилар анчагина фарқ қилиши жадвалдан куриниб турибди. Соф зот қора совлиқлардан 2% га қадар гулигаз қузи олинган, гулигаз совлиқларнинг урғочи насли бўлган гетерозигота қора совлиқлардан эса 16,3%, яъни олдинги вариантларидан 8 баравар кўп гулигаз қузи олинган. Бронза нақшли сур совлиқлардан 40,8%, шу жумладан, 25,8% бриллиант нақшли гулигаз қузи олинган.

Ушбу маълумотлар янги хужаликларда гулигаз қўйларни кўпайтириш учун кераклидир. Гулигаз қўйларни соф ҳолда урчиштишда ҳам, худди кўк қўйларни урчиштишдаги каби, альбиноид (абдоминка) ҳодисаси, яъни қузиларнинг онасидан ажралгандан кейин (қоракул қимматини йўқотган пайтда) нобуд бўлиши учраб туради. Шу сабабли пигментлашмаган қузиларни ажратиб олиш ва яшашга ноқобилларини сўйиб юбориш учун янги туғилган пайтида уларнинг оғиз бушлиғида пигментация бор-йўқлигини текшириб куриш зарур.

ОҚ ҚОРАКУЛ ҚЎЙЛАРНИ САРАЛАШ

70-йилларда оқ қоракул қўйларнинг иккита завод типи: оқ гагарин типи ва самарқанд оқсусар типи чиқарилди.

Оқ гагарин типи платина нақшли сур қоракул қўйлар устидаги текшириш ишларини давом эттириш натижаси бўлди. Улар гомоген жуфтлаштирилганда жунининг пигментлашган қисми тобора узая борди. Бу эса жун толасининг бошидан охиригача батамом (дастлаб айрим жун толлари, кейинчалик эса бутун-бутун қисмлари) оқариб кетишига сабаб бўлди. Бунда инерция кучи шу қадар кучли эдики, уни бошқа хил нақшли сур ранг билан гетероген жуфтлаштириш усули ёрдамида тўхтатиб қўйиш йўлидаги уринишлар натижа бермади.

Гигинейшвили жунни батамом пигментсизлантириш ва платина нақшли қоракулни батамом оқ рангга айлантириш, яъни селекцион брак ҳосил қилиш устида олиб борган тажрибасида ҳам платина сурнинг нотекислиги ва ола-чипорлиги сақланиб қола берди. Шу мақсадда платина сур ва брак совлиқлар худди шундай қўчқорлар билан саралаб жуфтлаштирилди. Бунинг натижасида дастлаб тамомила оппоқ, аммо яғринида сур жунлардан иборат камбар ҳошияли қузилар олинди.

70-йилларда оқ гагарин типидagi қоракул қўйлар гомоген жуфтлаштирилганда олинган қузиларнинг 75—79% оқ, 7—8% ола-чипор ва 12—14% сур бўлиб чиқди.

Қоракул қўйларнинг Самарқанд оқсусари деб аталган иккинчи завод типи қора қоракул қўйларни «Нурота» ва «Қарноб» Давлат наслчилиги заводларининг думбали қорабош қўйлари билан кўп марталаб такрорий чатиштириш натижасида вужудга келтирилган. Боши ва оёқларида қора нишони бўлган қўйлар подаси барра хоссалари: жингалаги, уларнинг жойлашиш гули ва жун толасининг сифати жиҳатидан қоракул қўйларга яқин туради. Шу йул билан ҳосил қилинган оқ ранг фақат қора рангга нисбатан эмас, балки бошқа рангларга нисбатан ҳам доминант бўлиб чиқди.

Бу хил қўйларга бошқа рангдаги қўйларга нисбатан думбали қўй зоти дан: жун толасининг узунлиги ва дағаллиги, шишасимон ялтироқлиги, йириклиги (энига қараб) ва жингалагининг бушлиги каби белгилар мерос бўлиб утган.

Оқ қўйлар билан қора қўйлар гетероген (оқ х қора) жуфтлаштирилганда олинадиган биринчи буғин (F_1) да 50% оқ ва 50% қора қузилар бўлган. Гомоген (оқ х оқ) жуфтлаштирилганда эса олинган наслнинг 75% оқ ва 25% қора қузилар бўлиб чиққан, аммо альбиноид ҳодисаси учрамаган.

Микдорий белгилар, шу билан бирга битта эмас, балки бир нечта белги асосида селекция олиб борилганда аҳвол тамомила бошқача бўлади.

Бунда селекциянинг самараси бир қатор факторларга боғлиқ бўлади. Унинг натижаси аввало белгиларнинг наслдан-наслга ўтишига (ирсийланишига), яъни фенотипик ўзгарувчанликнинг инсон фаолиятига тааллуқли улуши билан боғлиқдир. Бунда наслдан-наслга ирсийланиш коэффициенти нечоғлиқ катта бўлса, селекция шунча самарали бўлади. Шу билан бирга танлаш методлари, селекцияланаётган белгилар миқдори, улар ўртасидаги боғланишларнинг йўналиши ҳам катта аҳамиятга эга.

Маълумки, қорақулнинг барра хоссалари ва сифати у қўзининг устидалигидаёқ бонитировкачилар томонидан, қорақул терининг ўзи эса товаршунослар томонидан баҳоланади, ушбу кўрсаткичлар жун қопламининг қўпгина хосса ва белгиларидан ташкил топади, мазкур хосса ва белгиларнинг ҳар бири эса полиген хусусиятга эга. Қўзи туғилган вақтда устидаги қорақул терининг сифатини ташкил этувчи хосса ва белгиларнинг ўзгарувчанлиги катта эканлиги қорақул қўйининг хусусиятидир. Ана шуларнинг ҳаммаси ҳар бир хосса ва белги бўйича янада аниқроқ селекция методикасини ишлаб чиқаришни мураккаблаштириб юборади.

Аммо битта белгисига қараб танлаш, ана шу танланаётган белгининг ўзини яхшилаш маъносида, самарали ҳисобланади. Битта белги бўйича танлаш фақат қандайдир биттагина белгини яхшилайти, бошқа белгилар эса ўзгармай қолади (агар ушбу белгилар мустақил бўлса) ёки улар айниб кетади (агар белгилар салбий корреляцияланадиган бўлса).

Қорақул қўйлар устида олиб бориладиган наслчилик ишида купинча барра хоссалари ва белгиларининг ҳайвонлар наслдорлик қимматини ташкил этувчи йиғма кўрсаткичи қўлланилади. Бундай кўрсаткич шундан иборатки, ҳар бир белги учун минимал талаблар қўйилади ва уларнинг ҳар бири бўйича баравар танлаш олиб борилиб, яхши ҳайвонлар I классга, энг қимматлилари эса элитага киритилади. Бирор бир белги бўйича қўйилган минимал талабларга жавоб бермайдиган ҳайвонлар, бошқа белгилари қанчалик ривожланганидан қатъи назар брак қилинади. Бунда селекцияланаётган белгининг миқдорини ҳамда унинг бошқа хосса ва белгилар билан корреляцияланиш даражасини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳайвон наслдорлик қимматининг йиғма белгиси бўйича танлаш усули ҳали ишлаб чиқилиши керак. Бу белги эса ҳам иқтисодий, ҳам генетик белгиларни, чунончи: айрим хосса ва белгиларнинг ирсийланишини, уларнинг нисбий, иқтисодий аҳамиятини, хоссалар ва белгилар ўртасидаги фенотипик ва генотипик корреляцияни ўз ичига олади.

Селекцион индекслар асосида белгилар йиғиндиси бўйича танлаш шу белгилардан бирортаси бўйича танлашга нисбатан самарали бўлиши турган гап, чунки унда бир белгининг ҳаддан ташқари ривожланганлиги тенглашиб кетади. Энг муҳими — бараварига танлаш олиб борилаётган белгилар миқдорини назарда тутиш керак. Ҳозирги вақтда наслдорлик жиҳатидан қимматли бўлган ҳайвонларнинг йиғма белгилари кўрсаткичи фанда ишлаб чиқарилмоқда, чунки селекцион индекслар ҳали аниқланганича йўқ.

Бинобарин, селекция қилинадиган белгилар миқдори оптимал бўлиши керак. Шу билан бирга белгилар ўртасидаги боғланиш характери муҳим аҳамиятга эга. Белгилар ўртасида ижобий корреляция мавжуд бўлган тақдирда уларнинг бирортаси бўйича танлаш бошқа белгилар (масалан, ялтироқлик ва ипаксимонлик ёки калта жунлик ва узун жингалаклик ёки узун жингалаклик ва терининг гулдорлиги ва ҳоказолар) бўйича танлашни ҳам осонлаштиради. Салбий корреляция мавжуд бўлганда эса, аксинча, бир белги бўйича танлаш бошқа белгилар (қўзи танасининг товар юзасини оширувчи тери запаси) бўйича танлашни қийинлаштиради. Бундай боғланиш қорақул қўйларнинг узоқ эволюцияси жараёнида вужудга келган ва ирсий кодда мужассамлашган (программалашган) биологик хусусиятлари билан боғлиқдир.

Бунда селекциянинг самараси бир қатор факторларга боғлиқ бўлади. Унинг натижаси аввало белгиларнинг наслдан-наслга утишига (ирсийланишига), яъни фенотипик ўзгарувчанликнинг инсон фаолиятига тааллуқли улуши билан боғлиқдир. Бунда наслдан-наслга ирсийланиш коэффициенти нечоғлиқ катта бўлса, селекция шунча самарали бўлади. Шу билан бирга танлаш методлари, селекцияланаётган белгилар миқдори, улар ўртасидаги боғланишларнинг йўналиши ҳам катта аҳамиятга эга.

Маълумки, қоракулнинг барра хоссалари ва сифати у қўзининг устидалигидаёқ бонитировкачилар томонидан, қоракул терининг ўзи эса товаршунослар томонидан баҳоланади, ушбу курсаткичлар жун қопламининг кўпгина хосса ва белгиларидан ташкил топади, мазкур хосса ва белгиларнинг ҳар бири эса полиген хусусиятга эга. Қўзи туғилган вақтда устидаги қоракул терининг сифатини ташкил этувчи хосса ва белгиларнинг ўзгарувчанлиги катта эканлиги қоракул қўйнинг хусусиятидир. Ана шуларнинг ҳаммаси ҳар бир хосса ва белги бўйича янада аниқроқ селекция методикасини ишлаб чиқаришни мураккаблаштириб юборади.

Аммо битта белгисига қараб танлаш, ана шу танланаётган белгининг ўзини яхшилаш маъносига, самарали ҳисобланади. Битта белги бўйича танлаш фақат қандайдир биттагина белгини яхшилади, бошқа белгилар эса ўзгармай қолади (агар ушбу белгилар мустақил бўлса) ёки улар айниб кетади (агар белгилар салбий корреляцияланадиган бўлса).

Қоракул қўйлар устида олиб бориладиган наслчилик ишида кўпинча барра хоссалари ва белгиларининг ҳайвонлар наслдорлик қимматини ташкил этувчи йиғма курсаткичи қўлланилади. Бундай курсаткич шундан иборатки, ҳар бир белги учун минимал талаблар қўйилади ва уларнинг ҳар бири бўйича баравар танлаш олиб борилиб, яхши ҳайвонлар I классга, энг қимматлилари эса элитага киритилади. Бирор бир белги бўйича қўйилган минимал талабларга жавоб бермайдиган ҳайвонлар, бошқа белгилари қанчалик ривожланганидан қатъи назар брак қилинади. Бунда селекцияланаётган белгининг миқдорини ҳамда унинг бошқа хосса ва белгилар билан корреляцияланиш даражасини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳайвон наслдорлик қимматининг йиғма белгиси бўйича танлаш усули ҳали ишлаб чиқилиши керак. Бу белги эса ҳам иқтисодий, ҳам генетик белгиларни, чунончи: айрим хосса ва белгиларнинг ирсийланишини, уларнинг нисбий, иқтисодий аҳамиятини, хоссалар ва белгилар ўртасидаги фенотипик ва генотипик корреляцияни ўз ичига олади.

Селекцион индекслар асосида белгилар йиғиндиси бўйича танлаш шу белгилардан бирортаси бўйича танлашга нисбатан самарали бўлиши турган гап, чунки унда бир белгининг ҳаддан ташқари ривожланганлиги тенглашиб кетади. Энг муҳими — бараварига танлаш олиб борилаётган белгилар миқдорини назарда тутиш керак. Ҳозирги вақтда наслдорлик жиҳатидан қимматли бўлган ҳайвонларнинг йиғма белгилари курсаткичи фанда ишлаб чиқарилмоқда, чунки селекцион индекслар ҳали аниқланганича йўқ.

Биобарин, селекция қилинадиган белгилар миқдори оптимал бўлиши керак. Шу билан бирга белгилар ўртасидаги боғланиш характери муҳим аҳамиятга эга. Белгилар ўртасида ижобий корреляция мавжуд бўлган тақдирда уларнинг бирортаси бўйича танлаш бошқа белгилар (масалан, ялтироқлик ва ипаксимонлик ёки калта жунлик ва узун жингалаклик ёки узун жингалаклик ва терининг гулдорлиги ва ҳоказолар) бўйича танлашни ҳам осонлаштиради. Салбий корреляция мавжуд бўлганда эса, аксинча, бир белги бўйича танлаш бошқа белгилар (қўзи танасининг товар юзасини оширувчи тери запаси) бўйича танлашни қийинлаштиради. Бундай боғланиш «оракул қўйларнинг узоқ эволюцияси жараёнида вужудга келган ва ирсий кодида мужассамлашган (программалашган) биологик хусусиятлари билан боғлиқдир.

Машхур кучқорларга ва совлиқларга хос булган барра хоссалари ва наслдорлик хусусиятларини ҳамда хужалик учун фойдали бошқа белгиларни индивидуал танлаш ва хиллаш, шунингдек, наслдор ҳайвонларни индивидуал ҳисобга олиш асосида мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш мақсадида наслчилик заводларида линиялар ва оилалар буйича урчитиш усули кулланилади, машхур элита кучқорларнинг инбред линияларини вужудга келтириш учун қариндош ҳайвонларни узаро жуфтлаштиришга йул қуйилади.

Линия узаро ухшаш юқори барра хоссаларига эга булган ҳамда асосий хоссалари конкрет боқиш ва асраш шароитида мустаҳкамлана ва такомиллаштирилаётган уруғбоши ҳайвонлар билан у ёки бу даражада қариндош булган ҳайвонлардир. Линиялар насли жиҳатидан текшириб кўрилган машхур элита кучқорни элита совлиқлар билан жуфтлаштириш натижасида вужудга келтирилади; бунда қариндош ҳайвонларни узаро жуфтлаштиришга йул қуйилади. Янги насл орасидан шу линия уруғбошисига хос юқори барра хоссаларига эга булган, яшашга энг қобилиятли ҳайвонлар танлаб олинади.

Е. А. Богданов фикрича, линиялар зотда мавжуд булган энг яхши хусусиятларнинг ҳаммасини ўзида мужассамлаштиради, шунинг учун у линияни микрозот деб атаган.

Юдин «Қорақум» совхозида олиб борилган тажрибалари асосида шундай хулосага келган: вужудга келтирилаётган линиялар устида олиб бориладиган иш линияларнинг уруғбошисига хос хусусиятларни янги наслда оддийгина такрорлаш билан чекланмайди, балки уруғбошининг энг қимматли барра хоссаларини келгуси авлодларда яхшилашни ўз ичига олади. Уруғбошининг хоссаларини янги наслда яхшилаш имконияти поданинг совлиқлар қисмини яхшилашга асосланган булиб, у ерда ҳам линияларнинг уруғбошиси ва уларнинг эркак насли таъсирида энг қимматли хоссалар тўплана борган. Олимнинг фикрича, линияларни вужудга келтириш ва улар устида олиб бориладиган ишнинг муваффақияти, аввало, ҳайвонларни индивидуал танлаш ва саралашга боғлиқ. Шу билан бирга у линия уруғбошисининг энг машхур барра хоссалари ва наслдорлик сифатларини янги бўғинда тула еки қисман мустаҳкамлашни ўз олдига мақсад қилиб қуйган.

Хужаликда линиялар мавжудлиги селекцион-наслчилик ишларини чуқурлаштириш учун янги имкониятлар яратиб берди. Линиялар ичида саралаш, яъни бир хил хоссалари энг кўп булган ҳайвонларни саралаш, ана шундай усуллар жумласига киради. Бундай танлаш ўзгарувчанликнинг линиядаги матлуб хоссалар йўналишида тўхтовсиз ўса боришига олиб келади. Линиялар хоссаларини мустаҳкамлашдаги автономизмга шу йул билан эришилди, бу эса матлуб йўналишларда ҳар хилликни вужудга келтирди. Қариндош ҳайвонларни узаро урчитишга йул очиб берди.

Саралашда наслнинг маҳсулдорлиги ортишига олиб келадиган энг қулай (мос) бирикмаларни аниқлаб олиш учун ҳайвоннинг келиб чиқишидан фойдаланиш мумкин. Масалан, қорақум I лақабли кучқор линиядаги ҳар хил уруғбоши ҳайвонларнинг урғочи насли билан жуфтлаштирилганда ҳар хил сифатли насл берди. Чунончи, у Муборак лақабли кучқорнинг урғочи насли билан жуфтлаштирилганда энг яхши сифатли насл олинди ва элита ҳамда I класс қўзилар сони энг кўп булди.

Олинган маълумотлар асосида шундай хулоса чиқариш мумкин; ҳайвонларни индивидуал танлаш ва саралаш фақат ҳайвоннинг муайян линияга мансублиги ҳисобга олинган тақдирда энг яхши натижа беради. Бу хулоса М. И. Шчепкиннинг «Ҳайвонлар қонини билмай туриб, наслчилик иши булиши мумкин эмас» деган фикрини яна бир карра тасдиқлайди.

«Қорақум» наслчилиги совхозида Юдин асос солган юқори маҳсулдор наслдор қучқорлар линиялари қўйидаги маълумотлар билан характерланади.

Москвич № 241 лақабли қучқор линияси: «Қорақум» наслчилиги совхозида туғилган, бонитировка маълумотларига қўра уртача йирик жингалакли, I классга киради. Етилган ва суяклари яхши ривожланган ёшида нозик типга кирадиган, яъни жуни деярли қилтиқсиз эди.

Москвичнинг жун-конституция типини ва наслида жингалакларнинг майдалашишига мойиллик борлигини ҳисобга олиб, ундан қочириш учун нуқул йирик жингалакли совлиқлар саралаб олинди. Олинган наслда уртача жингалакли қўзилар сони орта борди, уларнинг ўзи эса ўсиб етилганда мустақкам конституцияли қўиларга айланди. Олинган тери жингалаклари уртача йириклиги, узун ва уртача узунликдаги ярим доирасимон қаламигули, мездраси анча юпқалиги ва тери юзасининг йириклиги билан фарқ қиларди.

Шу наслчилиги совхозидаги 14 йиллик иш даврида «Москвич» лақабли қучқор 343 та эркак ва урғочи I авлод, 500 дан ортиқ II авлод қолдирган.

Тухумқора № 2818 лақабли қучқор линияси; «Қорақум» наслчилиги совхозида туғилган, бонитировка маълумотларига қўра, уртача йирик жингалакли I классга мансуб эди. Етилган чоғида пропорционал ривожланган бўлиб, яхши экстерьерга ва бирмунча дағаллашган жун-конституция типига эга эди. Ундан майда жингалакли, нозик жун-конституция типидagi совлиқлар саралаб қочирилган. Бундай саралашда нуқул уртача йирик, узун ва уртача узунликдаги ярим доирасимон қаламигул жингалакли, жингалакларининг бир текислиги ва чиройли гули, жун қопламанинг ута ялтироқ ва ипаксимонлиги билан ажралиб турадиган қўзилар олинган. Аммо қўзилар катта бўлганда жун-конституция типини жуда хилма-хиллашиб кетарди. Ушбу қучқор 184 та элита ва I класс I бўғин урғочи, 300 дан ортиқ II бўғин авлод қолдирди. Унинг эркак авлодидан № 253 лақабли қучқор энг яхши бўлиб чиқди ва ундан хужаликнинг завод подасида узоқ вақт фойдаланилди. Тухумқоранинг I бўғин урғочилари қорақум I ва тошбой линиясидан бўлган қучқорлар билан урчитилганда яхши насл берган.

Муборак № 8058 лақабли қучқор линияси; «Муборак» наслчилиги совхозида туғилган. Бонитировка маълумотларига қўра, уртача жингалакли I классга киради. Етилган пайтида мустақкам конституцияли бўлиб, жун қоплами унча бир текис эмас, нозик тип томонга мойилроқ эди. Ушбу қучқорга уртача жингалакли ва мустақкам конституцияли совлиқлар саралаб жуфтлаштирилди, чунки у нозик конституцияли ва майда жингалакли совлиқлар билан жуфтлаштирилганда жингалаги деформацияланган ва қуруқ жунли қўзилар туғилар, дағал конституцияли ва йирик жингалакли совлиқлар билан жуфтлаштирилганда эса йирик жингалакли қўзилар кўпроқ олинар эди.

Ушбу қучқорга муайян сифат категориясидаги совлиқларни саралаб жуфтлаштириш талаб қилинар эди. Шундай қилингандагина ундан юқори сарра хоссаларига эга бўлган, ярим доирасимон узун қаламигул жингалакли, етарли миқдорда ёғ-терга эга ва юпқа, пишиқ териси сербурма бўлган қўзилар олинарди. Аммо жуни яхши ипаксимон ва ялтироқ эмаслигининг камчилиги эди. Баъзан қўзиларнинг сағриси, сон ва дум соҳаларидаги жуни қуруқ бўлиб чиқарди, қовурғасимон қаламигул жингалаклар пайдо бўлиб қоларди. Тубан классларга мансуб қўиларда мазкур сифатларнинг ривожланиши деформацияланган жингалаклар пайдо бўлишига олиб келар эди. «Қорақум» наслчилиги совхозида бу қучқорнинг 497 бош чамасида элита ва I класс урғочи I бўғин ҳамда 1000 га яқин II бўғин авлоди қолди. I бўғин эркакларининг ҳаммаси 263 бош бўлган. Муборак лақабли қучқорнинг I ва II бўғин урғочи авлодлари Қорақум I линиясининг қучқорлари

билан яхши чатишган ва куп миқдорда элита ва I класс қузи олинган. Шундай қилиб, Муборакнинг I бўғин урғочилари машҳур Қорақум I лақабли қучқор линиясини яхшилаш ва сифатини ошириш учун яхши негиз бўлиб қолган.

Тошбой № 5050 лақабли қучқор линияси; «Қорақум» наслчилик совхозида биринчи класс ота-онадан туғилган. Бонитировка маълумотларига кура элита классга киритилган. 15 кунлигида жингалаклари, жунининг ипаксимонлиги, ялтироқлиги ва пигментлашганлиги яхши сақланиб қолган. Тошбой наслидан булган қузилар қора пигментининг интенсивлиги, ута ипаксимон ва ялтироқлиги ҳамда ёғ-тер миқдори куплиги билан фарқ қилар эди. Жингалаклари асосан узун ярим доирасимон қаламигул типиде бўлиб, чиройли гул ҳосил қилади. Қузилар яхши ривожланган, йирик ва келишган жуссали. Қорақум териларнинг товар юзаси катта, вазни энгил эди.

Ушбу қучқор купгина насл берган: унинг 530 та элита ва биринчи класс урғочи I бўғин ва 300 та II бўғин авлоди, 354 та I бўғин эркак авлоди қолган.

Памуқ I № 4156 лақабли қучқор линияси; Бухоро областининг Бешкент районидаги «Памуқ» колхозида туғилган. Туғилган вақтида уртача жингалакли I классга киритилган. Ушбу қучқор наслининг сифати билан машҳур булган. «Қорақум» наслчилик заводиға ана шу қучқорнинг оиласи келтирилиб, 109 таға қин наслдор совлиқ уруғлантирилади. Қузилатиш кампаниясида улардан аъло сифатли насл олинади ва улар орасидан тўртта қузи танлаб олиниб, «Қорақум» наслчилик совхози учун қолдирилади. Ушбу қучқорларни наслининг сифати бўйича текшириб куриш натижа-сида улардан иккитаси зот яхшиловчилар сифатида завод подасидаги совлиқларда фойдаланиш учун утказилади. Памуқ I нинг I бўғин эркак авлоди булган № 1923 рақамли қучқор Памуқ II деб аталган. У пигмента-циясининг интенсивлиги, жунининг ниҳоятда ялтироқ ва ута ипаксимонлиги, узун ва пишиқ доирасимон қаламигул жингалаклари жуда аниқ ифода-ланганлиги билан фарқ қилган. Жингалакларининг жойлашиши чиройли параллел концентрик, купинча лирасимон гул ҳосил қилган. № 4156 ли-нияси уруғбошисининг ва унинг I бўғин эрқаги Памуқ II № 1923 қуч-қорнинг асосий камчилиги шундаки, мездраси қалинроқ, жингалаги бир оз йириклашган, бир қисм қузиларнинг дум ва сон соҳаларида қовур-ғасимон қаламигул ҳамда деформацияланган жингалаклар учрайди. Бун-дай камчиликлар линия уруғбошисининг иккинчи бўғин эркак № 1948 рақамли қучқорнинг наслида куп учрар эди, шунинг учун у завод подасидан чиқариб юборилган.

Памуқ I линияси устида иш олиб борилаётганда ундан Қорақум за-вод типини вужудға келтиришда фойдаланиш вазифаси қўйилган эди. Бу қучқор 8 та эркак ва 220 урғочи I ҳамда 364 та II бўғин авлод колдирган.

Ботир № 699 лақабли қучқор линияси; «Қорақум» совхозида туғилган. Туғилган вақтида уртача жингалакли I классга киритилган, катта ёшида қилтиқсиз ва тивитсиз бир текис дағал жун қопламми мустаҳкам конституцияға эға булган. Кузги жун қирқимида жун қоплами морфологик тузилиши жиҳатидан қаламигул жингалакка ухшайдиган буралган ҳолатға кирар эди.

Ботир лақабли қучқорға жингалаги ҳар хил йирик булган ва ҳар хил конституцияли совлиқлар саралаб жуфтлаштирилган ва улардан бирмун-ча яхши сифатли насл олинган. Аммо уртача жингалакли ва мустаҳкам конституцияли совлиқлар билан жуфтлаштирилганда айниқса яхши натижа олинган. Ботир наслининг сифати жиҳатидан наслчилик совхозининг рекорд-чиси ҳисобланган. Наслининг териси юпқа, эркин, пишиқ, жуни эса ни-ҳоятда ялтироқ ва ипаксимон булган. Жингалакларида аралаш типдаг-гул ҳосил қиладиган уртача узунликдаги ярим доирасимон қаламигул энг

Ўртача кук тусли, марваридсимон нақшли,
ясси барра типдаги қузи.

Ўртача кук тусли, марваридсимон нақшли,
ясси қалин.

куп учраган. Ушбу қўчқорнинг қимматли хусусияти шундаки, наслида қовурғасимон жингалакли қўзилар бўлмаган, қўзиларнинг қорни, оёқлари ва боши жуда сержингалак бўлган. Беш йиллик фойдаланиш даврида ундан 429 та урғочи ва 2076 та эркак I буғин ва 1000 га яқин II буғин авлод қолган. Эркак авлодининг II таси наслининг сифати жиҳатидан синаб қурилган ва зот яхшиловчилар деб топилган. II буғин авлодларидан бири линия уруғбошисига хос машҳур сифатларга эга эканлиги билан ажралиб турарди.

Қ о р а қ у м I № 7495 линияси «Қорақум» наслчилиги совхозидаги биринчи классли ота-она ҳайвонлардан олинган. Туғилган вақтида элита категориясига киритилган. 15—20 кунлигида жингалагининг шакли ва типи, пигментланиш интенсивлиги, жунининг ипаксимонлиги ва ялтироқлиги жуда яхши сақланиб қолган. Катта ёшлигида уртача ривожланганлиги, гавдаси пропорционал (гармоник) тузилганлиги, мустаҳкам жун-конституция типини билан фарқ қиларди, жун қопламида дағал қилтиқ ва жуда майин тивит йуқ эди. Жуни қирқилгандан кейин янги жун қоплами морфологик тузилиши жиҳатидан ярим доирасимон қаламигул жингалакка ухшаш тарзда жингалакланиб ўсган.

Ушбу қўчқор элита ва биринчи класс насли куп бериши билан ажралиб турарди. «Қорақум» наслчилиги совхозининг рекордчиси эди.

Қорақум I авлодининг хусусияти: жингалаги аниқ параллел-концентрик гул ҳосил қиладиган узун ярим доирасимон қаламигул, қорни, оёқлари ва бошида ҳам жингалаклар бўлади; жуни тимқора рангда, ниҳоятда ялтироқ ва ипаксимон, «сари чора» деб аталувчи ёғ-тер моддаси куп; териси юпқа, пишиқ, эркин ёпишиб туради, қорнида бир қанча бурма ҳосил қилади. Насли орасида уртача жингалакли қўзилар миқдори 80% дан ортган, элита ва биринчи класс қўзилар 41% дан купроқни ташкил этган. Жакет I типидagi қўзилар 15% дан купроқни, жакет группасига кирувчи қўзилар эса 82,5% ни ташкил қилган. Ушбу қўчқор жуда куп қимматли насл; 477 бош чамасида элита эркак, 813 тага яқин урғочи I буғин ва 211 та II буғин авлод қолдирган.

№ 8940 рақамли кўк қўчқор линияси. 1941 йилда «Оққопчиғай» наслчилиги совхозида туғилган. Б. Н. Васин томонидан бонитировка қилиниб, насл учун қолдирилган. Жунининг сифати ва нақши жиҳатидан уртача бўлиб, бошқа линиялардан кейинда турарди. 15 та эркак I авлод қолдирган.

С а й х о н № 2721 линияси; «Қизил чорвадор» совхозида туғилган, Гигинейшвили томонидан танлаб олиниб, Гагарин номли наслчилиги заводига олиб келинган. Ушбу қўчқорнинг насли ҳаво ранг нақши, ярим доирасимон қаламигул жингалакларининг шакли яхши ифодаланганлиги билан ажралиб турарди. Ушбу линияга мансуб қўйлар учун жун қирқими юқори эканлиги, куплаб сифатли қўзи туғилиши характерлидир. Унинг 19 та эркак ва 20 та урғочи II буғин авлодидан совлиқларни сунъий уруғлантиришда фойдаланилган.

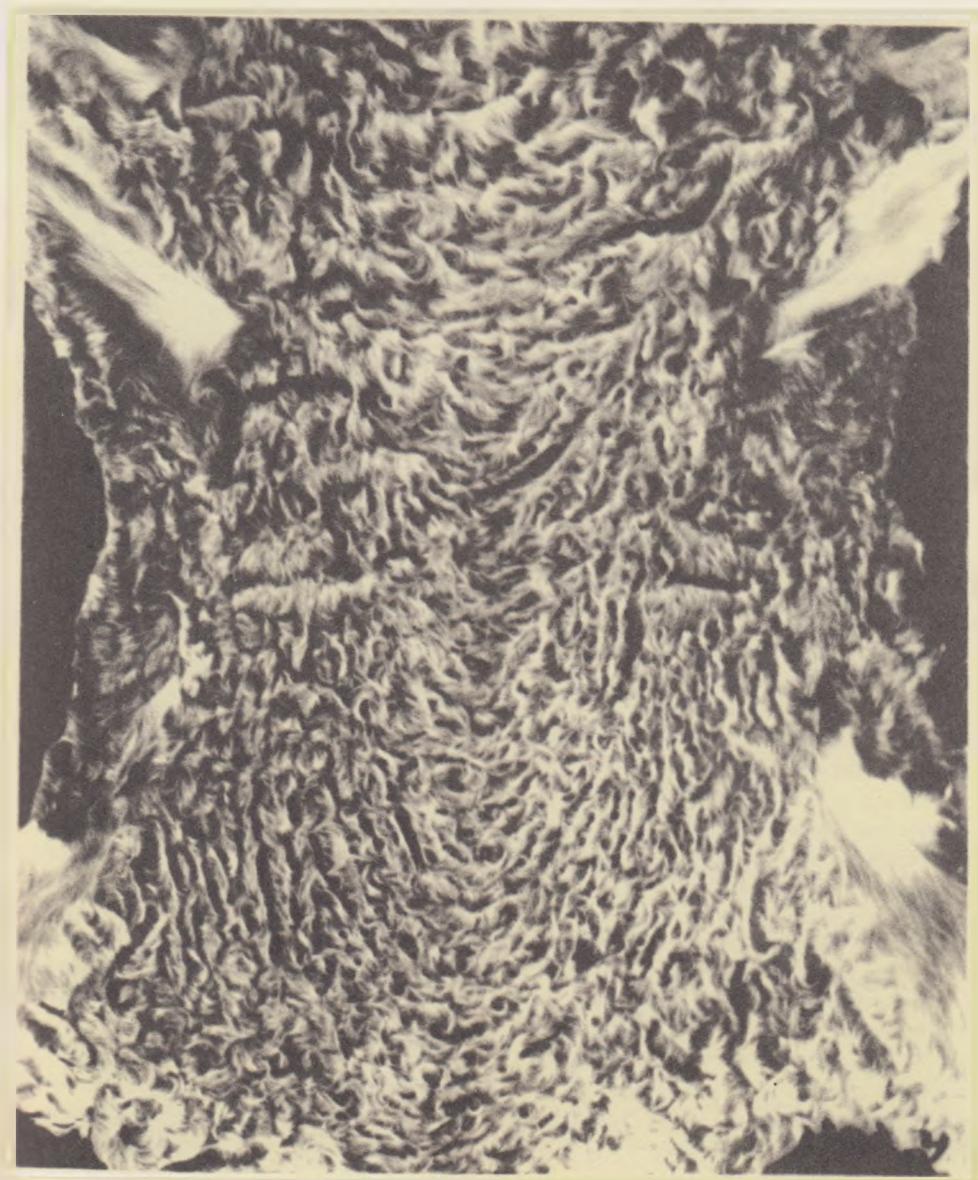
Б а х м а л № 7940 линияси; қора элита совлиқ билан «Уч-ажи» наслчилиги совхозидан келтирилган № 3045 рақамли зот яхшиловчи кўк қўчқордан олинган. Бутун линия уларнинг 27 та эркак I буғин 14 та эркак II буғин авлоди ва 5 та III авлодидан иборат бўлган. Ёқимли ҳаво ранг нақш ва қаламигул жингалакка эга бўлган ушбу линия қўчқорлари қора қўчқорлар билан жуфтлаштирилди (сиқиб чиқарувчи саралаш). Бу типдагисаралашни кам қўлланиш линиянинг бутунлай йуқолиб кетишига сабаб бўлди. Жингалакларининг жуда барвақт, туғилгандан кейинги дастлабки кунлардаёқ ёзилиб кетиши ушбу линиянинг хусусияти эди.

М а р в а р и д I № 5046 линияси; Гагарин номли наслчилиги заводига туғилган. У аниқ ифодаланган марварид нақш билан узун ярим доирасимон қаламигул жингалакларни ўзида мужассамлаштирган биринчи қўчқор эди. Юқори потенцияга эга бўлган Марвариднинг ўзи Нурота № 37 лақабли қўчқор линиясидан келиб чиққан, яъни унинг VII буғин авлоди эди.

Ўртача кук тусли, марваридсимон нақшли,
ясси барра типдаги қузи.

Ўртача кук тусли, марваридсимон нақшли,
ясси юпқа.

Марварид линияси наслининг сифати буйича текширилган ва зот яхшиловчи деб топилган 22 та кук қўқордан иборат бўлган. Бу линиянинг насли орасида жуда сифатли жун ва жингалакка эга бўлган марварид нақшли қўзилар кўп бўлиши унинг характерли белгисидир. У истиқболли линия ҳисобланади.

Чемпион № 4440 линияси; бу ҳам Гагарин номли наслчилик заводида туғилган, жингалагининг жуда яхши хоссалари билан фарқ қилади. Бу линиядан 7 та зот яхшиловчи қўқор ажратиб олинган, шуларнинг 2 тасидан завод подасида фойдаланилмоқда. Ушбу қўқорларда узун ярим доирасимон жингалак билан марварид нақш мужассамлашган.

Раимқул-2 линияси; Гагарин номли наслчилик заводида туғилган бўлиб, зот яхшиловчи Раимқул-1 нинг I бўғин авлодидир. Бу линия соф ҳаво ранг нақши, терисининг бутун товар юзасида ранги бир текислиги, қимматли жингалак формаларига ва типларига бой эканлиги билан характерланади.

Толимаржон № 845 линияси тўқ сафид нақшли қўйлар линиясини вужудга келтириш учун «Толимаржон» наслчилик совхозидан танлаб олиб келинган. Наслининг сифати буйича текшириб қўрилганда, барча олиб келинган қўқорлар орасида энг яхши бўлиб чиқди. Унинг сафид ва тўқ ҳаво ранг нақши ҳамда узун ярим доирасимон типдаги жингалаги наслдан-наслга узгармай утади. 7 та I бўғин авлоди бўлиб, ҳаммаси наслининг сифати буйича текшириб қўрилган.

Сирожии № 1107 линияси; ҳаво ранг нақшли, узун қаламигул жингалакли ва калта жунли қўйлар подасини вужудга келтириш учун «Сирожии» совхозидан олиб келинган. Зот яхшиловчи деб топилган.

Дурагай қўқорлардан иборат бир қанча линиялари (№ 3240 ва № 3535) ҳосил қилинган бўлиб, улардан кук қўзиларнинг яшовчанлигини ошириш учун фойдаланилади.

Оёқагитма тажриба станциясида В. С. Жилиякова билан М. Ж. Зокировлар томонидан қўйидаги икки хил қўқорлар линияси яратилган.

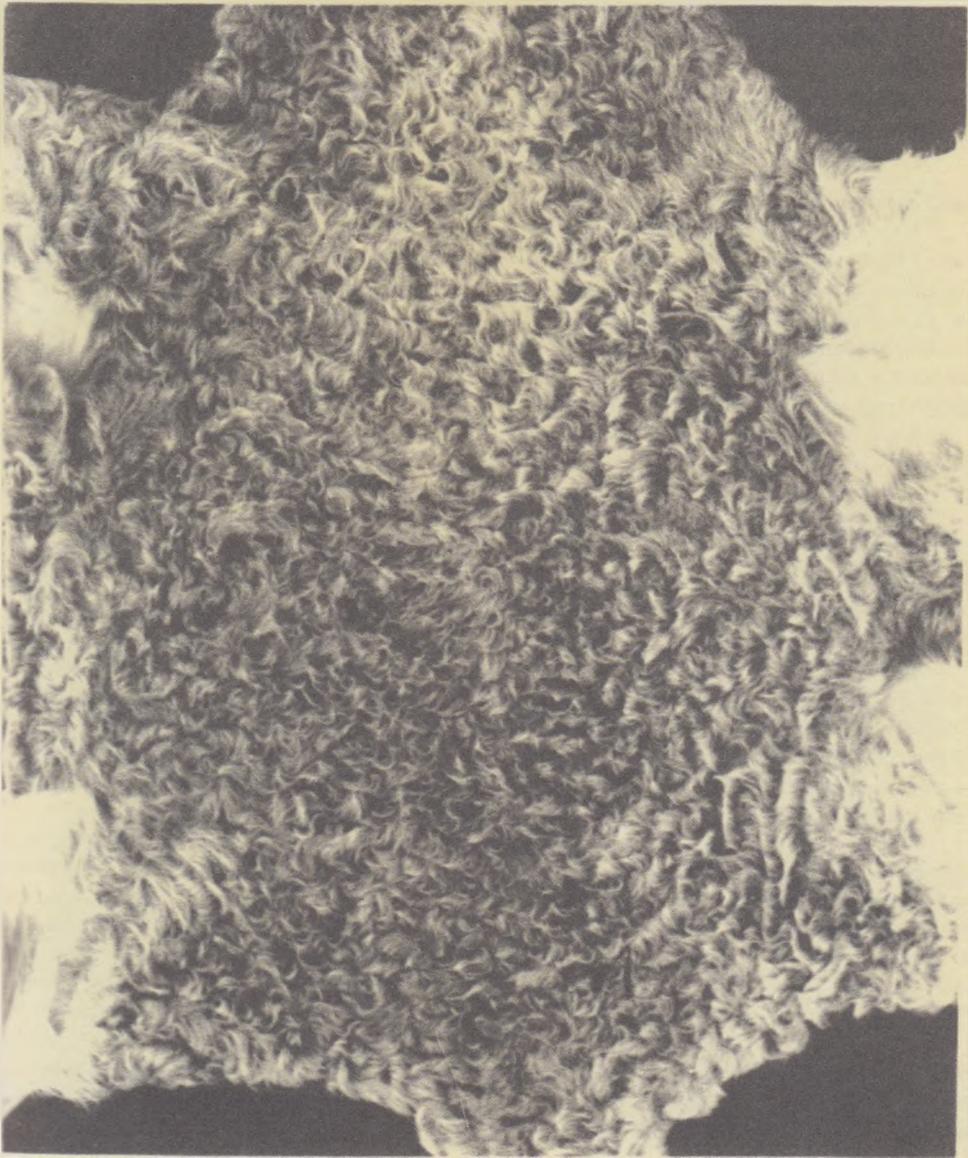
Сур № 1 — 11 рақамли қўқор линияси; тажриба станциясида кумуш ранг нақшли I классга мансуб сур ота-онадан туғилган. Характерли белгилари: кумуш ранг сур қўзилар — 37,7% билан йирик типдаги майда жингалакли қўзилар — 78,6% кўп олинади, I ва II классга мансуб уртача жингалакли кумуш ранг сур совлиқлардан эса 85% гача кумуш ранг нақшли қўзилар ҳамда 80% гача қирпуқ типдаги майда жингалакли қўзилар олинади. Баланд бўйли, учи ингичкалашган узун ярим доирасимон жингалаклар кўпчиликини ташкил қилади; жуни ипаксимон ва ялтироқ, асоси тўқ жигар ранг ёки тўқ қўнғир тусда бўлиб, учига борганда кумуш ранг ёки кул рангсимон-оқиш тусга утади. Жун толасининг контраст очик рангли учи эса жингалакнинг 2/10 ва 3/10 қисмини ташкил этади. Яйлов-ем-хашак шароити оғир бўлган тақдирда жунининг қуруқ бўлиши асосий камчилиги ҳисобланади. Линия 17 та эркак I ва 8 та II бўғин авлоддан иборат.

Садирии линияси Оёқагитма тажриба станциясида вужудга келтирилган. Линиянинг уруғбошиси I класс кумуш ранг нақшли сур ота-онадан тарқалган. Қўқорлар ҳар хил рангли тарзда, яъни уртача жингалакли I ва II класс қора совлиқлар билан жуфтлаштирилганда анчагина — 7,1% элита ва 42,1% биринчи класс қўзилар олинди. Сур қўзилар сони 36,7% ни ташкил этди. Ниҳоятда ипаксимон ва ялтироқ жунли ҳайвонлар сони анча кўпайди, пигментланиш даражаси яхшиланди. Сур совлиқлар билан чатиштириш сур қўзилар сони анча кўпайишига (75,5%) олиб келди. Линия II та эркак I ва 7 та II бўғин эркак авлоддан иборат эди.

«Сюткент» наслчилик заводида В. С. Жилиякова бухоро сури типдаги қўқорларнинг қўйидаги белгилари билан фарқ қиладиган 3 та линиясини яратган:

Ўртача кук тусли, туқ зангори нақшли, кавказ
барра типигаги қўзи.
Ўртача кук тусли, туқ зангори нақшли, кавказ
қалин қоракул тери.

Биринчи линия — жуни анча оқиш тусга кирган, сур ранги яхши ифодаланган, 3/3 даражада буралган узун ярим доирасимон қаламигул жингалакли.

Иккинчи линия — жуни уртача даражада оқиш, ранги нормал ифодаланган, калта ярим доирасимон қалами ва ловиягул, 3/3 даражада буралган.

Учинчи линия — жуни ниҳоятда оқиш, ранги яхши ифодаланган, жингалак типларининг асосий купчилиги ясси қалами ва ясси ёлгулдан иборат, тула буралмаган.

Сурхондарё сури бухоро суридан шу билан фарқ қиладики, у жи-гар ранг тусдаги жуннинг оқиш учини узайтириш асосида вужудга келтирилган. Сурхондарё сури подасига кирувчи қўйларнинг ҳаммаси, Гиги-нейшвили фикрича, Холбой № 4733 ва Олабош № 22 лақабли иккита сур қўчқордан тарқалган. Шунинг учун улар ўзига хос икки группани ташкил этади.

Холбой линиясининг бронза нақшли группасини 1966 йилга қадар уруғ-бошининг ўзи, кейинчалик эса унинг эркак I авлоди давом эттириб келди. Бронза нақшли ҳайвонларнинг салмоғи қисқара бориши орқасида ҳозир бу линия жуда озайиб қолган.

Қаҳрабо № 2810 лақабли қаҳрабо нақшли линия. Уруғбошиси Холбойнинг IV авлодидир. Қаҳрабо нақшли қўйларни урчитиб купайти-риш учун 10 та қўчқордан фойдаланилган.

Олабош линиясининг группаси. Ушбу кучли линия табақалашган тармоқлар берган, кейинчалик улар ҳам линияларга айланиб кетган.

Маллашох № 7266 линияси олабошнинг IV бўғин авлоди. Бу линиянинг асосчиси чиройли баррага эга бўлиб, туғилганда жунининг асоси деярли тимқора ва учи деярли оппоқ бўлиб, платина нақш номини олган. Бу хоссаси ирсий жиҳатдан яхши мустаҳкамланган. Линия 16 та I, II ва IV бўғин авлоддан иборат. Ясси барра типдаги қорақул яратиш вазифаси тақозоси билан платина сур линиясидан ясси типдаги сур қўйларнинг мус-тақил тармоғи ажратиб олинган.

Ясси № 1886 — 88 линияси. Қўчқор платина сур нақшли бўлиб туғилган ва терисида ясси жингалаклар куп булган. Линия 7 та I ва II бўғин ва 6 та III, IV бўғин авлоддан иборат.

Марс № 544 линияси Марснинг бобоси булмиш Артист линияси-дан ажратиб олинган. Унинг нақши платина билан антрацит уртасидаги оралиқ тусда эди. Уруғбошисидан ҳар иккала нақшдаги жуда куп қўзилар олинган. Линия 4 та эркак I бўғин ва 5 та зот яхшиловчи II бўғин авлоддан иборат.

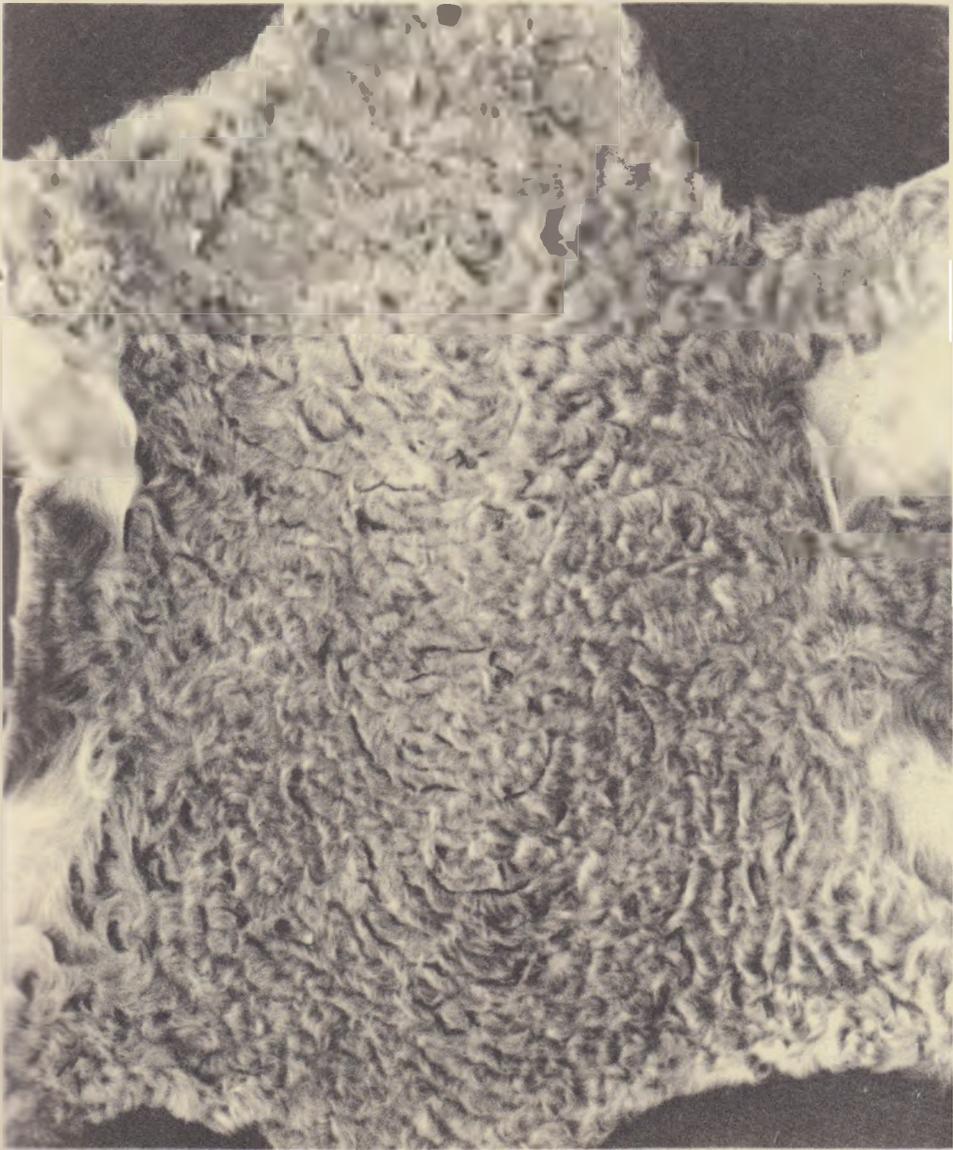
Шундай қилиб, қорақулчиликдаги линия бу барра хоссаларига кўра, машҳур булган қўчқорнинг авлоди бўлиб, унда доимий танлаш ва саралаш, парвариш қилиш йўли билан, бир томондан, уруғбошининг қимматли белгилари ва барра сифати сақлаб қолинади, тўплаб борилади ва тако-миллаштирилади, иккинчи томондан камчиликлари иложи борица барта-раф қилина боради.

Оила. Урғочи вакиллари узаро қариндош ва худди оила асосчиси булган элита совлиқники каби сифатларга эга булган ҳайвонлар группаси оила деб аталади. Юдин «Қорақум» наслчилик совхозида наслдор сов-лиқлар подасининг келиб чиқишини ҳисобга олди. Бу иш қўйларнинг қа-риндош группаларини аниқлаш имконини берди. Оила деб аталади-ган ҳар бир ана шундай группа бошида унинг уруғбошиси булган совлиқ туради.

Қорақул қўйларнинг бутун наслдор совлиқлар подаси ичидаги келиб чиқиши маълум булган оилаларини аниқлаш учун махсус рўйхат тузилиб шу рўйхат асосида оилаларнинг уруғбошиси булган совлиқлар ва уларда олинган наслнинг сифати ҳамда уларнинг I, II, III авлодлари берган насл

Ўртача кук тусли, пулатсимон нақшли, қовур-
ғасимон барра типдаги қузи.
Ўртача кук тусли, пулатсимон нақшли, қовур-
ғасимон қалин қорақул тери.

нинг сифати қўйдан юқорига қараб қайд қилиб чиқилди. Олинган материални анализ қилиш турли оилалар ҳар хил характеристикага эга эканлигини кўрсатди. Чунончи, I классга мансуб бўлган уртача жингалакли № 9320—2095 рақамли совлиқ турли қўчқорлардан тўрт марта насл берган бўлиб, шуларнинг учтаси биринчи класс қўйлар жумласига киритилган.

Анализдан маълум бўлишича, завод подасида ундан биринчи класс иккита урғочи насл олинган. № 1150 рақамли биринчи класс урғочи насли ҳар хил сифатли учта қўчқордан учта биринчи класс қўзи туққан. Унинг № 255 рақамли наслидан эса Тошбой № 5050 лақабли қўчқор ҳамда № 7331 рақамли совлиқ олинган. № 1994 рақамли яна бир насли (биринчи класс) I № 7495 рақамли қўчқордан уч марта биринчи класс насл берган. Аммо унинг бир насли уз отаси бўлмиш Қорақум I № 7495 дан қочирилганда, уртача жингалакли II классга мансуб урғочи қўзи олинган.

Шундай қилиб, оиланинг уруғбошиси — биринчи класс № 9320 — 2095 рақамли совлиқ энг юқори маҳсулли бўлиб чиқди — у тўрт марта болаланди, учта биринчи класс ва битта II класс уртача жингалакли қўзи туққан.

Келтириб утилган мисол она ҳайвоннинг келиб чиқишига доир маълумотлардан фойдаланиш зарур эканлигидан далолат беради, зеро, қўйлар оилалари ҳақидаги дастлабки материалларни анализ қилиш, наслчилик ишини анча чуқурлаштиради ҳамда энг қимматли ҳайвонларни яхшилаб танлаш ва саралаш имконини беради.

Ўдиннинг ёзишича, насл олиш учун, айниқса насли буйича текшириб куриш учун қолдириладиган қўчқорларни танлашда шунга эътибор бериш керакки, бошқа шароит бир хил бўлгани ҳолда, қолдириладиган қўчқор сифатли оилага мансуб бўлиши керак.

Қимматли барра сифатларига эга бўлган ҳайвонларни кўпайтириш маҳсулдорлиги ва типи жиҳатидан ўхшаш бўлган, бир линиядаги, аммо турли оилалардан келиб чиққан элита қўчқорлар билан совлиқларни жуфтлаштириш йўли билан, шунингдек, уларни қариндош элита ҳайвонлар билан жуфтлаштириш йўли билан амалга оширилади.

Инбред линияларни вужудга келтириш учун фақат жуда соғлом ва юқори даражада яшовчан бўлган мустаҳкам конституцияли элита класс қўчқор ва совлиқлардан фойдаланилади. Шу мақсадда элита қўзиларни уз элита отаси билан, элита класс акаларни яқин сингиллар билан жуфтлаштириш тавсия этилади. Қариндош ҳайвонларни урчитидан олинган қўзилар айниқса яхшилаб текширилади: конституцияси ва соғлиги заифлашганлик белгилари бўлган ҳайвонлар бундан кейинги қариндош урчитишга қўйилмайди.

Кўк элита ҳайвонларни линиялар буйича урчитиш фақат наслчилик заводларида бир хил ранглиларни жуфтлаштириш ёки кўк элита қўчқорларни қора элита совлиқлар билан жуфтлаштириш йўли билан амалга оширилади.

Наслчилик заводи ёки наслчилик совхози подасида камида 6—8 та линия бўлиши керак. Бу подани такомиллаштириш учун зарур бўлган линиялараро урчитишни қўллаш, товар фермалардаги айрим линияларга мансуб бўлган қимматли қўчқорлардан самарали фойдаланиш имконини беради, бу эса қорақул тери миқдори кўпайишига олиб келади.

Совлиқ қўйлар отари муайян барра типига ва муайян классга мансуб бўлган муайян ёшдаги бир хил наслдор қўйлардан иборат бўлиши керак. Шу йўсинда ташкил этилган пода бутун ишлаб чиқариш хизмати давомида доимий бўлиб қолади. У ёки бу тип классига мансуб қўйлар миқдори оз бўлган тақдирда ёши ва классига буйича бир-бирига яқин бўлган қўйларни бирлаштиришга йўл қўйилади.

нинг сифати қуйидан юқорига қараб қайд қилиб чиқилди. Олинган материални анализ қилиш турли оилалар ҳар хил характеристикага эга эканлигини курсатди. Чунончи, I классга мансуб булган уртача жингалакли № 9320—2095 рақамли совлиқ турли қучқорлардан турт марта насл берган булиб, шуларнинг учтаси биринчи класс қуйлар жумласига киритилган.

Анализдан маълум булишича, завод подасида ундан биринчи класс иккита урғочи насл олинган. № 1150 рақамли биринчи класс урғочи насли ҳар хил сифатли учта қучқордан учта биринчи класс қузи туққан. Унинг № 255 рақамли наслидан эса Тошбой № 5050 лақабли қучқор ҳамда № 7331 рақамли совлиқ олинган. № 1994 рақамли яна бир насли (биринчи класс) I № 7495 рақамли қучқордан уч марта биринчи класс насл берган. Аммо унинг бир насли уз отаси булмиш Қорақум I № 7495 дан қочирилганда, уртача жингалакли II классга мансуб урғочи қузи олинган.

Шундай қилиб, оиланинг уруғбошиси — биринчи класс № 9320 — 2095 рақамли совлиқ энг юқори маҳсулли булиб чиқди — у турт марта болалаганда, учта биринчи класс ва битта II класс уртача жингалакли қузи туққан.

Келтириб утилган мисол она ҳайвоннинг келиб чиқишига доир маълумотлардан фойдаланиш зарур эканлигидан далолат беради, зеро, қуйлар оилалари ҳақидаги дастлабки материалларни анализ қилиш, наслчилик ишини анча чуқурлаштиради ҳамда энг қимматли ҳайвонларни яхшилаб танлаш ва саралаш имконини беради.

Юдиннинг ёзишича, насл олиш учун, айниқса насли буйича текшириб куриш учун қолдириладиган қучқорларни танлашда шунга эътибор бериш керакки, бошқа шароит бир хил булгани ҳолда, қолдириладиган қучқор сифатли оилага мансуб булиши керак.

Қимматли барра сифатларига эга булган ҳайвонларни кўпайтириш маҳсулдорлиги ва типи жиҳатидан ўхшаш булган, бир линиядаги, аммо турли оилалардан келиб чиққан элита қучқорлар билан совлиқларни жуфтлаштириш йули билан, шунингдек, уларни қариндош элита ҳайвонлар билан жуфтлаштириш йули билан амалга оширилади.

Инбред линияларни вужудга келтириш учун фақат жуда соғлом ва юқори даражада яшовчан булган мустаҳкам конституцияли элита класс қучқор ва совлиқлардан фойдаланилади. Шу мақсадда элита қузиларни уз элита отаси билан, элита класс акаларни яқин сингиллар билан жуфтлаштириш тавсия этилади. Қариндош ҳайвонларни урчитишдан олинган қузилар айниқса яхшилаб текширилади: конституцияси ва соғлиги заифлашганлик белгилари булган ҳайвонлар бундан кейинги қариндош урчитишга қўйилмайди.

Кук элита ҳайвонларни линиялар буйича урчитиш фақат наслчилик заводларида бир хил ранглиларни жуфтлаштириш ёки кук элита қучқорларни қора элита совлиқлар билан жуфтлаштириш йули билан амалга оширилади.

Наслчилик заводи ёки наслчилик совхози подасида камида 6—8 та линия булиши керак. Бу подани такомиллаштириш учун зарур булган линиялараро урчитишни қуллаш, товар фермалардаги айрим линияларга мансуб булган қимматли қучқорлардан самарали фойдаланиш имконини беради, бу эса қорақул тери миқдори кўпайишига олиб келади.

Совлиқ қуйлар отари муайян барра типига ва муайян классга мансуб булган муайян ёшдаги бир хил наслдор қуйлардан иборат булиши керак. Шу йусинда ташкил этилган пода бутун ишлаб чиқариш хизма-давомида доимий булиб қолади. У ёки бу тип классига мансуб қуйлар миқдори оз булган тақдирда ёши ва классига буйича бир-бирига яқин булган қуйларни бирлаштиришга йул қўйилади.

VII БОБ. ТУРЛИ ФАКТОРЛАРНИНГ БАРРА МАҲСУЛДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ

Турли факторларнинг қоракул қўйлар барра маҳсулдорлигига таъсири борасида кенг материал тўпланган. Шулардан баъзиларини, хусусан, совлиқларнинг ёши, яйлов-ем-хашак шароити табиий ва сунъий кўп ҳомилаликнинг тўл сифати ва барра маҳсулдорлигига таъсирини куриб чиқамиз.

СОВЛИҚЛАР ЁШИНИНГ ТАЪСИРИ

Янги наслнинг тери маҳсулоти шаклланишига совлиқлар ҳамда наслдор қўчқорларнинг ёши катта таъсир кўрсатади. Айнан бир хил қоракул қўйлардан ҳаётининг турли даврларида тарқалган наслнинг барра сифати бир хил бўлмайди. Вужудга келган яйлов-ем-хашак шароитидан улар ёшига қараб турлича таъсирланади, бу эса ҳомиланинг ривожланиши ва барранинг шаклланишида (айниқса бўғозликнинг иккинчи ярмида) катта тафовутлар пайдо бўлишига олиб келади. Бу тафовутлар эса ўз навбатида элита ва биринчи класс барра миқдорига ҳамда қўзиларнинг ривожланишига, бинобарин, қоракулнинг сифатига ва биринчи сорт хомашё миқдорига таъсир этади.

Келгуси наслнинг барра маҳсулдорлиги қоракул қўйларнинг ёшига қанчалик боғлиқ эканлигини аниқлаш мақсадида Бухоро областининг Кони-мех районидаги «Октябрь 40 йиллиги» совхозида тажриба ишлари олиб борилди. Нормал ривожланган, мустақкам конституцияли қора қоракул қўйларнинг уч отари тажриба остида бўлди. Улар II класс, жакет барра типига бўлиб, ўртача жингалакли эди. Биринчи пода бир ярим ёшли ўрғочи қўзилардан (п-737 бош), иккинчи отар 3,5—5,5 ёшли совлиқлардан (п-769 бош) ва учинчи отар 6 ёшдан катта совлиқлардан (п-722 бош) ташкил топган эди. Совлиқларнинг ҳаммаси асосан битта ўртача ишлаб чиқариш ёшидаги қўчқорнинг ва унинг тенг қимматли, яъни бир отадан тарқалган тенгдошининг уруғи билан уруғлантирилди. Ушбу учала отарда СЖК қўлланмади, барча совлиқлар ҳар хил қўлай яйлов-ем-хашак шароитида боқилди.

Биринчи отарда ҳар 100 бош совлиққа ҳисоблаганда 93,2 бош, иккинчида 108,7 бош ва учинчида 101,1 бош қўзи олинди. Олинган қўзиларнинг сифатида яна ҳам каттароқ тафовут аниқланди: ўртача ишлаб чиқариш ёшидаги (3—6 ёш) совлиқлардан кўпроқ (9,7%) элита ва биринчи класс (61,5%) қўзи олинди, биринчи марта қўзилаган совлиқлардан 3,6% ва 39,3%, 6 ёшдан катта совлиқлардан эса 4,0% элита ва 29,0% биринчи класс қўзи олинди.

43-жадвал. Олинган қўзиларнинг сифати

Совлиқларнинг қўзилаш вақтидаги ёши	Ҳисобга олинган қўзилар	Шу жумладан, % ҳисобида			
		элита + I кл ўртача жингалакли	элита + I кл	II кл	III кл брак
2 ёшгача	429	23,5	42,9	37,5	9,6
3—6 ёш	622	45,1	71,2	23,4	5,4
6 ёшдан катта	542	18,9	33,0	52,3	14,7

II ва III классга мансуб кам қиммат ва брак барра миқдори 6 ёшдан ошган совлиқлар наслида энг куп, 2 ёшгача булган совлиқлар наслида уртача миқдорда, 3—6 ёшли совлиқлар наслида эса энг кам булди.

Шуни айтиш керакки, 3—6 ёшли совлиқлардан олинган қузилар яхши ривожланганлиги билан ажралиб турар ва вазни ҳам биринчи марта туққан совлиқлар қузисиникидан 524 г, тишига кура брак қилинган совлиқлар қузисиникидан 270 г ортиқ эди.

Турли ишлаб чиқариш ёшидаги совлиқлардан олинган қузилар терисининг товарлик хоссалари урганиб чиқилганда ҳам жуда муҳим тафовутлар аниқланди. Уртача ишлаб чиқариш ёшидаги совлиқлардан олинган қузилар терисининг юзаси энг йирик (бутун юзаси 2079 см²) ва вазни оғир (243 г) булиб чиқди. Биринчи марта болалаган совлиқлардан олинган қузиларнинг териси энг майда (1860 см²) ва энг енгил (182 г) булиб чиқди, 6 ёшдан ошган совлиқлардан олинган қузилар бу жиҳатдан уртача уринни эгаллади (тузатиш коэффициентини ҳисобга олганда 1892 см² ва 199 г).

Уртача ишлаб чиқариш ёшидаги совлиқлардан олинган қузиларнинг териси бошқа группалардаги совлиқлардан олинган қузиларникига нисбатан анча қалин, лекин бир текис, жуни узунроқ эканлиги билан ажралиб турарди. Биринчи марта туққан совлиқлардан олинган қузиларнинг териси юпқа, пишиқ ва жуни бирмунча калта эди, катта ёшли совлиқлардан олинган қузиларнинг териси эса мездрасининг қалинлиги ва жунининг узунлиги жиҳатидан гарчи оралиқ уринда турса-да, лекин териси анча буш ва нисбатан бир текис эмас эди.

Жунининг ипаксимонлиги ва ялтироқлиги жиҳатидан уртача ишлаб чиқариш ёшидаги ва биринчи туққан совлиқларнинг қузиси жуда яхши деб топилди: уларнинг 90% дан купроғи ута ипаксимон ва ипаксимон, кучли ва оддий ялтироқ жунга эга эди. Тишига кура брак қилинган совлиқлардан олинган қузилар бу жиҳатдан улардан анча орқада қолди. Улар орасида, унча ипаксимон ва ялтироқ булмаган, дағал ва қуруқ қалин жунли, шишасимон ва хира ялтироқ тери кўп учрарди.

Теридаги матлуб жингалаклар нисбати жиҳатидан уртача ишлаб чиқариш ёшидаги совлиқлардан олинган қузилар устун туради. Биринчи туққан совлиқлардан олинган қузиларнинг териси ҳам, гарчи камроқ қимматли жингалаги кўпроқ булса-да, ҳар қалай ғоят пишиқ, сифатли жингалаклар анчагина эканлиги билан ажралиб туради. 6 ёшдан ошган совлиқлардан олинган қузилар сифатли жингалаклар нисбати жиҳатидан олдинги иккала группадан кейинда турарди, аммо кам қиммат ва сифатсиз жингалаклар нисбати жиҳатидан улардан устун булиб чиқди. Қоракул жингалакларининг сифатидаги фарқ қоракул хомашёсининг сортиментлари нисбати ҳам ҳар хил булишига олиб келди (44-жадвал).

44-жа д в а л . Ҳар хил ёшдаги совлиқлардан олинган қузилар терисидagi жингалаклар нисбати

Совлиқларнинг қузилар вақтидаги ёши	Ҳисобга олинган қузилар	Териларнинг жингалаклар нисбати буйича тақсимланиши (%)					
		ярим доирасимон	қовур-ғасимон	ясси	ловиягул	ёлгул	бошқалар
2 ёшгача	211	35	17	5	25	17	1
3—6 ёш	326	36	12	6	30	14	2
6 ёшдан ошган	282	30	9	4	33	12	12

Уртача ишлаб чиқариш ёшидаги совлиқлардан олинган қузиларнинг териси биринчи сорт қоракул орасида энг қимматли жакет барра группасига кирадиган терилар салмоғи анчагина эканлиги ва қалин мездрали кам қиммат группалар камроқ эканлиги билан ажралиб турар эди. Биринчи туққан (тумса) совлиқлардан олинган қузиларнинг териси эса биринчи сорт қоракул орасида жакет I группасига кирадиган, шунингдек, москва жакети ҳамда қовурғасимон юпқа группага мансублари куп эканлиги ва қалин мездрали тери камроқлиги билан фарқ қиларди. 6 ёшдан ошган совлиқлардан олинган қузиларнинг териси ана шу барча курсаткичлар буйича улардан анча орқада турарди (45-жадвал).

45-жадвал. Ҳар хил ёшдаги совлиқлардан олинган қузилар терисининг сортлари

Қоракул ассортименти	Ҳар хил ёшдаги совлиқлардан олинган терининг ассортиментлар буйича салмоғи (%)		
	2 ёшгача	3 — 6 ёш	6 ёшдан катта
Жакет I	5,7	2,8	1,8
Қалин жакет	4,7	11,9	4,3
Москва жакети	16,1	8,6	8,8
Қирпуқ	0,5	—	—
Жами жакет терилар	27,0	23,2	14,9
Кавказ қалин I	8,5	18,1	24,1
Қовурғасимон юпқа I	24,2	9,2	9,6
Қовурғасимон қалин I	9,5	15,7	17,4
Ясси I	1,9	4,0	0,7
Жами I сортлар	71,1	70,2	66,7
	25,1	28,2	27,6
Нозикча	1,0	1,6	4,3
Брак	2,8	—	—
Ҳаммаси	—	—	1,4
	100,0	100,0	100,0

Шундай қилиб, турли ёшдаги қоракул қуйлар биологик жиҳатдан ҳар хил сифатга эга. Уларнинг яйловлардан фойдаланиш қобилияти бир хил эмас, бунинг натижасида она қорнидаги ҳомила ҳам ҳар хил ривожланади, бу эса қоракул терининг товарлик хоссаларига маълум даражада таъсир этади.

ЯЙЛОВ-ЕМ-ХАШАК ШАРОИТИ- НИНГ ТАЪСИРИ

Қоракул қуйларни боқиш ва асраш барра хоссаларига таъсир этувчи факторлардан бири ҳисобланади. Дарвин ташқи муҳитга муҳим аҳамият бериб, шундай деб ёзган эди: «... яшаш шароитидаги ҳар қандай узгаришлар, ҳатто ҳаддан ташқари майда узгаришлар ҳам купинча узгарувчанликни келтириб чиқариш учун етарли булади...» «... Жингалакли майин ва жуда қимматли жун берадиган қоракул зоти Бухоро атрофидаги уз ватанидан Эронга ёки бошқа жойларга кучирилса, уз жуни хусусиятларини «ўқотади...».

Асримизнинг бошида Россиянинг Европа қисмига олиб келинган қоракул қуйларни иқлимлаштириш борасида иш олиб борган Иванов уз тадқиқотларини умумлаштириб, мазкур фикрни тасдиқлади. Қоракул қуйлар буйича боқиш ва асраш шароитидан кескин таъсирланади. Совлиқларни,

айниқса буғозлик даврида етарлича тўйдириб боқиш қўзиларнинг ривожланишига тез таъсир этиб, уларнинг териси катталашиб мездраси қалинлашуви, вазни оғирлашиб, жуни узунлашуви, жингалаклари йириклашуви ва бўш бўлиб қолишига сабаб бўлади.

Шундан кейинги изланишларда қоракўл қўиларни боқиш ва асраш хусусиятлари барранинг товарлик хоссаларига ҳам муайян таъсир кўрсатиши маълум бўлди, аммо ушбу таъсирнинг характери масаласида олимлар ҳар хил хулосага келдилар. Уларнинг кўпчилиги совлиқларни, айниқса буғозлигининг охириги даврида серут яйловда тўйдириб боқиш терининг қалинлашуви ва бўш бўлиб қолишига, янги туғилган қоракўл қўзиларнинг жуни узун ва жингалаги бўш бўлишига олиб келади, деб ҳисоблайдилар. Шу сабабли улар юпқароқ мездрали қоракўл навлари чиқариш учун совлиқларни, айниқса буғозлик даврининг сўнги учдан бир қисмида, бирмунча камроқ озиклантиришни (чала тўйдириб боқишни) тавсия этадилар.

Бошқа тадқиқотчилар эса, аксинча, буғозлик даврининг иккинчи ярмида совлиқларни тула қимматли озиклантириш сифатли қоракўл шаклланишини таъминлайди, тўйдириб боқмаслик эса чала ривожланганлик белгиларига эга бўлган терилар, қовурғасимон навлар ва шакли ўзгарган жингалаклар миқдори кўпайишига олиб келади, деб ҳисоблайдилар. Баъзилар эса қўилар ҳар қандай усулда боқилганда ҳам, буғоз совлиқлар яхши семизлик даражасида бўлса, улардан ҳамisha сифатли барра берадиган қўзи олиш мумкин, деган нуқтаи назар тарафдоридирлар.

Совлиқларнинг буғозлик давридаги семизлиги ҳомиланинг барра маҳсулдорлигига қандай таъсир кўрсатишини аниқлаш учун Р. Т. Письменнаянинг «Қарноб» давлат наслчилик заводида олиб борган текширишлари натижасини келтириб ўтамиз. У фақат уртача ишлаб чиқариш ёшидаги, мустақкам конституцияли, қочиришдан олдин уртача семиз бўлган қора элита совлиқлардан иборат иккита бир хил отар устида тажриба ишлари олиб борди. Совлиқлар фақат битта элита қўчқорнинг уруғи билан уруғлантирилди. Подаларда СЖК қўлланмади. Бир отар буғозлик даврида яхши яйловда боқилди ва совуқ кунларда қўшимча ем-хашак бериб турилди, иккинчи пода эса бир оз ёмонроқ шароитда боқилди ва қўшимча ем-хашак берилмади.

Биринчи отардаги совлиқлар қўзилаш пайтигача яхши семирган, иккинчидегилар эса унча семирмаган эди. Биринчи отарда ҳар 100 бош совлиқ ҳисобига 112 қўзи, иккинчисида эса 97 қўзи олинди. Бонитировка вақтида шу нарса маълум бўлдики, доим бир меъёردа боқилган ва қўзилаш вақтигача яхши семирган совлиқларнинг насли орасида элита ва биринчи класс қўзилар совлиқлар яхши семирмаган отардагига нисбатан 9,2% кўп булар экан. Бундан ташқари, семиз совлиқлардан туғилган қўзиларнинг териси семирмаган қўилардан туғилган қўзиларникига нисбатан йирик улчамли ва оғир вазни эканлиги билан ажралиб турарди. Чунончи, биринчи тоифадаги териларнинг юзаси 2337 см²ни, иккинчилари эса 2219 см²ни ташкил этди. Териларнинг вазнида ҳам шундай ҳолат кўзатилди: семиз совлиқлардан туғилган қўзиларнинг териси 280 г, ориқ совлиқлардан туғилган қўзиларники эса атиги 246 г га тенг бўлди. Мездрасининг қалинлиги ва жунининг узунлиги жиҳатидан эса иккала группа уртасида деярли фарқ сезилмади.

Совлиқларни буғозлик даврида ҳар хил даражада боқиш ҳомиланинг жуни сифатига ҳам таъсир этади. Улар буғозлик даврида етарли даражада боқилганда қўзилар асосан ута ва нормал ялтироқ бўлган ипаксимон ва ута ипаксимон жунли бўлиб туғилди. Яхши тўйдирмай боқилганда эса туғилган қўзиларнинг терисида мазкур белгилар ёмонроқ бўлиб чиқди.

Жингалакларнинг нисбати жиҳатидан ҳам семизроқ совлиқлардан туғилган қўзилар афзал бўлиб чиқди. Улар орасида қимматли жингалакларга эга бўлган тери 90% ни, камроқ қимматли жингалакли тери 8% ни ва салбий жингалакли тери 2% ни ташкил этди.

Терига баҳо бериш вақтида қоракўл ассортиментининг товар хара-теристикасига қараб барра хоссаларидаги тафовут аниқланади (46-жадвал,

Туқ кук тусли, садафсимон нақшли, ясси барра
типидаги қузи.

Туқ кук тусли, садафсимон нақшли, ясси қа-
лин қоракул тери.

терисининг сархил (сортли)лиги

Қорақул ассортименти	Ҳар хил совлиқлардан туғилган қўзилар терисининг навларга ажрәлиши	
	семиз совлиқлар	семирмаган совлиқлар
Жами ҳисобга олинган тери (дона)	383	324
Шундан:		
Жакет I	12,3	9,8
Қалин жакет	19,6	15,2
Москва жакети	10,7	13,4
Жакет навларнинг жами	42,6	38,4
Кавказ қалин I	11,7	11,2
Қовурғасимон юпқа I	9,4	9,8
Қовурғасимон қалин I	9,7	10,3
Ясси юпқа I	0,5	—
Ясси қалин I	0,8	—
Жами I сорт	74,7	69,7
II »	25,3	28,1
III »	—	2,2
Ҳ а м м а с и	100,0	100,0

Шундай қилиб, буғозлик даврида совлиқларни етарлича туйдириб ва бир меъёрда боқиш ҳомиланинг нормал ривожланиши ва ҳайвонларнинг ирсий имкониятлари доирасида яхши барра хоссалари шаклланишига олиб келади. Совлиқлар туйдириб боқилмаса (айниқса, иккинчи ярмида) уларнинг генетик имкониятлари тула юзага чиқмайди. Шунинг учун ҳам бунга алоҳида эътибор бериш керак.

ҚЎЗИЛАТИШ МУДДАТЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

Қочириш ва қўзилатиш муддатларини мавжуд яйлов шароитига мувофиқ равишда тартибга солиш йули билан сифатли қорақул олиш доим қорақулчиларнинг диққат марказида бўлиб келган. Купгина тадқиқотчилар аниқлашича, яйловда боқиш даврида яхши семирган қўйлар баравар куюкади, эгизак болалаши купаяди, қўйларнинг қисир қолиши кескин камаяди. Буғоз қўйларни яхши яйловларда асраш ҳомиланинг тула қимматли ривожланишини ва қўзилатиш кампанияси жуда қисқа муддатларда утказилишини таъминлайди.

Барвақт қўзилатиш муддатлари. Юқорида тилга олинган барча тадбирларнинг мақсадга мувофиқлиги шак-шубҳасиздир. Аммо қўйларни барвақт ва тигиз қўзилатиш мақсадга мувофиқ эканлиги туғрисида қорақулчилар уртасида ҳамон умумий фикр мавжуд эмас. Шу муносабат билан «Оёқагитма» тажриба станциясида уч отар совлиқларини барвақт қўзилатиш юзасидан олиб борилган тажрибалар натижасини келтириб ўтиш уринли деб ҳисоблаймиз.

Тажрибадаги отарлар баҳорги жун қирқимидан кейин, қўзилари терисучун сўйиб юборилган мари совлиқлардан тузилган эди. Отарлар ташкил қилингандан кейин олис яйловларга ҳайдаб кетилди ва кузги жун қирқимиғача ўша ерда боқилди. Кузгача қўйлар яхши семирди ва барвақт қочирилди. Уруғлантириш даврида учала отарга битта уруғлантириш пункт-хизмат курсатди. Ҳамма отарлардаги куюккан ва дастлабки 7—9 кун ичида қочирилган барча совлиқлар 600—650 бошдан иборат битта янги отарга

бирлаштирилди. Қолган икки отар ҳам худди шу тарзда, бир хил муддатларда уруғлантирилган совлиқлардан ташкил қилинди.

Совлиқлар дағал хашак ва концентрат озиқлар жамғариб қуйилган типовой қутонларда қузилатилди ва қисқа муддатларда (ҳар бир отарга 12—15 кун), яйловда кук ут пайдо булмасдан олдин тугалланди. СЖК ишлатилмаган ҳолда, ҳар 100 бош қузилаган совлиқ ҳисобига 112 тадан қузи олинди.

Анча кейинроқ уша тажриба отарларидаги совлиқлар учун фойдаланилган кучқорлардан қочирилган совлиқлардан иборат ишлаб чиқариш отари контроль хизматини утади. Контроль отардаги совлиқлар қузилаш пайтида унчалик семиз эмас эди. Улар утлар ёппасига усган даврда қузилади. Қузилаш чузилиб кетди ва 32 кун давом этди. Ҳар 100 бош қузилаган совлиқ ҳисобига 102,7 тадан қузи олинди.

Барвақт туғилган қузилар орасида элита ва биринчи класс, уртача жингалакли группага мансуб қузилар анча куп булди. Барвақт туғилган қузиларнинг териси контроль отардагига нисбатан катталиги, юзаси жиҳатидан бир текис булиб чиқди, улар мездраси юпқа ва пишиқлиги, жуни уртача қалин ва бир оз калтароқ, ута ипаксимон ва жуда ялтироқлиги, жингалаклари пишиқлиги ҳамда гули аниқ куришиб туриши билан фарқ қилар эди.

Тажриба отарида олинган биринчи сорт қоракул орасида юпқа мездрали тери миқдори контроль группадагидан анча куп булди. Контроль отарда камроқ қимматга эга булган қалин мездрали тери куп олинди.

Барвақт туғилган қузилар ёзги иссиқ бошланадиган пайтгача узини кинглаб олди ва контролдаги қузиларга нисбатан йирикроқ куринарди. Шунинг учун улар қуёш нуридан кам таъсирланар эди; онасидан ажратиладиган вақтда уларнинг вазни контроль группадаги қузиларникидан 7,6 кг ёғирроқ эди, улардан купроқ жун олинди ва улар қишлоғга яхши ҳолатда етиб келди.

Шундай қилиб, агар типовой қутонлар, етарли миқдорда ем-хашак ва концентрат озиқ запаси мавжуд булса, қочиришдан олдин яйловда семирган мари совлиқлар алоҳида асралса ҳамда хизматчи ходимлар фақат семирган совлиқларни танлаб олишни яхши ташкил қила олсалар, қуйлар энг қисқа муддатларда барвақт қочирилса, эгиз қузилар куп туғилади ва қуйларнинг қиср қолиш ҳоллари камаяди, юпқа мездрали энг қимматбахо тери купроқ олинади ва бақувват, яшовчан қузиларни устириш учун қолдириш имкони туғилади.

Кузда қузилатиш. Деҳқон ҳужаликларини коллективлаштиришдан илгари Ўзбекистон қоракулчилигида қуйлар кузда қузиладилар эди. Бундан ташқари қиср қолган совлиқлар ёки эрта қузилаган мари совлиқлар ҳисобига қушимча равишда қоракул олишдан иборат эди. Яйловларда ут йуқтиги ва купинча кузги совуқ бошланиб, ёғин ёғиши чорвадорларни олинган қузиларнинг ҳаммасини териси учун суйиб юборишга мажбур қиларди.

Ҳозирги вақтда баъзи ҳужаликларда биостимуляторлардан фойдаланиб, оз булса-да бир қанча совлиқларни баҳорда қочириш усули қулланди. Бу ҳолда ва бунинг эвазига кузда маълум миқдорда қушимча тери олинди.

Бутуниттифоқ қоракулчилик институти ходимлари «Қарноб», «Нурота», «Октябрь 40 йиллиги» совхозларида ва Оёқагитма тажриба станциясида биостимуляторлардан фойдаланган ҳолда қоракул совлиқларни баҳорда қочириш юзасидан тажриба ишлари олиб бордилар. Қиср қолган ва бола қузилаган совлиқлар ҳамда мари совлиқлардан ҳар бири 450—700 бошдан иборат отар ташкил қилинди. Бу отарларга тажрибали чупонлар юзасидан қуйилди, уларга серут яйловлар ажратилди, қушимча равишда концентрат озиқ бериб турилди. Апрель-май ойларида мазкур ҳужаликларда 4000 дан ортиқ совлиқ уруғлантирилди, улар сентябрь ва октябрь ойларида қузилади. Ҳаммаси булиб 1730 бош қузи ҳисобга олинди ва териси учун суйилди.

«Нурота», «Қарноб» ва «Муборак» ҳужаликларида етиштирилган терилар юзасининг катталиги жиҳатидан энг йирик, вазни оғир бўлиб чиқди. Бундай фарқни, биринчидан, мазкур ҳужаликларда яйлов-ем-хашак шароити бир хил эмаслиги, иккинчидан эса улардаги ҳайвонларнинг маҳсулдорлиги ва наслдорлик қиммати ҳар хил эканлиги билан изоҳлаш мумкин.

Кузда туғилган қузилардан олинган қоракўл терилар қуруқ тузланган ҳолатда анчагина юпқа мездрали (кукламда туғилган қузилардаги 1,4 мм ўрнига 1,0 мм), жуни анчагина қуруқ (3,1% ўрнига 14,2%) ва калтароқ эди. Мазкур тафовутлар кузда туғилган қузилардан олинган терилар ассортиментига таъсир этди. Бундай терилар орасида биринчи сорт қоракўлнинг салмоғи кукламда туғилган қузиларникига нисбатан 17,9—18,8% камроқ булди.

Ҳамма ҳужаликларда ҳам кузда туғилган қузилардан олинган терилар орасида юпқа мездрали тери купчиликни ташкил қилди. Биринчи сорт терилар асосан жакет I, москва жакети, қовурғасимон I ва кавказ юпқа I навларидан иборат эди. Қалин жакет, кавказ қалин I, қовурғасимон қалин I ва ясси қалин I навлари миқдори эса кам бўлиб чиқди, шу туфайли барча биринчи сорт терилар миқдори кам булди. Буни совлиқларнинг бўғозлик даври ёзнинг айни иссиқ пайтига туғри келгани ва қўйлар яйловда тўйиб озиқланолмаганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Асосан жакет II ва флера навлари ҳисобига иккинчи сортларга мансуб қоракўл миқдори ортиб кетди, учинчи сорт териларда эса муҳим узгаришлар кузатилмади. Кузда туғилган қузиларнинг қоракўли кукламда туғилган қузиларникидан жуни қисқалиги, жингалакларининг шакли яхши ифодаланганлиги, гули аниқлиги билан ажралиб туради. Аммо жуни бирмунча қуруқ ва қалинлиги, дағаллиги, шишасимон ялтироқлиги, жингалагининг ниҳоятда таранг ва пишиқлиги, ёзги иссиқ, тўйиб озиқланмаслик ва кам сув ичганликдан далолат беради. Ёзда қочирилган совлиқларни баланд тоғ яйловларида асраш мақсадга мувофиқдир; зеро, бундай яйловларда узоқ муддат давомида сервитамин кук ўт билан озиқланиш, салқин иқлим шароити қоракўл сифатига фойдали таъсир кўрсатиши турган гап.

Кузда туғилган қузилардан олинган кук ва сур қоракўл ҳам биринчи сорт терилар миқдори жиҳатидан кукламги терилардан кейинда туради. Биринчи сорт сур ва кук қоракўл терилар миқдори камайиб кетишига асосан жуннинг ва жингалакларнинг сийраклашиши ҳамда пигментация бирмунча сусайгани ва жуннинг қуруқлиги сабаб булди.

СЕРПУШТЛИКНИНГ ТАЪСИРИ

Ўрта Осиёнинг чул ва чала чулларидаги қаттиқ шароитли яйловларда яшайдиган қоракўл қўйлар серҳомила эмас. Одатда, бу қоракўл қўйлар йилига биттадан қузилайди. Аммо бу уларнинг ирсий хусусияти эмас. Боқиб ва асраш шароити ҳатто озгина яхшиланиши биланоқ уларнинг серпуштлиги ортади. Адабий манбалардан маълумки, чўпонлар совлиқларни қочириб олдинги ва бўғозлик даврларида яйловда яхши боқиб йўли билан стимуляторлар ишлатмай туриб, ҳар 100 бош совлиқ ҳисобига урта ҳисобда 120—125 тадан қузи оладилар.

Яхши утлоқлари булган ҳужаликларда эгиз қузилаш юқори даражада бўлиб, ҳар 100 бош совлиққа 115—120 та қузи туғри келади. Яйловлардан унча серут булмаган, аммо республикамизнинг асосий районлари учун хос булган ҳужаликларда ҳар 100 бош совлиқ ҳисобига 105—110 тадан қузи олинади. Совлиқларнинг семизлик даражаси уларнинг серпуштлигига жуда катта таъсир кўрсатади. Қўйларнинг табиий серпуштлигини ошириш учун улар оқсилли ва минерал озиқ ҳамда кук ўт билан таъминланган бўлиши керак.

Туқ кук тусли, садафсимон нақшли, қовур-
ғасимон барра типдаги қузи.
Туқ кук тусли, садафсимон нақшли, қовур-
ғасимон қалин қоракул тери.

Кейинги ўттиз йил мобайнида қоракулчилар серпушт (куп болалайдиган) қоракул қўйлар подасини вужудга келтиришга уриниб келдилар. Юдин «Қорақум» совхозида танлашнинг серпуштликка таъсирини урганар экан, серпушт совлиқдан туғилган қучқор якка туғилган ва худди шу отарнинг узида совлиқларни қочиринишда фойдаланилаётган қучқорга нисбатан 7,1% купроқ эгиз қузи келтиришини аниқлаган. Шундай қилиб, серҳомила булиб туғилган қузилар орасидан совлиқ ва қучқорлар танлаб олиш қоракул қўйлар селекциясида мазкур белгини кучайтириш имконини беради.

30-йиллардаёқ академик Иванов Украинанинг жанубида қоракул қўйларнинг жуни усиқ булиб туғилишини бартараф қилиш йулларини излар экан, уларни серпушт қилиш йуналишида селекция олиб боришни таклиф қилган эди. Кузланган мақсадга тезроқ эришиш учун у романов зот қўйлар «қонини қўйиш» усулидан фойдаланмоқчи булади. Бу фикрни «Аскания-Нова» тажриба хўжалигида унинг шогирди И. Л. Перегон амалга оширади. Ҳозирги вақтда Херсон ва Одесса областларидаги колхозларда серпушт қоракул зот группасига мансуб қўйлар муваффақиятли урчитилмоқда. Илғор хўжаликларда совлиқларнинг уртача серпуштлиги 132—140 қузини ташкил қилади. Куп ҳомили булиб (эгиз) туғилган қузилар катта булганда якка туғилган қузилардан мутлақо фарқ қилмайди.

Афсуски, ажойиб қоракул зотининг ватанида қўйларни серпушт қилишга қаратилган селекция билан амалда ҳеч ким шуғулланмайди. Ҳолбуки, бу ишга жиддийроқ қаралса, у яйлов-ем-хашак шароити яхши булган зонада, ҳайвонларнинг тула қимматли ривожланишига ва қоракулнинг товарлик хоссаларига зарар етказмаган ҳолда қоракул етиштиришни кўпайтиришнинг йирик резерви булиб қолиши мумкин.

СУЊИЙ СЕРПУШТЛИКНИНГ ТАЪСИРИ

Кейинги йилларда қоракул қўйлар урчитиладиган районларда СЖК ёппасига қўлланилаётганлиги муносабати билан ушбу препаратнинг қоракул сифатига таъсири туғрисида ғоят хилма-хил фикрлар пайдо булди. Ҳозирги вақтда яхши яйлов-ем-хашак шароити билан таъминланмаган хўжаликларда СЖКни кенг қўлланиш кунгилсиз оқибатларга олиб келишига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Чунончи, Бухоро областидаги «Ўзбекистон 40 йиллиги» совхозида 1965 йилда СЖК қўлланиш воситасида ҳар 100 бош совлиқ ҳисобига 140,5 тадан қузи олинган эди, аммо бу қоракул терилар сифатига дарҳол салбий таъсир курсатди. Биринчи сорт қора қоракул миқдорати 56,6% ни, шу жумладан, жакет навлар 5,1% ни ташкил этди. Айни вақтда майда улчамли терилар 18,7% га ва «нозикча» терилар 5,6% га туғри келди. 1966 йилда эса шу хўжаликнинг узида СЖК препарати меъёрида қўлланиш натижасида ҳар 100 бош совлиқ ҳисобига 111 тадан қузи олинди, аммо I сорт терилар миқдори 80,9% гача, шу жумладан жакет навлар 13,4% га ортди, майда улчамли ва «нозикча» терилар атиги 5,3% га туғри келди.

Бухоро областидаги бошқа бир қатор хўжаликларда ҳам тахминан шундай аҳвол содир булди. Масалан, 1965 йилда Калинин номли совхозда 100 бош совлиқ ҳисобига 126 тадан қузи олинган, аммо биринчи сорт терилар миқдори атиги 40,5% ни, шу жумладан, жакет навлар 9,8% ни ташкил этган, майда улчамли ҳамда «нозикча» терилар эса 16,8% га туғри келди. 1966 йилда ҳар бош совлиқ ҳисобига 105 тадан қузи олинди, шу билан бирга I сорт терилар миқдори 79,5% га, шу жумладан, жакет навлар 14,2% га етди, майда ҳамда «нозикча» терилар миқдори 6,1% гача булди.

Серут яйловлар зонасида жойлашган хужаликларда СЖК препаратидан меъеридан ташқари куп фойдаланиб, ҳар 100 совлиқ ҳисобига 140—145 тадан қузи олиш қоракул сифатининг муқаррар суратда кескин пасайиб кетишига, майда улчамли ва «нозикча» терилар миқдори купайишига олиб келди. Нобуд булган ҳайвонларнинг 90—95% ни куп ҳомилали совлиқлар билан қузилар ташкил қилди. Стимуляторлардан меъерида фойдаланилганда нобуд булиш кескин камайди.

Бухоро областидаги «Октябрь 40 йиллиги», «Қарноб» ва Самарқанд областидаги «Нурота» совхозларида олиб борилган тажрибалар куйидаги натижаларга олиб келди; биттадан қузилаган совлиқлар жами совлиқларнинг 63,2% ни, эгиз қузилаган совлиқлар эса 36,8% ни ташкил этди. Аммо туғилган ҳамма қузиларнинг 42,6% ни якка туғилган ва 57,4% ни эгиз туғилган қузилар ташкил этди. Учтадан ва ундан куп туғилган қузилар 21% дан ортиқроқ булди.

16-рasm. Учта қузилаган совлиқ.
17-рasm. Тўртта қузилаган совлиқ.

Қоракул сифатига баҳо беришда айна бир отарнинг узидаги якка туғилган қўзилар қиёсий, мезон қилиб олинди. Авторлар олиб борган тажрибаларда шу нарса аниқландики, эгиз қўзилар сони ошган сайин ҳар хил териларнинг катталиги ва юза бирлигига туғри келадиган вазни қонуний равишда камая борар экан (47-жадвал).

47-жадвал. Кўп ҳомилали қўзилар терисининг катталиги ва вазни

Қўзилар сони	Терилар сони	Бутун юзасининг катталиги		Терининг вазни		Юза бирлигига туғри келадиган вазни (г)
		см ²	Битталикларга нисбатан (%)	г	Битталикларга нисбатан (%)	
Битталиклар	931	2263	100,0	249	100,0	11,0
Иккиталик эгиз	783	1996	88,2	201	80,8	10,1
Учталик —,—	317	1790	79,1	154	61,8	8,6
Тўртталик —,—	236	1423	62,9	125	50,1	8,7
Бешталик —,—	22	1117	49,4	90	36,1	8,1

Маълумки, қоракул терилар мездрасининг қалинлиги ва пишиқлиги қоракулнинг товарлик сифати билан бевосита боғлиқдир, чунки териларнинг чидамлилиги жингалаklarининг эластиклиги, чузилувчанлиги ва пишиқлигига (узилмаслигига) боғлиқ булади. Кўп ҳомилали бўлиб туғилган қўзиларнинг териси худди мана шу кўрсаткичлари жиҳатидан биттадан (якка) туғилган қўзиларнинг терисидан кейинда туради, бу эса уларнинг товарлик сифатлари бирмунча паст бўлишига олиб келади.

Маълумки, энг қимматли жингалаklar жун тузилиши жиҳатидан: унинг узунлиги, қалинлиги, буралганлиги, ипаксимонлиги, ранги ва ялтироқлиги каби тамомила узига хос сифатларга эга. Олиб борилган тажрибалар ҳомиладаги қўзилар сони ошган сайин мазкур кўрсаткичлар муқаррар суратда ёмонлаша боришини кўрсатди.

Жингалаkning йирик-майдалиги ва пишиқлиги ҳомиланинг ривожланишига боғлиқ; кўп ҳомилали қўзиларда чала ривожланганлик аломатлари мавжуд бўлиши туфайли улар жингалаkning сифати, йирик-майдалиги

48-жадвал. Ҳомиладаги қўзилар сони турлича бўлганда қоракул териларнинг сарқил (сортли)лиги

Ҳомиладаги қўзилар сони	Терилар сони	Шу жумладан, (%)									
		I сорт	жавоф қорғуя	шаркет қалин	моссава жакети	жамин шеек навлар	кавказ қалин	вазирасимон шилча ва шилча ва шилча	қоғурақсимон қалин I	II сорт	III сорт
Битталик	981	86,9	7,4	22,2	5,2	34,8	17,2	12,1	22,8	11,5	1,6
Иккиталик	783	65,3	6,2	10,1	9,1	25,4	12,6	20,3	7,0	30,8	3,9
Учталик	317	58,7	5,7	0,8	21,6	28,1	—	27,1	3,5	38,3	3,0
Тўртталик	236	51,3	0,8	—	21,2	22,0	—	29,3	—	44,4	4,3
Бешталик	22	40,9	—	—	22,7	22,7	—	18,2	—	54,6	4,5

ва пишиқлиги сезиларли даражада пасаяди. Бундан ташқари, кўп ҳомилали бўлиб туғилган қўзилар терисидан қимматли жингалаklar ҳар хил миқдорда бўлди. Битта ва иккитадан туғилган қўзиларнинг терисидан бундай жингалаklar учта, тўртта ва бештадан туғилган қўзилар терисидан нисбатан

анча кўп бўлиб чиқди. Ҳомиладаги эгиз қўзилар сони ошган сари қимматли жингалаклар нисбати камая боради.

Ҳомиладаги қўзилар сони ошган сайин биринчи сорт қорақул миқдори камайиб кетди (48-жадвал). Жумладан, қалин мездрали ва йирик жингалакли группаларга мансуб терилар миқдори анча камайди, жингалаклари унча қимматли бўлмаган паст навли терилар миқдори эса кўпайди.

Шундай қилиб, яйлов-ем-хашак шароити қулай бўлмаган районларда СЖК қўлланиш қорақулнинг барра ва товарлик хоссалари пасайишига (терининг улчами кичрайиши, жуннинг қалинлиги, жингалакларнинг пишиқлиги, жуннинг пигментацияси ва ялтироқлиги ёмонлашишига) олиб келади. Шунинг учун мазкур районлардаги хўжаликлар ушбу препаратдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эканлиги масаласини ҳал қилиш учун ё қорақулчиликнинг ем-хашак базасини кескин яхшилаши ва СЖК дан фойдаланишни тартибга солиши ёки ушбу серпуштлик стимуляторидан қатъий воз кечиши керак.

VIII Б О Б . Қ О Р А Қ У Л Ч И Л И К Д А Н А С Л Ч И Л И К И Ш Л А Р И

Наслчилик базасини вужудга келтириш ватанимизда қўйчиликни ривожлантиришнинг ва унинг маҳсулдорлигини ошириш ҳамда такомиллаштиришнинг асосий шартларидан бири бўлиб келди ва шундай бўлиб қолмоқда. Бу вазифани ҳал этишда 1918 йилда В. И. Ленин имзолаган «Наслдор чорвачилик ва чорвачилик бўйича илмий тавсиялар ишлаб чиқиш учун Марказий зоотехника комиссияси тузиш тўғрисида»ги декрет жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу комиссияга мамлакатдаги кўзга кўринган зоотехник олимлар — П. Н. Кулешов, Е. А. Богданов, М. И. Придорогин, М. Ф. Иванов, Е. Ф. Лискун таклиф қилинган эди.

Майин жунли наслдор қўйчилик мамлакатимизнинг ўз наслдор ресурсларидан ҳар томонлама фойдаланиш ва чет эллардаги энг яхши зотларнинг генофондини жалб қилиш асосида ривожлантирила бошлади. Қорақулчилик эса майин жунли қўйчиликдан фарқли ўлароқ мазкур ноёб зот генофондининг фақат ўз ички ресурслари асосида ривожлантирилди ва такомиллаштирила борди. Қорақулчилик хўжаликлари ташкил қилинган дастлабки йилларда ноқ бу тармоқни планли ривожлантириш йўлга қўйилди, қўйлар бош сонини кўпайтириш ва сифатини оширишда муҳим роль ўйнаган бир қатор тадбирлар қабул қилинди. Чорвачиликнинг бошқа ҳамма тармоқлари сингари қорақулчиликни ҳам илмий асосланган тарзда бошқариш йўлига ўтиб олинди.

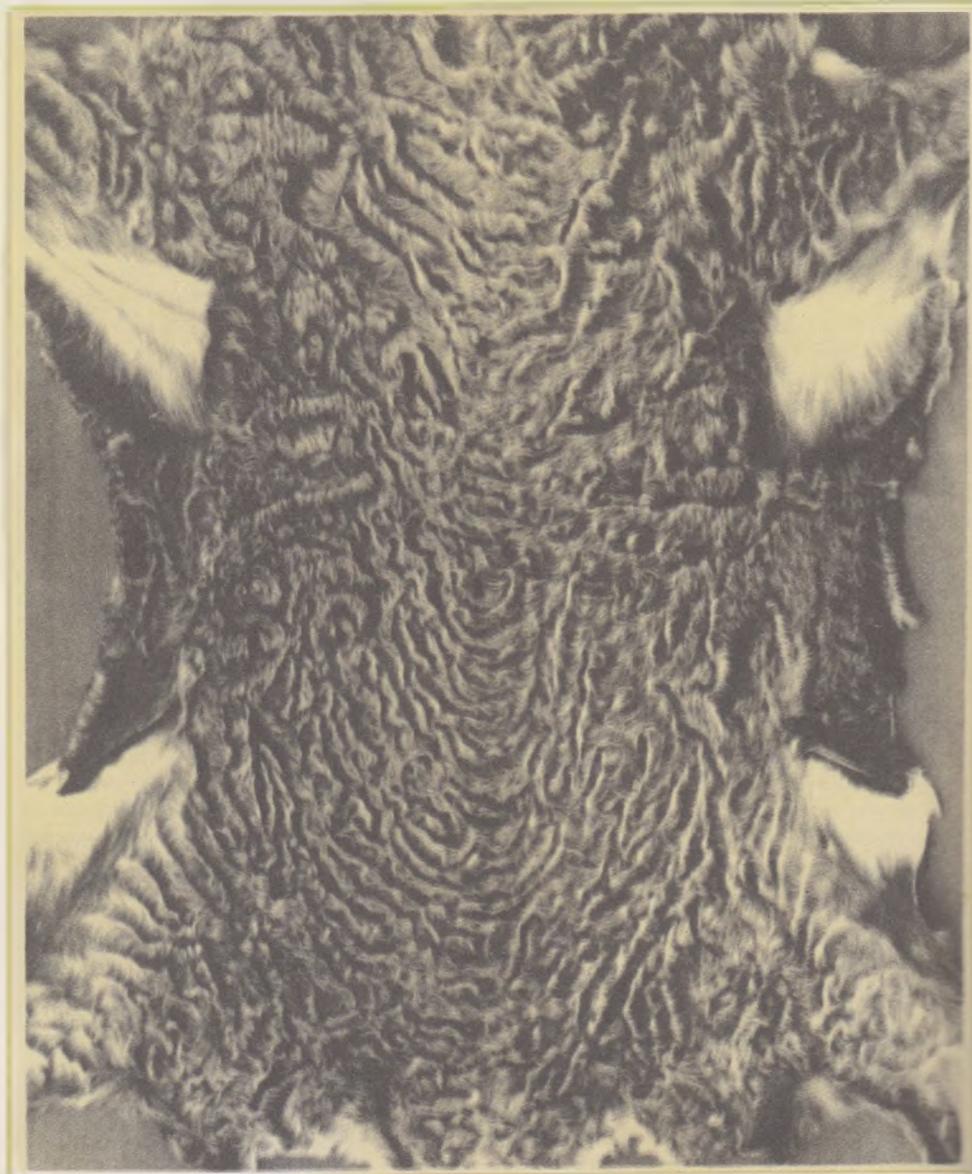
1932 йилда Иванов ва Юдин томонидан ишлаб чиқилган қорақул жингалаклари ва териларни классификациялашнинг назарий асослари қорақул қўзиларни мўйначилик саноати ва экспорт талабларига мувофиқ жингалагининг йирик-майдалигига қараб бонитировка қилиш схемасини ишлаб чиқиш учун негиз бўлди. Бонитировкачи трестлар, айниқса қорақулчилик оёққа тура ва ривожлана бошлаган йилларда, зотни такомиллаштиришда ва уни зот ичидаги, зонал-экологик, завод типлари билан бойитишда, қорақул тери ассортиментини кенгайтириш ва сифатини оширишда ниҳоятда катта роль ўйнади.

1929 йилдаёқ давлат наслчилик станциялари (ДНС) ва наслчилик фермалари ташкил этилди. Қорақул қўйлар урчитиладиган зона кенгайтирилди, энг районлар узлаштирилди, қорақулчиликнинг наслчилик маконлари: Ўзбекистонда «Муборак» ва «Қорақум», Туркменистонда «Равнина», Тожикистонда «Кабодиён» ва Қозоғистонда «Таласский» наслчилик совхозлари ташкил этилди. Ушбу хўжаликларнинг ҳар бирида 50 минг бошдан ортиқ наслдор қўй бор эди. Шу тариқа қорақулчилик совхозлари ташкил этишга жос солинди.

Туг кук тусли, садафсимон нақшли, ясси барра типдаги қузи.

Туг кук тусли, садафсимон нақшли, ясси қалин қоракўл тери.

40-йилларга келиб, қоракул зоти мамлакатда энг йирик ва куп сонли қуй зотларидан бири булиб қолди, унинг ареали Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги чул ва чала чул яйловларнинг жуда катта территориясини, шунингдек, РСФСР Европа қисмининг бир булагини, ҳаммаси булиб 200 млн га дан ортиқ майдонни эгаллади.

Наслчилик хужаликлари ташкил этиш билан бир қаторда дастлабки илмий ташкилотлар ҳам вужудга кела бошлади, кейинчалик улардан бутун бир илмий-тадқиқот тармоқлари юзага келди. Каттақурғондаги лалмикор деҳқончилик тажриба станцияси ҳузурида қоракулчилик булими ҳамда Бухоро қоракул қуйлар наслчилик қуйхонаси ташкил қилинди. 1930 йилда Қаттақурғон қоракулчилик тажриба станцияси ташкил топди, 1932 йилда ушбу станция базасида Самарқанд шаҳрида Бутуниттифоқ қоракулчилик илмий-тадқиқот институти (ВНИИК) юзага келди. Кейинчалик, Қозоғистонда қоракулчилик ривожлана бошлаганлиги муносабати билан, 1962 йилда Чимкент шаҳрида Қозоғистон қоракулчилик илмий-тадқиқот институти (КазНИИК) ташкил этилди. Ҳозирги вақтда мазкур институтларга СССР Қишлоқ хужалик министрлигининг Бутуниттифоқ қоракулчилик бирлашмаси «Союзкаракульпром» раҳбарлик қилади, деярли барча йирик қоракулчилик областларида илмий-таълим пунктлари ва булимларининг тармоқлари ташкил этилган. Меҳнат Қизил Байроқ орденли Бутуниттифоқ чорвачилик илмий-тадқиқот институти (ВИЖ), Украинадаги М. Ф. Иванов номли «Аскания-Нова» Дашт районлар илмий-тадқиқот институти, Самарқанд ва Кишинёв Қишлоқ хужалик институтлари, Олмаота зооветеринария институти ва купина тажриба станциялари ҳам қоракулчиликнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш билан муваффақиятли шуғулланмоқдалар.

1932—1935 йиллардаги тадқиқотлар туфайли тери-жун қопламини ва жингалаклар шакли ҳосил булишини ҳамда қоракул сифатини йирик қоракулчилик хужаликлари ишлаб турган турли яйлов-ем-хашак ва экологик зоналарда қоракул қуйларни урчитиш шароити билан боғлиқ ҳолда урганишга асос солинди. Илмий-тадқиқотлар натижасида қуйдагилар: қоракулчилик хужаликлари барра маҳсулотининг сифат характеристикаси (баъзи хужаликларда муайян зот урчилладиган турли экологик зоналарда тайёрланаётган қоракул териларга хос сифатларга эга булган алоҳида ажралиб турувчи машҳур қуйлар) аниқланди ва ниҳоят, азалдан қоракул қуйлар боқиб келинган районлар ҳамда янги районлардаги қоракулчилик хужаликларининг барра маҳсулоти хусусиятлари белгилаб чиқилди. Ушбу материаллар қоракул жингалакларининг зоотехникавий классификациясини аниқлаш, уларнинг қаламисимон шаклларини унификациялаш (бир шаклга келтириш) учун асос булди, қоракул териларни бир қатор хоссаларига қараб баҳолаш ва классификациялаш—ярим доирасимон қаламигул жингалакларини жакет группага, қовурғасимон қаламигул ва ёлгул жингалакларини қовурғасимон группага, ясси қаламигулларни ясси группага ва бир оз усикқоқ ярим доирасимон ҳамда ловиягул жингалакларини кавказ группасига ажратиш имконини берди. Ҳар хил тур ва рангдаги хом қоракул териларни баҳолаш юзасидан янги давлат стандартлари (ГОСТ) ишлаб чиқилди.

ВНИИК, КазНИИК ҳамда ВИЖ томонидан «Қарноб», «Муборак», «Задарьинский» ва Гагарин номли Давлат наслчилик заводларида қоракул териларнинг товарлик қимматини юзага келтирувчи жингалак формалари ва типларининг наслдан-наслга утишини урганиш юзасидан чуқур тадқиқот ишлари олиб борилди. Барра типларининг наслдан-наслга утишида катта теъдодий барқарорлик мавжудлиги аниқланди. Қоракул қуйларни қора, кук, қизил ва рангдор барра типлари буйича селекциялаш самарали эканлиги таъсирли рақамлар билан исбатланди. Натижада қоракул қуйларни барра типлари буйича танлаш ва саралашнинг янги системаси ишлаб чиқилди.

1960 йилда «Қоракул қўзиларни бонитировка қилиш бўйича инструкция ва наслчилик иши асослари» ни амалда жорий қилиш учун ишлаб чиқарувчиларга топширилди. Янги системанинг жорий қилиниши сифатли насл материали етиштирилишига ва барра маҳсулотининг сифатига катта таъсир этди. Давлат наслчилик заводларида биринчи сорт қоракул товар хўжаликларига нисбатан 14—25%, унинг энг қимматли қисми бўлган жакет гурппага кирувчи терилар 18—30% кўп етиштирила бошланди.

Барча қоракулчилик хўжаликлари ихтисослаштирила бошланди. Мамлакатимиздаги барча қоракулчилик хўжаликлари наслчилик ишлари даражасига қараб уч категорияга: наслчилик заводлари, наслчилик бўйича репродуктор хўжаликлар ва товар етиштирувчи хўжаликларга ажратилди. Қўйларнинг наслдорлик ва маҳсулдорлик сифатларини такомиллаштириш, юқори насл ва барра сифатларига эга булган ҳайвонларнинг янги линияларини вужудга келтириш, қимматли наслдорлик белгиларига эга булган ана шу сифатларини наслдан-наслга барқарор (муттасил) ўтказадиган наслдор қўчқорлар ўстириш наслчилик заводлари вазифасига киради. Ўзбекистондаги «Муборак», «Нишон» ва «Конимех», Туркменистондаги «Уч-ажи», «Равнина», Қозоғистондаги «Задарё» хўжаликлари қоракул қўйлар урчитиладиган энг яхши наслчилик заводлари ҳисобланади. Ўзбекистондаги Свердлов номли, «Нурота», «Қорақум» ва «Қарноб», Туркменистондаги «Толимаржон» ва Қозоғистондаги «Сюткент» наслчилик заводлари қора ва сур қоракул қўйларни урчитиш борасида бошқа хўжаликлардан олдинда туради. Кук ва сур қоракул қўйларни урчитиш соҳасида Ўзбекистондаги Гагарин номли наслчилик заводи энг яхши деб топилган. «Қизилча» ва «Ғузур» наслчилик заводлари кук қоракул қўйларни урчитиш соҳасида алоҳида уринда туради. Мазкур наслчилик заводларининг уз таъсир зоналари белгилаб берилган, уларга наслчилик хўжаликлари, репродукторлар ва товар етиштирувчи хўжаликлар бириктириб қўйилган.

Наслчилик заводлари зонасига кирувчи наслчилик-репродуктор хўжаликларининг вазифаси янги шароитда, наслчилик заводининг юқори барра сифатларига эга булган ва бу сифатларни наслига муттасил ўтказадиган қўйлари типи ичида наслдор ҳайвонларни кўпайтириш, такомиллаштириш ва ўстириш; товар хўжаликлари учун наслдор қўчқорлар етиштириш ва ўстириш, сифатли қоракул тери олишдан иборат. Товар хўжаликларининг вазифаси қора қоракул тери етиштиришни бутун чоралар билан кўпайтиришдан иборат.

Шундай қилиб, наслчилик ишининг, насл материали етиштириш, уни репродукция қилиш ҳамда товар хўжаликларига етказиб беришнинг мунтазам системаси вужудга келтирилди. Зот устида олиб бориладиган наслчилик ишларининг муштарак плани ишлаб чиқилди.

ЗОТ УСТИДА ОЛИБ БОРИЛАДИГАН НАСЛЧИЛИК ИШЛАРИНИНГ ВАЗИ- ФАСИ

Қоракулчиликдаги наслчилик ишларининг вазифаси зотни муттасил такомиллаштира боришдан, қўйларнинг маҳсулдорлигини ошириш, биринчи сорт ва енгил қора, кук, сур, гулигаз, қамбар, оқ рангли, ярим доирасимон, қовурғасимон ва ясси қаламигул жингалакли қоракул тери етиштиришни кўпайтиришдан иборат. Шу билан бир қаторда усиқ жунли тери мислдорини иложи борица камайтиришга жиддий эътибор берилиши керак. Наслдор қоракулчиликда мустаҳкам конституцияли, экстерьерда нуқсонбулмаган, яшовчанлиги ва серпуштлиги юқори булган нормал ривожланган ҳайвонларни кўпайтиришга йўл қўйилади.

Наслчилик ишлари энг яхши ҳайвонларни насл учун танлаб олиш ёмонларини брак қилиш, янги наслда матлуб барра сифатларини ҳосил

қилиш ва мустаҳкамлаш мақсадида қучқорларни совлиқларга тегишли тарзда саралаб жуфтлаштириш, шунингдек, пода тулдириладиган қузиларни муносиб тарзда ўстириш йули билан амалга оширилади. Бу ишда муваффақиятга эришиш учун ҳайвонларнинг зот ичидаги типларини ҳамда барра типлари, конституцияси, жинси ва ёшини ҳисобга олган ҳолда уларни йил бўйи яхши боқиш ва асраш шароити вужудга келтириш керак.

Қўйилган вазифаларга мувофиқ, барча қорақулчилик хужаликлари наслчилик заводлари, наслчилик совхозлари ва наслчилик фермаларига ҳамда муайян ранг ва барра группасига кирувчи қорақул етиштириш бўйича ихтисослашган товар хужаликларига бўлинади. Уларнинг ҳар бирида наслчилик ишлари белгиланган система асосида ва ишлаб чиқилган перспектив планга мувофиқ олиб борилади.

Узоқ муддат давомида олиб борилган селекция натижасида қорақул қўйлар зотида зот пластиклигини, янги хил барра сифатларига эга булган ҳайвонлар ҳосил қилиш ва уларни зот ичида такомиллаштириш имкониятини таъминлайдиган структура вужудга келган. Ҳозирги босқичда қорақул қўйлар зоти юксак маҳсулдорлиги билан ажралиб туради. Фанда ишлаб чиқилган прогрессив танлаш ва саралаш методларини ҳамда наслчилик ишлари системасини қўлланиш бу зотни янги қимматли зот группалари, завод типлари ва ҳар хил рангли қўйлар линиялари билан бойитишни таъминлади.

НАСЛЧИЛИК ЗАВОДЛАРИДАГИ НАСЛЧИЛИК ИШЛАРИ

Наслчилик заводларидаги наслчилик ишлари наслчилик совхозларининг колхоз ва совхоз фермалари ва тажриба хужаликларининг энг яхши юқори маҳсулдор подалари базасида ташкил этилади. Наслчилик заводи ташкилий жиҳатдан бақувват бўлиши, яхши ем-хашак базасига ва қўйлар учун керакли миқдорда биноларга эга бўлиши керак.

Наслчилик заводларининг асосий вазифаси юқори маҳсулдор ҳайвонлар ўстириш ва тарқатиш йули билан зотни такомиллаштиришдан иборат. Мазкур хужаликларда келгусида ихтисослаштирилган завод подалари, линиялари, типлари ва ҳоказоларни вужудга келтиришда фойдаланиладиган ҳайвонларнинг энг юксак маҳсулдорлик даражасига эришилган бўлиши керак.

Наслчилик заводининг асосий маҳсулоти—наслдор қучқорлардир. Уларни ўстириш ҳайвонларнинг яхши ривожланишини ва юксак наслдорлик сифатларига эга бўлишини таъминлайдиган даражада ташкил этилиши керак. Ҳар бир наслчилик заводи учун наслчилик ва товар хужаликлари тармоғи бириктириб қўйилади, наслчилик заводи бу тармоқларга наслдор ҳайвонларни сотиш йули билан таъсир кўрсатиб туради. Ҳар бир завод ўз таъсир зонасидаги хужаликлар учун наслдор маҳсулот етиштириши керак.

Наслчилик заводидаги қўйлар асосан завод группасидаги ҳайвонлардан ва наслдор ҳайвонлардан иборат бўлади. Бундан ташқари, наслчилик заводларида фойдаланиладиган ҳайвонлар ҳам бўлади. Улар алоҳида асралади.

Завод подаси қуйидаги классларга мансуб ҳайвонлардан иборат бўлади:

Элита ва I класс совлиқлар (сараланган группа) — булар биринчи қўйлашда элита ёки биринчи класс қўзи берган совлиқлардир;

наслчилик заводининг наслдор совлиқларидан тарқалган элита урғочи қўзилар (туқлилар);

сараланган группадаги совлиқлардан тарқалган I класс урғочи қузилар.

Заводлардаги наслдор қўйлар подаси фақат муайян хужаликнинг узида устирилган, белгиланган талабларга жавоб берадиган қузилар билан тулдириб турилади.

Завод подасидаги совлиқлардан биринчи навбатда хужаликнинг уз подасини тулдириш (алмаштириш) учун қимматли наслдор қўчқорлар етиштириш мақсадида фойдаланилади. Зарур бўлган тақдирда қариндош ҳайвонларни жуфтлаштиришга йул қўйилади. Завод подасида индивидуал жуфтлаштириш амалга оширилади. Кук қоракул қўйлар урчитиладиган наслчилик заводларидаги завод ва наслчилик подаларида ҳайвонларни рангига қараб гомоген ва гетероген жуфтлаштириш усули қўлланилади, бошқа ҳамма подаларда фақат гетероген жуфтлаштириш қўлланилади.

Наслчилик подаси элита ва биринчи класс совлиқлар ҳамда урғочи қузиларнинг завод типига номуносиб қисмидан иборат бўлиб, улардан наслчилик совхозлари ва товар хужаликларига сотиладиган наслдор қўчқорлар олиш учун фойдаланилади. Наслчилик подасида классли (группали) саралаш амалга оширилади.

Товар қўйлар подаси завод ва наслчилик подаларидан браќ қилинган II класс совлиқ ва урғочи қузилардан, шунингдек, наслчилик подасига кирмайдиган бошқа қўйлар группасидан иборат бўлади.

Товар поданинг вазифаси сифатли қоракул тери ҳамда бошқа хил қоракўлчилик маҳсулоти етиштиришдан иборат. Товар подада насл яхшиловчи қўчқорларни классли саралаш амалга оширилади ва улардан имкони борича максимал нагрзука билан фойдаланилади. Ҳар бир наслчилик заводда, одатда, уз қўчқорларидан фойдаланилади. Айрим ҳолларда, наслчилик ишлари планига мувофиқ, бошқа заводларнинг қўчқорларидан фойдаланишга ҳам йул қўйилади.

Наслчилик заводида ҳар йили қўйидаги тадбирлар амалга оширилади, наслдор қўчқорчалар тула индивидуал бонитировка қилинади, наслдор урғочи қузилар ҳамда наслининг сифати синаб курилаётган қўчқорлардан олинган барча қузилар қисқартирилган индивидуал бонитировкадан ўтказилади, қолган қузилар классли бонитировка қилинади;

наслдор қўчқорчалар етиштирилиб ўстирилаётган барча завод типлари ва наслдор ҳайвонларнинг келиб чиқиши, маҳсулдорлиги ва улардан насл олиш учун фойдаланиш ишлари индивидуал тарзда ҳисобга олинади;

қўчқорлар наслининг сифати бўйича текширилади. Ҳар бир наслдор қўчқордан наслчиликда фойдаланиш натижалари ҳисобга олиб борилади;

катта ёшдаги ҳайвонларнинг ривожланиши ва конституцияси баҳоланади;

ҳайвонлар линиялар бўйича урчитилади;

қўчқорлар завод совлиқларига индивидуал тартибда бириктириб қўйилади;

қўчқорчалар танлаб олинади ва улар уз подасини тулдириш ҳамда сотиш учун тайёрланади;

ҳайвонлар йил буйи тула қимматли ем-хашак билан боқилади ва ағдарилади.

Наслчилик заводи подасининг катталиги хужаликнинг вазифаларига, шунингдек, ем-хашак базасининг аҳволига қараб белгиланади. 50 минг бош қўйли подани оптимал катталиқдаги пода деб ҳисоблаш керак.

Давлат наслчилик заводларидаги қўйларнинг ҳаммаси юқори классли бўлиши ва I класс совлиқлар салмоғи 45—50% дан, шу жумладан, совлиқлар 10—20% дан, элита класс наслдор қўчқорлар эса 60—70% дан

кам булмаслиги керак. Барча давлат наслчилик заводларида завод фермалари ва наслчилик фермалари булиши керак. Давлат наслчилик заводида наслининг сифати буйича машхур булган хайвонлар албатта давлат наслчилик китобига киритилади.

НАСЛЧИЛИК ХҲЖАЛИКЛАРИ

Наслчилик хужаликларида амалга ошириладиган наслчилик ишларининг асосий вазифаси юқори махсулдор қучқорлар ҳамда совлиқлар етиштиришдан, уларни устириш ва товар хужаликларга сотишдан иборат. Ҳар бир наслчилик хужалиги учун муайян товар хужаликлар тармоқлари белгиланган бўлиб, наслчилик хужалиги уларга наслдор қўйлар етказиб бериш билан таъсир курсатиб туради.

Наслчилик хужалигидаги қўйлар подаси асосан наслдор хайвонлардан иборат булади. Наслдор ва фойдаланиладиган қўйлар турли ферма-ларда боқилади. Наслчилик хужаликларида наслчилик заводларидан олиб келинадиган қучқорлардан ёки наслчилик заводларидан олиб келинган наслдор қучқорлар воситасида хужаликнинг узиде етиштирилган қучқорлардан фойдаланилади.

Наслчилик подасида наслдор қучқорлар устирилади. Наслчилик подасида энг яхши қисмида (элита совлиқлар) индивидуал саралаш амалга оширилади, поданинг қолган қисмида эса классли (группали) саралаш олиб борилади. Фойдаланиладиган тоифадаги қўйлардан қоракул тери ва бошқа махсулотлар етиштириш учун фойдаланилади.

Кук қўйлар урчитиладиган хужаликлардаги наслчилик подасида кук қўйларни керакли (оз) миқдорда гомоген саралаб жуфтлаштириш мумкин, қолган қўйларнинг ҳаммаси гетероген жуфтлаштирилади.

Наслчилик хужалигида ҳар йили қўйидаги ишлар амалга оширилиши керак:

- насл учун қолдирилган қўчқорчалар тула индивидуал бонитировка қилинади;

- элита ва I класс урғочи қўзилар, шунингдек, наслининг сифати текширилган қўчқорлардан олинган қўзилар қисқартирилган индивидуал бонитировкадан утказилади;

- қолган барча қўзилар классли бонитировка қилинади;

- қучқорлар наслининг сифати буйича текширилади ва қўйлар линиялардан ажратилади;

- катта ёшдаги хайвонларга баҳо берилади;

- наслдор қучқорларнинг, шунингдек, насл учун сотиладиган совлиқлардан келиб чиқиши ҳисобга олинади; бунда қўйларнинг ота томондан келиб чиқиши маълум эканлиги (номери ва махсулдорлиги) ҳамда онасининг классли ва номерига минимал талаблар булиши керак;

- қўйларни боқиш ва асраш яхши ташкил қилинади.

Наслчилик хужалигида поданинг сифат составига қараб наслчилик ва етиштирувчи пода ташкил қилинади. Фермадаги наслдор қўйларнинг сифати яйлов-ем-хашак шароитига қараб: 12—15 минг бошдан ва товар хужаликлариде 15—20 минг бошдан иборат булади. Наслчилик совхозларида элита ва I класс совлиқлар салмоғи 30—40% дан, шу жумладан, элита совлиқлар 5—10% дан кам булмаслиги, элита класс наслдор қучқорлар салмоғи 40—50% дан кам булмаслиги керак.

ТОВАР ХҲЖАЛИКЛАРИ

Товар хужаликларининг асосий вазифаси махсулот бирлигига энг кам ҳаёт қилиш эвазига мумкин қадар купроқ сифатли қоракул тери ва қўй хил қоракулчилик махсулотлари етиштиришдан иборат. Бундай хужаликларда олиб бориладиган наслчилик ишлари давлат наслчилик завод-

лари ва наслчилик совхозларидан олиб келинган юқори маҳсулдор линияларга мансуб булган муайян завод типларидаги қўчқорлардан самарали фойдаланишга қаратилган бўлиши керак. Товар хўжалиklarининг подаси наслдор ҳамда фойдаланиладиган қўйлардан иборат бўлиб, улар бири-биридан ажратиб боқилади.

Товар хўжалиklarида қўйларни сунъий уруғлантиришда давлат наслчилик заводлари ҳамда наслчилик совхозларидан сотиб олинган наслдор қўчқорлардан бир қочириш мавсумида 500—600 бош ва ундан ҳам кўпроқ совлиқ туғри келадиган нағрузка билан фойдаланилади. Бу хўжалиklarдаги барча қўйлар орасида классли (группали) саралаш амалга оширилади ва яхшиловчи қўчқорлардан максимал фойдаланилади ҳамда қўйларнинг бош сони группали тарзда ҳисобга олиб борилади.

Кўк қоракўл етиштиришга ихтисослаштирилган товар хўжалиklarда кўк ва қора қўйлар гетероген сараланади.

Товар хўжалиklarида қўйидаги ишлар амалга оширилади: наслининг сифати жиҳатидан синаб кўриладиган қўчқорлардан олинган қўзилар қисқартирилган бонитировкадан ўтказилади; қолган қўзиларнинг ҳаммаси классли бонитировка қилинади; наслдор қўчқорлар наслининг сифати жиҳатидан текшириб курилади; наслчилик заводлари ва наслчилик совхозларидан қўчқорлар сотиб олиш йўли билан наслдор қўчқорлар подаси ҳар йили тулдириб турилади; қўйлар яхши боқилади ва яхши асралади.

Наслчилик заводлари, наслчилик совхозлари, наслчилик фермалари ва товар хўжалиklarида бонитировка маълумотлари асосида ҳар йили совлиқлар ва қўзилар отари ташкил этилади. Ҳар бир отар бир хил ранг, нақшдаги, бир хил барра типига мансуб, жингалаklarининг йирик-майдалиги ва классли бир хил ҳайвонлардан тузилиши керак. Бир отардаги ҳайвонлар сони кам бўлган тақдирда бонитировка белгиларининг сифати жиҳатидан ухшаш бўлган ҳайвонларни бирга асрашга йўл қўйилади. Ҳар бир хўжаликдаги отарларни ташкил қилишнинг батафсил схемаси наслчилик ишлари планида белгилаб берилади. Ҳар бир хўжаликдаги фермалар ранги, барра тип ва классли бир хил булган отарлардаги қўйлар билан тулдирилади.

ПОДА СТРУКТУРАСИ

Поданинг жинс, ёш ва тип состави хўжалик бажарадиган вазифаларга боғлиқ булади. Наслчилик хўжалиklarида қўйларнинг жинси ва ёши бўйича пода состави қўйидагича бўлиши тавсия этилади (йил охиридаги жами қўйлар сонига нисбатан % ҳисобида):

Қочириладиган ёшдаги совлиқлар	70—72
Шу йил туғилган пода тулдириладиган урғочи қўзилар	17—18
Наслдор қўчқорлар	2,0—2,5
Пода тулдириладиган қўчқорчалар	~ 0,5
Келгуси йили реализация қилинадиган қўчқорчалар	10,5—7,0

Товар хўжалиklarида пода структураси бошқачароқ булади: бу хўжалиklarда реализация қилинадиган қўчқорчалар ўстирилмайди ва шунинг учун мувофиқ қочириладиган ёшдаги совлиқлар сони кўп булади. Кўк қўйларни урғочи қўйларнинг ихтисослаштирилган колхоз ва совхозлар подасида кўк қўйлар кўп бўлиши керак. Ихтисослаштирилган хўжалиklarда подани муайян ва рангдаги қўйлар билан тулдиришни хўжаликнинг ўзида етиштириш қўйлар ҳисобига ва хўжалиklarаро қўй айирбошлаш ҳисобига амалга ошириш тавсия этилади.

ХУЖАЛИКНИ ИХТИСОСЛАШТИРИШ

Наслчилик заводлари, репродукторлар ва товар хужаликлари тула ихтисослаштирилган тақдирдагина ўз зиммасига юкланган вазифаларни бажара олади. Масалан, жакет типдаги қора қўйларни урчитиш бўйича ихтисослаштирилган пода фақат шу типдаги ҳайвонлардан иборат бўлиши керак, бошқа тип ва рангдаги ҳайвонлар подадан чиқариб юборилади ва тегишли наслчилик хужалиklarига ҳамда товар подаларига утказилади. Ушбу талаблар хужаликларни ясси ва қовурғасимон типлардаги қора қоракўйларни урчитишга ихтисослаштиришда ҳам шартдир.

Урчитиш учун қабул қилинмаган ҳайвонлар алоҳида фермаларда (кавказ, қовурғасимон қаламигул типлар) ёки алоҳида подаларда (ясси тип) бўлиши мумкин, ихтисослаштирилган подалар эса мазкур хужаликда урчитиш учун қабул қилинмаган қўйлардан ҳоли бўлиши керак.

Мазкур талаблар кўк ва сур қўйлар урчитиладиган ва шундай тери етиштириладиган хужаликлар учун ҳам тааллуқлидир. Шу билан бирга қўйларни урчитиш ва кўк қоракўл тери етиштиришда мана шу рангдаги совлиқлар салмоғи поданинг 50% дан кам бўлмаслиги керак. Кўк ранг бўйича гомоген жуфтлаштириш усули қўлланган тақдирда подадаги совлиқлар салмоғини 75—90% га, кўк қўчқорларни эса 10% га етказиш керак. Сур қўйлар урчитиладиган ва сур тери етиштириладиган хужаликда сур қўйларнинг салмоғини 100% га етказиш лозим.

Планда янги (оқ) рангли ёки ноёб нақшли (гулигаз, қамбар, шутури, шили ва бошқалар) қоракўл қўйлар подасини, шунингдек, қимматбаҳо типларга мансуб—ясси жингалакли ва қовурғасимон қаламигул қўйлар подасини, қоракўлчасимон (муар) тери етиштириладиган подалар ташкил қилиш ҳам кўзда тутилади.

НАСЛЧИЛИК ИШЛАРИНИНГ ЙўНАЛИШИ

Қоракўлчилар — олимлар ва практиклар ихтиёрида қоракўлчилик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш ва сифатини яхшилаш юзасидан қўйилган вазифаларни ҳал қилишни асосан таъминлайдиган методлар мавжуддир. Келгусида мазкур методларни аниқлаштириш ва такомиллаштириш юзасида тутилади, селекция-наслчилик ишларининг янги, янада самарали усуллар ишлаб чиқилади.

Қоракўл қўйларнинг маҳсулдорлик сифатларини такомиллаштиришда қўйларнинг яхши ривожланган, мустаҳкам конституцияли, маҳаллий экологик ва яйлов-ем-хашак шароитига мослашган бўлиши зарурий шарт ҳисобланади. Ҳайвонларни йил бўйи яхши боқиш, яйловда ва қўлда семирткиришни, жун қирқишни яхши ташкил қилиш йўли билан қўйларнинг гўшт, тери ва жун маҳсулдорлигини оширишга эришилади.

Зот устида олиб бориладиган ишларнинг асосий йўналиши қоракўл қўйларни урчитиш ва ҳамон талаб катта булган қора қоракўл тери етиштиришдан иборат. Қўйдаги типларга мансуб қоракўл қўйлар урчитиш учун қўйлар қилинган:

1. **Юм доирасимон жингалакли жакет тип** — бу мазкур зот ичидаги қоракўл барра тип бўлиб, жакет I ва қирпуқ нав қоракўл тери олинадиган типларнинг унинг асосий селекцион-генетик қисми ҳисобланади;

2. **Ясси қаламигул жингалакли ясси барра тип** — жун қоплами ўта ипаксимон ва нормал ялтироқ, интенсив пигментлашган, ясси юпқа I нав қоракўл қўйларидир;

3. **Қовурғасимон қаламигул ва ёлгул жингалакли қовурғасимон барра тип** — гули аниқ, териси пишиқ ва юпқа, жун қоплами ипаксимон ялтироқ, қовурғасимон юпқа I (қоракўлчасимон) нав қоракўл олинади. Кўк

қўйларни урчитишдан асосий мақсад жакет типдаги ўртача кук, ҳаво ранг ва кумушсимон терилар олишдир.

Ясси ва қовурғасимон жингалакли, жуни яхши ипаксимон ва ялтироқ, териси юпқа, ҳаво ранг ва кумуш ранг терилар ҳам мақбулдир.

Сур қўйларни урчитишда жакет, ясси ва қовурғасимон барра типлари матлуб типлар ҳисобланади. Бундан ташқари, сур, гулигаз, қамбар, антрацит, туқ сариқ ва бошқалар сингари янги хил нақшли қўйлар сонини кўпайтириш ва сифатини яхшилаш йўналишида ҳам селекция олиб борилиши керак.

Наслчилик ишлари самарадорлигини ошириш учун қорақул қўйларнинг ранги, нақши, класс ва барра типлари бўйича сифат составини ҳисобга олиш керак.

ҚОРА ҚОРАҚҮЛ ҚҮЙЛАР СЕЛЕКЦИЯСИ

Жакет типдаги қора қорақул қўйларни урчитишда тип бўйича гомоген жуфтлаштириш усули қўлланилади. Ўртача гулли жакет типдаги қўқорлар уз типдаги совлиқлар билан, шу жумладан, жингалагининг эни ҳар хил бўлган совлиқлар билан жуфтлаштирилади. Майда жингалакли совлиқларга ҳам шундай қўқорлар бириктиришга рухсат этилади.

Барра тип бўйича ихтисослаштирилган подаларда бошқа хил барра типига мансуб совлиқлар ҳам бўлса, уларга жакет типдаги қўқорлар бириктирилади (ҳар хил, яхшиловчи саралаш), бундай ҳолда олинадиган қўқорлар насл учун қолдирилмайди.

Ясси ва қовурғасимон типларни урчитишга ихтисослаштирилган хужаликларда бир хил типларни саралаш (ясси х ясси, қовурғасимон х қовурғасимон) усули қўлланилади. Башарти, бундай хужаликларда бошқа (жакет, кавказ) барра типларига мансуб совлиқлар бўлса, ясси ва қовурғасимон нав теретиштиришни кўпайтириш мақсадида, уларга муайян хужаликнинг узиде селекция қилинаётган қўқорлар саралаб жуфтлаштирилади. Бундай саралаш натижасида олинган қўқорчалар насл олиш учун қолдирилмайди.

Саралаш усули. Қорақул қўйчиликда индивидуал саралаш асосан наслчилик заводлари подасида ҳамда тажриба хужаликларида қўлланилади. Қорақулчилик хужаликларининг кўпчилик қисмида индивидуал-группалар (индивидуал-классли) саралаш қўлланилади. Бундай саралашнинг моҳияти қуйидагича: қўқорча насл учун қолдирилаётганда индивидуал бонитировани қилинади ҳамда наслига қараб индивидуал баҳоланади.

КҮК ҚОРАҚҮЛ ҚҮЙЛАР СЕЛЕКЦИЯСИ

Кук қорақул қўйларни урчитишда рангига қараб гомоген (кук х кук) ва гетероген (қора х кук) жуфтлаштириш усули қўлланилади. Бундай жуфтлаштиришлар ҳар бирининг афзаллиги ва камчиликлари борлиги тажриба балардан маълум. Гомоген жуфтлаштиришнинг афзаллиги шундаки, бу қўқорлар кўзилар салмоғи олинган жами кўзиларнинг 75% ни ташкил этади. Бундай жуфтлаштириш йўли билан олинган кўзиларда ҳаво ранг ва кумуш ранг нақш яхши ифодаланган бўлади. Гетероген жуфтлаштиришнинг афзаллиги шундан иборатки, бунда яшашга нолойиқ кўзилар бўлмайди. Гетероген жуфтлаштиришнинг афзаллиги эса кук кўзилар кам олинishiда (50%).

Шу асосда наслдор қўқорлар тери типига, классига ва гул улчамига қараб бир типдаги совлиқларга бириктирилади.

Қўқорчаларни насл учун қолдириш асосан уларнинг нақшига (ҳаво ранг ва кумуш ранг ва сафид) ҳамда барра типларига қараб (жакет, қовурғасимон, ясси), хужалик қайси йўналишда ихтисослаштирилганлигига мувофиқ (ясси ва қовурғасимон) саралаш (ҳаво ранг х ҳаво ранг, кумуш ранг х кумуш ранг ва сафид х сафид) асосида туғилган кўзилар ҳисобидан лимитлаштирилади. Бундай нақшли қўқорлар қолган барча нақшлардаги: оч кук, туқ кук, сафид

ранг, сафид ва бошқа хил совлиқларга (жилоси интенсивлигини ҳисобга олган ҳолда) тайинлана беради.

Ҳар хил рангли қўйлар саралаб жуфтлаштириладиган подаларда саралаш схемаси Мураккаброкдир. Бунда ҳам асосий вазифа сифатли, ҳаво ранг, кумуш ранг нақшли кук қоракул етиштиришдан иборат эканлиги сабабли қора совлиқларга ҳаво ранг ва кумуш ранг нақшли, яхши шажарага эга булган, наслидаги кук қўзиларнинг нақши ва қора қўзиларнинг сифати учун юқори баҳо олган кук қўчқорлар тайинланади. Кук совлиқларга қора қўчқорлар тайинладиган бошқа вариантда эса совлиқ қўйлар отарлари нақшига қараб ташкил қилинади ва улар учун наслидаги кук қўзиларнинг нақши ҳамда қора қўзиларнинг сифати юзасидан юқори баҳо олган қўчқорлар тайинланади. Бунда ҳам қора қоракул қўйларни урчитишдаги саралаш формаси қўлланилади, фарқи фақат шундаки, совлиқлар отарини ташкил қилаётганда улар барра типи буйича ҳам, нақши буйича ҳам бир хил булишига эришиш зарур. Қўчқорларга эса наслидаги кук ва қора қўзиларнинг сифати-га қараб баҳо берилади.

СУР ҚОРАКУЉ ҚЎЙЛАР СЕЛЕКЦИЯСИ

Сур қўйларни рангининг хилма-хиллигига қараб саралаш системаси Мураккаб. Товар хужаликларидagi наслчилик ва фойдаланиладиган подаларда бир типдаги ва бир хил нақшли сур қўйларни урчитиш тавсия этилади. Агар подада икки хил ва ундан ортиқ нақшли қўйлар урчитилса, бундай қўйларнинг ҳар бири алоҳида отар ёки фермаларда жамланган булиши керак. Барра типлари буйича саралаш усули қора қоракул қўйларни урчитишдагининг айнан ўзи.

Платинасимон нақшлидан бошқа ҳамма хилдаги қўйларда нақши буйича гомоген тарзда саралаш усули қўлланилади. Платинасимон нақшли қўйларни урчитишда ҳар хил усулда саралаш (платинасимон х бронза ва бошқалар) қўлланилиши керак.

Сур қўйлар подасини вужудга келтиришнинг илк босқичида ҳар хил гомоген (рангли) қўйлар сараланади. Сур совлиқлар купая борган сари гомоген (сур х сур) жуфтлаштиришга утилади. Танлаш формаси бунда қора қоракул қўйларни селекциялашдаги кабидир.

НАСЛЧИЛИК ҲИСОБИ

Наслчилик ҳисобини йулга қўймай туриб самарали селекция иши олиб бориш ҳам, поданинг маҳсулдорлигини такомиллаштириш ҳам мумкин.

Қоракулчиликда турли хил ихтисосдаги хужаликларда наслчилик ҳисоби юргизишнинг илмий асослари, методикаси ва формалари яхши тўғри равишда чиқилган. Хужаликда қандай селекция ишлари бажарилишига қараб, ҳисоб ишларини олиб бориш ҳажми турлича булади.

Наслчилик хужаликларидagi наслчилик ҳисобининг қуйидаги турлари олиб борилади:

• совлиқлар ва қўчқорларни барра типлари, класси, жингалаklarининг йиғинди айдалиги, ранги, жилоси ва нақши буйича подани селекцион саралаш ҳисобига олиш натижалари асосида миқдорий ҳисоблаш;

• бонитировка қилинган қўчқорчалар ва урғочи қўзиларни бонитировка қилинган қўзиларни асосида сифат жиҳатидан ҳисобга олиш ва шундан кейин усти-дан устун учун қолдирилган қўзиларни зоотехника инвентаризациясидан утқа-риш;

• қоракулни заводга топшириш вақтида сортларга ажратиш асосида бар-ра сифатини ҳисобга олиш, бунда барра маҳсулотининг сифати отарлар, подалар ва бутун хужалик буйича ҳисобга олинади;

• уруғлантириш пунктида сунъий уруғлантирилган совлиқларни, ҳар бир уруғлантирилган совлиқ учун муваққат индивидуал карточка тўлдириш билан ҳисобга олиш, карточкага совлиқнинг номери (агар қўлоғидаги

номери иккита бўлса, иккаласи) ёзилади, барра типи, класс, ранги, нақши, жилоси, уруғлантирилган куни ва наслдан фойдаланилган қўчқорнинг номери ёзиб қўйилади. Бутун пода уруғлантириб бўлингандан кейин карточкалар совлиқларнинг номерларига қараб тартиб билан тахлаб чиқилади ва қочириш ҳамда қўзилатиш журналига ҳам худди шу тартибда ёзиб қўйилади;

наслдор қўчқорлар ва совлиқлар наслининг барра сифати ва улардан насл олиш учун фойдаланиш туғрисида шахсий карточкаларида қайд қилинган ёзувлар асосида наслдор қўчқорлар ва совлиқларни ҳисобга олиш.

Қорақўлчиликда наслчилик ҳисоби қўйидаги формалар асосида юритилади:

1. Наслдор қўчқорнинг карточкаси (форма 1-К).
2. Наслдор совлиқнинг карточкаси (форма 2-К).
3. Уруғлантиришни, совлиқларнинг қўзилашини ва қорақўл қўзиларни бонитировка қилишни ҳисобга олиш журнали (форма 3-К).
4. Қорақўл қўзиларни бонитировка қилиш натижалари акти (форма 4-К).
5. Қорақўл сифатини ҳисобга олишнинг яқунловчи ведомости (форма 5-К).
6. Қорақўл қўйлар подасининг сифат состави ведомости (форма 6-К).
7. Путёвка-накладная (форма 7-К).
8. Қўзилатишнинг бориши туғрисида акт (форма 8-К).

Наслдор қўчқорлар карточкаси ҳамма ҳужжаликларда зот яхшиловчи қўчқорлар, наслининг сифатини текшириб куриш учун танлаб олинган қўчқорлар учун, шунингдек, сунъий уруғлантиришда фойдаланиладиган қўчқорлар учун тулдирилади.

Наслдор совлиқлар карточкаси наслчилик заводларида, наслчилик совхозларида ва наслчилик фермаларида элита ва биринчи класс қўзилаган элита ва I класс совлиқлар учун тулдирилади.

Сунъий уруғлантиришни, совлиқларнинг қўзилашини ва қорақўл қўзиларни бонитировка қилишни ҳисобга олиш журналига наслдор совлиқлар, шунингдек, қўчқорлар наслининг сифати буйича текшириб курилаётган отарлардаги совлиқлар ёзиб қўйилади.

Қорақўл қўзиларни бонитировка қилиш натижалари акти ҳар бир отарда қўйлар қўзилаб бўлгандан кейин тузилади. Қорақўл сифатини ҳисобга олишнинг яқунловчи ведомости ҳар бир ҳужжаликда, қорақўл териларни қорақўлчилик заводида сортировка қилиш маълумотлари асосида ҳар йили тузилади.

Қорақўл қўйлар подасининг сифат состави ведомости ҳар йили отарлар ташкил қилиш натижалари асосида тузилади.

Товар ҳужалигида юритиладиган наслчилик ҳисобининг ҳажми қишлоқ ҳужалик органлари, статистика органлари билан келишилган ҳолда белгиланади.

Наслчилик ишларининг аҳволи устидан назорат қилиб бориш мақсадида қорақўлчилик ҳужаликларининг қишлоқ ҳужалик органлари олдида ҳар йили зоотехникавий ҳисобот бериб туриши системасини жорий қилиш тавсия этилади.

Тақдим этиладиган ҳисобот қўйидаги курсаткичларни ўз ичига олиш керак:

совлиқлар, қўчқорлар ва қўзиларнинг (ҳар бир жинс буйича) барра типлари, класс, ранги, туси, нақши буйича бутун ҳужаликдаги сони;

наслчилик фермалари ва завод фермаларидаги подалар наслчилик ва завод қисмининг тип, класс состави, ранги, туси, нақши ёши ва жинси буйича сони;

наслдор қўчқорлар наслининг сифатини синаб куриш натижалари улардан совлиқларни қочиришда фойдаланиш самарадорлиги;

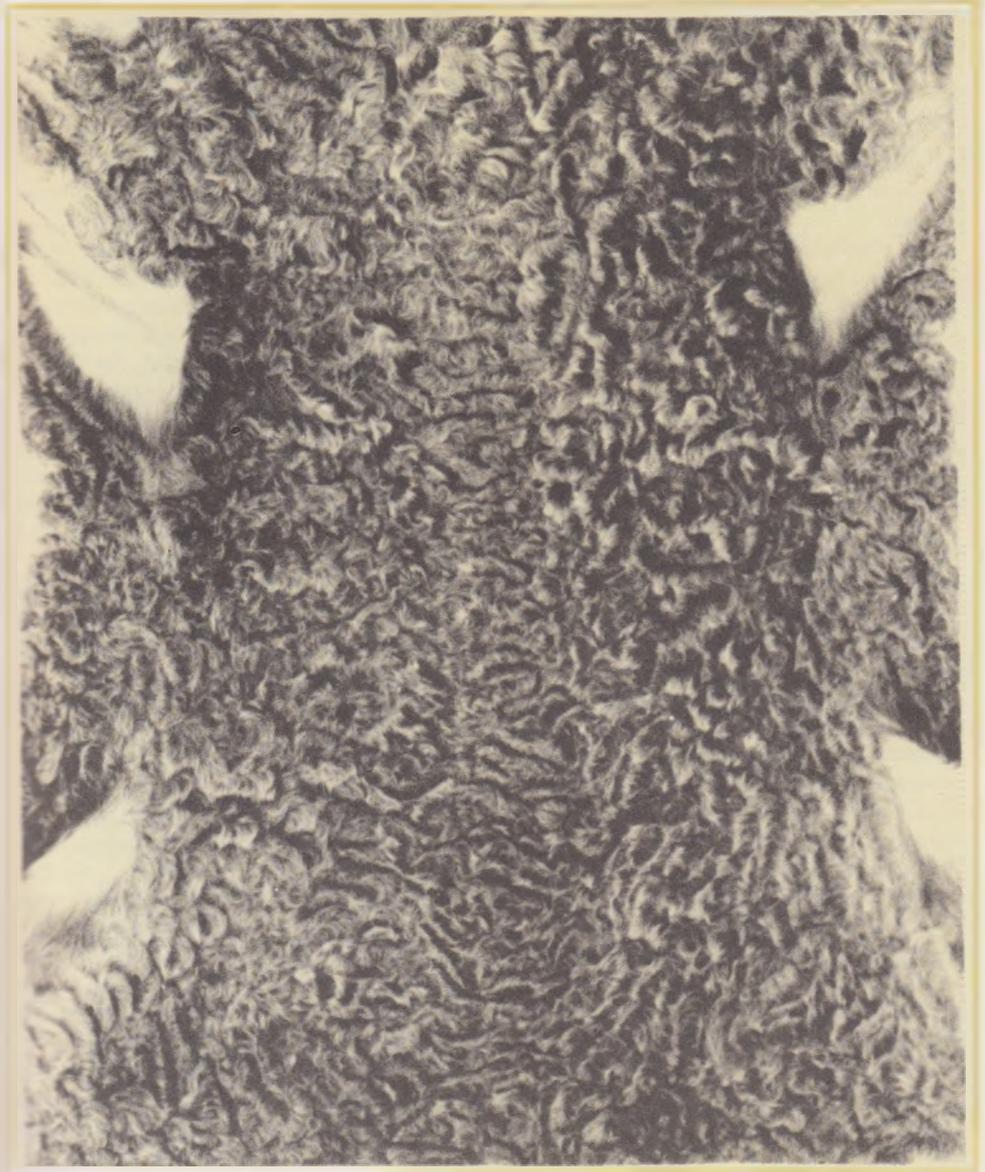
қорақўл қўзиларни бонитировка қилиш ва ўстириш учун танлаб олиш натижалари.

Ҳисоботга тушунтириш хати ҳам қўшиб топширилиши керак.

Тўқ кук тусли, сафид нақшли, жакет барра
типидаги кузи.

Тўқ кук тусли, сафид нақшли жакет I қоракул
тери.

ҚОРАКЎЛ ЗОТИ УСТИДА ОЛИБ БОРИЛАДИГАН НАСЛЧИЛИК ИШЛАРИ ПЛАНИ

Селекция-наслчилик ишларининг алоҳида (хужаликлар буйича) планидан ташқари, 1976 йилдан эътиборан бутун қорақул қўйлар зоти устида олиб бориладиган ишларнинг ягона плани ҳам тузилиб чиқиладиган бўлди. Бу планда қорақул қўйларни урчитиш билан шуғулланадиган барча хужаликлар учун мулжалланган координацион тадбирлар кузда тутилади. Бундай план бутун қорақулчилик зонасида зотни такомиллаштириш юзасидан янада мунтазамроқ иш олиб бориш ва бу ишда тажриба алмашинишдан ташқари, наслчилик ресурсларидан оқилона фойдаланиш, керакли наслдор қўчқорлар наслини, ҳар бир хужаликдаги қўчқорлар ва совлиқларни саралаш планига мувофиқ керакли хужаликка етказиб бериш имконини беради. Зот устида олиб бориладиган наслчилик ишлари плани қорақулчилик буйича давлат план топшириқлари асосида ва бу топшириқлар қорақулчилик зонасининг турли табиий-иқтисодий шароитида энг самарали бажарилишини кузда тутган ҳолда тузиб чиқилади.

Ушбу планнинг ҳар бир хужалик учун тузиладиган селекция-наслчилик ишлари планидан асосий фарқи шундаки, бу планда асосан наслчилик ишлари соҳасидаги ташкилий-техникавий тадбирлар кузда тутилади. Зот устида олиб борилаётган наслчилик ишларининг ҳозирги ҳолати ва уларнинг истиқболи, зот структураси, республикаларда зотни янада такомиллаштириш учун наслчилик хужаликлари ташкил қилиш плани, муайян зотга мансуб наслдор қўйларни, фақат наслчилик хужаликларида эмас, балки қорақул қўйчилик зонасидаги бошқа хужаликларда ҳам фойдаланиш учун репродукциялаш плани, наслчилик ишлари йуналиши, танлаш ва саралаш усуллари, қорақулчиликдаги саралашнинг типи ва формаси, ҳар хил категориядаги хужаликларда олиб бориладиган наслчилик ишларининг хусусияти, қорақул қўйлар урчитиладиган асосий республикаларда олиб бориладиган наслчилик ишларининг хусусияти, қорақулчиликнинг ем-хашак базасини барпо этиш, қорақул қўйларни боқиш ва асраш технологияси, кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш кабилар ана шундай тадбирлар жумласига киради.

ҚОРАКЎЛЧИЛИК ХҲЖАЛИКЛАРИДА ОЛИБ БОРИЛАДИГАН НАСЛЧИЛИК ИШЛАРИ ПЛАНИ

Қорақулчилик хужаликларида селекция-наслчилик ишларининг беш йиллик ва бир йиллик плани ишлаб чиқилади. Бундай план хужалик ташкилий планининг қорақулчилик буйича махсус, зоотехникавий қисмининг девоми ва ривожлантирилишидан иборат бўлади.

Селекция-наслчилик плани: хужаликнинг табиий ва ишлаб чиқариш шароити; поданинг зотдорлик сифатлари ва маҳсулдорлиги; йуналиш қўйларнинг мақсадга мувофиқ типи ва уларнинг маҳсулдорлиги; танлаш ва саралаш буйича асосий йул-йуриқлар; пода структураси ва унинг йиллаб буйича обороти (айланиб туриши); асосий курсаткичларнинг планлаштирилаётган давр мобайнидаги динамикаси; ем-хашак базаси барпо этиш; қўйларни боқиш, парвариш қилиш, шу жумладан, биноларни ускуналаш, кадрлар билан таъминлаш ва ҳоказо тадбирлар; планда кузда тутилган ҳар бир тадбирнинг бажарилиш календарь муддатларини уз ичига олади.

Ушбу планлаштирилган ишлар барча қорақулчилик хужаликларида амалга оширилиши ва тармоқнинг хилма-хил йуналишига қараб давлат наслчилик совхозларида ва товар хужаликларида ҳар хил ташкил этилиши керак.

КООРДИНАЦИОН ҶОМЎА

Бутуниттифоқ қоракулчилик илмий-тадқиқот институти бош институт ҳисобланади. Мамлакат миқёсидаги топшириқлар буйича олиб бориладиган илмий-тадқиқотларнинг проблематик ва координацион планлари бош институтларда ва олий ўқув юртларида ўз илмий-тадқиқот профилига мувофиқ равишда ишлаб чиқилади. План лойиҳалари координацион топшириқларни илмий жиҳатдан ишлаб чиқишда иштирок этадиган илмий-тадқиқот муассасалари ва олий ўқув юртлари билан келишилган ҳолда тузилади.

Тегишли программаларни бажариш соҳасидаги илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини координациялаштириш учун бош ташкилот ҳузурида координацион совет ташкил этилади. Унинг составини СССР Қишлоқ хўжалик министрлигининг илмий масалалар билан шуғулланувчи уринбосари тасдиқлайди. Координацион совет составига, бош ташкилотнинг таклифига биноан, илмий-техника проблемалари ва топшириқларни ҳал қилишда қатнашувчи муассасаларнинг вакиллари булган олимлар киритилади.

Координацион советга бош институтнинг раҳбари ёки топшириқларнинг илмий раҳбари бошчилик қилади. Уни маблағ ажратувчи ташкилотнинг розилиги билан заказчи томон тасдиқлайди. Координацион совет айрим топшириқлар буйича илмий-тадқиқот ишларини планлаштириш ва ташкил этиш билан шуғулланувчи илмий-методик органдир.

Координацион совет координацион кенгашлар ташкил этади ва утказида, бу кенгашларнинг қарорлари тегишли топшириқлар асосида иш бажарадиган барча ташкилотлар учун мажбурийдир.

Бош институт координациялаштириладиган илмий-техникавий топшириқларни биргалликда бажарувчи ташкилотлар ишини координацион совет ва илмий раҳбар орқали йулга солиб туради.

Координацион совет:

илмий-тадқиқотлар планини куриб чиқади ва белгиланган тартибга мувофиқ тасдиқлаш учун тақдим этади;

тегишли темалар ва топшириқ булимлари юзасидан олиб бориладиган илмий ишлар программаси ва методикасини куриб чиқади ва маъқуллайди;

илмий-тадқиқотлар жараёнида олимларни жойларга командировкага олиб бериш йули билан илмий-тадқиқот муассасаларининг ходимларига ёрдам кўрсатиб туради, шунингдек, тадқиқот ишлари планининг бажарилиши устидан назорат қилади;

координацион планда кўзда тутилган ишларнинг бажарилиши туғрисида, тасдиқланган методик курсатмаларга мувофиқ, ҳисоботлар тузади.

Бош институт ҳузурида координацион советлар ташкил қилинади, улар қоракулчилик соҳасидаги илмий-тадқиқотлар планининг бажарилишига қатнашадиган барча тадбирлар амалга оширилишини таъминлайди. Координацион совет ўз фаолияти туғрисида бош институт ва тегишли юқори ташкилот раҳбарлари олдида ҳисобот бериб туради.

ҚОРАКУЛ ҚҶЙЛАР ЗОТИ БИЛАН ШУҒУЛЛАНУВЧИ СОВЕТ

Қоракул қўйлар зоти билан шуғулланувчи марказий совет СССР Қишлоқ хўжалик министрлигининг Бутуниттифоқ қоракулчилик бирлашмаси — «Союзкаракульпром» ҳузурида ташкил қилинган бўлиб, шу бирлашма раҳбарлигида иш олиб боради. Ушбу совет 1960 йилдан бери ишлаб келинади.

Қоракулчилик буйича марказий советнинг состави «Союзкаракульпром» тақдимига биноан СССР Қишлоқ хўжалик министрлиги томонидан тасдиқланади. Қоракул қўйлар зоти билан шуғулланувчи марказий совет составига қоракулчилик колхоз ва совхозларининг энг яхши малакали мутахассислари ва раҳбарлари, олимлар, республика ва маҳаллий қоракулчилик органларининг вакиллари киради.

Марказий советнинг асосий вазифаси қўйларнинг зотдорлик ва маҳсулдорлик сифатларини, қоракул қўйларни асраш, қоракул ва шу тармоннинг бошқа маҳсулотларини етиштириш ҳамда уларга ишлов бериш технологиясини такомиллаштиришга қаратилган тавсиялар ишлаб чиқиш ва уларни куриб чиқишдан, қоракул қўйлар зоти устида ишлаш тажрибасини умумлаштириш ва уни пропаганда қилишдан иборат.

Селекция-наслчилик ишлари соҳасида Советнинг вазифаси қуйидагилардан: а) умуман наслчилик соҳасига ва амалий ишларга доир принципал масалаларни ҳал қилиш, шу жумладан, зотни, такомиллаштиришга қаратилган тавсиялар ишлаб чиқиш; б) зот устида турли хўжаликлар томонидан олиб бориладиган селекция-наслчилик ишларини координациялаш; в) селекция-наслчилик ишлари планини тузиш ва амалга оширишда хўжаликларга методик ёрдам курсатишдан иборат.

Марказий совет зот ичидаги типларни ва завод типларини, линия ва оилаларни тасдиқлаш масалаларини куриб чиқади ва тегишли хулосалар беради. Советнинг қоракул қўйлар зоти юзасидан берган тавсия ва хулосалари «Союзкаракульпром» ҳамда бошқа юқори ташкилот ва муассасалар томонидан куриб чиқилиши ва тасдиқланиши керак. Марказий совет йилига бир-икки марта чақирилади ва куриб чиқилган масалалар юзасидан тегишли тавсиялар ишлаб чиқилади.

ДАВЛАТ НАСЛЧИЛИК КИТОБЛАРИ

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини концентрациялаш, ихтисослаштириш ва интенсивлаш, чорвачиликни саноат технологиясига кучириш қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг маҳсулдорлик ва сифати даражасига нисбатан янги талаблар қўймоқда.

Қишлоқ хўжалик ҳайвонлари зотини такомиллаштиришнинг муҳим воситаси булган давлат наслчилик китоблари (ДНК) энг яхши наслдор эркек ва урғочи ҳайвонларни танлаб олиш ва наслчилик ишида туғри фойдаланиш йули билан жамоат чорвачилиги маҳсулдорлигини оширишни таъминлаш имконини беради. Ушбу китобларда наслчилик заводлари, наслчилик хўжаликлари, наслчилик фермалари ҳамда юқори маҳсулдор ҳайвонларга эга булган колхоз, совхоз ва илмий-тадқиқот муассасалари фермаларининг илғор тажрибаси ҳамда қишлоқ хўжалик ҳайвонларини урчитиш ва зотини такомиллаштиришда эришилган ютуқлар умумлаштириб борилади. Улар зотнинг генеалогик структураси анализ қилинади ва устидан назорат олиб борилади; ҳайвонларнинг хўжалик учун фойдали сифатларини, завод линиялари, оилалар ва бутун зотни янада яхшилаш юзасидан олиб бориладиган наслчилик ишлари йуналиши прогноз қилинади ва планлаштирилади; ҳайвонларнинг келиб чиқиши, ривожланиши, маҳсулдорлиги ва наслнинг сифати туғрисидаги маълумотлар ҳисобга олиб борилади.

Наслчилик китобларидаги материаллардан селекциячи-зоотехниклар, хўжаликларнинг наслчилик иши буйича давлат хизмат бўлимларининг, селекция марказларининг ва улардаги илмий-методик марказларнинг, ҳақиқат зоти устида ишлаш советларининг мутахассислари, олий ва ўрта қишлоқ хўжалик ўқув юртларининг илмий ходимлари, профессор ўқитувчилар қишлоқ хўжалик ҳайвонлари зотлари устида олиб бориладиган наслчилик ишларини туғри ташкил қилиш, бошқа зоотехника тадбирларини ишлаб чиқиш ва селекциячи-зоотехник кадрлар тайёрлаш учун фойдаланадилар.

Тұқ кук тусли, сафид нақшли, ясси барра
типидаги қўзи.

Тұқ кук тусли, сафид нақшли ясси қалин.
қоракул тери.

Барча қимматли наслдор моллар умумдавлат боилиги сифатида қатъий ҳисобга олинishi ва бу иш давлат наслчилик хизмати органлари томонидан амалга оширилиши керак. Наслчилик хужаликларининг мутахассислари ушбу Низом талабларига жавоб берадиган ҳайвонларни аниқлаш борасида доимий иш олиб боришлари ва уларни уз вақтида ДНК га ёзиб қуйишлари шарт. ДНК га ёзилган ҳайвонлари булган хужаликларнинг раҳбарлари ва мутахассислари ушбу ҳайвонлар тула қимматли озиқлар билан боқилишини, туғри асралишини, улардан оқилона фойдаланишни ташкил қилишлари ва улардан қимматли наслдор бола олиб устиришни таъминлашлари лозим.

Қишлоқ хужалик ҳайвонларини ДНК га ёзиш учун керакли материаллари уз вақтида сифатли қилиб расмийлаштирганликлари ва уларни нашрга тайёрлаганликлари учун иттифоқдош республикаларнинг қишлоқ хужалик министрликларига, хужаликлар, давлат наслчилик станциялари, давлат наслчилик бирлашмалари, давлат насл тарқатиш станциялари, наслчилик трестлари, қишлоқ хужалик министрликлари ва мазкур ишларни бевосита амалга оширувчи бошқа ташкилотларнинг ходимларини зоотехника фонди маблағлари ҳисобидан йилига икки ойлик маош миқдорида пул билан мукофотлашга рухсат этилади.

СССР Министрлар Советининг 1970 йил 10 сентябрдаги 751-сонли қарорига ҳамда СССР Министрлар Совети ҳузуридаги Давлат нархлар комитетининг 1970 йил 24 сентябрдаги 1029-сонли ва 28 сентябрдаги 1038-сонли қарорларига мувофиқ, наслдор қорамоллар, наслдор қўйлар, эчкилар, чучқа ва отлар учун белгиланган нархлар устига Давлат наслчилик китобига ёзилган ҳар бир ота ёки она ҳайвон учун қушимча ҳақ туланади.

Давлат наслчилик китоблари хужаликларда СССР Қишлоқ хужалик министрлиги томонидан тасдиқланган формаларга мувофиқ олиб бориладиган зоотехника ҳисоби маълумотлари асосида юритилади.

Зоотехника ҳисобининг энг муҳим элементлари қуйидагилардир:
Қорақул зот қўйлар буйича:

- а) ҳайвонларнинг келиб чиқишини руйхатга олиш;
- б) совлиқларнинг уруғлантирилиши, қўзилаши ва серпүштлигини ҳисобга олиш;
- в) қўзиларнинг класси ва барра типини ҳисобга олиш;
- г) барра сифатини (биринчи навлар, шу жумладан, жакет группа миқдорини) ҳисобга олиш;
- д) қўчқорлар ва совлиқлардан насл учун фойдаланилишини ҳамда улар наслининг сифатини индивидуал тарзда ҳисобга олиш;

Давлат наслчилик китобларига фақат икки ёшдан кичик булмаган соғлом, экстерьер ва конституцияси яхши, ота ва онаси аждодларнинг икки қатори буйича келиб чиқишига доир маълумотлар булганлар ёзилади.

Қуйидаги қушимча талабларга жавоб берадиган қорақул қўйлар зоти Давлат наслчилик китобига ёзилиши керак:

Элита классга мансуб қўчқорлар билан камида биринчи классга мансуб совлиқларни барра типи буйича гомоген жуфтлаштириш йули билан олинган қора, кук, сур ва бошқа хил рангли, жакет, қовурғасимон ва яса барра типларига мансуб булган қорақул зот қўчқор ва совлиқлар; бунинг учун қўчқорлар бонитировка пайтида элита класс деб топилган, наслининг сифати текшириб кўрилган ва зот яхшиловчилар деб топилган бул керак.

Элита ва биринчи классга мансуб булган ва барра типи буйича гомоген жуфтлаштириш йули билан камида икки марта қўзилатилган, насли борасида элита ва биринчи класс қўзилар булган совлиқлар.

Давлат наслчилик китоблари СССР Қишлоқ хужалик министрлиги ва иттифоқдош республикаларнинг қишлоқ хужалик министрликлари бюджет маблағлари ва «Союзплемживобъединение» нинг зоотехника фонди ҳисобидан нашр қилдирилади.

Ҳайвонларнинг ҳар бир тури бўйича Давлат наслчилик китобида эълон қилиниши лозим булган маълумотларнинг қуйидаги мажбурий минимуми белгиланган.

Ҳар хил рангдаги қоракул зот қучқорлар ва совлиқлар бўйича:

инвентарь номери, маркаси ва ДНК даги номери, туғилган йили, бонитировка натижаларига кура класс, туси (қорадан бошқа ҳамма ранглар учун), жингалагининг йирик-майдалиги (фақат қора ранг учун). Наслига доир маълумотлар: қучқорлар бўйича — жами ҳисобга олинган ва бонитировка қилинган қузилар сони, шу жумладан, алоҳида ранглар бўйича ҳисобга олинган қузилар сони, шу жумладан, элита ва биринчи класс қузилар проценти; териси учун сўйилган қузилар сони, шу жумладан, жакет гурпадаги қузилар сони, совлиқлар бўйича — жами олинган қузилар, шу жумладан, айрим ранглар бўйича: умумий сони, шундан элита ва биринчи класс қузилар;

ҳайвоннинг ота ва онаси жиҳатидан келиб чиқиши: инвентарь номери, маркаси ва ДНК даги номери, онаси ва отаси туғрисидаги маълумотлар эълон қилинган ДНК томи, класс, ранги, қора ранг учун эса — жингалагининг йирик-майдалиги, барра типи, линияси (линиянинг уруғбошисига оид маълумотлар ДНК нинг қайси томида эълон қилинганлиги курсатил-булиши керак).

Агар ҳайвонлар туғрисидаги эълон қилинаётган маълумотлар ранги, рақши ва барра типи бўйича группалаштирилмайдиган булса, у ҳолда азкур курсаткичлар ҳайвоннинг нашр қилинадиган карточкасига кучириб келилади.

КЎРГАЗМАЛАР

Район, область, республика ва иттифоқ миқёсидаги кургазмалар хужалик юритиш тажрибасини алмашинишда, жумладан, қуйлар подаси устида наслчилик ишлари олиб бориш тажрибасини алмашинишда катта роль ўйнайди. Кургазмалар фан ва илғор техника ютуқларини, ишлаб чиқариш шартшароитларининг янгича иш усулларини пропаганда қилади, турли хужалик шартшароитида олинган натижаларни таққослаб куриш имконини беради.

Кургазма комитети хужалик кургазмада қатнаша олиши учун зарур шартлар талаблар, курсаткичлар ва шартларни ишлаб чиқади. Белгиланган талаблардан хабардор булган зоотехник хужаликнинг ветеринария ходимлари ва маъмурияти билан биргаликда кургазмага юбориш мумкин булган ҳайвонлар сонини аниқлайди ва юбориладиган конкрет ҳайвонларни белгилайди. Бонитировка маълумотлари бу вазифани осон ҳал этишга имкон беради.

Кургазмага юбориладиган ҳайвонлар нормал даражада соғлом, жуда соғлом ва семирган, жуссаси келишган (нуқсонсиз) ва кургазмада намойиш қилинадиган маҳсулдорлиги (жуни, пустинбоп териси, барраси, гушти ва қўшқорлиги) жиҳатидан бир текис булиши керак. Кургазмага юбориладиган ҳайвонларни кургазма комитетининг вакили узил-кесил танлайди. Ҳар қандай ҳайвонларнинг соғлиги туғрисида ветеринария врачлари справка беради. Зооветеринария паспорти тулдирилади, унда ҳайвоннинг келиб чиқиши, маҳсулдорлиги ва бошқалар туғрисидаги барча керакли маълумотлар курсаткичда келтирилади.

Кургазмада ҳайвонларга эксперт комиссиялари баҳо беради, бунда ҳар қандай шартшароит эгаси булган хужаликнинг умумий иш курсаткичлари ҳам ҳисобга олинилади. Кургазма комитети экспертиза маълумотларига асосланиб, натижаларга эришган хужаликларни рағбатлантириш тадбирлари қилинишида қарор чиқаради.

IX БОБ. ҚОРАКУЛЧИЛИК ХҲЖАЛИКЛАРИНИНГ

ЯЙЛОВЛАРИ*

УМУМИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Қоракул қўйларни боқишда асосан чул ва чала чул яйловлардан фойдаланилади. Бундай ерларнинг умумий майдони 210 млн гектардан ортади. Урта Осиё ва Қозоғистон республикаларидаги яйлов қўйчилиги ривожланган табиий-иқтисодий районларда қишлоқ хўжалик ерлари умумий майдонининг 80—97% ни табиий яйловлар эгаллайди. Ўзбекистондаги табиий яйловлар майдони 29 млн гектардан ортади; шундан 28,1 млн гектари ёки 95,2% чул ва чала чул яйловлардир. Туркменистондаги 49,1 млн гектар умумий ер майдонининг 41,0 млн гектарини табиий ўтзорлар ташкил этади, шу жумладан, текисликлардаги яйловлар 38,7 млн гектарни ташкил этади. Қозоғистондаги табиий яйловларнинг умумий майдони 180,0 млн гектар бўлиб, шундан қарийб 122,7 млн гектари чул ва чала чул зоналарида жойлашган. Жанубий Қозоғистоннинг ўзида, Гурьев, Чимкент, Қизил Ўрда ва Жамбул областлари территориясида чул яйловлари қарийб 54,0 млн гектарга етади.

СССРда қоракул қўйлар урчитиладиган асосий районлар булган катта-катта чул ва чала чул кенгликларининг табиий шароити ниҳоятда хилма-хилдир. Чул ва чала чуллар иқлими кескин континентал бўлиб, температура-нинг суткалик ва мавсумий ўзгаришлари катта миқдори ташкил этади. Масалан, Термизда ёзда температура соя жойда 48—49,5⁰ гача иссиқ, қишда эса баъзан 20—25⁰ гача совуқ бўлади. Ўзбекистоннинг шимолида (Томди посёлкасида) ойлик ўртача температура июль ойида +30⁰ ни, январь ойида —4,1⁰ни ташкил этади.

Сув билан кам таъминланганлиги барча яйловларнинг ўзига хос белгисидир: чулда бир йил давомида 75—175 мм, чала чулда эса 100—300 мм (400 мм гача) ёғин ёғади, шу билан бирга, ёғин миқдори йил мавсумларида ва турли йилларда ниҳоятда турлича бўлади.

Шимолий чуллар кичик зонасида баҳорда энг кам, ёзда энг куп ёғин ёғади. Жанубий чулларда эса ёғин асосан қиш-баҳорда ёғади, ёз ва куз фасллари қурғоқчил бўлади. Вегетация даврининг узунлиги 190 кундан 250 кунгача давом этади. Қиш ойларида қор кам ёғади ва совуқ бўлади.

Чул ва чала чуллардаги табиий шароит хусусиятларига кура, ушбу зоналарнинг ўсимликлари ҳам ўзига хос белгиларга эга. Урта Осиё ва Қозоғистон чулларида турли экологик формадаги озиқбоп ўсимликлар ўсади ва улар йил буйи фойдаланиш учун яроқли доимий озиқ ҳисобланади. Чулларнинг бундай қимматли хусусияти туфайли қоракул қўйларни яйловда асраш ғоят қулайдир. Шу билан бирга, қоракулчиликда фойдаланиладиган яйловларнинг маҳсулдорлиги жуда паст ва йилнинг турли мавсумларида бир хил бўлмайди.

Қумли яйловларда жуда серҳосил йилларда ем-хашак миқдори 1,5 баравар кўпаяди, ва об-ҳаво жуда ноқулай келган йилларда ўртача ҳосилли йилдагига нисбатан икки баравар камайиб кетади. Қорақум яйловларида ҳар 10 йилнинг 3 йили серҳосил, 4 йили қониқарли ва 3 йили кам ҳосил бўлади.

1962—1970 йилларда Ўзбекистоннинг ғарбидаги яйловлар 4 йил қаторасига ҳосилсиз бўлди, бу даврда ем-хашак базаси ўртача ҳосилли йилдагининг 40—60% дан ошмади, икки йил серҳосил бўлиб, ўртача ҳосилли йилдагига нисбатан 200% куп ҳосил олинди, икки йил эса ўрта ҳосилли бўлди.

Яйлов озиғининг тўйимлилиги ҳам худди шундай кескин ўзгариб туради. Баҳордаги вегетация даврида ўтлар жуда тўйимли бўлади, қишда эса тўйим-

*Л. С. Гаевская материали асосида ёзилган.

лилик жуда пасайиб кетади. Масалан, Ўзбекистондаги шuvoқ-эфемер усимликлар ўсадиган яйловларда қоракул қўйлар баҳорда бир йиллик ҳазм буладиган протеин моддаларининг 203,7% ни, ёзда 118,4% ни, кузда 66,3% ни ва қишда атиги 29,8% ни олади.

Чўл ва чала чўл яйловларнинг маҳсулдорлиги жуда паст, у ерда етишадиган озиқ миқдори турли йилларда ҳар хил булишига қарамай, уларда арзон озиқ моддаларнинг жуда катта запаслари мавжуд булади. Бундай яйловлар қоракулчиликнинг озиққа булган эҳтиёжининг 90—95% ни таъминлайди ва улар аслида қоракул қўйларнинг бутун умри ўтадиган экологик муҳит ҳисобланади.

Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги табиий яйловларда 50 миллионга яқин қўй ва эчки, шу жумладан, 13,5 миллион бошдан кўпроқ қоракул қўй, 15 миллион бош қорамол, 3 миллион йилқи ва туяларнинг ҳаммаси боқилади. Мамлакатимизда етиштириладиган қоракул терининг ҳаммаси, жунининг 16% чўл ва чала чўл яйловларида боқиладиган қўйлардан олинади. Чўл чорвачилигининг таннархи (гушт, жун, қоракул) тармоқ буйича эришилган ўртача таннархдан ярим баравар арзонга тушади.

ҚОРАКУЛ ҚЎЙЛАР БОҚИЛАДИГАН ЯЙЛОВЛАРНИНГ АСОСИЙ ОЗИҚ- БОП ЎСИМЛИКЛАРИ

Чўл ва чала чулларда ўсадиган усимликлар, одатда, турли озиқ гуруҳларига булинади. Ҳар бир гуруҳга бир қатор белгилари: хушхўрлиги, мавсумий фойдаланилиши, тўйимлилиги ва бошқалар жиҳатдан бир хил булган усимликлар киритилади. Озиқбоп усимликларнинг асосий гуруҳлари эфемерлар ва эфемероидлар, бир йиллик шурак ўтлар, дағал ўтлар, чала бута ва буталардан иборат. Қўйлар емайдиган (зарарли ва зарарли) усимликлар алоҳида гуруҳани ташкил қилади.

Кўп йиллик текширишлар натижаларини умумлаштириш асосида яйловларда қоракул қўйлар фойдаланадиган озиқбоп усимликлар асосий турларининг қуйидаги характеристикаси тузиб чиқилган.

ЭФЕМЕРЛАР ВА ЭФЕМЕРОИДЛАР

Озиқбоп усимликларнинг бу гуруҳасига иссиқ бошлангунча бутун вегетация процессини тугаллайдиган жуда кўп баҳорги усимликлар киради. Улар баҳорда яйловлардаги энг тўйимли ва сервитамин озиқ булиб, бугўз ва бола эмизадиган қўйлар учун айниқса қимматлидир, улар ёзда қуриб қолган вақтда эса қўйларнинг семириши учун яроқли булади.

Ранг (қорабош) ҳлолдошлар оиласига мансуб эфемероид булиб, соддатроқли ерларда, айниқса адирларда, тоғолди чала чулларида кенг тарқалган. Ранг — чўл ва чала чул яйловларида ўсадиган баҳорги асосий озиқбоп усимлик. Унинг вегетацияси эрта баҳорда, бошқа усимликлардан эртарақ бошланади, баъзан ҳатто куздаёқ кўклай бошлайди. Мартнинг охири — апрелнинг бошларида кўк массаси энг кўп ўсади.

Гуллай бошлаган рангнинг таркибида ўрта ҳисобда 19% протеин ва 22,5% целлюлоза булади. Гуллаш даври охирига бориб, усимликнинг 100 кг массасида салкам 100 озиқ бирлиги, 8,5 кг ҳазм буладиган протеин булади, ёзда эса қуруқ массасидаги озиқ бирлиги 51,7%га ва протеин миқдори 10 кг га тушиб қолади. Мартнинг бошларида ёппасига гулга кирган даври усимликнинг 100 грамм қуруқ моддаси таркибида 28,5 мг гача каротин булади, мева тугаётган даврида унинг миқдори 23,34 мг гача камаяди. Қуруқ усимликда каротин бўлмайди.

Рангни, одатда, барча турдаги чорва моллари ҳамма мавсумда хуш қўйиб ейди. Вегетация даври тугагандан кейин ранг ерда яхши сақланади.

Илоқ ҳлолдошлар оиласига мансуб эфемероид булиб, қўмли чулларда,

мустаҳкамланган ва чала мустаҳкамланган қумликларда ўсади, бўйи 10—20 см га етади. Вегетацияси, одатда, февралнинг охирида бошланади, май ойида қуриб қолади. Куз сернам келган йилларда октябрь ёки ноябрь ойида илоқ барг чиқаради.

Илоқ қумликлардаги яйловларда жуда катта аҳамиятга эга. У қумни мустаҳкамлайди. Барча турдаги чорва моллари учун, асосан, қўй ва эчкилар учун ажойиб озиқ ҳисобланади. Қумли чўлда илоқ баҳор ва ёз даврида асосий озиқ усимлигидир.

Баҳорда гуллаб турган кўк илоқ таркибида худди ранг усимлигидаги сингари 19% гача протеин ва 25% чамасида целлюлоза бўлади. 100 кг қуруқ илоқ таркибида 94 озиқ бирлиги ва 10 кг ҳазм буладиган протеин бўлади. Ёзда, усимлик қуриб қолган пайтда, унинг 100 кг қуруқ массасининг озиқлик қиммати 60 озиқ бирлигигача пасаяди ва ҳазм буладиган протеин миқдори 2—3,3 кг га тушиб қолади.

18-расм. Катта сакмонни олис яйловларга ҳайдаб кетиш.

19-расм. Қўйларни суғориш.

Илоқ ўсимлиги каротин ва С витаминга бой: вегетация даврида унинг таркибида 100 мг/кг каротин ва 24,30 мг/кг С витамин борлиги аниқланган. Вегетация даврининг охирига бориб, уларнинг миқдори камаяди ва қуриб қолган ўсимликда витамин умуман бўлмайди.

Вегетация процесси тугагач, илоқнинг ер усти массаси ҳам ранг ўсимлиги каби илдизи билан ерда яхши сақланади.

Қўнғирбош бошоқдошлар оиласига мансуб эфемероид булиб, бир нечта поядан иборат майда чим ҳосил қилиб ўсади. Бошоғида уруғ урнига майда пиёзчалар ҳосил бўлади, улар ерга тушгач, униб чиқиб, янги ўсимликка айланади.

Қўнғирбош қоракул қўйлар боқиладиган барча типдаги яйловларда кенг тарқалган. Соз, қумоқ ва қумлоқ тупроқли ҳамда қаттиқ қум тупроқли ерларда ўсади, ушбу тупроқларнинг ҳатто бирмунча шурланган ва шағалли бўлишига ҳам чидайди. Адирларда қўнғирбош айниқса яхши ўтзор ҳосил бўлади, бундай жойларда у ранг билан биргаликда яйлов озиғи сифатида биринчи даражали аҳамиятга эга. Об-ҳаво сернам келган йилларда қўнғирбош пичан учун ҳам ўриб олинади. Қўнғирбош эрта кукламда вегетациясини бошлайди, баъзан эса ранг сингари, кузда ҳам куклай бошлайди. Қуриб қолган қўнғирбош то қишки ёғин-сочин бошлангунча илдизида яхши сақланади. Аммо ёғингарчилик бошлангандан кейин ўсимликлар синиб, шамолда сочилиб кетади.

Қўнғирбош юқори озиқлик қимматига эга ўсимлик булиб, айниқса вегетация даврида унинг таркибида 17% гача протеин ва атиги 26,3% целлюлоза бўлади. Вегетация даврида 100 кг қуруқ массаси таркибида қуриб қолган 80—90 озиқ бирлиги ва 7—8 кг ҳазм бўладиган протеин, қуриб қолганда қарийб 50 озиқ бирлиги ва 2—3 кг ҳазм бўладиган протеин бўлади. Бошоқлай бошлаганда 100 г қуруқ моддаси таркибида 25,5 мг каротин бўлади.

Ялтирбош ва унинг бошқа турлари бошоқдошлар оиласига мансуб қимматли яйлов ўсимлиги булиб, деярли ҳар хил бўз тупроқ ва қум тупроқли ерларда кенг тарқалган. Бу ўсимликлар февралнинг ўрталаридан бошлана бошлайди, баъзан об-ҳаво илиқ ва серёғир келганда, ҳатто кузда ҳам униб чиқади. Апрельнинг охири ёки майнинг бошларида ўсимликлар қуриб қолади, илдизи яхши сақланмайди.

Баҳорда булар сифатли сервитамин озиқдир: гуллаётган даврида қуриб қолган 100 кг массаси таркибида 92,3 озиқ бирлиги ва 5,4 кг ҳазм бўладиган протеин бўлади. Вегетация даврининг бошида 100 г қуруқ ўсимлик таркибида 55 мг чамасида каротин бўлади. Аммо вегетация даврида унинг охирига бориб, каротин миқдори камаяди ва қуриб қолган ўсимликда мутлақо бўлмайди.

Ялтирбош бошқа баҳорги ўсимликлар билан бирга қўйларнинг баҳорги яйлов рацони таркибига киради. Ҳатто унинг қолдиғи: илдизи, ерга қолган уруғи ва майда пояси ҳам бошқа ўсимлик қолдиқлари (хас-чуплар) билан бирга қўшилиб қўйлар учун қимматли озиқ бўлади.

Арпағон. Бунинг хилма-хил турлари — бўйи 20 см га етадиган бошоқли қўнғирбош ўсимликлардир. Арпағонлар тақир ерларда, куп фойдаланиладиган майдонларда, айниқса, қудуқлар атрофида куп ўсади. Булар ё кузда эрта баҳорда вегетацияга киришади; апрелнинг охирида вегетация тугайди. Ўсимликнинг поя ва барглари қуруқ ҳолда анча яхши сақланади, аммо бошоқлари уваланиб кетади.

Мутахассисларнинг фикрича, арпағон тўйимлилиги жиҳатидан энг яхши бошоқдош ўтларга яқин туради: гуллаш даврида унинг таркибида 15,5—18% қуриб қолган ўсимлигида эса 9,3—9,9% протеин бўлади. Гуллаб турган ҳолда қуритилган арпағоннинг ҳар хил турларидан иборат 100 кг қуруқ таркибида 6,2—10,0 кг ҳазм бўладиган протеин, 56,4—84,2 озиқ бирлиги бўлади, ёзда ўсимлик қуриб қолганда эса протеин 4,0 кг ва озиқлик миқдори 37,8—60,6 гача камайиб кетади.

Арпағонлар витаминларга ниҳоятда бой: ўсимлик бошоқламасдан олдин қуриб қолган 100 кг қуриб қолган массаси таркибида 69,69 мг витамин бўлади.

Читир крестгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ут усимлик булиб, ҳар хил турлари бор. Соз тупроқли, тақирсимон шурхок тупроқли чулларда ҳамда тоғ этакларидаги чала чулларда учрайди. Март ойидан бошлаб май ойигача ривожланади.

Тарқоқ ҳолда ўсади, катта озиқ запаслари ҳосил қилмайди. Фақат интенсив равишда фойдаланиладиган участкаларда, айниқса ҳайвонлар тухтайдиган манзилларда ва қудуқлар атрофида қалин ўсади.

Читир турларининг ҳаммаси юқори даражада туйимлидир: 100 кг қуруқ озиқда 96,2 озиқ бирлиги ва 18 кг ҳазм бўладиган протеин бўлади. Баҳорда 100 г қуруқ озиқ таркибидаги каротин миқдори 28,1 мг га етади.

Яғлиққора (қорамашоқ) крестгулдошлар оиласига мансуб, эрта баҳорда ўсадиган бир йиллик майда ут, бўйи 5—15 см га етади. Асосан чул ҳамда чала чуллардаги соз ва қум тупроқли ерларда ўсади. Бу усимликнинг вегетацияси, одатда мартда бошланиб, майнинг урталарида у қуриб қолади. Қуриган ҳолдаги қорамашоқ қузоқлари билан бирга қишгача яхши сақланади ва оқсилга бой озиқ ҳисобланади. Бошқа баҳорги ўтлар орасида тарқоқ ҳолда ўсади. Унинг озиқ запаси катта эмас, аммо бошқа яйлов утларига аралаштириб ишлатилганда жуда қимматлидир. Семиртирувчи (ёғ ҳосил қилувчи) озиқлар жумласига киради. Гуллаш даврининг охири ва ҳосил тугиш даврининг бошларида қорамашоқ таркибида 100 г қуруқ масса ҳисобига қарийб 38,4 мг каротин бўлади.

Гуллаш даврида усимлик таркибида 18—22% оқсил, атиги 16% целлюлоза бўлади, углеводлар миқдори эса 39% га етади. Қорамашоқ таркибида минерал моддалар ҳам анчагина: гуллаш-ҳосил тугиш даврида 2,3 — 3,5% кальций ва 2,7 — 3,7% калий бўлади.

Нухатак. Чулда нухатак бошқа усимликлар орасида сийрак ҳолда ўсади. Чала чулда ва қисман адирларда соф ёки бошқа эфемерлар билан аралаш қалин ўтзор ҳосил қилади. Усимликларининг бўйи чулда 5—15 см адирларда 10 см дан 40 гача етади. Вегетация даври апрелнинг охири — майнинг бошларида тугайди.

Нухатакни барча турдаги чорва моллари хуш кўриб ейди. У яйловдаги бошқа ўтлар учун қимматли аралашма ҳисобланади. Аммо қуриганида кейин тез синиб-майдаланиб, ўтлар орасида йуқолиб кетади. Ёғингарчиллик сероб булган йилларда нухатак пичан учун ўриб олинади. Баҳорда, вегетация даврида, усимликнинг 100 г қуритилган массасида 54,9 мг каротин бўлади. Нухатакда протеин кўп — 20—24%, қарийб 25% целлюлоза бўлади.

Сариқ йўнғичқа дуккакдошлар оиласига мансуб эфемер усимликдир. Тоғолди текисликларида ўсадиган шувоқ-эфемер гуруҳлар орасида, адир-яйловларидаги эфемер-ҳар хил ўтли яйловларда, баъзан урта тоғ минтақасида ҳам учрайди. Апрельда гуллайди, майнинг иккинчи ярмида ўриб пишиб етилади.

Баҳорда ёғин кўп ёққан йилларда қалин, серозик ўтзор ҳосил қилади. Ниҳоятда туйимли булган майин кук масса ҳосил қилади. Мева гул даврида ўриб олинган пичани таркибида 24% протеин ва 24,7% целлюлоза бўлади. 100 кг қуруқ массасида 11,1 кг ҳазм бўладиган протеин ва 81,5 озиқ бирлиги бўлади. Семиртирувчи озиқ усимлиги ҳисобланади.

ДАҒАЛ ПОЯЛИ ОЗИҚЛАР

Сассиқ каврак ва феруланинг ҳар хил турлари соявонгулдошлар сига мансуб йирик кўп йиллик усимликлар булиб, ҳаётида бир ҳосил беради. Ферулаларнинг бўйи 1 м дан ошадиган йўғон позил илдиз бўғзида жуда йирик, четлари майда қисмларга бўлинган тупбанд илдиз ёни розеткаси бор.

Сассиқ каврак баҳорги эфемер усимликлар билан бир вақтда Февралнинг охири — мартнинг бошларида, одатда, барг чиқара бошлаб майнинг охирида, баъзан июннинг бошларида эса у қуриб қолади, барг

майдаланиб тукилиб тушади ва аста-секин утлар орасидан йуқолиб кетади. Фақат қуриган пояси сақланиб қолади, улардаги мул-кул уруғлар узоқ сақланиб туради.

Сассиқ кавракнинг кук барглари туялар, қуйлар хуш қуриб ейди. У куп мева тугади: ҳосилдорлик уртача булган йилларда ундан 1 га/ц, 5ъъзан эса 10—12 га/ц гача мева йиғиб олиш мумкин. Мевасини қуйлар ва туялар яйловда ҳам, қушимча озиқ тариқасида берилганда ҳам хуш қуриб ейди.

Сассиқ кавракнинг яшил баргларида 18,1% аралашмали протеин ва атиги 13,19% целлюлоза булади (мутлақ қуруқ модда ҳисобида). 100 кг қуруқ массасида 88,5 озиқ бирлиги ва 14 кг чамасида ҳазм буладиган протеин бор. Илк вегетация даврида баргларининг 1 кг мутлақ қуруқ моддасида 350 г гача каротин булади.

Каррак мураккабгулдошлар оиласига мансуб икки йиллик усимлик булиб, буйи 75 см га етади. Ривожланиши эрта баҳорда бошланиб, ёзнинг бошларида тугалланади. Ҳаётининг биринчи йилида фақат илдиз буғзи бошлари усиб чиқиб, розетка ҳосил қилади, ёзда улар қуриб қолади ва тукилиб кетади. Иккинчи йили илдиз буғзи розеткасидан ташқари, гул ҳосил қилувчи пояси ҳам ривожланади. Мева ҳосил қилиб булгач, усимлик қуриб қолади.

Каррак чуллардаги ва айниқса адирлардаги қоракулчилик яйловларида кенг тарқалган. Об-ҳаво қулай келган йилларда қалин утзорлар ҳосил қилади. Бундай утзорлардаги озиқ запаси 15—20% га/ц га етади.

Ёзнинг бошларида шоналаш даврига кирган карракда 9% гача протеин ва 44% целлюлоза булади, гуллаш даврида протеин 8% ни ва целлюлоза 44% ни ташкил қилади. Шоналаш даврида карракда энг куп миқдорда — 100 г қуруқ массасида 13,41 мг каротин булади.

Қуйлар карракни деярли емайди, аммо чала чул районларда у пичан қуриб олинадиган усимлик сифатида катта аҳамиятга эга. Карракни шоналаган даврида ва гуллаш даврининг бошида пичан учун уриб олиш мумкин. Бу даврда у энг куп кук масса ҳосил қилади. Тайёрланган пичан асралса, бир неча йил туради.

Янтоқ дуккакдошлар оиласига мансуб усимликдир. Дағал поясининг кенглиги 100 см га етадиган куп йиллик сертикан ут усимликларнинг хилма-хил турларини уз ичига олади.

Янтоқ чулларда ва тоғолди чала чулларида кенг тарқалган булиб, хил тупроқли ерларда ўсади. Дарё водийларида жуда катта янтоқзорлар ҳосил қилади ва шунинг учун у фақат яйлов усимлиги сифатида қатта аҳамиятга эга. У апрель бошларида усиб чиқа бошлайди. Май ойида шоналайди, май-июнь ойларида гуллайди. Августнинг бошларига келиб меваси пища бошлайди, батамом пишиб етилиши эса октябрнинг бошларига тугри келади, ноябрнинг урталаригача усимлик батамом қуриб қолади.

Чул яйловларида янтоқ жуда камдан-кам ва тарқоқ ҳолда ўсади. Бу чулларда унинг озиқ массаси, одатда, 3 га/ц дан ошмайди. Дарё водийларидаги қалин янтоқзорларда эса гектарига бир неча тоннагача озиқ массаси ҳосил қилади. Янтоқнинг кук массаси то мевалари пишиб етилгача ўса беради.

Шоналагунча янтоқда 14,8%, шоналаш даврида 12,3%, гуллаш даврида эса 10% ва мева тугиш даврида 10% протеин булади. Кузда қуриб қолган усимликларда атиги 9,1% протеин қолади. Янтоқ таркибида 1,9% дан ортиқ каротин гача аралашмали ёғ булади. Целлюлоза миқдори, одатда, вегетациянинг илк босқичидан сунгги босқичларигача орта боради ва куз-қиш даврида 42,6% ни ташкил этади.

Гуллаб турган даврида қуритилган 100 кг қуруқ массасида 3,2 кг ҳазм буладиган протеин ва 38,6 озиқ бирлиги, мева тугиш даврида қуритилган усимликда эса 3,1 кг протеин ва 38,5 кг озиқ бирлиги булади.

Янтоқ озиқ моддалар ва озиқ массасини энг кўп тўплаган даврида, яъни мевалари етилаётган даврда пичан учун ўриб олиниши керак.

Майда селин чим ҳолида ўсадиган кўп йиллик бошоқдош ўсимликдир. Қумли чулларда, ўсимликлар билан қоплана бошлаган ва ярим кучма қумликларда кенг тарқалган. Етук ўсимликларининг буйи 35—50 см га, тупининг диаметри 25—40 см га етади. Апрельда ўса бошлайди, майда бошоқ чиқаради, июнь-июлда, баъзан эса августда ҳам мевалари пишиб етилади.

Қуйлар ўсиб турган селинни деярли емайди, аммо кузда ўсимликлар ривожланиб булгач, уларни хуш қуриб ейди. Намгарчилик, совуқ ва қор ёғиб турган пайтларда айниқса хуш кўриб ейди. Яйловнинг селин сероб бўлган участкалари энг яхши қишки яйлов ҳисобланади. Унинг ердан кўтарилиб турадиган зивиччаларини қор босмайди: қумли чулда бу ўсимлик асосий қишки яйлов озиқларидан биридир.

Майда селиннинг озиқлик қиммати унча юқори эмас: вегетация даврида унинг таркибида 3—7% протеин ва 44% гача целлюлоза бўлади; 100 кг пичанида 34,5 дан 50,1 гача озиқ бирлиги ва 2,0 кг ҳазм бўладиган протеин бўлади.

Баъзи бир қумли массивларда селин пичан тайёрлаш учун яроқли бирдан-бир ўсимликдир. Селин пичани 2—3 йил сақлангандан кейин барча турдаги ҳайвонлар ҳам уни хуш қуриб ейди, аммо уни қуритиб олгандан кейин дарҳол рационга кирита бериш мумкин.

Чалов чим ҳосил қилиб ўсадиган кўп йиллик бошоқдош ўсимликдир. Поясининг буйи 30—100 см га етади, баргларининг узунлиги 20—40 см. Тоғ этакларининг қуйи қисмидаги лёссимон буз тупроқли ерларда, зичлашган қумларда ва қум-шағалли тупроқларда ўсади. Тоғ этакларининг фонд ўсимлиги сифатида эфемероид-эфемерли яйловларда ўсадиган утлар жумласига киради.

Чалов март охирларида вегетацияга киришади, апрелнинг охири-майнинг бошларида бошоқлайди, июнь бошларида пишади ва ўша вақтдаёқ қурий бошлайди. Ёз охирида ёки кузда купинча иккиламчи вегетацияси бошланади — яшил поя ҳосил қилади.

Гулламасидан олдин қуйлар уни хуш қуриб ейди, ҳосил туккан даврида эса унча хуш қурмайди. Вегетация даври тугагандан кейин у яхши ейишли бўлиб қолади, кузнинг бошида ҳайвонлар уни яхши ея бошлайди, кеч кузда ва айниқса қишда, намгарчилик ва қор ёққан пайтларда жуда яхши ейилади.

Чалов бошоқламасидан олдин таркибида 25% чамасида протеин сақлайдиган юқори даражада туйимли озиқ ўсимлиги ҳисобланади. Мева тугиш даврида ўсимлиги ниҳоятда дағаллашиб кетади, озиқлик қиммати кескин пасаяди, таркибида атиги 8%, қуриган ўсимликларда эса 4% гача протеин сақланиб қолади. Целлюлоза миқдори 40% гача кўпаяди.

Чалов пичан учун ўриб олинадиган ўсимликдир, у ялпи ўтзор ҳосил қилиб ўсадиган жойларда уни машинада ўриб-йиғиб олиш мумкин.

Шўрақриқ кўп йиллик илдизпояли бошоқдош ўсимлик бўлиб, асосидан тармоқланиб ўсади ва буғимларидан илдиз отадиган узун поя чиқаради. У шўрхоқ тупроқли чулларда кенг тарқалган. Баъзан кичик майдонларда соф ўтзорлар ҳосил қилади, аммо одатда, шўрак ўсимликлар билан бирга аралаш ҳолда ўсади. Ривожланиш цикли мартдан июнгача, 100 кг қуруқ озиқ таркибида 30,8 озиқ бирлиги ва 1,7 кг ҳазм бўладиган протеин бўлади. Ажриқ қуйлар учун яйлов озиғи сифатида фақат куз ва қиш ойларида аҳамиятга эга. Аммо от, туя ва қорамоллар уни баҳар ва ёзда ҳам еяверади. Яйловларнинг айрим участкаларида ажриқ пичан учун ўриб олинади. Унинг пичанини барча турдаги чорва моллари қуриб ейди.

Момиқ мураккабгулдошлар оиласига мансуб узоқ вегетацияланувчи бир йиллик ўсимлик бўлиб, буйи 50 см га етади, тоғ этакларидаги чулларда кенг тарқалган. Момиқ баҳор ўрталарида ривожлана бошлайди.

ез урталарида гуллайди ва ёз охирига бориб энг кўп ўсимлик массаси ҳосил қилади.

Об-ҳаво қулай келган йилларда адирларда момиқнинг озиқ запаси гектарига 10 га/ц гача қуруқ массани ташкил қилади. Пичанининг сифати ўртача, аммо чорва моллари яхши ёйди. Гуллаш даврида ва ҳосил туга бошлаган пайтида момиқ таркибида 8,5% протеин ва 24,1% целлюлоза бўлади.

БИР ЙИЛЛИК ШҶРАКЛАР

Бир йиллик озиқбоп шўрак ўсимликларининг бу катта группаси учта кичик группага: серсув, нимқуруқ ва қуруқ шўрақларга бўлинади.

Серсув шўрақлар шўрадошлар оиласига мансуб булган қуйидаги серсув, серэт ўсимлик турларини ўз ичига олади: серэт шўрак — балиқкўз, турли шўрак — қушқузи, донашўр, харидандон. Серсув шўрақлар асосан чўлда, шурхоқ ерларда — тақирлар, шурхоқлар атрофида, шурхоқ қўмларда тарқалган. Улар купинча соф шўракзорлар ҳосил қилади, аммо купинча турли ўсимликлар гуруҳи билан бирга ўсади.

Қўйлар ва туялар серсув шўрақларни фақат кўзда ея бошлайди. Баҳор ва ёз ойларида уларга қарамайди ҳам, чунки бу ўсимликлар таркибида минерал моддалар ғоят кўп тупланган бўлади. Серсув шўрақлар бутун вегетация даврида минерал тузларга жуда бой бўлади ва айрим даврларда шўрак ўсимликнинг бутун қуруқ массасининг деярли ярмисини ташкил этади. Вегетация даврининг бошида таркибида энг кўп — 37,76 — 38,55% ва ҳосил қилиш босқичида 32—82—50,74% қўл бўлади.

Кўзда серсув шўрақлардан иборат 100 кг қуруқ озиқ таркибида 3 кг ҳазм буладиган протеин ва 35—37 озиқ бирлиги бўлади. Қишнинг бошларига бориб шўрақлар таркибидаги минерал тузлар миқдори 2—4 баравар кўпаяди, аммо айни вақтда протеин миқдори ҳам 1,5—2 баравар кўпаяди кетади, целлюлоза эса 3—4 баравар кўпаяди. Мутахассисларнинг таъкирига қўра, шўрақларнинг турли фасллардаги химиявий таркиби, биологияси, ўсимликларнинг еийшилиги ҳам атмосфера ёғинларига боғлиқ бўлади.

Нимқуруқ шўрақлар. Булар жумласига тоғайсимон шўрак (сета), шўракжун ҳамда туркистон шўраги (бўзамиқ) киради. Чўл ва адир яйловларида учрайди, шўрланган, заранг ва қўмли тупроқларда тарқоқ ҳолда кичик-кичик гуруҳлар ҳосил қилиб ўсади. Серсув шўрақлар каби булар минерал тузларга бой (30,5—41,4%). Ушбу шўрақларнинг 100 кг қуруқ озиғи таркибида 4,1 кг ҳазм буладиган протеин ва 37,5 озиқ бирлиги бўлади.

Баҳор ва ёз фаслида қўйлар бу ўсимликларни деярли емайди. Аммо кўзда — қиш даврида нимқуруқ шўрақлар, айниқса қочириниш даври яқинда бўлган пайтда, қимматли яйлов озиғи бўлиб қолади. Чўпонлар бу ўсимликлар тўл (қўзилар) миқдори кўпайишига ёрдам беради деб ҳисобладилар.

Қуруқ шўрақлар. Бу ўсимликлар орасида эбалак, қўмарчиқ ва соған шўрақлар муайян яйлов аҳамиятига эга. Эбалак асосан соған тупроқли ва қўмли чўлларда, қўмарчиқ билан соған қўмли чўлда ўсади. Ушбу ўсимликлар таркибида туз миқдори бошқа шўрақлардагига нисбатан камроқ бўлиб, қўмарчиқдан 26,2% гача етади. Эбалакнинг 100 кг мутлақ қуруқ массасида тузлардан олдин 11,2 кг ҳазм буладиган протеин ва 55,2 озиқ бирлиги, соған тугиш даврида 4,7 кг ҳазм буладиган протеин ва 75,3 озиқ бирлиги бўлади, қишда эса 33 озиқ бирлиги қолади.

Қуруқ шўрақлар қўригандан кейин «эвалак» ларга айланади ва баъзан шўрақлар уларни узоқ масофаларга юмалатиб кетади. Қишда шўрақларнинг қўриган массасида кўп миқдорда уруғ бўлади ва қўйлар уларни хуш кўриб ёйди.

Шувоқ, қоражусан ва серифидиум кенжа авлодига мансуб бошқа озиқ-боп шувоқ турлари чул яйловларида, ҳар хил механик составга эга булган майда шағалли кул ранг-қунғир ва буз тупроқли ерларда энг кўп тарқалган усимликлардир. Улар нисбатан паст буйли — 0,5 м гача (купинча 30—40 см) ксерофит чала бута бўлиб, илдиз ёнидан жуда кўп шохлайди, баъзан юмалоқ туп ҳосил қилади.

Шувоқ соз тупроқли ва тошли тупроқли чуллардаги бепоён кенгликларда ландшафт ҳосил қиладиган усимликдир. Вегетация даврининг узоқ давом этиши ва иссиқ даврда тухтаб қолиши бу усимликнинг узига хос хусусиятидир.

Шувоқ — жуда яхши озиқбоп усимлик, қишлоқ даврида қоракул қуйларнинг асосий озиғидир. Шувоқлар турли фаслда турлича ейилади. Кўкламда қуйлар шувоқнинг ёш новдаларини хуш куриб ейди, ёзда эса хуш курмай, мажбуран ейди, куз ва қиш даврларида яна яхши ва жуда яхши ея бошлайди. Шувоқнинг нозик (3 м гача) шохчалари, барглари ва қисман утган йилги шохчалари ейишли бўлади.

Шувоқдан тайёрланган 100 кг қуруқ пичаннинг озиқлик қиммати умумлаштирилган курсаткичлар бўйича йилнинг турли мавсумларида қуйидагича:

Йил фасли	Озиқ бирлиги	Ҳазм буладиган протеин (кг)	Каротин (100 г да мг)
Баҳор	18	0,25	0,10
I давр			
II давр	66	9,0	29,67
Ез	25	5,0	9,96
Куз	28	4,0	2,13
Қиш	22	1,0	0,61
Йил буйи урта ҳисобда	31	4,0	8,50

Шувоқ фақат яйлов усимлиги эмас, балки пичанбоп усимлик ҳамдир. Текисликлардаги шувоқзорларда машиналар ёрдамида пичан жамғариш мумкин.

Кейреуқ — шурадошлар оиласига мансуб галоксерофит чала бута усимлик, буйи 85 см гача етади, купинча 40—55 см бўлади. Тоғолди текисликларда ва ёнбағирларда тарқалган, айрим жойларда баланд тоғларгача етиб боради, майда шағалтошли ва текис тақирсимон тупроқли ерларда шурланган юпқа қумликларда усади. Кейреуқ қалин бутазорлар ҳосил қилади ёки шувоқ ҳамда шўрак билан бирга усади. Кейреуқ чулларни қимматли, яхши тўйимли яйлов усимлигидир. Вегетация даврида (гулламасдан олдин) кейреуқ таркибида (мутлақ қуруқ модда ҳисобида) 11,1—17,5% протеин бўлади.

Баҳорда 100 кг қуритилган массасида 64,4, ёзда 45,4, кузда 38,0 ва қишда 29,7 озиқ бирлиги бўлади, ҳазм буладиган протеин миқдори эса 4,2 кг дан 8,3 кг гача етади.

Қуй ва туялар кейреуқни йил буйи яхши ейди ва куз-қиш даврида айниқса хуш куриб истеъмол қилади. Кейреуқ семиртирадиган озиқ ҳисобланади.

Изень шурадошлар оиласига мансуб, буйи 35—75 см га етадиган яхши гина сербарг чала бута усимликдир. Экологик пластик хоссага эга булган изень хилма-хил тупроқларда: қумларда, шурланган ва чағиртошли тупроқларда, чуллар ва паст тоғ этакларида учрайди. Изеннинг учта асосий экологик формаси фарқ қилинади: булар соз тупроқли, қумли тошлоқ ерларда усадиган формалар бўлиб, муайян жойларда яшашга мослашган бўлади.

Изень қимматли ва жуда тўйимли яйлов усимлигидир. Гуллаш даври

куритилган 100 г массасида 9,98 мг каротин бўлади. 100 кг қуруқ пичанида ўрта ҳисобда 45,1 озиқ бирлиги ва 5,6 кг ҳазм бўладиган протеин бор. Изень гуллаган даврида протеинга айниқса бой бўлади.

Бу усимликни қўйлар ва туялар йил бўйи ҳуш қуриб ейди. Кузда қўйлар учун семиртирадиган озиқ ҳисобланади. Изенли яйловлар қўйлар-ни қочириш ва сунъий уруғлантириш даврида утзор сифатида айниқса катта қимматга эга бўлади.

Боялич бўйи 50—80 см келадиган (150 см гача боради) бута усимлик бўлиб, шурадошлар оиласига киради. Ўзбекистоннинг чул зонасида учрайди. Уст-юртдаги шуртоб, қумоқ ва қумлоқ тупроқли ерларда энг кўп тарқалган усимликлардан бири ҳисобланади. Қизилқумда (Томди райони) шувоқ-шурак-эфемер яйловларнинг типик усимлигидир. Жануби-ғарбий Қизилқумда қум қавати қалин бўлмаган учламчи ясси тоғликдаги зичлашган қумларда ўсади.

Боялични таркибидаги озиқ моддалари жиҳатидан уртача озиқлик қимматига эга бўлган шураклар қаторига киритиш мумкин. Гуллаш фазасидаги абсолют қуруқ моддасида 9,1% протеин ва 21,9% целлюлоза бўлади. Унинг барглари ва ёш новдаларини чорва моллари йил бўйи яхши ейди.

Чогон шуракдошлар оиласига мансуб бута усимлик бўлиб, бўйи 30—200 см га етади. Қумликларда, соз ва чақиртошли шуртоб тупроқли ерларда ҳамда шурхоқ ерларда тарқалган. Ўсиб чиқаётган даврида унинг таркибида 23%, мева тугиш босқичида 12—18% протеин ва 11—23% целлюлоза бўлади. 100 кг қуруқ пичанида баҳорда 59, ёзда 52, кузда 46 ва қишда 37 озиқ бирлиги бўлади.

Чогон қимматли яйлов усимлигидир: қўй, эчки ва туялар уни бутун йил бўйи яхши ейди.

Оқ саксовул шурадошлар оиласига мансуб йирик дарахтсимон бута, баъзан бўйи 5 м гача етадиган дарахт бўлиб, қумли чулларда ўсади. Ўртача мустаҳкамланган паст-баланд қумликларда энг кўп тарқалган усимликлардан биридир.

Янги ўсиб чиқаётган бир йиллик новдаларида 18—20% протеин бўлади. Ёзда унинг миқдори 10—11% га тушиб қолади. Куз ва қишда тўкилган барглари таркибида унинг миқдори 6% дан ошмайди. 100 кг абсолют қуруқ озиғи таркибида 52,7 озиқ бирлиги ва 3,7 кг ҳазм бўладиган протеин бўлади. Қўйлар оқ саксовулнинг тўкилган мевалари ва новдаларини яхши ейди.

Қора саксовул ёки **шурхоқ ер саксовули** дарахтсимон йирик бута, баъзан бўйи 5—7 м га етадиган дарахт бўлиб ўсади. Шурадошлар оиласига киради. Қум тизмалари оралиғидаги водийсимон пастликларда ва паст-баланд қумликлардаги чуқурликларда, эски дарёларнинг шурланган сизот ёвлар юза жойлашган ўзанларида айниқса кўп тарқалган. Тақир ва тақирсимон тупроқли ерларда ҳам учрайди.

Қора саксовул қоракул қўйларнинг яйлов рационидида катта аҳамиятга эга бўлган яхши озиқ усимлигидир. Қора саксовулнинг ассимиляцияланув-чи новдалари билан мевалари ейишли бўлади. Химиявий таркиби, озиқлик қиммати ва ейишлилиги жиҳатидан оқ саксовулга яқин туради.

Черкез шурадошлар оиласига мансуб бута усимлик бўлиб, бўйи 2,5—3 м келади, баъзан 4 м гача етади; қумли чулларда жуда кенг тарқалган усимликлардандир. Кучма ва чала мустаҳкамланган қумларда, ёйилиб кет-ган тепалик тизма қумларда ўсади.

Черкез ниҳоятда тўйимли яйлов усимлигидир. Вегетация даврининг турли босқичларида унинг таркибида оғирлигига нисбатан 16,95% дан 30,94% гача протеин ва 1,68—2,92% ёғ бўлади. Черкезнинг (барг ва меваларининг) 100 кг абсолют қуруқ массасида 86,4 озиқ бирлиги бўлади.

Қўй ва эчкилар черкезни баҳорда яхши ейди, ёзда бутунлай емай қолмайди. Кузнинг иккинчи ярмида барг ва меваларини жуда яхши ейди. Қўйлар бу усимликни йил бўйи ҳуш қуриб ейди. Черкез кўпгина яйлов усимликларидан шу билан фарқ қиладики, у ҳатто куз ва қиш даврларида

ҳам узида каротин сақлайди: ноябрь ойида табиий намликдаги усимлиги таркибида 22,3 мг%, январда 16,9 мг% каротин бўлади.

Қизилча буйи 30—70 см дан 2 м гача етадиган бута. У зоғозадошлар оиласининг бирдан-бир вакили ва чул яйловларидаги бирдан-бир доимий яшил усимликдир. Қумли чулларда кенг тарқалган бўлиб, мустақамланган ва зичланган қумларда, қумлоқ-тошли тупроқларда усади.

Қизилча ниҳоятда туйимли яйлов усимлигидир. Гуллаш фазасида яшил шохчалари таркибида (абсолют қуруқ модда ҳисобида) 16,5% протеин ва 30,4% целлюлоза бўлади, қишда ушбу моддалар 14,09 ва 37,64% ни ташкил этади. 100 кг абсолют қуруқ массасида 73,6 озик бирлиги ва 10,8 кг ҳазм бўладиган протеин бор.

Ёш новдалари усиб турган пайтида қизилчани қўйлар ва ёш қўзилар яхши ейди, кузда камроқ ейилади. Куз ва қиш ойларида қизилча қумли чулларда, айниқса қор ёққан вақтда асосий яйлов усимликларидан бири ҳисобланади.

20-расм. Яйлов-ҳимоя зоналаридаги шувоқ-эфемерли утзорлар.

21-расм. Қоракул қўйлар қишда саксовулзорда.

Қандимлар, жузгунлар торондошлар оиласига мансуб бўлган бута ёки дарахтсимон буталар бўлиб, бўйи 1 м дан 7 м гача етади, асосан қумли чулларда — мустаҳкамланган, уртача зичлашган ёки барханлар ҳосил бўлган қумликларда усади.

Қандимлар қўйларнинг ёз давридаги яйлов озиғи сифатида жуда қимматли ҳисобланади. Майда мевали қандимнинг 100 кг қуруқ моддаси таркибида — гуллаш даврида 20 мг, гуллаш даврининг охири — мева тугиш даврида 7,2 мг каротин бўлади.

Яшил шохчалари катта озиқлик қимматига эга. Тукли қандимнинг 100 кг абсолют қуруқ моддасида 71,8 озиқ бирлиги ва 3 кг ҳазм бўладиган протеин бўлади.

Қандимларни қўйлар, эчкилар ва туялар баҳорда ва ёзда жуда яхши ейди, тукилган новда ва меваларини ҳам ҳайвон хуш қўриб ейди.

Эчкичак ва сингрэнларнинг бошқа турлари (сингрэнлар) дуккакдошлар оиласига мансуб чала бута ўсимликлар бўлиб, бўйи 50—120 см га етади. Мустаҳкамланган ва чала мустаҳкамланган қумларда усади.

Сингрэнларнинг ёш новда ва барглари ниҳоятда тўйимли бўлади. Гуллаш даврида улар таркибида 19,9% гача протеин, 3,86% ёғ ва атиги 20,2% целлюлоза бўлади. Мева тугиш даврида дағаллашади ва 11,9% протеин ҳамда 39,0% целлюлоза бўлади. 100 кг қуруқ массасида 32—61 озиқ бирлиги мавжуд.

Ўсимликнинг ейладиган қисмлари — баргли ёш кук новдалари, шоналари, гул ва мевалари, тукилган барг ва меваларидир. Сингрэнлар яйлов озиғи сифатини оширади, уларни қўй-эчкилар, отлар ва туялар хуш қўриб ейди.

Бургун шуродошлар оиласига мансуб бута ўсимлик бўлиб, шимолий гипсли чулларда кенг тарқалган. Унинг 100 кг қуруқ массасида 6,5 кг ҳазм бўладиган протеин ва 45,1 озиқ бирлиги бор. Туялар уни йил бўйи еяверади, қўй ва эчкилар эса фақат куз ва қиш даврида ейди.

ҚЎЙЛАР ЕМАЙДИГАН ЎСИМЛИКЛАР

Қўйлар емайдиغان ўсимлик турлари унчалик кўп эмас. Бундай ўсимликлардан яйловларда энг кўп тарқалганлари: гармала, аччиқбута, бўритикан, сарсазан ва бошқалардир.

ҚОРАКЎЛЧИЛИК ЯЙЛОВЛАРИНИНГ АСОСИЙ ТИПЛАРИ

Чул ва чала чулларда кенг тарқалган ўсимликларнинг унча кўп бўлмаган тур ва формалари жуда кўп ўсимлик гуруҳларини ҳосил қилади. Чулда ўсимликларнинг тарқалиши ва уларнинг бирга яшаши (сообщество) асосан тупроқ қопламанинг характериға (механик таркиби, шўрланганлиги, рельефиға) боғлиқдир. Экологик шароитға қараб муайян нисбатларда усувчи ўсимлик гуруҳлари ҳар хил типдаги яйловларни вужудға келтиради.

Ўрта Осиё яйловлари, одатда, қўйидаги типларға: эфемер яйловлари; чала бутазор — эфемер яйловлари; бутазор-эфемер яйловлари ва шуракзор яйловларға ажратилади.

ЭФЕМЕР ЯЙЛОВЛАРИ

Эфемер типдаги қоракўлчилик яйловлари бошқа барча ўсимликлар орасида айниқса кескин ажралиб туради. Булар баҳорги ўтлар-эфемерлар (бир йиллик) ва эфемероид (кўп йиллик) ўсимликлардир. Эфемерларнинг тарқалиши лёсс (соғ) тупроқ билан ҳамда Ўрта Осиёнинг буз тупроқлари шаклландиган субстрат билан чамбарчас боғлиқдир. Ушбу буз тупроқ-

лар эса Копетдоғ этакларидан Жунғория Олатовининг шимолий тизмаларига гача ёйилиб кетган жуда катта территорияни, Қарши дашти ва Мирзачулни, Фарбий Тяньшань ва Помир-Олой адирларини, Қирғизистон Олатови ва Заилий Олатови этакларини, Бадхиз ва Қорабел байирларини эгаллаган.

Ўтзорлар ҳосил қилувчи асосий кўп йиллик усимликлар қиёқ ва кўнғирбошдан иборат бўлиб, усимлик қопламини шулар ташкил этади ва, одатда, яйловдаги озиқ массасининг асосий қисмини ҳам шулар вужудга келтиради. Булардан ташқари, яйлов ўтлари орасида арпагон, ялтирбош, читир, лолақизғалдоқлар, бойчечаклар ва бошқа турли-туман ўтлар учрайди. Айрим жойларда, айниқса, Ўзбекистон ҳамда Тожикистоннинг эфемер яйловларида нухатак ва сариқўнғичқа сингари дуккакли усимликлар кўп бўлади. Йирик пояли усимликлардан каррак, оққурай, кўзиқулоқ, янтоқ кабилар усади.

Эфемерларнинг бутун вегетация даври йилнинг энг сернам ва совуқ пайти — қиш ва кўклам фаслига туғри келади. Улар, одатда, мартнинг боши ва урталарида уса бошлайди, аммо баъзан куз сернам ва илиқ келганда кузда ҳам ўсиб чиқади.

Апрелнинг охири—майнинг бошларида кўпгина эртаги эфемерлар қуриб қолади: қуриган усимликлар уваланиб кетади ва ёзда ўтлар орасидан йўқолади, баъзилари эса «илдизли пичан» тарзида қуруқ ҳолда сақланиб қолади. Масалан, чул қиёғи қишгача ва ҳатто келгуси йил кўкламгача сақланади, кўнғирбош қуриган ҳолда анча ёмон сақланади.

Эфемер яйловларида баҳор охирида энг кўп озиқ запаси тўпланади, уларнинг 60—80% ёзгача сақланади, 40—50% кузгача ва 30% қишгача туради.

Эфемер типдаги яйловларда ўтларнинг ҳосилдорлиги улар яшайдиган муҳитга ва об-ҳавога боғлиқ бўлади. Жанубий Қизилқумда озиқ массасининг энг юқори ҳосили гектарига 2 ц гача, тоғолди чала чулларда 3—12 га/ц га етади. Ҳосилдорлик уртача бўлган йилларда Ўзбекистондаги адир яйловларда 4—4,5 га/ц гача қуруқ озиқ тўпланади.

Адир яйловлари қисқа мавсумли ўтзор ерлардир. Улар фақат баҳорда ва қисман ёзда яхши бўлиб, куз ва қиш ойларида аксари ҳолларда қуйларни утлатиш учун яроқсиз бўлиб қолади.

Эфемерлар ва эфемероидлар баҳорда қуйлар учун жуда тўйимли яйлов озиғи ҳисобланади. Кўклигида уларни энг яхши ўтлоқ усимликларига ва тоғ яйловларининг ўтларига тенглаштириш мумкин, ёзда эса қуриган усимликлар уртача сифатли пичан билан тенглашади. Аммо куз ва қиш даврида уларнинг тўйимлилиги пасайиб, сомонга яқинлашиб қолади.

Тоғолди чала чулларда эфемер-шуракзор яйловлар катта-катта майдонларни эгаллайди (масалан, Ҳисор тизмаси адирларида). Шураклар қиёқ-кўнғирбошдан иборат яйловларнинг кузги-қишки ўтзорлар сифатидаги қимматини оширади. Бундай яйловлар икки марта — баҳорда ва кузда фойдаланиш учун яроқлидир.

ЧАЛА БУТАЗОР-ЭФЕМЕР ЯЙЛОВЛАРИ

Чала бутазор-эфемер яйловлари деярли ҳамма чулларда тарқалган. Улар купинча майда чағиртошли зич тупроқли ерларда, аксари, шурхоксимон ва гипсланган ерларда, баъзан эса зичлашган қумларда ҳам вужудга келади. Ўзбекистонда бундай типдаги яйловлар майдони 0,5 млн гектарни ташкил этади.

Чала бутазор-эфемер яйловларининг ути, одатда, икки ярусли бўлади. Пастки ярус эфемерлардан иборат бўлиб, улар орасида асосан чул қиёғи ва кўнғирбош, баъзан эса бир йиллик эфемерлар аралаш илоқ учрайди. Юқори (устки) ярусда чала буталар — шувок, сингреллар, мингбош, (кейреуқ) кабилар усади. Айрим жойларда савсан, чалов, селин ҳам учрайди. Зичлашган қумларда баъзан кўп миқдорда коврак усади.

Чўлдаги чала бутазор-эфемер яйловлари турли вариантларда бўлиб, хилма-хил комплекслар ҳосил қилади. Чўл зонасининг шимолий областларида, Жанубий Қизилқумда, шимоли-ғарбий Туркменистонда, жануби-ғарбий Ўзбекистонда ва Тожикистоннинг тоғ этакларида катта-катта майдонларни эгаллайдиган шувоқзор-эфемер яйловлари кўп учрайди. Ўзбекистонда қорақўл қўйлар учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган сершоҳ шувоқ ўсадиган шувоқзор-эфемер яйловлари жуда кўп.

Шувоқзор яйловлардаги эфемер ўсимликлар сийрак ўтзорлар ҳосил қилади. Қиёқ билан қўнғирбошнинг қалинлиги, одатда, 1 м² майдонда 400—500 дона новдадан ошмайди. 1 гектарига 15—35 минг туп шувоқ туғри келадиган қалин шувоқзорлар жуда кўп учрайди.

Жануби-ғарбий Ўзбекистондаги шувоқзор-эфемер яйловларининг маҳсулдорлиги ҳосилдорлик ўртача бўлган йилда 3,6 га/ц қуруқ массани ташкил этади. 100 кг қуруқ озиғининг тўйимлилиги 39 озиқ бирлигига тенг. Умумий озиқ запасида сершоҳ шувоқ массаси 46% ни ва эфемер типдаги ўсимликлар массаси 30% ни ташкил этади.

Шувоқзор-эфемер яйловларининг алоҳида қиммати шундаки, улар деярли бутун йил бўйи қўйларни утлатиб боқиш учун яроқлидир. Шувоқзор яйловларда, одатда, ёз фасли қўйларни утлатиш учун яроқли озиқ билан камроқ таъминланган мавсум ҳисобланади, чунки бу даврда шувоқ тахир бўлгани учун қўйлар уни хуш кўрмайди.

Қорақўлчилар шувоқли чала бутазор-эфемер яйловларини жуда қадрлайдилар. Кўпгина жойларда у қўйлар учун қиш даврида кўпинча асосий, баъзан эса бирдан-бир яйлов озиғи бўлиб қолади.

БУТАЗОР ЭФЕМЕР ЯЙЛОВЛАРИ

Бутазор-эфемер яйловлари қўмли чўлларда тарқалган. Ўрта Осиёда бундай яйловлар жуда катта майдонни эгаллайди (50 млн гектарга етади) ва Қорақўм билан Қизилқум чўллари территориясининг катта қисмини ўз ичига олади.

Қўмли чўлларнинг ўсимликлари тури кўплиги ва биологик ҳамда хужалик хоссаларининг хилма-хиллиги билан бошқа чўлларникидан фарқ қилади. Ўсимликларнинг хилма-хил формалари: эфемерлар, эфемероидлар, монокарп ўсимликлар, узоқ вақт вегетацияланувчи бир йиллик ва кўп йиллик утлар, чала буталар, буталар, дарахтлар учрайди. Шу тўғрисида қўмли яйловларда ҳар қандай фаслда ҳам утлар осиб ётган бўлади.

Қўмли яйловнинг катта қисмида ўсимликлар оламининг асосий вакиллари: оқ саксовул, черкез, қандимларнинг ҳар хил турлари, бурчоқлардан иборат бўлади. Эфемероидлардан илоқ энг кўп тарқалган. Баҳорда бир йиллик эфемерлардан ялтирбош, арпагон, малкольмиялар доим учрайди.

Қўмли чўлдаги бутазор яйловларнинг ўсимлик гуруҳлари состави шундайки, улар орасида йилнинг камида 10 ойи мобайнида вегетацияланувчи (ўсиб турган) ўсимликлар бўлади. Ўсимликлар қўпламида юз берадиган фенологик ўзгаришлар озиқ запасларининг сифати ва миқдори ҳар хил бўлишига олиб келади.

Баҳорда утли озиқнинг асосий қисмини ташкил этадиган ва бошқа фаслларда қуруқ озиқ бўлган илоқ асосий аҳамиятга эга. Эфемер бошоқдошлар ва хилма-хил утлар ҳам катта озиқлик қимматига эга. Ёз бошланиши билан қўйлар рационда сингрэнлар, қандимлар кўпайиб қолади. Кузда саксовул, черкез ва қуруқ утлар (селин) асосий озиқ бўлиб қолади.

Бутазор-эфемер яйловлари чўлдаги бошқа барча ўсимликлар орасида энг кўп умумий кўк масса ҳосил қилади. Ёзда саксовулнинг ассимиляцияланувчи кўк новдалари жуда кўп ривожланиши тўғрисида кўк масса миқдори 6—7 га/ц ва ҳатто 10 га/ц га етади. Аммо қўйлар шу қадар кўп ўсимлик массасидан атиги 0,7—1,6 га/ц миқдордаги қуруқ массани истеъмол қилади, холос.

Бутазор-эфемер яйловларининг ути улардан йилнинг исталган фаслида фойдаланишга имкон беради. Аммо ушбу яйловлар қиш даврида айниқса қимматлидир. Қумли чўлнинг алоҳида қисмларга ажралиб ётадиган тепа ва тизмалардан иборат рельефи қишда хийлагина юмшоқ микроиклим шароити ҳосил қилади, ҳайвонларга шамолдан сақланиш имконини беради. Буталар, чала буталар ва йирик ўтлар ҳатто қор ёғиб турган пайтларда ҳам яйлов озиғи ҳисобланади, чунки улар қор тагида қумилиб қолмайди.

ШҲРҲОҚ ЯЙЛОВЛАР

Чўлда каттагина территорияни шўрланган ерлар — бошқа типдаги тупроқлар орасида жойлашган шўрхоқ ва тақирлар эгаллайди. Ўзбекистоннинг қоракулчилик яйловларида бундай ерлар 2 млн гектардан ошади. Туркменистонда 2,7 млн гектарни ташкил этади.

Шўрхоқ яйловларнинг ўсимликлар қоплами асосан бир йиллик ўсимликлардан иборат. Сарсазан ва юлғунзорлар билан банд бўлган катта-катта майдонлар аслида яйлов эмас, балки яйловга яроқсиз ерлар жумласига киради. Урта Осиё чулларида шўракларнинг ўтсимон турларидан балиқкўз, донашур, харидандон, қуёнжун кабилар катта озиқлик аҳамиятига эга. Чала буталардан эса кейреуқ, буталардан соғон, черкезлар ва қора саксовул озиқ сифатида аҳамиятлидир.

Барча хилдаги шўраклар узоқ вегетацияланувчи ўсимликлардир; улар секин ва узоқ: 7—8 ой давомида ривожланади.

Шўракзор яйловлар барча типдаги чулларда ҳам турли даражада шўрланган тупроқларда жойлашган. Шўраклар купинча пастликлар ва сув оқиб чиқиб кетмайдиган чуқурликларда, тақир ерларда ўсади. Шўракларнинг ўтсимон турлари купинча тоғолди пролювиал текисликларида шўвоқ, янтоқ ва эфемерлар билан аралаш ҳолда ўсади.

Бир йиллик шўракзор яйловлар қатъий мавсумий ўтлоқлар жумласига киради, улардан кузда ва қиш бошларида фойдаланилади. Ёзда ўсимликлар массаси куп бўлишига қарамай, улардан яйлов сифатида фойдаланиб бўлмайди, чунки қўйлар бу озиқни емайди. Бир йиллик шўракларнинг озиқлик сифати гарчи анча юқори бўлса-да, улар ҳеч қачон қўйлар учун ягона озиқ бўлолмайди; қўйлар рационида шўраклар билан бир қаторда қуруқ эфемерлар ва шўвоқлар ҳам бўлиши керак.

Х Б О Б . Қ О Р А Қ Ў Л Қ Ў Й Л А Р Н И Б О Қ И Ш

ДАҒАЛ ХАШАҚ ЖАМҒАРИШ, САҚЛАШ ВА УНДАН ФОЙДАЛАНИШ

Қоракул қўйларни оғилда боқиш даври йўқлиги қоракулчиликнинг муҳим хусусиятларидан биридир. Шунинг учун қиш даври қоракул қўйларни асраш ва боқишда энг масъулиятли давр ҳисобланади. Бу мавсумда қоракул қўйлар яйлов озиғи билан тула таъминланмайди, унинг сифати жуда пасайиб кетган, таркибида протеин кам бўлади, бунинг оқибатида ҳайвонлар оқсилга эҳтиёж сеза бошлайди. Ана шу оқсил етишмаслигини бартараф қилиш учун қоракулчилик хўжаликларида қўйларга қушимча хашак ва концентрат озиқ берилади. Қўйларни бут асраш ва маҳсулдорлигини ошириш мана шу мавсумда уларни дағал хашак билан таъминлашга боғлиқ. Қоракулчилик хўжаликларида ҳар бош қўйга 150 кг ҳисобидан дағал хашак жамғарилади. Ўз вақтида ўрилган пичанни қишлоғгача яхши санолашдан ташқари, қўйларга беришга туғри тайёрлаш ҳам зарур.

Ҳайвонларни туйимли озиқ билан таъминлаш учун биринчи навбатда ҳар хил ўсимлик турларини тайёрлаш муддатларини аниқлаб олиш зарур. Масалан, янтоқнинг озиқ моддалари ва витаминларга бой бўлган нозик қисмларини нобуд қилмаслик учун у август-сентябрь ойларида пичан учун уриб олинади. Карракни эса майнинг охири — июннинг бошларида тайёрлаш керак, чунки бундан кечикилса, унинг озиқлик қиммати пасайиб кетади, ўсимликлар уваланиб кетиши орқасида озиқ массаси кам жамғарилади.

Қоракулчиликда дағал хашак тайёрлаш батамом механизациялаштирилган, бунинг учун хилма-хил машина ва механизмлар мавжуд. Қоракулчилик хўжаликларида озиқбоп ўсимликларни уриб олиш учун КПП-2 типдаги косилкалардан фойдаланилади. Урилган масса то қуригунча тўптўп қилиб уюб қўйилади. Сунгра пресс-подборщик ёрдамида прессланиб, сим билан боғланади ва шу ҳолатда сақлаш жойларига ташиб борилиб, ғарамлаб қўйилади. Заруриятга қараб, ғарамдаги хашак шу жойнинг узида ИКГ-30 ёки ИКГ-30А машинасида майдаланади ва қишлов жойига етказиб берилади. Хашак майдалаб берилганда у кам нобуд бўлади, озиқлантириш учун эса 40% кам сарфланади. Қоракулчилик хўжаликларида ўтти уриб, шу жойнинг узида майдалаб берадиган машиналар ҳам бор.

Машиналар комплексига КПП-2 типдаги порциялаб тўпловчи мосламали косилка ҳамда ДИП-62 маркали силос ва дағал хашакни майдаловчи погрузчик-майдалагич киради. Урилган масса уюмларга тўпланади, сунгра йиғиштириб олинади, майдаланади ва подборщик ҳамда ДИП-2 маркали дробилка-измельчателдан иборат агрегат ёрдамида прицепга ортилади. Майдалаб тайёрланган озиқ қўйлар қишлатиладиган жойларга тарқатиб чиқилади ёки ғарамлар, қўтонлар, траншеяларда марказлаштирилган ҳолда сақланади.

Ҳар хил озиқни асрашнинг кенг тарқалган усули силослашдир, бунда озиқ моддалар кам нобуд бўлади. Масалан, пичан тайёрлаганда бу нобудгарчилик 30% ни ташкил этади, тўғри силосланганда эса 10—15% дан ошмайди. Силос қўйлар учун арзон серсув озиқдир. Қоракулчилик хўжаликларида шuvoқ, янтоқ, каррак сингари дағал пояли ўсимликлардан силос бостирилади.

Карракдан силос тайёрлаш учун 15 апрелдан 15 майгача бўлган давр энг қулай муддат ҳисобланади. Янтоқ билан шuvoқ август-сентябрь ойларида силосланади. Дағал озиқни силослаш технологияси серсув ўтларни силослашдагидан фарқ қилмайди.

Ўрта Осие шароитида ер устида силослаш йули билан сифатли силос тайёрлаш учун фақат массани бирмунча қаттиқроқ зичлаштириш, устини лой билан қалин қилиб суваб қўйиш керак. Унинг устидан тупроқ тортилади ва дағал пояли ўсимликлар пичани ёпиб қўйилади.

Қоракул қўйларни боқиш практикасида озиқ тайёрлашнинг янги технологияси — аралашмаларни дондорлаштириш кенг жорий қилинмоқда. Ҳосил қилинган донларда турлича нисбатда хилма-хил озиқлар бўлади. Дондорлаштириш принципи қуйидагича: табиий пичанзорлардан уриб олинган майдаланган пичан КДУ-2,1 қурилмасида янчилиб, ун қилинади, концентратлар ва озиқ қўшимчалари, витаминлар, минерал моддалар билан бойитилади, грануляторда урнатилган вентилятор ёрдамида аралашма қориштирувчи бункерга туширилади, у ердан эса автоматик равишда бевосита грануляторга келиб тушади ва бу ерда озиқ порциялари сиқилиб, донларга айланади.

Ватанимизда унумдорлиги турлича бўлган грануляторлар ишлаб чиқарилмоқда: ОГМ-0,8 — соатига 0,8 т, ОГМ-1,5 — соатига 1,5 т гранула тайёрлаб беради.

Озиқни дондорлаштириш катта истиқболга эга, чунки бунда бутун процесс озиқ жамғариш ва тайёрлашдан то қўйларга тақсимлаб беришгача бўлган барча ишлар тулиқ механизациялаштирилган бўлади. Дондор озиқни сақлаш, ташиш, жойлаштириш ва молларга бериш осон. Бундай озиқни моллар яхши ейди, бу эса катта иқтисодий фойда келтиради.

Дағал хашак ва концентрат озиқлари булган қоракулчилик хужалик-ларида қўйларнинг турли жинс ва ёш группаларига мос келадиган рецепт асосида донатор озиқ тайёрлаш мумкин, бу билан уларнинг тула қимматли озиқланиши таъминланади.

ЕМ-ХАШАК ЖАМҒАРИШ ВА ТАЙЁР- ЛАШ МАСАЛАЛАРИ*

Маълумки, республикамизнинг кўпгина районларида механизациялаштирилган йирик қўйчилик комплекслари ва бўрдоқчилик майдончалари қурилган, улар ишга туширилиши билан бутун тармоқ аста-секин саноат асосига утказилмоқда. Бу 1 ц тирик вазн етиштириш учун меҳнат ва ем-хашак сарфини камайтириш, 1 ц қўй гуштининг таннархини 40—48 сум-гача пасайтириш имконини беради.

15—20 минг бош ва ундан ҳам кўпроқ қўйга мулжалланган — тиши туфайли брак қилинган совлиқлар боқиладиган механизациялаштирилган йирик комплекслар қурилган, ишлаб турибди ва қурилмоқда. Ушбу комплекслар қоракулча тери, сифатли қўй гушти ва ичак-чавоқ маҳсулоти етиштиришга ихтисослаштирилган. Ёш наслдор қўзилар ўстириладиган, 5—10 минг бош ва ундан ортиқ қўйга мулжалланган механизациялаштирилган комплекслар муваффақиятли ишлаб турибди.

Қоракулчилик комплекслари тор доирада ихтисослаштирилган, технология процесси бир хиллиги туфайли бирлаштирилган корхоналардир. Янги технология ем-хашакни тегишлича тайёрлаш ва сақлашни, уни қўйларга беришга тайёрлаш усулларини талаб этади. Мавжуд дағал хашаклар, одатда, сифатсиздир, шунинг учун уларнинг сероқсил концентратлар, витаминлар, макро ва микроэлементлар қўшилган оптимал аралашмаларини ишлаб чиқиш заруряти келиб чиқмоқда. Фақат ем-хашак жамғариш ва қўйларга беришга тайёрлашни эмас, балки тақсимлашни ҳам механизациялаштириш талаб этилади. Мустаҳкам ем-хашак базаси барпо этиш механизациялаштирилган комплекслар ташкил қилишнинг ҳал қилувчи шартларидан биридир.

Ем-хашак базаси барпо этиш ва уни мустаҳкамлаш. Механизациялаштирилган комплекслардаги ем-хашак ишлаб чиқариш тажрибаси шуни кўрсатдики, қўйларни атрофи ўралган ўт экилган яйловларда асрашни йўлга қўймай туриб, саноатлаштирилган қўйчилик олдида турган вазифаларни ҳал қилиб булмайди.

Барқарор ем-хашак базаси барпо этиш учун ёввойи озиқбоп усимликлар экиш ва орасига экиш йўли билан табиий яйловларни яхшилашдан ташқари, озиқбоп экинлар майдонини кенгайтириш, улар ҳосилдорлигини ошириш ҳам талаб этилади. Кўп йиллик дуккакли ўтлар: беда, дуккакдош ва бошоқдош ўтлар аралашмаси экилган майдонларни кенгайтириш, суғориладиган ерларда такрорий экин майдонларини кенгайтириш, лалми ерларга махсар ва бошқа хил экинлар экиш катта ва биринчи навбатдаги резерв бўлиб қолиши керак.

Пичан тайёрлашнинг оддий технологиясида усимлик барглари ва бошқа муҳим қисмларининг уваланиб тукилиши сабабли озиқ моддаларнинг 40% дан кўпроғи нобуд бўлади. Янги технологияда бундай нобудгарчилик ниҳоятда камайтирилган, шу туфайли усимликнинг энг қимматли қисмларини узида сақлаб қолган сифатли озиқ тайёрлаш мумкин бўлади.

Пичан тайёрлашнинг прогрессив усули — актив вентиляциялаш озиқ моддалар нобуд бўлишини 20% гача камайтириш имконини беради, сенаж бостирилганда эса бу нобудгарчилик кўк масса дастлабки умумий тўйим-

*Р. Я. Бобоев материаллари (1978) асосида ёзилган.

лигининг 14—16% дан ошмайди. Юқори температурада қуритиш ва витаминли ун тайёрлашда эса нобудгарчилик 6—8% дан ошмайди. Агар масса далада оддий қуритилганда пичан таркибидаги каротиннинг 80—90% нобуд булса, ут уни тайёрлашда у 8—10 баравар камаяди. АВМ-0,4, АВМ-065, АВМ-1,5 қуритиш агрегатларида тайёрланган витаминли ут уни, актив вентилляция ёрдамида қуритилган юқори сифатли пичан, аралаш озиқлардан тайёрланган гранулалар ва моноозиқ, шунингдек, сенаж қуйларни жуда яхши семиртиради.

Рационни дағал хашакларда етишмайдиган озиқ моддалар билан бойитиш учун унга концентратлар қушилади. Қоракул қуйларни боқишда сероқсил ем-хашакдан (куп йиллик дуккакдош утлар, дуккакли дон, кунжара шрот, ҳайвонот маҳсулотидан булган озиқлардан) ташқари, синтетик амиддан ҳам фойдаланиш вақти келди. Амидли концентрат қушимчалар ем-хашакнинг протеинли қимматини бошқа ҳар қандай концентратга нисбатан

22-расм. Атрофи уралган яйловларга озуқабоп ёввойи утлар экиш.

23-расм. Қуйларни қушимча озиқлантириш.

5—6 баравар оширади. Шундай қилиб, дағал хашакни қўйларга беришга тайёрлаш процессида улар бир хил ҳолатга келтирилади, натижада уларни тақсимлашни автоматлаштириш осонлашади.

Агар грануляторлар булса, ҳўжаликнинг имкониятларини ҳисобга олиб тузилган рецептлар асосида донатор озиқлар тайёрланади, ҳар бош қўй суткасига урта ҳисобда 2—2,5 кг донатор озиқ истеъмол қилади. Дағал хашак, концентрат озиқлар, минерал аралашмалар ва бошқа компонентларни бирлаштириш рационнинг тўйимлилигини анча оширади.

Сифатли сенаж таркибида силосдагига нисбатан икки ҳисса кўп қуруқ модда бўлади. Суткалик уртача сенаж нормаси ҳар бош совлиққа 1,5—2 кг, кўчқорга 2—2,5 кг ва ҳар бош қўзига 1 кг ни ташкил этади. Рацион тузилаётганда турли жинс ва ёшдаги қўйлар группаларини боқиш нормалари, совлиқлар учун эса, бундан ташқари, бўғозлик даври ҳам назарда тутилиши керак.

Пичан тайёрлаш. Қоракул қўйларнинг ем-хашак балансида пичан оғилда боқиш давридаги асосий озиқ компонентларидан биридир. Сифатли, айниқса дуккакдош утлардан тайёрланган пичан биологик қиммати жиҳатидан янги кўк озиққа деярли тенг келади. Утларни сифатли пичан тайёрлаш учун уриб-йиғиш ишлари тегишли технология асосида олиб борилиши керак. Бошоқли утларни вақтидан олдин — ҳали бошоқламаган вақтида уриш ҳосил 10—15% камайиб кетишига сабаб бўлади. Утлар гуллаётган даврда уларнинг ҳосили 3—5%, уруғи пиша бошлаган даврда эса 15—20% камаяди.

Шоналаш давридаги беданинг қуруқ моддасида 20% дан ортиқ протеин ва шунча миқдорда аралашмали целлюлоза бўлади; гуллаш даврида эса протеин миқдори 15—16% гача камаяди, целлюлоза, аксинча, 34% гача купаяди.

Утларни пичан учун уришдаги энг масъулиятли давр уларни қуриштидир. Усимликлар урилгандан кейин кўк майсасининг химиявий таркиби узгаради: озиқ моддалари нобуд бўла бошлайди. Одатдагидек, далада қурилганда микроорганизмлар ривожланиши, ёмғир, шудринг ювиб кетиши натижасида, биохимиявий процесслар таъсирида, шунингдек, пичанни йиғиштириш, ортиш ва жойлаш вақтида усимликнинг энг нозик (қимматли) қисмлари — барглари, тўпгуллари ва поясининг учлари уваланиб тукилиши сабабли таркибидаги озиқ моддалар миқдори камайиб кетади. Иссиқ иқлим шароитида озиқ моддаларнинг нобуд бўлиши 40—45%, айниқса тез емирилувчи каротиннинг нобуд бўлиши эса 80—90% гача этади.

Шунинг учун утларни пичан учун уз вақтида уриб олиш сифатли ем-хашак тайёрлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Озиқбоп усимликларни уриб-йиғиштириб олиш процесси — уришдан тортиб, қишлоқ жойларида ғарамлаб қўйишгача чул ва чала чул зонасида 6—10 кундан, тоғли ва тоғолди яйловларида 20—25 кундан ошмаслиги керак. Озиқбоп усимликларни тайёрлашда, яйловларнинг типлари ва ҳосилдорлигига қараб уриш, қуритиш ва асрашнинг турли нормалари тавсия этилади. Утлар КС-2,1; КДТ-4; КНУ-6,0 типидagi қосилкалар билан 4—5 см баландликдан (анғиз қолдириб) урилади, урилган утларни ағдариш ва сулиган массани уюларга тўплаш ишлари ГВК-6; ГБУ-6 типидagi грабеллар (хаскашли машиналар) ёрдамида бажарилади. Пичан ПСБ-1,6 типидagi пресс-подборшчилар билан прессланади. Тойлар ГУТ-2,5 типидagi подборшчик-жойлагич билан йиғиштирилади, сунгра улар ТШН-2,5 типидagi транспортировщик билан ташиб кетилади. Ғарамлар усти СШР-0,5; СНУ-0,5 типидagi ғарамлаш ёрдамида похол билан ёпиб қўйилади.

Актив вентиляциялаш (шамоллатиш) усулида пичан тайёрлашда озиқ моддалар ва каротин анча кам нобуд бўлади. Урилган ва нами 40% гунча сулитилган, иссиқ пайтларда эса 50% гача сулитилган ут ҳаво тақсимлагичга жойланади, унга вентилятор ёрдамида ҳаво юбсоқ турилади, ана шу ҳаво ут қатлами орасидан утар экан, уни қури

Пичан тайёрлашнинг бундай усулида урилган масса далада 4—6 соат қуритилади. Шу вақт ичида у узининг озиқлик қимматини йуқотмайди. Сунгра пичан ташиб кетилади ва усимликнинг барглари ҳамда бошқа туйимли қисмлари уваланиб тўкила бошламасдан олдин сақлаш учун жойлаб қуйилади. Ана шу усулда тайёрланган пичан сифатли булади.

Сочма пичанни актив вентиляциялаш ёрдамида тула қуритиш учун тахминан 1200 м³ ҳаво талаб қилинади, унинг ҳаракат тезлиги 5 м/сек чамасида булиши керак. ЦАГИ типигаги МЦ-8, МЦ-10, МЦ-12 сериядаги вентиляторлар ана шундай талабларга тулиқ жавоб беради.

35—40% намлиги қолгунча сулитилган ўт подстожний каналга жойланади; бу канал трапециясимон шаклдаги металл каркастан иборат бўлиб, баландлиги 1,7—1,8 м, ерга яқин (пастки) эни 1,4 м, юқори қисмининг эни 0,9 м, вентиляторга қарама-қарши томонда эса пастки эни 1,4—1,5 м ва юқориси 1,2—0,8 м чамасида булади. Каналнинг узунлиги, одатда, 10 м булади. Ғарам қуйидагича тахланади; подстожникнинг икки томонига 2 метр қалинликда сулиган ўт массаси жойлаштирилади: ғарамнинг умумий эни 5,5 м ни ташкил этади, узунлиги эса подстожний каналниқидан 2 м ортиқ булади. Ғарамнинг баландлиги 5 м дан ортиқ (подстожний каналлар конструкциясини КазНИИЭСХ тавсия этган).

Одатдагича далада қуритиб тайёрланган пичан ғарамда 7 ой сақлангандан кейин озиқ моддаларининг нобуд булиши (кук массасига нисбатан) қуйидагича булган: каротин — 97,4%, протеин — 37%, актив вентиляциялаш усулида тайёрланганда эса ушбу курсаткичлар 50 ва 5% ни ташкил этади. Шундай қилиб, актив вентиляциялаш йули билан тайёрланган пичан таркибидаги протеин қарийб 1,5—2 баравар, каротин эса 7 баравар кам нобуд булади.

Актив вентиляциялаш йули билан тайёрланган пичан яхши сақланади, ранги кук, хушбўй бўлиб, барглари поясига маҳкам ёпишиб туради. Бундай пичанни ағдариш ва ташиш вақтида барглари тўкилмайди. Одатдагича далада қуритилган пичаннинг ранги эса йуқолиб кетган ва барглари кам булади.

СЕНАЖ ТАЙЁРЛАШ

Кейинги йилларда мамлакатимизда ва чет элларда сенаж шаклида дала хашак тайёрлаш хужаликлар тажрибасида кенг урин олди. ГФР да консервланган озиқ таркибида 70% нам сақлайдиган нам силос, намлиги 55—70% булган силаж ва 40—50% ли сенаж каби хилларга булинади. Озиқнинг бундай хилларга булиниши унинг рН миқдори билан характерланувчи кислоталилигига боғлиқ бўлиб, бу курсаткич нам силос учун 3,8—4,1, силаж учун 4,2—4,5 ва сенаж учун 4,6—5,0 га тенг.

Сенаж ҳажмдор дағал хашак билан серсув озиқ аралашмасидан иборат бўлиб, у пичан ва силосга хос сифатларга эга. Сенаж кавш қайтарувчи ҳайвонларга берилади ва пичан ҳамда силос урнини боса олади. Макус тўқлашича (ГФР), намлиги 65% дан ошмайдиган сенаж ҳайвонлар рационига бирдан-бир озиқ булиши мумкин ва фақат намлиги 75% дан ортиқ булган тақдирдагина унга пичан қушиш керак.

Сенаж асосан куп йиллик дуккакдош усимликлардан тайёрланадиган сервитамин озиқ бўлиб, мазкур усимликлар шоналаш даврида урилиб, даланнинг узидида 45—55% намлик даражасигача сулителилади, сунгра 2—3 см бўлиб майдаланади ва махсус герметик миноралар ва траншеяларда ёки полиэтилен плёнка тагида сақланади.

Қуритиш вақтида кечадиган биохимиявий процесслар таъсирида озиқ моддаларнинг нобуд булишидан ташқари, утларни қуритиш, ағдариш, тупроқ ва уюб қуйиш пайтларида ҳам усимликларнинг нозик қисмлари (барги ва гуллари) уваланиб тўкилиши натижасида механик нобудгарчилик содир бўлади. Бундай нобудгарчилик миқдори кук массанинг хоссаларига, қуритиш усулига ва об-ҳаво шароитига боғлиқ. Дуккакдош усимликлар —

йунғичқа ва бедани қуритишда барглари тукилиши натижасида озиқ моддалар айниқса кўп йўқолади. Уларнинг барги бутун усимлик вазнининг ярмини ташкил этади, аммо жами протеиннинг қарийб 80%, азотсиз экстрактив моддаларнинг ярмидан кўпроғи ва целлюлозанинг 20% ана шу баргларда тупланган. Баргларда каротин миқдори поядагига нисбатан 8—20 баравар кўп бўлади. Об-ҳаво қулай келган ва урим-йиғим муваффақиятли ўтган йилларда бедананинг барги ва нозик новдалари тукилиб нобуд бўлиши 10—15% дан ошмайди, аммо об-ҳаво ёмон келганда 60—65% гача этади. Ўрим-йиғим вақтида об-ҳаво ноқулай бўлганда озиқ моддаларни ёмғир ювиб кетиши, микроорганизмлар таъсирида бузилиши, оксидланиш процесси кучайиб кетиши туфайли нобудгарчилик кескин кўпаяди.

Кўк ўтлар силосланганда озиқ моддалар пичан учун қуритилгандагига нисбатан анча кам нобуд бўлади. Туғри силосланиб, зич берк силос иншоотларига жойлаштирилган массада озиқнинг умумий тўйимлилиги 10—15% дан ортқ камаймайди, протеин ҳам кўп нобуд бўлмайди.

Сенаж бостирилганда озиқ моддалар энг кам нобуд бўлади, озиқ ниҳоятда тўйимли, сервитамин, мазаси янги урилган кўк массага яқин бўлади. Ҳайвонлар организми сенажни яхши узлаштиради.

Сенажда барг ва тўпгуллар тула сақланиб қолади. Силосда кучли даражада сут кислотали бижғиш содир бўлади ва қанднинг ҳаммаси ана шу процессга сарфланиб кетади, сенажда эса у 80% гача сақланиб қолади. Урилгандан кейин 45—55% нами қолгунча султирилган ўтда ҳужайраларнинг сув тутиб туриш кучи кескин ортади ва у кўпгина микроорганизмларнинг суриш кучидан ортиб кетади. Шу сабабли сенажда чиритувчи микрофлора авж олмайди ва сут кислотали бижғиш силосдагига нисбатан сустроқ кечади.

1 кг беда сенажиде 0,35—0,4 озиқ бирлиги, 50—60 г ҳазм бўладиган протеин ва 30—40 мг каротин бўлади. Бутуниттифоқ чорвачилик институтининг «Шчапово» тажриба хужалигиде ҳосилдорлиги 200 га/ц бўлган кўйунғичқа массасидан тайёрланган сенаждан 1 гектар ҳисобига силосдагига нисбатан 244—690 ва пичандагига нисбатан 1496 озиқ бирлиги кўп олинган. Сенаж ниҳоятда тўйимли бўлганлиги учун силос билан пичаннинг урнин батамом ва илдизмеваларнинг бир қисми урнини боса олади ва бунде ҳайвонлар маҳсулдорлиги пасаймайди.

Герметик минораларда сақланган 50% намликка эга бўлган сенаж таркибидеги озиқ моддалар кам нобуд бўлиши ва массасининг зичлиги катталиги (500 мг/м³) туфайли 1 м³ сенажде оддий силос миноралардагига нисбатан уч ҳисса кўпроқ озиқ моддалар ва протеин бўлади.

Сенаж бостириш ем-хашак тайёрлашнинг бошқа усулларига қараганда иқтисодий жиҳатдан фойдалидир. Унинг афзаллиги шундаки, бу усул об-ҳаво қандай бўлишидан қатъи назар, сифатли озиқ олиш имкони беради. Сенаж яхши сочилувчан бўлганлиги учун уни тайёрлаш ва ҳайвонларга тарқатишни батамом механизациялаштириш мумкин бўлади, натижада маҳсулот таннархи арзонлашади.

Тайёрланадиган сенажнинг сифати бостириш технологиясига, ўт уриш муддатларига, уларнинг ботаник составига, озиқ жойлаштириш учун танланган идишлар типига ва консервалаш шароитига боғлиқ бўлади. Эм-хашак ва табиий пичанзорлар ҳамда яйловларнинг пичан тайёрлаш учун фойдаланиладиган барча усимликлари сенаж тайёрлаш учун ҳам яроқлидир. Сенаж тайёрлаш учун аввало дуккакдош ўтлардан — шоналаш даврида ва гуллаб бошлаган даврида, бошоқдош ўтлардан эса бошоқ чиқара бошлаган даврида фойдаланиш тавсия этилади. Ўтларни уларни ривожланишнинг оптимал босқичларида уриб олиш озиқ сифатини оширади, бунинг ташқари, улар ўрнида янги ўтлар тез уса бошлайди. Беда урилгандан кейин айниқса яхши ўсади. Беданинг ўшбу биологик хусусияти — жуда ўсувчанлиги ниҳоятда катта қимматга эга ва шу туфайли у шароит кўп бўлган ҳамма жойда кўп марта уриб олинадиган ўтзорлардан урин олинган.

Сенаж тайёрлашнинг ҳар қандай технологияси қўлланганда ҳам уни жойлаштиришдан олдин майдаланган булакларининг узунлиги 2—3 см дан ошмаслиги керак. Майдаланган масса ҳар қандай сақлаш жойида ҳам уз-узидан яхши зичлашади ва орасига ҳаво киролмайди.

Сенажнинг сифатини бузмай сақлаш учун унинг устига нам ва ҳаво тўқмайдиغان маҳсус материал ёпиб қўйиш керак. Аммо ҳамини ҳам унинг имкони булавермайди. Ўзбекистондаги суғориладиган маданий зоналардаги районларда сенаж бостириш учун соф бедага сомон ёки жузурипоя ва бошқа усимликлар аралаштириш тавсия этилади. Бунинг учун 2 т янги урилган кук беда массасига 1 т утган йилги ёки шу йилги сомон қўшилади.

ЎТ УНИ

Оқсил-витаминли ут уни 35—40% гача концентрат озиқ урнини боса олади. Совлиқларга бундай ун берилса, уларнинг такроран куюкиши ва кўпдан қочирини зарурати анча камаяди, ҳомила яхши ривожланишига ва соғлом қўзилар туғилишига ёрдам беради. Совлиқларга ут унини майдаланган бошқа дағал хашак ёки концентрат озиқларга аралаштириб, ҳар соғига 0,2 кг ҳисобидан берилади. Шунингдек, у дондор озиқ ва бошқа озиқ аралашмаларига ҳам қўшилади.

Ут уни тайёрлаш учун кук масса (беда) барабан типидagi юқори температурали агрегатларда қўритилади. Бундай қўритиш жараёнида нобадгарчилик 5—8% дан ошмайди. Туғри тайёрланган ут уни туйимлилиги ҳақидан кўпгина концентрат озиқлардан қўлишмайди ва таркибидagi оқсил, минерал моддалар, В, Е, К витаминлар ҳамда бошқа биологик актив моддалар миқдори ҳақидан улардан устун туради. Чунинчи, бедадан тайёрланган 1 кг ут унининг туйимлилиги 0,80—0,85 озиқ бирлиги, 30—24 г ҳазм бўладиган протеин ва 150—350 г каротинга тенг, целлюлоза миқдори эса 21—23% дан ошмайди.

Ут уни таркибидagi озиқ моддалар миқдори худди шундай утлардан тайёрланган пичан таркибидagидан анча кўпдир. Ўт уни таркибидagi органик моддаларнинг ҳазм булиши пичанникидан 10—15% юқори. Сунъий усулда қўритилганда утларнинг дастлабки минерал таркиби (азотли моддалар, углеводлар, витаминлар, минерал моддалар ва микроэлементларнинг оптимал нисбати) сақланиб қўлишдан ташқари, уларнинг там си-затлари ҳам бузилмай сақланади, шу туфайли, рационнинг ҳазм булиши ошади. Омихта емларга 10% миқдорида ут уни қўшилса, уларнинг таннархи 1—20% арзонлашади, айна бир вақтда улар витамин ва аминокислоталарга бойида. Ут уни тайёрлаш учун беда ва бошоқдош-дуккақдош утларнинг яхши хомашё ҳисобланади.

Омихта емларга ут уни қўшиш қўиларнинг тула қимматли озиқланиши ва маҳсулдорлиги ортишини таъминлайди, маҳсулот бирлиги учун ем-лаш сарфини камайтиради.

Ут уни тайёрлаш учун уриб келтирилган янги ут массаси агрегатлар беда узоқ туриб қолмаслиги керак, чунки у уз-узидан қизиб кетиб, унинг қимматли қисми булган каротин парчаланиб кетиши мумкин. Урилган ут масса таркибидagi каротин миқдори 4 соатдан кейин 5—6%, 8 соатдан кейин 20% гача ва 18 соатдан кейин 50% гача камайиб кетади. Шунинг учун урилган кук массани дарҳол ут уни тайёрланадиган агрегатга ташиб келтириш ва 1—2 соат ичида унга жойлаштириш керак. АВМ маркали барабан типидagi агрегатларнинг нормал ишлаши учун кук мас-саси 2—4 см узунликда қилиб бир текис майдалаш зарур, чунки йирик зарралар яхши сўрилмайди ва барабанда куйиб кетади. Кук массани сўриб-йиғиб олиш учун КИК-1,4 маркали косилка-майдалагичдан фойдаланилгани маъқул.

АВМ-0,4 типидagi барабанли сушилканинг иш режими кук массанинг қўлишига боғлиқ. Ишланган газлар температураси 90—95° ва хомашёнинг

намлиги 70—75% булганда, шунингдек, газлар температураси 85—90° ва хомашёнинг намлиги 60% булганда агрегатнинг иши оптимал режимда боради ва энг кўп тайёр маҳсулот олиш таъминланади. Келиб тушадиган кўк массанинг намлигини доим текшириб бориш керак. Ўт уни одатда, крафт, қопларга, полиэтилен ёки қаттиқ матодан тикилган қопларга жойланади.

Циклондан чиқаётган ўт унининг температураси 40° гача етади, қуриши процессида унга уққун тушиши мумкин. Уни совитиш учун биринчи сутка давомида қуриши агрегати ёнига қурилган бостирма тагида сақланади. Шундан кейин у салқин (2—3°), қуруқ ва қоронғи бинода сақланади. Омборда оксидланишга қарши моддалар (карбонат ангидрид, азот) булиши унинг тўйимлилиги узоқ вақтгача сақланиб туришига ёрдам бериши мумкин. Аммо энг яхшиси уни дарҳол дондорлаштириш керак.

ОЗИҚНИ ДОНАДОРЛАШТИРИШ

Донадорлаштириш ва брикетлаш озиқни ташиш ва қўйларга тақсимлаш вақтида унинг таркибий қисмлари ўз-ўзидан ажралиб (сарак-пучак) бўлиб қолишига чек қўяди, озиқ тақсимлаш фронтини анча қисқартиради. Донадор ва брикетланган озиқлар яхши сочилувчан булганлиги учун уларни автомат охурларга солиб бериш, транспортга ортиш ва қўйларга тақсимлашни батамом механизациялаштириш ва автоматлаштириш мумкин. Донадор озиқлар қўйлар маҳсулдорлигини 25—30% оширишга, маҳсулот бирлиги учун озиқ сарфланишини 20—25% камайтиришга ва уларнинг батамом (нушхуртсиз) ейилишига имкон беради.

Донли озиқбоп экинлар энг кўп озиқ модда туплаган даврида КИК-1, ёки КУФ-1,8 типдаги косилка-майдалагич машиналарда урилади. Урилган масса қайта ишлаш пунктига етказиб берилади, у ерда АВМ типдаги юқори температурали қуриши агрегатларида 10—13% намлик даражасигача қурилади, янчилган масса ОГМ-0,4, ОГМ-0,8 ёки ДГ-1 маркали грануляторларда прессланади. Донадорлаштириш вақтида унга минерал моддалар (0,5% ош тузи, 0,3% фторсизлангирланган фосфат ва микроэлементлар — 1 т озиққа 3 г кобальт хлорид, 12 г мис сульфат) қўшилади.

Донли озиқбоп экинларни ривожланишининг эрта босқичларида уриб олиб, дондорлаштириш улар тула пишиб етилган пайтида дон ва сомон учун уриб олингандагига нисбатан кўп марта самаралидир. Донадор озиқларга донли озиқ усимликлари ва чигит кунжараси қўшиш ҳам яхши самара беради. Бундай таркибли дондор озиқларни қўйлар нушхурт чиқармай ейди.

Арпадан тайёрланган 1 кг дондор озиқнинг озиқлик қиммати 21 озиқ бирлигига ва 69 г ҳазм буладиган протеинга, сулиники эса 0,6 озиқ бирлигига ва 75 г протеинга тенг. Арпадан тайёрланган 1 кг дондор озиқда 85 мг, сулидан тайёрланганида 103 мг каротин булади.

Ҳар бош қўчқорча суткасига 1,4—2 кг дондор озиқ ейди; бу ўтнинг сувга эҳтиёжи 30,0—45 л га етади. Донадорлаштириш ва брикетлаш натижасида ҳар гектар ердан олинган озиқ бирлиги миқдори 100 масса дон ва сомон учун уриб олингандагига нисбатан 1,3—1,5 баравар ва ҳазм буладиган протеин миқдори 1,3—1,4 баравар ортади.

Донадор озиқ ишлаб чиқариш қўйидаги технологик линиялардан ўтти уни тайёрлаш линияси; дағал хашакни қайта ишлаш линияси; концентрат озиқни қайта ишлаш линияси; суюқ компонентлар ва озиқ қўшимчаларни қўшиш системасидан ташкил топган. Ўт уни тайёрлаш линиясида кўк масса икки хил усулда қайта ишланади: янги уриб майдаланган ўт масса билан бевосита ун тайёрланади ёки ўрилган масса аввал сулителиб, кейин унга айлангирилади.

Ўсимлик хомашёси унга айлантиришдан олдин яхшилаб майдаланади, бунда бутун массанинг 85—90% узунлиги 30 мм дан, қолган қисми эса 50—70 мм дан ошмайдиган зарраларга айланиши керак. Қуритиш температурасининг юқорилиги шуни тақозо этади.

Дағал хашакни қайта ишлаш линияси. Бунда беда, сомон, қамиш, ҳар хил утлар ва бошқа сифатсиз озиқ дастлаб КС-1,8 «Вихрь» КУФ-1,8, ФИ-1,2, МКГ-30, ИГК-30Б типидagi майдалагичлар билан 5—15 см га қадар майдаланади, сунгра устига сим тўр ёпилган баланд бортли трактор тележкаларига ортиб, ем-хашак цехига етказиб берилади ва тулдирма чуқурдаги питатель полотноси устига ағдарилади. Кертилган озиқ дозаловчи қурилма ва транспортёр ёрдамида жуфтлаштирилган иккита КДУ-2М типидagi дробилкага етказиб берилади ва у ерда янчилик, унга ёки майда заррали озиққа айлантирилади. КДУ-2М қурилмасида иккинчи марта майдаланган озиқ С-2 типидagi қориштиргичга келиб тушади.

Концентрат озиқларни қайта ишлаш линияси тулдирма чуқур, уялар (нориялар), йиғувчи бункер, дон дозатори ва КДМ-2М маркали дробилкадан иборат. Озиқбоп дон транспорт воситаларида ташиб келтирилиб, тулдирма чуқурга бушатилади ва то оқишоқ ёки ун ҳолига келгунча агрегатда майдаланади, шундан кейин умумий қориштиргичга узатиб берилади.

Рационнинг барча компонентлари — ут уни, дағал хашак, концентратлар майдалангандан кейин С-2 типидagi қориштиргичга оширилади, у ерда яхшилаб қориштирилади ва пневмотранспортёрлар ёрдамида ОГМ-0,8 типидagi грануляторларнинг йиғувчи бункерларига жойланади.

Суюқ компонентлар ва қушимчалар қушиш системаси коррозияга қарши насос, сарфловчи бак ҳамда преснинг қориштиргичига урнатилган туркагичдан иборат. Етишмовчи элементлар (патока, ош тузи, микроэлементлар, карбамид ва ҳоказолар) билан бойитилган сувли эритма етказиб бериш автоматлаштирилган. Дозатор тўхташи билан шуълаланувчи қурилма электромагнит канали) прес-регуляторга аралашма келишини автоматик равишда тўхтатиб қўяди. Регулятор қориштиргичига электр билан иситиладиган бачокдан техникавий ёғ (0,2—0,5% ли) юборилади. Эриган ёғ қумрак ва тешик орқали гранулятор қориштиргичига ингичка оқим ҳолида қўйилиб туради. Ёғ қушиш дозаларнинг энергетик қимматини оширади. Бойитилган ва совитилган дондор озиқ лентасимон транспортёр буйлаб йиғувчи бункерга етиб боради. Ушбу бункер ёнида автотранспортга келиб тушади ва бурдоқчилик майдончаларига етказиб берилади.

Дондор озиқлар рецепти хужаликларнинг ем-хашак имкониятларини қисобга олган ҳолда тузилади. Иккиламчи хомашёдан, арзон турадиган ердамчи маҳсулотлар ва деҳқончилик чиқиндиларидан энг куп фойдаланилади. Ана шундай таркибли дондор озиқ омихта ем, донли озиқ, кунжара ва шу кабиларга аралаштирилганда қўйлар учун жуда қимматли озиқ бўлади.

ҚОРАКУЛ ҚЎЙЛАРНИ БОҚИШ*

Қоракул қўйлардан фақат қоракул тери эмас, балки сифатли гушт, «ун, пастинбоп тери, ширдон ва сут ҳам олинади. Қоракул қўйлардан маҳсулот олиш учун уларни йил буйи тула қимматли ем-хашак билан боқиш керак.

Қўйлар яйловда асралганда купинча уларни боқишда йил давомида «ескин узгаришлар содир бўлиб туради. Қишда улар етарли озиқланмаслиги сабабли семизлиги ва тирик вазни камайиб кетади, баҳор, ёз ва куз

*Қишлоқ хужалик фанлари доктори С. И. Кедрова материаллари асосида ёзилган.

фаслларида эса яхши, серут яйловларда ҳайвонлар юқори кондицияларга етади. Бутуниттифоқ чорвачилик илмий тадқиқот институти (ВНИИК) томонидан қўйларни боқишнинг мавсумий нормалари ишлаб чиқилган (49-жадвал).

49-жадвал. Катта ёшдаги ҳар бир қўйнинг ем-хашакка бўлган эҳтиёжи

(И. Ф. Томмэ ва Г. И. Балабян маълумоти)

Суткалик эҳтиёжи	Баҳорда		Етла	Мизла	Қишла	Йилда кўп-маси
	биринчи ярми	иккинчи ярми				
	Маҳсулдор қўйлар		учун			
Озиқ бирлиги (кг)	1,10	1,35	1,0	0,8	1,0	377
Қуруқ масса (кг)	2,30	1,30	2,2	2,2	2,6	800
	Наслдор қўйлар		учун			
Озиқ бирлиги (кг)	1,25	1,55	1,1	0,9	1,15	425
Қуруқ масса (кг)	2,70	2,10	2,5	2,5	3,0	900

Жадвалда келтирилган нормалар асосида озиқ моддаларга бўлган йиллик ва мавсумий эҳтиёжни (буғозлик, бола эмизиш, соғин ва қисрлик давлари қанча давом этишини ҳисобга олган ҳолда) ҳисоблаб чиқиш ва ҳар хил типдаги яйловларда қўйларни боқиш сифатига баҳо бериш мумкин. Хўжалик ўз ем-хашак запасларини ҳисобга олиб қанча қўй асраш мумкинлигини қўйидагича аниқлайди.

Аввал ҳар бир типдаги яйловда ҳар бир мавсумда қанча ем-хашак запаси бўлиши, шу йилнинг турли мавсумидаги уртача ҳосилдорлик асосида ҳисоблаб чиқарилади, сўнгра бутун хўжалик бўйича ҳисобланади. Ҳар бир мавсум қанча давом этиши (кун ҳисобида) белгилаб олинади, сўнгра ҳар бир мавсум йилга нисбатан неча процентни ташкил этиши аниқланади (йил 100% деб олинади). Бутун хўжалик бўйича ҳар мавсумда мавжуд буладиган ем-хашак запаси шу мавсумнинг йилга нисбатан бўлган процентига кўпайтирилади. Олинган маълумотлар жамланса, хўжаликнинг йиллик умумий ем-хашак запаси чиқади. Умумий ем-хашак миқдори йиллик уртача ҳар бош қўйнинг йиллик эҳтиёжига тақсимланади. Бундан ташқари 20% эҳтиёт ем-хашак фондига эга бўлиш, яйловларда қорамол подаси боқилиши, қўйлар оғилда асраладиган давр ва ҳосилсиз йил учун дағал хашак жамғариб қўйиш ҳам кузда тутилади.

Ем-хашакка бўлган эҳтиёжни аниқлашда қўйларни боқишнинг қўйидаги суткалик ва йиллик нормаларидан фойдаланиш керак (50-жадвал).

Дағал хашакка (яйловдаги ва жамғариб қўйилган) бўлган эҳтиёжни йиллик нормаси йилнинг турли фаслларидаги суткалик нормалар асосида аниқланади. Ҳар бош маҳсулдор (ишлаб чиқаришдаги) қўйнинг йиллик озиқ нормаси 700 кг ни, наслдор қўйники 800 кг ни ташкил этади. Янада батафсил ҳисоблаш учун 50-жадвалда ҳайвонларнинг турли группалари боқишнинг суткалик нормалари келтирилган.

Асосий яйловлардан ташқари, уларга яйлов чорвачилиги учун бериб туриб қўйилган Давлат фондига қарашли ерлар ҳам мавжуд бўлган хўжаликларда қанча қўй бўлиши кераклиги асосий территориялар ва ажратилган яйлов участкаларидаги ем-хашак запасини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

Подалар олис яйловларда боқилганда қўйларни асосий территорияда қузлатиш ва қочиришни планлаштириш керак. Жун қирқимини ҳам ерда утказиш керак. Олис яйловларда қирқилган жунни топшириш пунктига етказиб бериш қийинлашиб кетади. Шунинг учун жун қирқими ва соғин мавсуми тугагандан кейингина қўйларни олис яйловларга ҳайдаб кетилиши

50-жа д в а л . Турли жинс ва ёш гуруппаларига мансуб қўйларни боқиш нормалари

Жинси ва ёши	Ҳар бош қўйга бир суткада керак буладиган			
	озиқ бирлиги (кг)	ҳазм буладиган оқсил (г)	ҳазм буладиган протеин (г)	яйловдаги ейиладиган қуруқ масса (кг)
Совлиқлар:				
тирик вазни 45 кг булган қиср қўйлар	0,9	69	76	2,34
буғоз қўйлар (буғозликнинг сунгги 2 ойида)	1,2	94	104	3,12
бола эмизадиган ва соғиладиган (лактациясининг биринчи даврида)	2,0	162	178	3,40
бола эмизадиган ва соғиладиган (лактациясининг иккинчи даврида)	1,6	123	135	3,52
Қучқорлар:				
тирик вазни 60 кг (ирғимаганда)	1,2	90	99	2,64
суткасига 2—3 марта ирғиганда	1,5	165	181	4,05
суткасига 5—7 марта ирғиганда	1,8	230	253	4,86
Ёш қўйлар				
3—4 ойлик	0,8	90	99	1,76
4—6 ойлик	0,9	94	104	1,98
1,5—2 ёшдаги	1,1	90	99	2,46
1—2,5 ёшдаги	1,2	80	88	2,70

тавсия этилади. Қўйларни шундай боқиш керакки, қўшимча озиқлантириш учун жамғариб қўйилган запаслар мумкин қадар камроқ сарфланадиган ва шу асосда энг арзон ем-хашак етиштириладиган бўлсин.

Наслдор қучқорларни боқиш нормаси уларнинг жинсий нағрузкасига қараб белгиланади.

Қузилар ҳаётининг дастлабки ойида деярли барча озиқ моддаларни она суги орқали олади. Ўсиб ва ривожлана борган сари улар яйлов утини тобора купроқ истеъмол қила бошлайди. Ем-хашакка булган эҳтиёжни ҳисоблашда турли жинс ва ёш гуруппаларига мансуб қўйларнинг тирик вазини назарда тутиш керак.

Қўйлар учун минерал озиқланиш нормаларини тузишда қорақулчилик районларидаги ем-хашак ва сувнинг минералланиш даражаси юқори эканлиги ҳисобга олинган. Ўзбекистон зонаси шароити учун минерал озиқланишнинг қўйидаги нормалари таклиф этилган (51-жадвал).

51-жа д в а л . Ўзбекистон шароитида қорақул совлиқлар учун кальций, фосфор ва ош тузи нормалари

Ирғак вазни (кг)	Ҳар бош қўйга суткасига талаб қилинадиган (г)									
	қиср совлиқлар			буғоз совлиқлар (биринчи ярми)			сут берадиган совлиқлар			
	кальций	фосфор	ош тузи	кальций	фосфор	ош тузи	суткалик сути (г)	кальций	фосфор	ош тузи
30	1,9	0,9	3	4,0	2,0	6	100	3,2	1,8	4,8
40	2,4	1,2	4	5,3	2,7	8	200	3,9	2,2	5,1
50	3,0	1,5	5	6,7	3,4	10	300	4,3	2,5	5,4
60	3,6	1,8	6	8,0	4,1	12	500	5,4	3,6	6,0
70	4,2	2,1	7	9,3	4,8	14	700	6,5	4,4	6,5
		—	—	—	—	—	1000	8,1	5,6	7,5

Қўйларни минерал моддалар билан қўшимча озиклантиришда яйлов утлари, тупроқ ва сувнинг минерал таркибини ҳисобга олиш керак. Маълум бўлишича, ёзда қоракул қўйларда фосфор, тоғли яйловларда эса ош тузи ҳам етишмас экан. Бошқа фаслларда уларнинг ош тузи, кальций ва фосфорга булган эҳтиёжи чул ва чала чул районларда яйлов ем-хашаги ҳисобига тула қондирилади.

Урта Осиёнинг тупроғи ва усимликларида мис етишмайдиган бир қатор районларида қўйларга (ҳар бошга) кунига 20—40 г дан мис бериш керак: ёзда сув билан бирга, қишда эса тузга аралаштириб берилади. Мисни қўйларга бериладиган фенотиазинга қўйидагича нисбатда аралаштириб бериш ҳам мумкин: 100 кг аралашмада 90 кг туз, 10 кг фенотиазин ва 200—300 г мис купороси бўлиши керак (СССР ҚХМ нинг тавсияси, 1961).

ЯЙЛОВДА ҚЎЙЛАР ЕЙДИГАН УТЛАРНИНГ СУТКАЛИК (ФАСЛЛАР БЎЙИЧА) МИҚДОРИ

Қоракул қўйлар учун бир суткада керак буладиган ут миқдори уларнинг озик моддаларга булган эҳтиёжига ва яйловда улар ейдиган утларнинг ҳақиқий тўйимлилигига боғлиқ булади. Чул ва чала чулларда қоракул қўйлар ва шу ерларда боқиладиган бошқа хил зотли қўйлар ейдиган утларнинг суткалик миқдори, одатда, килограммлар билан улчанадиган қуруқ масса асосида ҳисобланади. Н. Т. Нечаева билан И. А. Мосолов (1953) серут чул яйловларида қўйларнинг ем-хашакка булган эҳтиёжини ҳисоблашда ҳар бош қоракул совлиққа суткасига 2—2,5 кг қуруқ масса керак, деб тавсия этдилар. Улар йирик тупли саксовул-илоқ усадиган қумли яйловларда қоракул қўйлар ем-хашакни қанчалик хуш қуриб ейишини ҳам урганиб чиқдилар (52-жадвал).

52-жадвал. Қоракул қўйлар бир суткада урта ҳисобда ейдиган яйлов озиги (қуруқ масса миқдори, Н. Т. Нечаева, И. А. Мосолов маълумоти)

Усимликлар	Баҳорда (кг)		Ёзда (кг)		Кузда (кг)		Қишда (кг)	
	1,8	75	2,0	87	1,6	67	1,3	52
Ут усимликлар шу жумладан:								
илоқ	1,2	50	1,5	65	1,3	55	1,1	44
бошоқдош утлар	0,4	17	0,4	18	0,2	8	0,2	8
ҳар хил утлар	0,2	8	0,1	4	0,1	4	—	—
Буталар	0,6	25	0,3	13	8,0	33	1,2	48
шу жумладан:								
созоқ	0,1	4	0,2	9	0,7	29	1,0	40
қандим	0,2	8	0,1	4	—	—	—	—
черкез	—	—	—	—	0,1	4	0,2	8
сингрэн	0,3	13	—	—	—	—	—	—
Ж а м и	2,4	100	2,3	100	2,4	100	2,5	100

А. М. Лисов ва бошқаларнинг аниқлашича, мустаҳкам конституцияли қоракул қўйлар ёзда яйловдан кунига урта ҳисобда 1,8 кг, баҳорда мас (боласиз) совлиқлар 2,1 кг ёки 10,7 кг кук масса, айрим ҳайвонлар 12 кг гача кук масса еган. Баҳорда қоракул қўйлар чул яйловларида диган кук озик ҳажми майин жунли совлиқлар маданий яйловларда диган сервус озик ҳажмига тенг келади.

Ёзда июнь-июль ойларида, ҳавонинг суткалик уртача температураси 36° булган даврда катта ёшдаги ахта қоракул қўйлар бутазор-утзор чала бутазор-эфемер яйловларда кунига 1,2—1,6 кг қуруқ озик куз мавсумида, ноябрда ҳавонинг суткалик уртача температураси 14° булган вақтда 1,8—2,4 кг ва баҳорда, апрель ойида ҳаво температураси

18¹ булган вақтда чала бутазор-эфемер яйловларида кунига 6,4 кг кук масса ёки 1,6 кг қуруқ масса истеъмол қилди.

ВНИИК да тадқиқотлар асосида наслдор қўйларнинг яйлов озиғини истеъмол қилиш нормалари ишлаб чиқилган (53-жадвалга қаранг).

Қишда ва эрта баҳорда яйлов утларининг туйимлилиги кескин пасайиб кетишини ҳисобга олиб, жадвалда ана шу мавсумларда қўйлар истеъмол қилиши мумкин булган ем-хашакнинг энг кўп миқдори курсатилган. Аммо қўйларнинг озиқ моддаларга булган эҳтиёжини тула қондириш учун уларни қушимча озиқлантириб туриш зарур.

Қоракулчиликда қўйларни группа усулида боқиш кенг тарқалган. Фақат юқори қимматли наслдор ҳайвонларни боқишда индивидуал боқиш нормасига амал қилинади. 53-жадвалда келтирилган яйлов озиғини истеъмол қилиш нормаларидан асосан муайян жинс ва ёш группасига мансуб қўйлар отари ва бутун поданинг уртача рационини ҳисоблаб чиқишда фойдаланилади. Ушбу маълумотлардан фойдаланиб, барча қўйларнинг ҳамма мавсумлар давомида озиқ билан таъминланишини ва озиқланиш даражасини назорат қилиб бориш мумкин.

Ҳар бош қўй ердан териб ейдиган озиқ миқдорини турли усуллар ердамида аниқлаш мумкин. Купинча урим-зоотехникавий усулдан фойдаланилади. Бу усулнинг моҳияти қуйидагидан иборат. Урганилаётган яйловдан қўйларни утлатиш учун қулай булган участка ажратилади; унинг чегаралари белгиланади ва аниқ улчаб чиқилади. Участка майдонининг катта-кичиклиги яйловдаги утлар ҳосилига, унда боқиладиган қўйлар сони ва уларни ўтлатиш муддатига қараб белгиланади. Сунгра қўйларни утлатишдан олдин ва ундан кейин яйловда мавжуд буладиган озиқ запаси аниқланади. Аммо утлар сийрак усадиган, айниқса паст-баланд рельефли чул шароитида бундай усул купинча ноқулай булиб чиқади ва аниқ натижа бермайди. Шунинг учун отарнинг утлатаётгандаги ҳаракати йуналишида камида 10 м² (2x5) катталиқдаги доимий ҳисоблаш майдончалари ажратилади. Уларнинг сони отарнинг қудуқдан ва кошдан қанча масофага ёйилиб (узоқлаб) кетишига боғлиқ бўлади. Одатда, 3—5 га майдонда битта майдонча ажратилади. Бундай майдончалар бир-биридан тахминан 300 м масофада бўлади. Ҳар бир майдонча тенг икки қисмга ажратилади. Биринчи қисмидаги усимликлар қўйлар ўтлатилишидан олдин бутунлай триб олинади, иккинчи қисмидаги усимликлар эса қўйлар ўтлатиб булиб, отар бошқа участкага кўчирилгандан кейин уриб олинади. Эфемерлар ер юзасидан 1 см баландликда, йирик утлар ва дағал пояли буталар эса 8—10 см баландликда урилади. Йирик ва дағал пояли усимликлар уруга қараб ажратиб чиқилади. Озиқнинг табиий намлигини аниқлаш учун бутун усимлик массаси урилган заҳоти тортилади. Сунгра ейиладиган-ейилмайдиган қисмларга ажратилади. Шувоннинг йўғонлиги 3 мм гача булган ва шу йилги барглари сақланиб қолган барча шохчалари ейишли қисмига киради; 3 мм дан йўғон шохчалари (уларнинг барглари юлиб олиниб, ейишли қисмга киритилади) ва ўтган йилги шохчалари, ҳатто ингичкароқ булса ҳам, ейилмайдиган қисмига киритилади.

Усимликларнинг барча қисмлари доимий оғирликка эга булгунча қуритилгач, қайтадан тортиб қурилади ва шу йул билан ҳар бир майдончадаги ўтларнинг қўйлар ўтлатилмасдан олдинги ва ундан кейинги ҳақиқий оғирлиги (ҳул ва қуруқ ҳолдаги) аниқланади. Олинган маълумотлар гектарга эйлантирилиб ҳисоблаб чиқилади. Қўйлар ўтлатилмасдан олдинги ва ундан кейинги қуруқ озиқ массаси запасининг фарқига қараб фойдаланилган ўтларнинг умумий процентини ва яйловда қўйлар, бутун отар (ҳисобга олинувётган бутун даврда) қанча ўтни еб битиргани аниқланади. Кейинги маълумотга қараб, ҳар бош қўй суткасига қанча яйлов озиғи еганини ҳисоблаб чиқариш мумкин. Ҳар бош қўй бир суткада истеъмол қиладиган яйлов озиғи миқдори яйловларга булган умумий эҳтиёжни ҳисоблаш учун бошланғич (асосий) маълумот булиб хизмат қиладди. Қоракулчилик хужали-

гининг бир мавсумда яйлов озиғига буладиган эҳтиёжини (ялпи озиқ миқдори ва хилма-хил яйловлар майдонини) туғри ҳисоблаб чиқариш учун яйловларнинг маҳсулдорлигини ва улардан фойдаланиш мавсумини (муддатини); ҳар хил типдаги яйловлардан фойдаланиш процентини; 1 га яйловга қанча қуй туғри келишини (нагрузкасини); ҳар хил типдаги яйловлардан фойдаланиш навбатини ёки яйлов конвейерини билиш талаб этилади.

ЯЙЛОВ ОЗИҒИГА БЎЛГАН ЭҲТИЁЖНИ ҲИСОБЛАШ

Яйлов озиғига буладиган эҳтиёжни аниқлаш учун ҳайвонларни озиқлантиришнинг йиллик структураси аниқланади. Қоракулчиликда бу структура қуйларни йил бўйи яйловда асрашда ҳал қилувчи роль уйнайдиган табиий-иқлим факторларига, дағал хашак ва концентрат озиқларнинг эҳтиёт запасига боғлиқдир. Структурадаги ҳар бош қуйга бир йилда 8 ц қуруқ усимлик массаси туғри келиши керак. Куп йиллик тажриба асосида, қуйларни утлатиб булмайдиган қор ва буронли кунлар учун эҳтиёт запаслари миқдори қуйидагича булиши керак, деб қабул қилинган: ҳар бош структуравий қуйга бир йилда 1,5 ц пичан ва 15 кг концентрат озиқ туғри келиши керак. Озиқ бирлигига айлантириб ҳисобланса, булар қуйидаги миқдорларни ташкил этади: яйлов озиғи — 280 (800 кг х 0,35), пичан — 45 (150 кг х 0,30) ва концентратлар — 15 (15 кг х 1), жами 340 озиқ бирлиги. Иқлим хусусиятларини ҳисобга олиб, дағал хашакларга бўлган эҳтиёж Қозоғистонда ҳар бош структуравий қуйга бир йилда 225 кг га, Туркменистонда 50 кг га, концентратлар эса 30 ва 15 кг га тенг деб қабул қилинган.

Ушбу озиқларнинг ҳақиқий сарфланиши яйлов ўтларининг ҳосилига боғлиқ булади. Ем-хашак шароити қулай келган йилларда жамғариб қуйилган дағал хашаклар деярли сарфланмайди ва келгуси йил учун запас бўлиб қолади.

Қурғоқчилик йилларида эса (ҳар ун йилда уч-тўрт йил шундай келади) эҳтиёт ем-хашак запаслари одатдаги нормадан анча куп сарфланади ва бундай шароитда илгари (қулай келган йилларда) жамғариб қуйилган ем-хашак запасларидан ҳам фойдаланилади. Қоракул қуйларни боқиш структурасини яйлов озиғи ва қушимча озиқларнинг аҳволига қараб узгартириш мумкин. Аммо ҳар қандай вазиятда ҳам яйлов усимликлари қоракул қуйларнинг асосий озиғи бўлиб қолади, зеро у энг кам меҳнат ва маблағ ҳисобига энг куп арзон маҳсулот олиш имконини беради.

Ўрта Осиё республикаларида ва Қозоғистонда яйлов озиғи қоракул қуйларни боқишнинг асосидир. Унинг йиллик рациондаги салмоғи 74,2—90,4% ни ташкил этади. Пичан Туркменистонда 4,8%, Қозоғистонда 17,8% га концентратлар эса 4,4—8,0% га туғри келади. Лекин келтириб утилган ушбу реал структурада силос кўрсатилмаган, бунга асло йул қуйиб булмайди. Силос биринчи навбатда бурдоқига боқиладиган қуйлар учун тайёрланиши керак. Уларнинг рационига силосни ҳар бош қуйга суткасига 2 кг ёки бутун бурдоқига боқиш даври учун, яъни 60 кунга 1,2 ц миқдорда киритиш мақсадга мувофиқдир. Наслдор қузилар ва совлиқлар учун ҳар бошга 15—30 кг ҳисобида силос тайёрланади.

Қоракул қуйларнинг яйлов озиғига ва қушимча озиқларга бўлган эҳтиёжини ҳисоблаш учун уларни боқиш мавсуми қанча давом этиши билиши керак. Ўрта Осиёда яйловларидан фойдаланишнинг календарь муддатлари қуйидагича:

- Баҳорда — 15 февралдан 15 майгача; 90 кун, яъни 24%;
- Ёзда — 16 майдан 30 сентябргача; 138 кун, яъни 37%;
- Кузда — 1 октябрдан 20 декабргача; 81 кун, яъни 22,2%;
- Қишда — 21 декабрдан 15 февралгача; 57 кун, яъни 16%.

Ушбу муддатлар ҳар бир районнинг конкрет шароитига қараб аниқлаштирилиши мумкин. Одатда, яйлов усимликларининг қанчалик баланд усиши (буйи) эътиборга олинмайди, чунки у турли йилларда турлича булади. Чулда энг узоқ давом этадиган фасл ёздир; у 4,5 ойдан кўпроққа чўзилади. Энг қисқа фасл булган қиш эса 2 ойга ҳам бормади.

Туркманистоннинг шимолий ва жанубий районлари учун қўйларни боқиш мавсумининг узоқлиги қуйидагича деб қабул қилинган:

Шимолий районлар

Жанубий районлар

Баҳорда — 15 мартдан 20 майгача — 67 кун
 Езда — 21 майдан 10 сентябргача — 113 кун
 Кузда — 11 сентябрдан 30 ноябргача — 81 кун
 Қишда — 1 декабрдан 14 мартгача — 105 кун

1 мартдан 10 майгача — 71 кун
 11 майдан 15 сентябргача — 128 кун
 16 сентябрдан 10 декабргача — 86 кун
 11 декабрдан 28 февралгача — 80 кун

Қўйлар утлатилмайдиган кунларнинг бир йилги уртача миқдори Туркманистон билан Ўзбекистоннинг жанубий қисми учун 30 кунга, Тожикистонда 35 кунга, Қорақалпоғистон ва Қозоғистонда ўрта ҳисобда 40—60 кунга, Каспийбуйидаги совхозларда 150—180 кунга тенг деб қабул қилинади. Яйловларнинг қишки участкаларида ана шу давр учун етарли миқдорда дағал ҳашак жамғариб қўйиш керак.

Ем-ҳашакка булган эҳтиёжни тўғри ҳисоблаш учун йиллик обороти тасдиқланган пода структурасини аниқ белгилаб олиш лозим. Дастлабки ҳисобларда яйловдаги ўртача йиллик озиқ миқдори ҳар бош қўй бир йилда ўрта ҳисобда истеъмол қиладиган яйлов озиғи миқдорига тақсимланади — бунда ҳужаликдаги қўйларнинг ўртача йиллик миқдори чиқади. Ем-ҳашакнинг йиллик умумий миқдоригина эмас, балки унинг турли мавсумларга тақсимланиши (қанчадан тўғри келиши) ҳам ҳисобга олинishi керак. Шунинг учун қўйларнинг умумий сони текшириб курилади ва уларнинг ҳар мавсумда озиқ билан қанчалик таъминланиши аниқланади. Бундан ташқари, қўйларнинг ем-ҳашакка булган эҳтиёжининг бир қисми қўшимча озиқлантириш ҳисобига қопланиши ҳам эътиборга олинади.

Ҳисоблардан маълум бўлишича, ҳар бош қорақўл қўйга бир йилда ўрта ҳисобда 425 озиқ бирлиги, яъни 899 кг қуруқ усимлик массаси керак булади (53-жадвал).

53-жадвал. Қорақўл қўйларининг яйлов озиғига булган тахминий эҳтиёжи (суткасига ва бутун давр учун кг ҳисобда, ВНИИК маълумоти)

Курсаткичлар	Баҳор		Ез	Куз	Қиш	Бутун йил буйи
	боши	ўртаси ва охири				
Озиқ бирлиги (бир суткада)	1,25	1,55	1,1	0,9	1,15	
Қуруқ усимлик массаси (бир суткада)	1—5—3 ва ундан кўп	2,10	2,50	2,5	3 ва ундан кўп	
Мавсум кунлари	16/II—15/III	16/III—15/IV	16/V—30/XI	IX—30/XI	1/XII—15/II	
Кунлар сони	28	61	138	61	77	365
Озиқ бирлиги (бутун давр учун)	35,0	94,5	151,8	54,9	88,5	424,7
Қуруқ усимлик массаси (бутун давр учун)	42,0	128,1	345,0	152,5	231,0	898,6
Йилга нисбатан (%), 365 кун 100% деб қабул қилинади)	7,6	16,7	37,9	16,7	21,1	100

И. В. Ларин чул яйловларининг асосий типигади озиқ ҳосилига ва ҳар бош қўйнинг уртача суткалик озиқ нормасига доир маълумотларни умумлаштириб, ҳар бош ва 100 бош қўй учун керакли яйлов майдонини аниқлаб чиққан.

Келтирилган маълумотлардан шундай хулоса чиқариш мумкин: Ўрта Осиё яйловлари учун ҳар бош структуравий совлиққа 425 озиқ бирлиги миқдорида яйлов озиғи ҳамда 60 озиқ бирлиги миқдорида қўшимча озиқ планлаштириш йули билан қўйларни тула қимматли озиқлантиришни ташкил этиш ва эҳтиёт ем-хашак запаслари вужудга келтириш мумкин. Аммо ҳар бир конкрет район учун қоракул қўйларни озиқлантиришнинг мавсумий нормалари ҳамда яйлов озиғининг мавсумий тўйимлиги аниқлаштириб олиниши керак.

ҚЎЙЛАРНИ ЎТЛАТИБ СЕМИРТИРИШ ВА БЎРДОҚИГА БОҚИШ

Қўйларни ўтлатиб семиртириш ва бурдоқига боқиш қўй гушти етиштиришнинг муҳим манбаларидан биридир. Қўй гушти етиштириш бошқа хил гушт етиштиришга қараганда энг тежамлидир. Қўй гуштининг таннархи мол гушти, чучқа гушти ва парранда гуштига нисбатан колхозларда 1,8—2,4 баравар, совхозларда 2,1—3,8 баравар арзонга тушади. Ўрта Осиёдаги, Закавказье, Қозоғистон ва Молдавиядаги хужаликларда қўй гуштининг таннархи энг арзондир, чунки бу ерларда қўйлар йил бўйи яйловда боқилиши сабабли энг кам озиқ сарфланади. Озиқни арзонлаштириш ва қўйлар туёғини купайтириш маҳсулот таннархини пасайтиришнинг асосий омилдир.

Қоракулчиликда икки хил категориядаги қўйлар: ёшига қараб брак қилинган ва хужалик учун брак ҳисобланган қўйлар гуштга топширилади. Биринчи хил брак миқдори купроқни ташкил қилади. 8—9 ойлик ахта қўзилар гуштга кам топширилади. Улар купинча 1—1,5 ёшгача боқилади. Натижада ишлаб чиқариш чиқимлари ортади, подадаги совлиқларнинг салмоғи камайиб кетади.

Фақат барқарор ем-хашак базасига эга бўлмаган хужаликлар эмас балки ҳар йили ортиқча дағал хашак ва концентрат озиқ жамғариб қўйладиган хужаликларда ҳам нокондицион ҳайвонлар гуштга топшириб юборилади. Бу қоракулчиликда гуштдор қўйларни ўтлатиб семиртириш ва бурдоқига боқишга етарлича эътибор берилмаслигини кўрсатади.

Ўзбекистон, Туркменистондаги ва Жанубий Қозоғистон областларидаги колхоз ва совхозлар фаолиятини анализ қилиш шуни кўрсатдики, улар яхши семиртирилган қўйларни гуштга топширганларида дурустига эфода олинган.

Қўйларни эрта баҳорда ва ёз куз даврларида табиий яйловларда семиртирилади. Баъзан бу иш қўйларга қўшимча ем ва дағал хашак берилмай йули билан қишда ҳам амалга оширилади. Купинча қўйларни баҳорда семиртириш учун улар қўзилаш даврида танлаб олиниб, отарлар ташкил қилинади.

Илмий-ишлаб чиқариш тажрибалари шуни кўрсатдики, ёшига қараб брак қилинган совлиқларни баҳорги семиртириш ва бурдоқига боқиш отарларига киритиш ярамайди, чунки бунда семиртириш мавсуми усимликка эришмади, қовжирай бошлайдиган даврга туғри келади ва ёзги жазирама иссиқлик қўйларнинг семизлик даражаси юқори кондицияларга етмай қолади. Ўртада қоракул қўйлар табиий яйловларда, одатда вазн қўймайди, ёшига қараб брак қилинган совлиқлар эса ориқлаб кетади. Кузги семиртиришда эрта баҳордаги нисбатан дурустроқ натижаларга эришилади, аммо бунда ҳам эрта баҳорги семиртириш даражасига етолмайди. Шунинг учун баҳорда қўйларни купайтиришга нолойиқ қўйларни ёзда семиртириш ва бурдоқига боқиш учун танлаб олиш лозим. Сурункали касал қўйлар, елини шикастлашган ёки бошқа шикастлари бўлган совлиқлар шулар жумласига киради.

Қоракўлчиликда олти ёшдаги ва ундан катта ёшдаги қўйлар брак қилинади. Аммо кейинги йилларда купгина хужаликларда 5—6 ёшдаги қўйлар брак қилинмоқда, совлиқлар одатдаги муддатдан 5—10 кун эрта-роқ қочиришга қўйилмоқда. Бундай отарларда қўзилаш чоғида қўзилар тодани тулдириш учун ўстиришга олиб қолинмайди: наслдор булмаган, лекин товар тери берадиган қўчқорчалар териси учун сўйиб юборилади, барраси брак қўчқорчалар эса бола эмизадиган совлиқларга қўшиб қўйиб ўстирилади.

Қўзилари ажратиб олинган гуштдор совлиқлардан иборат отарлар баҳорги серут яйловларда ўтлаб, тез вазн қўя бошлайди, бу гуштга топшириладиган қўйларнинг семизлиги ва тирик вазни ортишига ёрдам беради.

Кузда, гуштга мўлжалланган совлиқлар отарлари қочириладиган муддатларда, бир ёки иккита ишлаб чиқариш отарида совлиқлар олиш учун қочирилади ва улардан ёшига кура брак қилинган (гуштга топширишга мўлжалланган ва ўстириш учун қолдирилган) қўйлар қўзисини эмизиб ўстириш учун фойдаланилади. Бундай совлиқлар қўзисидан ажратиш вақтида тодани фермалар бўйича сортировка қилиш чоғида семиртириш ва бўрдоқига боқиш учун танлаб олинади. Демак, ўтлатиб семиртириладиган ва бўрдоқига боқиладиган отарлар асосан қўзиларни онасидан ажратиш вақтида ташкил қилиниши керак.

Қоракўл қўйлардан фойдаланиш муддатларини узайтириш учун ёшига кура брак қилинган қўйлар орасида энг соғлом, бақувват, тишлари ҳам мусбатан бутунроқ бўлган совлиқлар танлаб олинади. Улар қишлаб чиқарилгандан кейин эрта баҳорда яйловларда семира бошлайди. Қишда уларга ҳар бошига 0,4—0,5 озиқ бирлиги ҳисобидан қўшимча ҳар хил озиқ берилади. Ушбу группадаги совлиқлар қўшимча барра маҳсулоти олиш учун муғлантрилади. Ўтлатиб семиртириладиган отарларда қўзилатишни 5—10 апрелгача тугаллашни мўлжаллаб, барвақт ва эркин усулда қочириш усули қўлланилади.

Ёшига кура брак қилинган совлиқлардан ҳар бири 500—600 бошдан иборат гушт учун семиртириладиган отарлар ташкил қилинади. Агар шу мақсад учун 2000—3000 бош қўй ажратилган булса ҳам, барибир улар айда группаларга ажратиб ўтлатилади. Йирик отарларда совлиқлар яхши семирмайди, чунки уларга озиқ етишмай қолади. Катта отарлар орасида эсим нимжон, касал ва ҳурковуч қўйлар учраб туради, улар одатда, подаянинг кетида юради, шунинг учун улар бошқа қўйлар еб кетган ўтзордан айрилиб ейди.

Давлатга гушт учун топширишга мўлжалланган барча қўйлар чул ва чул чул яйловларда ўтлатиб семиртириш техникаси билан яхши таниш бўлган тажрибали чўпонларга бириктириб қўйилади. Мазкур отарларга бутун семиртириш даври учун сифатли серут ва қудуқли яйловлар олдиндан ажратиб қўйилади. Созтупроқли жанубий чул районларда куз ва мавсумларида шувоқ-эфемерзор ва қиёқзор яйловлар, қумли чулда эса бутазор-ўтзор яйловлар шу мақсадлар учун энг яхши ҳисобланади. Баҳорда эфемерлар куп ўсадиган яйловлардан фойдаланилади. Отарларга бириктириб қўйилган қудуқларга ўз вақтида қараб турилади ва зарурат бўлган тақдирда улар ремонт қилинади. Сув охурларининг узунлиги камида 10 см бўлиши керак.

Эрта баҳорда об-ҳаво сернам пайтларда барра утли яйловларда бошланаётган қўйларни кун оралатиб суғориш мумкин, иссиқ кунлар бошлангандан кейин эса, албатта, кунига икки марта суғориш зарур. Қўйлар яйловдан чиқарилиши олдидан мириқиб сув ичади ва кечаси яхши ўтлайди.

Ёшига кура брак қилинган совлиқлар яйловда туғри ўтлатилса, 60—70 кунда юқори семизлик даражасига етади. Улар иссиқ кунлар бошланмасдан олдин гуштга топшириб юборилади. Энг яхши топшириш муддати — сентябрнинг охири ва июннинг бошларидир. Бундай қўйларнинг жуни 20 апрелда қирқилади, топшириш вақтигача эса яна 2 см ўсади. Шунинг учун

қуй териларнинг жуни нормал узунликда булиб чиқади ва хужалик уларни топширишдан зарар курмайди.

Семиртирилган қуйларни гуштга топшириш пунктигача ҳайдаб бориш айниқса яхши ташкил этилиши керак, акс ҳолда ҳар бир қуйнинг тирик вазни 7—10 кг камайиб кетади. Бунинг учун ҳайдаб бориладиган йул олдинроқ куриб келинади, қудуқларда сув бор-йўқлиги, сувнинг сифати текширилади ва аниқ маршрут белгилаб олинади. Қуйлар кечаси ва эрта тонгда қудуқдан-қудуққача ҳайдалади. Отар суткасига 12—15 км йул босгани маъқул, агар масофа олис булса, қуйлар чарчаб қолади ва вазини йўқотади.

Қуйларни ихтисослаштирилган бурдоқчилик пунктларида семиртиришга катта эътибор бериш керак. Ўзбекистондаги совхозларда махсус машиналар билан таъминланган ем-хашакни қайта ишлаш пунктлари ташкил қилинган бўлиб, улар ҳар бир пунклда дағал пояли маҳаллий хашаклардан камида 4 — 6 минг тонна аралашма тайёрлашга мулжалланган. Қуйларни бурдоқига боқиш учун хужаликда мавжуд булган арпа, жухори, макка-жухори, нухат сингари емлардан ҳам озроқ миқдорда олиб келинади. Маҳаллий ем-хашакдан тайёрланган аралашмалар билан қуйларни боқиш чул ва чала чул зоналарда бу усул мақсадга мувофиқ эканлигини курсатди. Қуй гушти етиштиришга ихтисослаштирилган ферма ёки бригадалар ем-хашакни қайта ишлаш пунктлари базасида ташкил қилиниши керак. Қуйлар бу ерга августда, отарлар ташкил қилинадиган ва подалар сараланадиган даврда олиб келинади.

ЯЙЛОВДА ВА ОҒИЛДА СЕМИРТИРИБ БОҚИШ

Қуйларни оғилда семиртириб боқиш учун усти ёпиқ бинолар қурилади. Бундай биноларнинг уч томонидаги девор ердан шифтгача яхлит қилинади, туртинчи томони эса очиқ қолдирилади. 2 м баландликда вентиляция туйнуклари қуйилади. Бурдоқчилик биноси қуйлар куп ҳаракатлана олмайди-ган қилиб қурилади. Охурлар барча семиртириладиган қуйлар бир вақтда келиб озиқланадиган қилиб қурилади. Сувни улар узун сув охурларидан ҳоҳлаганча ича олади. Сув суткасига 3 — 4 марта янгилаб турилади. Қуйлар 100—300 бошдан иборат группа қилиб боқилади. Ушбу группаларга киритиладиган қуйлар ёши ва семизлигига қараб танлаб олинади. Туғри танланган группалардаги қуйлар ем-хашакни бир хилда ейди ва баравар юқори семизлик даражасига етади. Фақат асов ва урушқоқ қуйларгина боғлаб боқилади.

Бурдоқига боқилаётган қуйларга албатта, ҳар бошига суткасига 10 г дан туз бериб борилади. Агар озиқ намлаб бериладиган булса, тузни қоришмага аралаштириб берган маъқул.

Ўзбекистонда қуйларни оғилда боқиб семиртириш учун чигит кунжараси ва шулхаси, кепак, ёрмалар, ун қолдиқлари ҳамда майдалаб концентрат озиқ аралаштирилган дағал пояли озиқлардан фойдаланилади.

«Заготскототкорм» базаларида қоракул қуйлар чигит шулхаси, кунжара ёки шрот бериб семиртирилади. Боқувнинг биринчи ярмида ҳар бош қуйга 2 кг шулха ва 100 г кунжара ёки шрот, иккинчи ярмидан эса 1 — 1,2 кг шулха ва 300 г кунжара ёки шрот берилади. Бу озиқлар кунига икки марта сув истаганча берилади. 80 кун давом этадиган бундай боқувдан кейин қуйларнинг ярмиси ўртачадан юқори ва ёғли, қолганлари ўртача семизлик даражасига етади. Ҳар бош қуйнинг ҳисобга олинандиган вазни 45 — 46 кг га етади.

Чимкентдаги «Заготскот» контораси томонидан 4627 бош қуй куз — қиш даврида шулха ва шрот билан бурдоқига боқилганда 38 кун ичида улар вазининг суткалик ўртача ўсиши 170 г ни ташкил этди ёки бутун давр мобайнида ҳар бир қуйнинг вазнига 6,4 кг қўшилди.

Самарқанд бурдоқичилик базасида олиб борилган тажрибалар шуни курсатдики, кунига 2 кг чигит шулхаси ва 0,3 кг шрот бериб боқилган 5—6 ёшли қўйлар тез кунда жонланиб қолган. 60 кунлик боқув даврида уларнинг вазнига суткасига 141 г дан қўшила борди ёки бутун давр ичида 8,47 кг қўшилди. Ана шу рационга қўшимча равишда 0,5 л дан хлорелла суспензияси ҳам берилган қўйларнинг вазнига суткасига ўрта ҳисобда 202 г ёки уша муддат ичида 12,16 кг қўшилди. Қўйлар фақат пахта чиқиндиларининг ўзи билан боқилганда, одатда 1,5—2 ойдан кейин витаминлар ва минерал тузлар етишмаслиги натижасида турли касалликлар келиб чиқади. Бурдоқига боқишга жунатилгунча яхши яйловларда ўтлатилган қўйларда витаминлар запаси тупланади ва улар госсиполдан заҳарланишга камроқ мойил бўлади.

Қўйларнинг гушт маҳсулдорлиги ем-хашак таркибига, қўйларнинг зоти, жинси, ёши, конституция типи ва семизлик даражасига боғлиқ бўлади. Шу йил туғилган қўйлар маҳаллий ем-хашак билан боқилганда ҳамма нимталар гушт комбинатида биринчи категорияга қабул қилинди. Қўйлар бурдоқига боқилганда фақат ёш қўйлардан эмас, балки катта ёшдаги қўйлардан ҳам аъло сифатли гушт олинади. Бундан яна шу нарса маълум бўлдики, пахта чиқиндилари ва маҳаллий ем-хашак ҳар хил жинс ва ёш группаларига мансуб қоракўл қўйлардан олинadиган гуштни сифатига зарарли таъсир курсатмас экан.

Думба ёғи олиш учун ахта қўйлар жадал боқилади. Тирик вазни 50 кг келадиган бундай қўйлар рационининг туйимлилик даражаси 1,8 озиқ бирлигига, тирик вазни 60 кг бўлганда 2 озиқ бирлигига тенг бўлиши керак. Рационга чигит шулхаси ва кунжара, лалми ерлар пичани, арпа дони ва бугдой келаги киритилади. Бундай рационнинг умумий туйимлилиги юқори бўлиб, таркибидаги ҳазм буладиган протеин миқдори тавсия этилган нормалардан 3 барабар ортиқдир, шу сабабли қўйлар тез семириб, ёғ туплай бошлайди. Рационда протеиннинг ортиқча бўлиши мажбурий ҳолатдир, чунки у маҳаллий озиқ — чигит кунжарасидан фойдаланишга боғлиқ.

Бутуниттифоқ чорвачилик илмий тадқиқот институти қўйларни бурдоқига боқиш учун қўйидаги нормаларни тавсия этади (54-жадвал).

54-жадвал. Катта ёшдаги қўйларни бурдоқига боқиш нормалари

Тирик вазни (кг)	Ҳар бош қўйга суткасига талаб қилинадиган				
	озиқ бирлиги (кг)	ҳазм буладиган протеин (г)	кальций (г)	фосфор (г)	каротин (мг)
40	1,24—1,50	90—110	3,7—4,5	2,2—2,7	6—10
50	1,35—1,75	105—130	4,5—5,3	2,5—3,0	6—10
60	1,55—2,05	110—140	5,3—6,0	2,8—3,3	6—10
70	1,75—2,25	120—160	6,0—7,0	3,1—3,6	6—10
80	2,00—2,70	140—190	6,7—7,8	3,4—3,9	6—10

Ушбу нормалар тирик вазни суткасига 100 ва 200 г устириш учун мулжалланган.

Ёшига кура брак қилинган қўйларни дағал пояли маҳаллий озиқлар, арпа дони ва туз аралашмасини ивигиб бериш асосида бурдоқига боқиш устида олиб борилган тажрибалар ҳам ижобий натижа берди. Бунда тирик вазни 1 кг ортиши учун қўшимча ем бериб семиртиришдагига нисбатан анча кам озиқ сарфланди.

Ёшига кура брак қилинган совлиқларни бурдоқига боқиш шуни курсатдики, боқиш муддатини 75 кундан 60 кунгача қисқартириш мумкин экан.

Қўйларни утлатиб семиртириш ва бурдоқига боқиш муваффақиятли бўлиши учун уларни озиқлантириш шундай ташкил қилиниши керакки, ҳар бош қўй 1 озиқ бирлиги ҳисобига камида 66 г ҳазм бўладиган протеин, купи билан 400 г концентрат озиқ оладиган бўлсин. Ун қилинган дағал хашакни истаганча бериш мумкин. Бу амалда, боқув мавсумига қараб, суткасига 1—1,5 кг ни ташкил этади. Ўсадиган ҳайвонларни бундан ҳам жадал семиртириш учун суткалик норма оширилади.

ЛАЛМИКОР ЕРЛАРГА ЭКИЛГАН СУ- ДАНЎТ ВА МАХСАР БИЛАН БОҚИБ СЕМИРТИРИШ

Қўйларни лалмикор ерлардаги табиий ўтзорларда, биринчи навбатда суданўт ва махсарзорларда семиртириш чала чул зонасида жойлашган хужаликларда тамомила рентабель бўлиб, қўшимча миқдорда қўй гушти етиштириш имконини беради.

Чала чул зонада табиий суданўт яйловидан қўйларни утлатиш учун фойдаланиш тажрибаси мазкур экин ғоят қимматли эканини курсатди. Ўтлатишни июннинг урталарида, туплаш-поялаш даври бошида, усимликларнинг буйи 40—50 см га етганда бошлаш маъқул. Агар суданўт барвақт едирила бошласа, қайта кўклай бошлайди. Бунинг натижасида ёзги иссиқ даврда ва кузда қочиришдан олдин қўйлар серсув кўк ўтга тўйиши ва яхши вазн қўйиши мумкин. Онасидан ажратилган қўзиларни суданўт экилган майдонларда утлатиб боқиш уларнинг яхши ривожланишини таъминлайди.

Самарқанд областидаги «Қарноб» давлат наслчилик заводида ёшига кура брак қилинган қорақўл қўйларни ўтлатиб боқиш учун махсар экинзорларидан фойдаланиш биринчи марта синаб курилди. Кўк барра махсарни қўйлар яхши ейди ва яхши ҳазм қилади. Бир суткада ҳар бош қўй 11,2—12,3 кг ўсиб турган махсар ейди ва бунинг ҳисобига 2,51—2,75 озиқ бирлиги ҳамда 73—80 г ҳазм бўладиган протеин олади. Бундай рационда қўйларнинг вазни тез орта боради. Қўйларни махсарзорда боқиш катта самара беришига қарамай, унинг ўсиш даври жуда қисқа эканлиги бундай ўтзордан узоқ фойдаланишга имкон бермайди. Махсарни силос учуштириш айниқса мақсадга мувофиқдир. Бундай силос шу ўт экилган дала-нинг ёнида бостирилади ва ўша ернинг ўзида болали совлиқларга ёқин гуштга топширишга мўлжалланган қўйларга берилади. Махсар жуда тез силосланади, шунинг учун уни ўтлар қовжираб, яйловлар қуриб қоладиган ёз даврида қўйларга бериш мумкин.

КАМ ҚИММАТ БАРРА ОЛИНАДИ- ГАН ҚЎЧҚОРЧАЛАРНИ СЕМИРТИ- РИШ ВА БЎРДОҚИГА БОҚИШ

Кам қиммат барра олинадиган қўчқорчаларни яйловда семиртириш ва бурдоқига боқиш қўй гушти етиштириш ва таннархини арзонлаштиришнинг катта резервидир. Қўйларни барвақт ва қишда қўзилатишни жор қилиш, кўп миқдорда энг юқори сифатли қўй гушти етиштиришга беради. Февраль ойи қўзилатишнинг эрта муддати, январь эса қишқини дат деб ҳисобланади. Биринчи марта Бухоро областидаги «Муборак» хозида ўтказилган барвақт қўзилатиш бу тадбир одатдаги муддатда қўзилатишга нисбатан катта афзалликка эга эканлигини курсатди. Барвақт қўзилатиш 15 февралда, кечки қўзилатиш эса 15 мартда бошланади. Қўзилатиш муддатлари ҳар бир хужаликда иқлим шароитига ҳамда қўйларнинг ем-хашак, пана жой ва ҳоказолар билан таъминланганлигига қараб белгиланади.

Барвақт қузилатиш қуйлар туғри танланган ва сараланганда, тула қимматли озиқлантирилганда, яхши асралганда подани қайта тиклашни ва унинг маҳсулдорлигини оширади.

Бола эмизадиган совлиқлар ҳамда онасидан ажратилган қузилар қушимча озиқлантирилса, ҳар бир қучқорчанинг вазни 40 кг га етиши ва топшириладиган ҳар бош қузи эвазига олинадиган даромад 4—5 сумни ташкил қилиши мумкин. Кам қиммат тери олинадиган (брак ва III сорт) қузилар суйилганда ҳужалик товар қорақул учун 4—6 сум ва унинг нимтаси учун (2—3 кг) 20 тийин ҳақ олади. Ана шундай қузилар устириш, семиртириш учун қолдирилиб, шу йилнинг ўзида гўштга топширилганда, ҳар бош қузидан 15 кг биринчи категорияли гўшт, 2,5 кг ёғ, аъло сифатли пўстинбоп қуй тери ва 1 кг чамасида қузи жуни олинади.

Кам қиммат тери олинадиган қучқорчаларни туғилган йилининг ўзида семиртириб, гўштга топшириш самарали эканлигини Сирдарё областидаги С. М. Киров номли қорақулчилик совхозида ўтказилган тажриба тасдиқлайди (55-жадвал).

55-жа д в а л . Қузилар оғилда ва яйловда боқилганда тирик вазнининг ортиши

Боқиш усули	Ҳар бош қузининг уртача вазни (кг)		60 кун ичида қушилган вазни	
	тажриба бошида	тажриба охирида	жами (кг)	суткалик уртача (г)
Оғилда (озиқ аралашмаларидан фойдаланиб боқиш, I группа)	29,6	39,2	9,6	160
Яйловда (кунига 0,3 кг арпа бериш, II группа)	29,0	30,5	1,5	26
Яйловда (қушимча озиқлантирмасдан, III группа)	28,5	24,0	—4,5	—75

Бироқ кам қиммат тери олинадиган қорақул қучқорчаларни боқиб семиртириш усули кенг тарқалишига асосан унинг учун давлат стандарти йўқлиги ва концентрат озиқлар етишмаслиги тўсқинлик қилади. Кам қиммат тери олинадиган қучқорчалардан паст нав барра олгандан кура қуй гўшти олиш фойдалироқ эканлиги, шубҳасиз, албатта. Аммо бундай қучқорчаларни бичиш мақсадга мувофиқ эмас, чунки бунда уларнинг ўсиши ва ривожланиши секинлашиб кетади. Уларни 8—9 ойлик булгунча ва вазни 40 кг га етгунча ўстириш керак. Табиий яйловларда семиртиришдан кура оғилда боқиш арзонга тушади.

Шундай қилиб, кам қиммат тери олинадиган қузиларни ўстириб, шу йилнинг ўзида гўштга топшириш иқтисодий жиҳатдан фойдали экан. Бу тадбир товар қорақул навлари яхшиланишига ёрдам беради, подада совлиқлар салмоғини 76—78% га етказиш учун имконият туғдиради, бу эса қорақулчиликнинг товар маҳсулдорлиги ва рентабеллигини оширади. Ахта қузиларни 1—1,5 ёшгача асраш мақсадга мувофиқ эмас.

Масалан, Гурьев областидаги «Суюндукский» қўйчилик совхозида эдельбой зот гўштдор серёғ қуйлар муваффақиятли урчитилмоқда. Қуйлар барвақт қузилаганда 5 ойлик қучқорчанинг топшириш вақтидаги вазни 40—45 кг га етади. Совлиқларни февраль-март ойларида қузилашга ўтказиш ва қучқорчаларни туғилган йилиёқ гўштга топшириш усули ҳар томонлама ўзини оқлади. Бунда қуй гўшти етиштириш анча купаяди, унинг таннархи арзонлашади, хизмат курсатувчи ходимлар сони қисқаради, ем-хашак сарфи 25% камаяди, асосий подани боқиш ва чорвачилик биноларидан фойдаланиш яхшиланади. Қучқорчаларни қишда асраш фойдали эмас. Масалан, тажрибалардан бирида 1—1,5 ёшдаги ахта қуйларни топшириш вақтидаги

вазни 49 кг ни, нимталари 22 кг ни, жами олинган гушт ва ёғ миқдори (юки) 50% ни ташкил қилди, беш ойлик қўчқорчаларда эса худди шу кўрсаткичлар 40 кг, 19 кг ва 55% ни ташкил этди.

1 ц қўй гуштининг таннархи — беш ойлик қўчқорчаларда 27 сўмга, 1—1,5 ойлик ахта қўйларда эса 36 сўм 36 тийинга туғри келди. Ушбу ёш қўйлар группасини озиклантириш нормалари ишлаб чиқилган эмас, шунинг учун бошқа хил маҳсулдорлик йўналишидаги қўйлар учун белгиланган нормаларлардан фойдаланилади (56-жадвал).

56-жадвал. Қўзиларни бурдоқига боқиш нормалари

Еши (ой)	Тирик вазни (кг)	Озик бирлиги (кг)	Ҳазм буладиган протеин (г)	Ош тузи (г)	Кальций (г)	Фосфор (г)	Каротин (мг)
Интенсив боқиш							
3	25	0,75	100	3—5	3,0	2,0	5
4	32	1,00	150	3—5	4,0	2,5	7
5	39	1,20	140	4—5	5,0	3,0	8
6	46	1,40	130	5—8	5,2	3,2	9
Уртача боқиш (7—11 ойликкача)							
	20	0,70—0,90	75—100	5—8	2,5—3,5	1,9—2,2	4—6
	30	1,00—1,15	95—120	5—8	3,6—4,5	2,1—2,5	5—7
	40	1,30—1,50	100—125	5—8	4,8—5,6	2,4—2,8	6—8
	50	1,45—1,70	115—130	5—8	5,6—6,0	2,7—3,5	7—9

6—8 ойлик қўзиларнинг тирик вазни 40—45 кг бўлишига эришиш учун интенсив боқиш усули қўлланилади. Қишда туғилган қўзилар онасидан ажратилгандан кейин яйловда қолдирилади ва яйлов даври охирида вазни 40—45 кг келадиган яхши семирган қўзиларга эга бўлиш учун қўшимча равишда дағал пояли озик билан концентратлар аралашмаси бериб боқилади. Кузги яйловлар етишмаган тақдирда қўзилар оғилда боқилади.

Қўзиларни гуштга топшириш муддатлари қўзилатиш муддатларига ва мавжуд ем-хашак запасига боғлиқ бўлади. Қўзилар бир ёшга етгунча энг кўп вазн қўяди; уларнинг ана шу хусусиятидан қўй гушти етиштиришни кўпайтириш ва унинг таннархини арзонлаштириш учун фойдаланиш керак.

ҚўЙЛАРНИ БОҚИШДА КАРБАМИД-ДАН ФОЙДАЛАНИШ

Кавш қайтарувчи ҳайвонларнинг протеинга булган эҳтиёжининг 20—30% ни карбамид (синтетик мочевино) ҳисобига қондириш мумкин. Аммо қўракул қўйларнинг семизлиги ва жун маҳсулдорлигига карбамид қандаш таъсир кўрсатиши урганиб чиқилмаган. Шу сабабли авторлар томонида турли ёш ва жинсдаги қўракул қўйларга қаттиқ иқлим шароитида карбамид бериш имкониятлари урганиб чиқилди. Самарқанд областининг Нарпай районидаги «Қарноб» давлат наслчилик заводида аналоглар методасосида ҳар бирида 20 бошдан қўй булган 12 группа: 3—4 ва 6 ёшда совлиқлар, утган йили туғилган ёки 1—1,5 ёшдаги ахта ва урғочи қўзилар танлаб олинди. Майдаланган озик аралашмасини (дағал хашак ва концентратлар) чанларга солиб, шиббалинди ва устига намат ёпиб қўйилди. Бир сутка сақлангач, у ёқимли нордонроқ ҳид ҳосил қилди, температураси 40—50° га етди. Сўнг бу аралашмага карбамид қўшилди.

Ҳамма қўйлар уртача семизлик даражасида бўлиб, тажрибага қўйилган вақтдаги тирик вазни 30 кг дан паст эди. Шунинг учун Бутунитти...

чорвачилик институтида ишлаб чиқилган нормаларга мувофиқ, карбамид нормаси ҳар бош қўйга суткасига 8 г қилиб белгиланди. Бутун отар учун ҳисоблаб чиқилган карбамид миқдори тарозида тортилгандан кейин яхшилаб майдаланди, элакдан утказилди, туюлган арпа билан аралаштирилди ва у ем-хашак аралашмасининг охурларга солиб қўйилган қисмига қўшиб чиқилди. Карбамидли бундай аралашмани қўйлар хуш куриб еди. Дастлаб карбамид ҳар бошга 1 г дан берилди ва кейинчалик то 7-кунгача кунига 1 г дан ошириб борилди, кейинги икки кун ичида узгартирилмади, 10-кунга эса 8 г га етказилди ва тажрибанинг охиригача шундайлигича қолди. Суткасига урта ҳисобда 0,2—0,4 кг янтоқ кертмаси, 0,2—0,4 кг арпа сомони кертмаси ва 0,4 кг янчилган арпа дони берилди.

Тажрибадаги ва контроль отарлар 86 кун утлатилди. Рацион таркибида салкам бир озиқ бирлиги, 80 г ҳазм бўладиган протеин, етарли миқдорда минерал моддалар ва каротин бор эди. Тажриба бошланган пайтда қўйлар жуда ориқ булганлиги учун бундай рацион қўйларнинг нормал семизликда бўлишини таъминламас эди. Унга 8 г карбамид қўшилгани туфайли қўйларнинг вазни ва жун қирқими анча ошди. Утган йили туғилган урғочи совлиқларнинг вазни дастлабки даражага нисбатан 2,1% дан ошди, контроль гурппадаги ҳайвонлар вазни эса кунига 44 г ёки 14,9% камайди.

3—4 ёшдаги совлиқларнинг баҳорги жун қирқими 27,1%, 6 ёшдагиларники 30,7%, 1—1,5 ёшдаги ахта қўйларники 13,9%, урғочи қўзиларники эса 22% ортди. Ушбу маълумотлар карбамид қўйларнинг жун маҳсулдорлигига ҳам таъсир этишини кўрсатади.

Бундан ташқари, ёз даврида қўйларга карбамид бериш қанчалик мақсадга мувофиқ эканлиги ҳам урганилди. 716 бош 6—8 ёшдаги уртача ва уртачадан паст семизликдаги совлиқлардан иборат бир отар қўй тажрибага қўйилди, худди шундай семизликдаги 681 бош совлиқдан иборат иккинчи отар контрол хизматини утади. Иккала отардан аналоглар принципи асосида 50 бошдан қўй танлаб олиниб, шулар устида барча курсаткичлар синаб кўрилди. Ем-хашак аралашмаси худди биринчи тажрибадаги усулда тайёрланди. Ҳаво температураси 30° бўлган шароитда қўйлар карбамид қўшилган ва қўшилмаган янги ачитилган ем-хашак аралашмасини батамом еб битирди. Бундан маълум бўлдики, карбамидли ем-хашак аралашмасининг узлаштирилишига температура шароити таъсир этмас экан.

Демак, қўйлар рационига карбамид қўшиш қиш ва ёз мавсумларида уларнинг тирик вазнини сақлаб туришга ёрдам беради, жун қирқимини (тула қимматли озиқлантирилган шароитда) 6—30% га оширади. Майдаланиб, эланган ва 4% ли концентрат озиқ аралаштирилган карбамиддан фойдаланиш тавсия этилади.

ГҶШТ ВА ҚОРАКЎЛЧА ОЛИШ УЧУН СЕМИРТИРИЛАДИГАН ҚЎЙЛАРНИ БОҚИШ ВА АСРАШ

Қадим замонларда фақат совлиқлар тасодифан бола ташлаган ёки сўйилгандагина қоракўлча тери олинар эди. Ҳозир қоракўлчилик колхоз ва совхозларида ёшига кўра брак қилинган совлиқларни ёппасига боқувга қўйиб, қоракўлча олиш ташкил қилинган.

Қоракўлча етиштириш технологиясини урганиш учун қатор илмий-ҳужалик тажрибалари утказилди. Сурхондарё областидаги Косон бурдоқчилик базасида олиб борилган ана шундай тажрибаларнинг бирида тишига кўра брак қилингандан кейин оғилда ва яйловда боқиб семиртирилган совлиқлар бўғозлигининг 123—124-кунда сўйилганда, қора қоракўлча тери олинди ва бунда биринчи сорт терилар 82,1% ни ташкил этди. Ҳар бош совлиқ ҳисобига 12 сўм 66 тийин соф даромад олинди.

«Заготскоткорм» га қарашли хужаликлар кузга бориб уртача вазни 41,9 кг булган 32459 бош қўй топширди. Қоракулча ва гушт олишга мулжалланган қўйларнинг 60% брак, 30,6% тиши жуда едирилиб кетган ва 7,4% жуда кекса қўйлар эди.

Қоракулча олиш мақсадида боқувга қўйилган қўйларни асраш ва боқиш шароити ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Олинадиган барра миқдори ва уларнинг сифати асосан боқиш ва асрашга, совлиқларни қочириш ва суйиш муддатларини аниқ ҳисобга олишга боғлиқ. Барча зоотехника қондаларига амал қилинган тақдирда, ҳар 100 бош қочирилган брак совлиқ ҳисобига 80—90 дона қимматли барра олиш мумкин. Совлиқлар ҳомила эмбрионал ривожланишининг 133—136-кунда суйилганда энг яхши сифатли барра олинади.

Янги нормалар лойиҳасида қўйларнинг энергияга булган эҳтиёжи алмашувчи энергия—энергетик тўйимлиликнинг янги бирлиги — энергетик

24-расм. Уртача сакмондаги қўзиларни ҳар хил утли яйловларда ўтлатиш.

25-расм. Атрофи ўралган яйловларда қўйларни загон системасида боқиш.

озик бирлиги (ЭОБ) билан ифодаланган булиб, бу бирлик 2500 ккал алмашинувчи энергияга тенг.

Тажрибаларда шу нарса аниқланганки, энергия алмашинуви романов зот қўйларда куйбишев зотига нисбатан анча юқори. Аммо қоракулчиликда бундай маълумотлар йўқ. Ҳар қалай, юқорида келтириб ўтилган рационларни бурдоқига боқиладиган қўйларнинг эҳтиёжлари билан таққослаб, шуни айтиш мумкинки, етти бурдоқчилик пунктининг ҳеч бирида қўйлар тула қимматли озиқлангани йўқ. Барча ҳужаликлар буйича урта ҳисобда 65% I сорт, 17,9% II сорт ва 21,6% III сорт қора қоракулча олинди.

Кенг куламда олиб борилган ишлаб чиқариш тажрибаси П. П. Малишев ва бошқа тадқиқотчиларнинг ёзишига кура, брак қилинган қўйлардан қоракулча ва гушт олиш мумкинлиги тўғрисидаги фикрларни тасдиқлади. Бу янги методни такомиллаштириш ва уни ҳужаликларда жорий қилиб, юқори иқтисодий самарага эришиш зарур. Бунинг учун ёшига ва бошқа физиологик камчиликларига кура брак қилинган барча қўйларни ҳужаликда қиши билан боқиб, эрта баҳорда барвақт қочириш тавсия этилади. Буғоз қўйлар учун энг яхши қиши яйловлар ажратилиши ва зарур булса, уларга қушимча ем-хашак бериш керак.

Қўйларни бўғозлигининг 132—136-кунда суйиш учун 100 бош қузи асрашга мулжалланган биноларда микрогушт комбинатлари ташкил этилиши, ҳужалик ходимлари орасидан қуй суювчи саллохлар ва бошқа мутахассислар тайёрланиши керак. Гуштга топшириш учун тирик қўйларни эмас, балки уларнинг нимтасини махсус рефрижератор автомашиналарда жунатиш керак.

Лойиҳалаш ташкилотлари кунига 100—200 қўйни ишловдан утказа оладиган ана шундай гушт комбинатларини қуриш учун керакли лойиҳа-смета ҳужжатларини ишлаб чиқишлари керак. Бундай комбинатлар йил буйи ишлайдиган булиши керак. Қўйларни гуштга топшириш ва ичак-чавоқ топширишининг бундай формаси темир йуллардан олисда жойлашган ҳужаликларга жуда катта фойда келтиради.

ҚЎЙЛАРНИ ЖАДАЛ УСУЛДА БО- ҚИБ СЕМИРТИРИШ

Қоракулчилик ҳужаликлари тажрибасидан маълум булишича, уларда асосий эътибор фақат қоракул етиштиришни купайтириш ва унинг сифатини яхшилашга қаратилган, жун маҳсулдорлигини ошириш масаласи иккинчи уринда туради, қуй гушти етиштиришга эса ҳеч қандай эътибор берилмайди. Қоракулчилик ҳужаликлари тирик вазни урта ҳисобда 36—37 кг келадиган қўйларни гуштга топширадилар, умумий овқатланиш эҳтиёжлари учун эса 33—34 кг вазли қўйлар суйиб юборилаверади. Аммо уларнинг вазни кам булиши қоракул қўйларнинг биологик хусусияти эмас, балки гушт етиштириш яхши йулга қўйилмаганлиги натижасидир. Қоракул қўйларнинг маҳсулдорлик сифатларини ошириш учун зоотехника фани ютуқлари ва илғор ҳужаликлар тажрибасидан фойдаланиш зарур.

Қўйларни гуштга топширишдан олдин интенсив боқиб семиртириш усулини қўлланаётган илғор ҳужаликлар («Қарноб», «Нишон» ва бошқа ДНЗ) ҳамда Каттақўрғон бурдоқчилик комплекси тажрибасига асосланган ҳисоблардан маълум булишича, топшириладиган қўйлар вазнини атиги 10 кг ошириш Ўзбекистондаги қўйларнинг 300 минг бошдан зиёдроғини подани қайта тиклаш учун сақлаб қолиш имконини беради.

Қоракулчилик ҳужаликларида ёшига ва бошқа сабабларга кура брак қилиниб, подадан чиқариб юбориш лозим бўлган қўйлар гушт контингентини ташкил қилади. Подада, одатда, 15—18% ана шундай қўйлар булади. Бундан ташқари, паст сорт қоракул тери олинадиган қучқорчалар ҳам брак қилинади, лекин уларнинг салмоғи 1,5—3% дан ошмайди. Гуштбоп қўйлар контингентини ана шулар ташкил қилади.

Гушт етиштириш суйишга мулжалланган қуйларнинг тирик вазнига бевосита боғлиқдир. Шу сабабли қуйларни бурдоқига боқишни туғри ташкил қилиш биринчи даражали аҳамиятга эга.

ҚҲЙ ГҲШТИ ВА ҚОРАҚҲЛЧА ОЛИШ УЧУН ҚҲЙЛАРНИ БҲРДОҚИГА БО- ҚИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Катта ёшдаги совлиқларни — тишига кўра брак қилинган қуйларни бурдоқига боқиш ва бу ишни сифатли қуй гўшти ҳамда қоракўлча етиштиришни кузлаб олиб бориш мақсадга мувофиқ ва иқтисодий жиҳатдан фойдалидир.

Қуйларни бурдоқига боқишни йил буйи икки циклда олиб бориш мақсадга мувофиқдир: бунда баҳор—ёз циклида йил охирида, куз—қиш циклида эса келгуси йил баҳорда маҳсулот олинади.

Қоракўл қуйлар моноцикли ҳайвонлар бўлиб, улар, одатда, октябрь—ноябрь ойларида қочади, йилнинг бошқа фаслларида эса улар куюкмайди. Улар баҳор — ёз даврида куюкиши учун прогестоген гормонлар (прогестерон, ацетат мегистрол ва бошқалар) билан бўғоз биялар қон зардоби (СЖК) бирга қушиб ишлатилади. Одатда, қуйларни ёзда қочиришда куюкишини кучайтириш учун прогестерон ишлатилади. Прогестерон ва СЖК эмлашдан олдинги тайёргарлик даврида бурдоқига боқиладиган қуйлар 15—20 кунгача энг яхши яйловларда боқилади ва ҳар бошига кунига 0,3—0,4 кг миқдорида қушимча ем-хашак берилади.

Қуйлар прогестерон билан уч марта эмланади. Бунинг учун улар танасига кунора 3 мл дан прогестероннинг 1% ли мойли эритмаси юборилади, шундан кейин орадан 48 соат утказиб СЖК эмланади. СЖК эмлангандан кейин эртасидан бошлаб 5 кунгача эрталаб ва кечқурун куюккан совлиқлар ажратиб олиниб уруғлантрилади. Ҳамма қуйлар қочирилгандан кейин 50—60 кун мобайнида утлатиб боқилади ва қушимча концентрат озиқ бериб борилади, шундан кейин улар 70—80 кунгача оғилда боқилади.

ҚҲЙЛАРНИ БҲРДОҚИГА БОҚИШ

Оғилда боқиш учун келтирилган қуйларнинг ҳаммаси ветеринария текширувидан утказилади ва уруғлантриш муддатлари буйича сараланади. Қуйлар янги технология асосида тайёрланган донатор озиқлар билан боқиб семиртирилади. Бундай озиқлар ОГМ-0,8 ва ОГМ-1,5 типидagi грануляторларда ишлаб чиқарилади. Озиқни донаторлаштиришда уларга ҳар хил қушимчалар ва азот сақловчи моддалар киритиш йули билан озиқлик қимматини ошириш мумкин булади, бундай озиқ билан боқилган қуйларнинг маҳсулдорлиги 20—25% ортади. 75% дон ва 25% мочевина асосида экструзия методида тайёрланган амидоконцентрат (АКД) айниқса юқори самаралидир. Озиқнинг 1 г қуруқ моддасига 4% АКД қушилса, таркибидаги протеин миқдори 20% гача, умумий озиқлик қиммати 13—15% ортади.

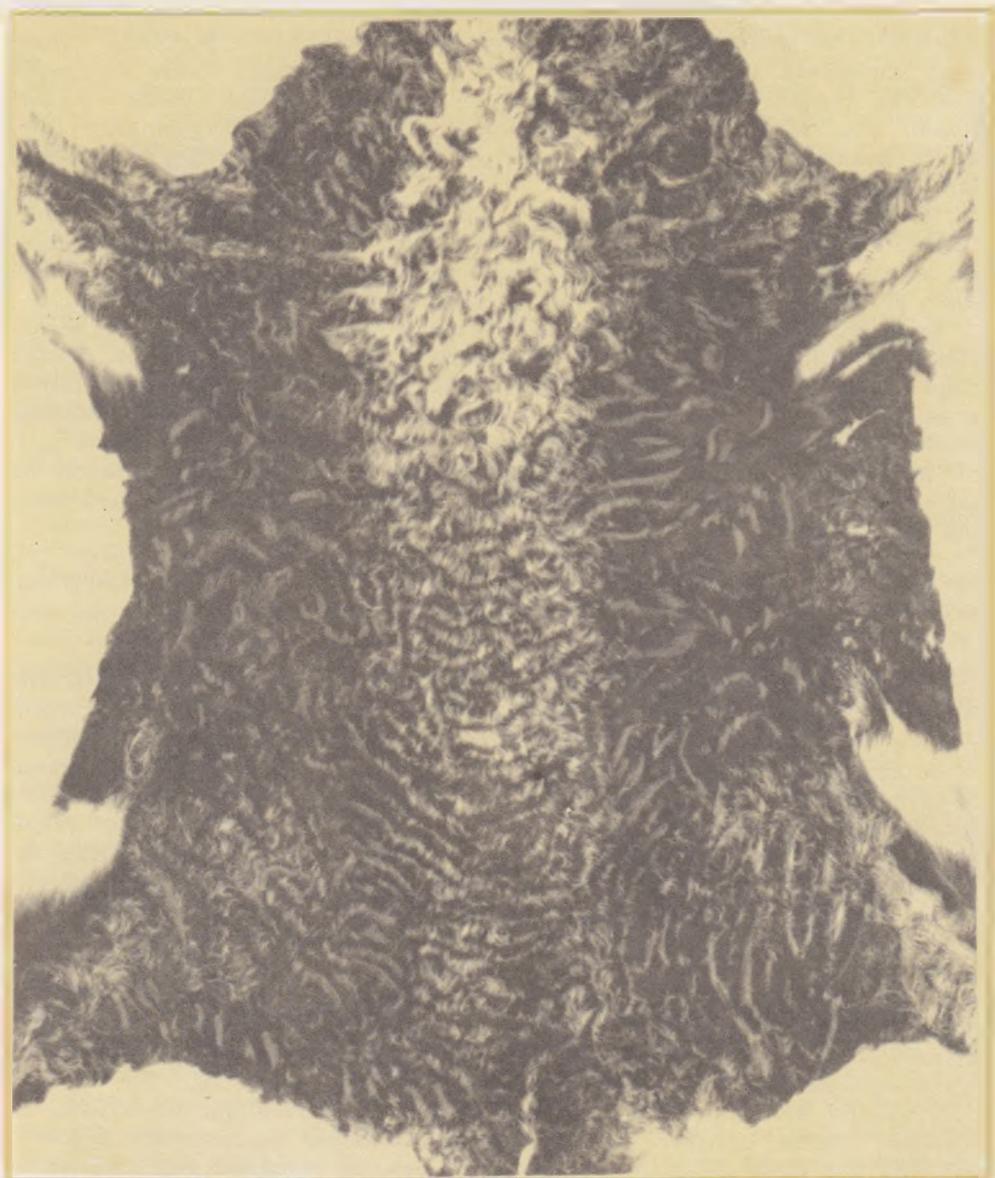
Бурдоқига боқишнинг дастлабки даврида донатор озиқлар таркибдаги концентратлар 20—25% ни, боқув даврининг урталарида 30—35% ва унинг охирида 40% ни ташкил қилади. Доналарнинг қолган қисми дағал пояли яйлов хашаклари: янтоқ, каррак, шувоқ ҳамда арпа сомонидан иборат булади. Бурдоқига боқишнинг биринчи ярмида концентратларнинг 10—15% урнига саноат чиқиндилари — помидор ва олма турпидан (тупонидан) фойдаланиш мумкин.

Таҷрибалардан маълум бўлишича, қуйларни ёғоч охурлардан эҳтиёжга яраша озиқлантриган маъқул. Боқувнинг дастлабки 10—12 кун давомида қуйлар суткасига 3 кг дан донатор озиқ ейди, аммо кейинчалик уларнинг

Қорамтир-қуқ тусли, орқаси буйлаб оқиш йулли, жакет барра типидаги қузи.

Қорамтир-қуқ тусли, орқаси буйлаб оқиш йулли, қалин жакет қоракул тери.

иштаҳаси бир оз пасаяди ва боқувнинг иккинчи даврида 1,8—2,0 кг га тушиб қолади.

Ана шундай боқилган қорақул қўйлар суткасига 175—180 г дан вазн қўяди, бутун боқув давридаги умумий вазн қўшилиши эса 14—15 кг ни ташкил қилади ва шу тариқа тирик вазни 52—53 кг га етади. Гуштан ташқари, сифатли қорақулча, жуда яхши пўстинбоп қўй тери ҳам олинади. Ҳар бош қўйни бурдоқига боқишдан келадиган соф фойда урта ҳисобда 28—29 сумни ташкил этади.

КУЗГИ ҚОЧИРИШ ВА ҚЎЙЛАРНИ БЎРДОҚИГА БОҚИШ

Қўйларни бурдоқига боқишнинг иккинчи циклини, одатда уларнинг табиий қочиш даврига (октябрь-ноябрга) туғриланади. Уларнинг куюкканлари ҳар куни уруғлантириб борилади, сунгра уч кунлик группаларга бирлаштирилади-да, қочириш муддатларини билиб олиш учун нишон солинади. Кейинчалик буғозлик муддатини аниқ билиш учун группалар аралаштирилиб юборилмайди. Маълумки, совлиқ буғозлигининг 130—133-кунда сўйилганда қорақулча олинади. Интенсив усулда боқилганда ушбу муддатни бирмунча қисқартириш ва буғозлигининг 127—129-кунда сўйиш мумкин. Шунинг учун қўйларга албатта нишон солиш шарт ёки группалар бир-бирига аралашиб кетмаслиги учун улар алоҳида-алоҳида бостирмаларда сақланиши керак.

Қочирилган қўйларни, худди ёз давридаги каби 1,5—2 ойга яйловга чиқариб юбориш мумкин, аммо уларга албатта қўшимча концентрат озиқ ёки шулха бериб туриш керак. Кейинчалик улар донатор озиқ билан жадал усулда боқиш учун доимий оғилларга кўчирилади.

Қочириш даврида группалар сонини камайтириш ва қочириш муддатларини қисқартириш учун куюкиш синхронлаштирилади: бунинг учун қўйлар худди ёздаги каби 1% ли прогестероннинг мойли эритмаси ва СЖК билан эмланади. Бу тадбир қочиришни 5 кун ичида тамомлаш имконини беради. Бунинг устига қўйлар жуда куп группаларга ажратилмайди. Қўйларни кузқиш даврида бурдоқига боқишнинг иқтисодий самарадорлиги баҳор-ёз даврида боқишдагидан юқоридир, чунки бунда 25—30% купроқ қўй куюкади ва қочади.

ҚОРАҚҮЛ ҚЎЙЛАРНИ АСРАШНИНГ ЯНГИ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Қорақулчилик—қўйлар ихтисослаштирилган йирик давлат хўжаликларида ниҳоятда куп тупланган тармоқдир. Жами қорақул қўйларнинг 90% дан купроғи ана шундай хўжаликларда жамланган ва қорақулчилик маҳсулотининг асосий қисми шу хўжаликларда етиштирилади. Ўзбекистоннинг ўзида қорақул тери етиштириш умумдавлат миқдорининг 40% ни, қўй гушти етиштириш эса республика гушт балансининг 1/3 қисмини ташкил этади.

Мустаҳкам ем-хашак базасига эга булмай туриб, тармоқни янада ривожлантириш, қўйлар туёғини купайтириш ва барра маҳсулоти сифатини ошириш ва қўй гушти етиштиришни купайтириш мумкин эмас. Қорақулчиликнинг яйлов озиғи ҳосилига боғлиқлиги ҳали батамом бартараф қилинганича йуқ, аммо бу боғлиқликни камайтириш имкониятлари оз эмас. Яйлов хўжалигини интенсивлаштириш, қўйларни атрофи уралган, участказагон усулида ўтлатиш системаси жорий қилинган, мавсумларда яйлов алмаштириш ва яйлов оборотлари йулга қўйилган маданий яйловлар вужудга келтириш ана шу имкониятлардан биридир.

Қорақул қўйлар, одатда, ўзи учун керакли озиқнинг 95—100% ни яйловдан олади. Шунинг учун тармоқда ем-хашак проблемаси биринчи навбатда йил бўйи фойдаланиладиган маҳсулдор маданий яйловларни вужудга келтириш керак.

жудга келтириш асосида ҳал қилиниши керак. Бу озикбоп усимликлар экиш ва қуйларни 2 мартадан ортиқ утлатиш системасини жорий қилиш ҳисобига яйловлар сифимини ошириш имконини беради.

Қорақулчиликда прогрессив технология асосида кам маҳсул табиий яйловларни яхшилаш ва кейинчалик уларни маданий яйловларга айланттириш тадбирлари амалга оширила бошланди. Яйловлар загонларга булиниб, улардан навбати билан фойдаланилади, турли фасл ва йилларда улар алмаштириб турилади, атрофи тусиқлар билан ураб олинади.

Чул яйловларида участка-загон усулида утлатишни ташкил этишда загонларнинг оптимал нагрукаси, утлатишнинг календарь муддатлари, йил фаслларида ва турли йилларда загонларни алмаштириш ҳисобга олиниши керак. Участка-загонли утлатиш тартиби дунёдаги барча қўйчилик мамлакатларида, шу жумладан, СССРнинг купгина районларида қўлланилади. Бундай усулда яйловларнинг ути порцияларга ажратилиб, кетма-кет, одатда, бир загон 3—7 кун ичида утлатилади. Усимликларнинг тула ейилиши 70% га-ча боради. Қуйлар загондан-загонга утар экан, доим янги ут билан озикланади.

Қорақул қуйлар боқиладиган яйловлар кам маҳсул бўлганлиги учун бу усулни тула қўлланиш имконини бермайди. Чулда участка-загон усулида утлатишни фақат атрофи уралган, ёввойи озикбоп утлар экилиб яхшиланган ва сув сероб бўлган маданий яйловлардагина жорий қилиш мақсадга мувофиқдир. Чул зонасидаги атрофи уралган загонларда икки хил: экма (25—30%) ва табиий (70—75%) утзорлар булиши керак. Улардан янги технология асосида биргаликда (баравар) фойдаланилади. Усимликлар қопламининг ҳолати ва унинг ривожланиши учун шароит бор-йўқлиги албатта ҳисобга олинади.

Яйловлар яхшилангандан кейин 2—3 йил утгач, атрофи уралган загонларда қўй утлатишга киришилади. Отарлар йил бўйи алмашинадиган загонларда боқилаверади. Загонларда суғориш жойлари ва озиклантириш майдончалари, дағал хашак ва концентрат озикларнинг эҳтиёт запаси булиши керак.

Бутуниттифоқ қорақулчилик илмий-тадқиқот институтида биринчи марта қорақул қуйларни асраш прогрессив технологиясининг асосий қоидалари ишлаб чиқилиб, «Қарноб» ДНЗ да жорий қилинган. Дастлаб 1600 га яйловнинг атрофи ураб чиқилган эди, ҳозирда бундай уралган майдон 7000 га ни ташкил қилади. Яйловлар 26 та загонга ажратилиб, иккитадан яйлов обороти даласига тақсимлаб чиқилган. Ана шу майдонда битта йириклаштирилган бригадага қарашли 4200 бош қўй боқилади. Атрофи уралган яйловларнинг тахминан 30% га ёввойи ҳолда усадиган озикбоп усимликлар — изень, кейреуқ, чоғон ва қора саксовул экилган. Утлатиш участкаларининг атрофи етти қатор руҳланган сим билан тусилган, симлар темир-бетон устунларга маҳкамлаб қўйилган. Тусиқнинг баландлиги 1,2 м телади.

Бутуниттифоқ қорақулчилик институти маълумотларига қўра, шувоқ-эфемерзор чулдаги атрофи уралган яйловларда, участка-загон системасидаги утзорда қуйлар янги шароитга тез қуникади, бемалол утлайди ва дам олади. Улар загонни яхши билиб олади, ҳали ейилмаган янги утни топа олади ва улардан озми-купми бир текис фойдаланади, суғориш ва озиклантириш жойлари ҳам унчалик тақир булиб кетмайди.

Қорақул қуйларни атрофи уралган яйловларда участка-загон системасида боқиш, шувҳасиз, яхши истиқболга эга. Атрофи тусилган яйловларда қорақул қуйлар ҳар бири 4—5 минг бошдан иборат йирик отар ҳолида боқилади ва уларга 5—6 кишидан иборат бригада хизмат курсатади. Қуйларнинг умумий сони 15—20 минг бошни ташкил қиладиган бир нечта ана шундай йириклаштирилган бригада мукамал пода оборотига эга бўлган битта механизациялаштирилган қорақулчилик комплексига бирлаштирилиши керак. Яйлов-ем-хашак имкониятларига қараб, ихтисослаштирилган қорақулчилик хужаликлари хужалик ҳисобидаги 3—4 та ана шундай комплексга эга булиши керак.

ҚҰЙЛАРНИ БИРИНЧИ ҚОЧИРИШДА- ГИ ЁШИ

Қуйларни биринчи марта қочиришнинг оптимал муддатлари тажрибада аниқланган: қучқорлар ва тўқлилар учун бу ёш 18 ойга тенг. Қучқорлар наслининг сифатини барвақт текшириб куриш учун улар 7—8 ойлик чоғида қочиришга қуйилади. Бунинг учун улар яхши ривожланган ва семирган, қушимча концентрат озиқлар билан боқишга ўргатилган булиши керак.

Барвақт қўзилатиладиган ва биринчи марта қузилаган совлиқларга кунига 2 кг дан қушимча пичан ва 0,4 — 0,5 кг дан концентрат озиқ беришни йулга қуйиш имконияти мавжуд бўлган хўжаликларда 7—8 ойлик чоғида тирик вазни катта қуйларники билан бараварлашиб қолган йирик, яхши ривожланган тўқлиларни қочиришга қуйилади.

ҚОЧИРИШ ТУРЛАРИ

Қоракулчиликда табиий (эркин ва қўлда) қочириш ҳамда сунъий уруғлантириш усули қўлланилади.

Эркин қочириш ташкилий жиҳатдан жуда оддийдир. Бунда қучқорларни отарга қўшиб қўйиб (ҳар 20—25 совлиққа битта қучқорни) 2 ойгача совлиқлар билан бирга асралади. Совлиқлар куюка бошлаган сари қучқорлар уларни қочира боради. Аммо қочиришнинг бу тури бир қатор камчиликларга эга: хўжаликда кўп миқдорда қучқор асрашга туғри келади; машҳур қучқорлардан кенг фойдаланиш имкониятлари чекланган бўлади; ҳисоб-китоб ва наслчилик ёзувлари юритиб бўлмайди; жинсий органларнинг юқумли касалликлари тарқалиши мумкин.

Қўлда қочириш. Қочириш даврида совлиқлар отарига ҳар кун синовчи қучқорлар қўйиб юборилади, сунгра улар танлаб берган куюккан совлиқлар олдиндан белгилаб қўйилган қучқордан қочирилади; улар махсус оғил-станокда асралади. Ҳар 80—100 бош совлиққа битта қучқор белгиланади. Битта етук қучқорнинг кунни бўйи кўпи билан 2—4 та совлиқни қочиришига йул қўйилади ва бунда ирғитишлар оралиғи камида 1—2 соат булиши керак.

Қўлда қочириш назорат қилиб турилади. Бунда индивидуал саралаш, наслчилик ҳисоби ва ёзувини юритиш мумкин бўлади. Аммо қочиришнинг бундай усулида битта қучқор 100 тадан ортиқ совлиқни қочира олмайди.

Сунъий уруғлантириш ҳозирги замон селекцияси талабларига жавоб берадиган энг замонавий усулдир. Қоракул қўйчиликда ҳар бош наслдор қучқордан табиий қочиришдагига нисбатан 10—20 баравар кўп насл олиш мумкин. Бруцеллёз, трихомоноз каби касалликлар тарқалиши истисно қилинади, совлиқларнинг қиср қолиши камаюди.

Кейинги йилларда қоракул қуйларни сунъий қочиришда қўлланиладиган приборлар ҳамда асбоб-анжомлар яратилди ва такомиллаштирилди. Уруғни узоқ муддат сақлашда қўлланиладиган суюлтиргичлар тақдим этилди, совлиқларни бошқа жойдан олиб келинган, ноль температурада сақланадиган уруғ билан уруғлантириш усули ишлаб чиқилди.

НАСЛДОР ҚУЧҚОРЛАРДАН ФОЙ- ДАЛАНИШ

Ҳар бош наслдор қучқорга тушадиган нағрузка қочиришнинг турига боғлиқ. Агар табиий қочиришда етук ёшдаги битта қучқор мавсумда 25—30 совлиқни қочирса ва икки ёшга тўлмаган ёш қучқор 15—20 бош совлиқни қочирса, нормал ҳисобланади. Наслдор қучқорларнинг жинсий нағрузкаси бошқариб туриладиган шароитда улардан хўжаликда фойдаланиш муддати эркин қочиришда фойдалангандагига нисбатан анча узаяди. Аммо

Қорамтир-күк тусли, орқаси буйлаб оқиш йулли, ясси барра типидеги қузи.

Қорамтир-күк тусли, орқаси буйлаб оқиш йулли ясси юпқа қоракул тери.

сунъий уруғлантиришда энг куп самарага эришилади. Наслдор қучқорнинг соғлигига, ёшига, семизлиги ва индивидуал хусусиятларига, наслдорлик қимматига қараб жинсий нагрузка урта ҳисобда қуйидагича булади: етук ёшдаги қучқорга 350—500 бош ва ундан купроқ, текшириб курилайётган ёш (икки ёшдаги) қучқорга 150—200 бош совлиқ туғри келиши керак.

Қучқорлардан фойдаланиш мавсумий булганлиги учун сунъий уруғлантириш бошланмасдан 1—1,5 ой олдин уларни ирғишга (чопишга) ургатилади ва спермасининг сифати текшириб курилади. Қуйларни уруғлантириш мавсумида катта ёшдаги қучқорга ҳар куни икки-уч марта, айрим кунларда эса тўрт мартагача ирғиш, икки ёшга тулмаган қучқорларга эса кунига икки мартагача ирғиш белгиланади; 7—8 ойлик ёш қучқорчалар кунига бир марта ирғиши мумкин, аммо мавсум давомида ҳаммаси булиб 10—12 мартадан ортиқ ирғимаслиги керак.

Сперма олиш усули. Спермани сунъий қин (вагина) ёрдамида олиш энг қулай усул ҳисобланади. Бундай вагина (қин) диаметри 5,5 см ва узунлиги 20 см булган иккита ёки битта патрубкали эбонит цилиндрдан иборат. Эбонит цилиндр ичига резина найча жойлаштирилади ва унинг иккала учи қайириб қуйилади. Энг муҳими шундаки, найча ортиқ даражада тортилиб (чузилиб) турмаслиги ва буралиб кетмаслиги, ички юзаси силлиқ булиши керак.

Резина ва эбонит деворчалар оралиғидаги бушлиқ патрубклар орқали илиқ сув ва ҳаво билан тулдириб қуйилади. Вагинанинг бир учига уруғ тупланадиган идишча ўрнатиб қуйилади. Вагинанинг тузилиш принципи эякуляция акти қонуниятларини билишга асосланган. Ушбу шартсиз рефлексни амалга оширувчи рецепторлар жинсий олатнинг бошчасида жойлашган нерв учларидир. Пачинниев нерв учлари қузғалган (қитиқланган), мейснер нерв учлари эса қитиқланмаган тақдирда эякуляция (сперма ажратилиши) содир булади. Пачинниев нерв учларини қузғатиш учун сунъий вагина деворчалари оралиғидаги бушлиққа 42° ли сув қуйилади, ҳаво юбориб, босим ҳосил қилинади. Мейснер нерв учларини қитиқламаслик учун вагинанинг ички силлиқ юзасига стерилланган оқ вазелин суртиб қуйилади. Вагинанинг уруғ туплагич ўрнатиладиган учига четидан 3—4 см нарироқ-қача мой сурилмайди, шундай қилинганда қучқор ирғиган пайтда уруғ туплагичнинг ичига вазелин сидирилиб тушмайди.

Вагина ва уруғ туплагичга қараш. Эякулят олингандан кейин вагинанинг юзасини 2—3% ли илиқ сода эритмаси билан чўткалаб ювиб, вазелин кетказилади ва тоза дока билан артиб қуйилади.

Вагинани тайёрлаш вақтида унинг ичига илиқ (42° ли) сув қуйилади ва ички юзаси 96° ли спирт шимдирилган пахта билан артилади. Сунгра дезинфекцияланган юзасига шиша таёқча ёрдамида стерилланган вазелин суртилади, иккинчи учига эса уруғтуплагич ўрнатилади. Шундан кейин ичига ҳаво тулдириб, температураси ўлчанади. Уруғтуплагичнинг ичидаги температура +25—27° булиши керак. Бундан олдинроқ уруғтуплагич қайнатиш ёки 65° ли спиртда чайиш йули билан дезинфекцияланади, спирт қолдиқлари эса стерилланган физиологик эритма билан ювиб ташланади.

Сперма олиш. Қучқорни станокка боғлаб қуйилган совлиққа, ахта ёки тулумга ирғитиш йули билан ундан сперма олиш мумкин. Сперма олишни тезлаштириш учун наслдор қучқорда вазиятга ва сперма олиш вақтига мослашган шартли рефлекслар ҳосил қилган маъқул.

Сперма олинаётганда техник станокка маҳкамлаб қуйилган қуйнинг ўнг томонида, қучқорнинг хулқ-атворини диққат билан кузатиб туриши керак. Қучқор ирғимоқчи булиб ҳаракат қилиши билан техник унинг жинсий элатини сал четга буриб юборади ва унга вагинани туғрилайди. Бунинг учун унинг уруғтуплагичини юқорига қилиб, 35° қия ҳолатда, совлиқнинг буксаси баравар тутиб туриши керак. Эякулят ажралгандан кейин вагина уруғтуплагич билан пастга қилиб айлантирилади. Сунгра унинг ичидаги ҳаво чиқариб юборилади, уруғтуплагични чиқариб олиб, қопқоғи ёпилади-да,

учун шприцни ишлатишдан олдин у физиологик эритма билан ювилади, 65⁰ ли спирт билан дезинфекцияланади ва яна физиологик эритма билан ювилади. Ҳар бир қўйни уруғлантириб булгандан кейин катеторнинг учи 96⁰ ли спирт шимдирилган пахта билан артиб тозаланади. Қин ичига киритиладиган ойна примус горелкасининг алангасига тутиб фламбирлаш йули билан зарарсизлантирилади.

Дезинфекцияланган шприцни қин ойнасининг устки девори бўйлаб қин гумбазига қадар ичкарига киритилади ва поршень ёки дастанни қисмиш йули билан бачадоннинг очилиб турган бўйин қисмига керакли дозадаги уруғ пуркалади. Шприц суғуриб олингандан кейин спиртли пахта билан катеторнинг бошидан-охиригача артиб, зарарсизлантирилади. Иш тугагандан кейин шприцни қунт билан ювиб, уруғ қолдиқларидан тозаланади ва 65⁰ ли спирт билан дезинфекцияланади, бунинг кетидан ювилмайди.

СОВЛИҚЛАРНИНГ СЕРПУШТЛИГИ

Серпуштлик ҳар 100 бош совлиқдан туғилган қўзилар сони билан белгиланади. Ушбу кўрсаткич қўйларнинг ирсий хусусиятларига боғлиқ. Серпуштликнинг юқори даражада бўлиши қўйлар подасини қайта тиклашни (кўпайишни) реал суръатда тезлаштиради, тармоқнинг товар беришини ва даромадини оширади.

Серпуштлик йуналишида доимий танлаш ва саралаш олинадиган қўзилар сони анча кўпайишига ёрдам бериши мумкин. Бироқ, маълумки қорақул қўйларнинг серпуштлиги юқори эмас: 100 бош қўзилаган совлиқ ҳисобига 105—110 тадан қўзи олинади. Ушбу белгига боқиш ва асраш шароити, айниқса қочиришдан олдинги ва қочириш даврларидаги шароит жуда катта таъсир кўрсатади.

Совлиқлар тўйдирилмай ёки тула қимматли булмаган ем-хашак билан боқилган тақдирда қўйларнинг серпуштлиги 75 қўзигача камайиб кетади. Яйлов-ем-хашак шароити қулай бўлганда эса серпуштлик 125—130 қўзигача етади. Украинага олиб кетилган қорақул қўйларнинг серпуштлиги 165 қўзигача ошган.

Қорақул қўйлар серпуштлигини сунъий йул билан ҳам ошириш мумкин. М. М. Заводовский бугоз бивянинг қонида буладиган гонодотроп гормони қўйларнинг тухумдонига активлаштирувчи таъсир этишини аниқлаган. Бунинг учун бугоз бия зардоби (СЖК) совлиқ уруғлантирилмасдан 2—3 кун олдин унинг териси остига юборилади. Гормон таъсирида тухумдоннинг функцияси активлашиб, 1,2 дона эмас, балки ундан анча кўпроқ тухум етилади, уруғлантирилганда уруғланган (қочган) қўй иккита ва ундан кўпроқ қўзи туғади.

СОВЛИҚЛАРНИ ҚОЧИРИШГА ТАЙЁРЛАШ

Қузилатиш кампанияси қорақулчилар ишида энг масъулиятли давр ҳисобланади. Илғор тажрибалардан маълум бўлишича, совлиқларни қочиришга ва қишлоғга туғри тайёрлаш қишлоғ учун ҳамда нормал ривожланган, соғлом, яшовчан қўзилар олиш ва табиий эгизакларнинг кўпроқ туғилиши учун ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга.

Кўпгина илғорлар қузилатиш кампаниясига ёзданоқ тайёрлана борадилар: кампания бошланишига 1,5—2 ой қолганда, қўзилар онасидан ажратилади. Кекса ва сурункали касал, кўпайишга яроқсиз совлиқлар брактиниб, подадан чиқариб юборилади. Ветеринария-санитария ишлови, қўзларга қарши чумилтириш, эмлаш ва кузги жун қирқими ишлари бажарилади. Қўйлар кузги, яхши семирадиган яйловларга ҳайдалади. Нимжон қўйларга 250—300 г дан қўшимча омихта ем ёки концентратлар бериб борилади.

Қўйларни тунда ўтлатиш уларнинг яхшироқ семиришига ёрдам беради. Кундузги ёки тунги ўтлатиш вақтида қўйлар мумкин қадар камроқ безовта қилинса, тезроқ семиради. Қочириш кампанияси бошланган вақтда улар айниқса интенсив семириши керак. Совлиқларни суткасига 2—3 марта суғориш, уларга туз ва бўр бериб туриш керак.

М. П. Кузнецов тажрибаларидан маълум бўлишича, 20 кунлик қочириш мавсумида уртачадан юқори семизликдаги совлиқларнинг ҳаммаси, уртача семизликдаги совлиқларнинг 93% ўртадан паст семизликдаги қўйларнинг 72% ва ориқ қўйларнинг атиги 60% куюкар экан. Семиз қўйлар актив суръатда ва бараварига куюкади, бундай отарларда қочириш энг қисқа муддатларда тугайди. Семиз қўйлар отарини биринчи навбатда қочириш керак.

ҚУЧҚОРЛАРНИ ҚОЧИРИШ КАМПАНИЯСИГА ТАЙЁРЛАШ

Қўйларнинг қайта-қайта қочиши ва қиср қолишига барҳам беришда наслдор қучқорларни қочириш кампаниясига тайёрлаш муҳим аҳамиятга эга. Баъзи қучқорларнинг уруғи сийрак (суюқ), кам ҳаракат ва унча тула қимматли булмайди. Ана шундай уруғ билан уруғлантирилган совлиқлар кўпинча қиср қолади ёки улардан яшовчан булмаган қўзилар туғилади. Яхши тайёрланган қочириш кампанияси бошланган вақтда ўртачадан юқори завод семизлигида булган қучқорлардан тула қимматли, аъло сифатли, қуюқ ва жуда ҳаракатчан сперма олинади. Бундай сперма билан уруғлантирилган совлиқлар яхши қочади, улардан йирик, яшовчан ва ҳаракатчан қўзилар туғилади.

Ўзбекистондаги қоракўлчилик хужаликларининг деярли ҳаммасида қучқорлар ёзда олис яйловларда ёки фермалар яқинидаги серут яйловларда асралади. Яйлов озиғидан ташқари, қучқорларга қушимча равишда концентрат ва минерал озиқлар ҳам бериб турилади. Ҳар бош қучқорга суткасига 500—700 г арпа, 200 г кунжара, 10 г туз ва 10 г суяк уни берилади.

Қўйлар доим яйловда асралиб, кунига икки марта қушимча озиқлантирилади. Буларнинг ҳаммаси уларнинг яхши семиришига ёрдам беради, соғлигини мустаҳкамлайди. Қочириш бошланишига 30—35 кун қолганда наслдор қучқорлар аста-секин сунъий уруғлантириш пунктига ҳайдаб келтирилади. Қочириш бошланишига 20—25 кун қолганда улар кучайтирилган рационга ўтказилади, бундай рацион уларнинг тирик вазни ва нагрузка нормасига мослаб тузилади (57-жадвал).

57-жадвал. Қочириш кампаниясига тайёргарлик даврида наслдор қучқорларнинг рацион-

Тирик вазни (кг)	Нагрузкаси—кунига икки марта ирғиш		Нагрузкаси—кунига тўрт марта ирғиш	
	озиқ бирлиги (кг)	ҳазм буладиган протеин (г)	озиқ бирлиги (кг)	ҳазм буладиган протеин (г)
50	1,5	110	1,6	180
60	1,6	120	1,7	190
70	1,7	130	1,8	210
80	1,8	140	1,9	220

Рационга концентрат ва минерал озиқлардан ташқари, дағал хашак ва серсув озиқ ҳам киритилади. Рациондаги озиқларнинг хилма-хил бўлиши қўйлар иштаҳасини оширади.

Тайёргарлик даврида наслдор қўчқорларнинг рациони, ҳужаликнинг имкониятларини ҳисобга олиб, тахминан қуйидаги ем-хашакдан тузилади:

Сифатли беда пичани	0,8—1,0 кг
Сабзи ёки бошқа илдизмевалар	0,7—1,0 кг
Сули ёки арпа ёрмаси	3—0,5 кг
Қаймоғи олинган сут	1,0—1,5 л
Товуқ тухуми (янги)	1—3 дона
Суяк уни ёки бур	10—15 г
Ош тузи	10 г

Бундай рационнинг одатда, учдан бир қисми эрта тонгда утлатиш олдидан, иккинчи қисми кундузи, сунъий уруғлантириш пунктида ва учинчи қисми кечқурун берилади. Озиқ охурларга солиб берилади. Тухум аралаштирилган сут ҳар бир қўчқорга бутилкадан ичирилади. Кучли қўчқорлар ёш ва кучсизроқ қўчқорларни охурлар ёнидан суриб чиқармаслиги учун доим кузатиб борилади.

Кўп йиллик тажрибалардан маълум бўлишича, тайёргарлик даврида ҳар бир қўчқорнинг ва аввало сунъий уруғлантиришда энг кўп фойдаланишга мўлжалланган қўчқорларнинг хусусиятларини урганиб чиқиш керак. Айрим қўчқорларнинг сузишганда енгилган қўчқорлар устига ирғиб сохта жинсий рефлекс қўзғатиш каби иллатларини бартараф қилишга тўғри келади. Бошқаси ирғиганда жим турадиган қўчқорларни наслдорлик группасидан чиқариб юбориш керак. Қўчқорларни ҳар куни куюккан совлиқлар группасига ўтказиб туриш ҳам нормал жинсий рефлексларнинг тикланишига ердам беради. Бунинг учун қочириш бошланишидан олдин III ёки II классга мансуб бўлган семиз совлиқлар отарини ҳайдаб келтириб, улар сунъий уруғлантириш пункти яқинида асралади.

Баъзан наслининг сифати текшириб курилайётган ёш қўчқорлар сунъий вагинага ирғишни унча хушламайди. Тайёргарлик даврида улар куюккан совлиқлар группасига қўйиб юборилади ва қўчқорлар совлиқларни эркин эвабишда қочиришга одатлангандан кейин уларни вагинага ургатиш қийин бўлмайди. Тайёргарликнинг биринчи ҳафтасида ҳар бир қўчқорни кунига бир марта ирғитиш белгилаб қўйилади. Ҳар сафар ирғишда олинган сперманинг миқдори, сифати, куюклиги, ранги, ҳиди журналга қайд қилиб борилади.

Кам сперма олинадиган қўчқорларни боқиш нормаси оширилади, рационидagi ем-хашакнинг тури узгартирилади, унинг оқсилли қисми камайтирилади, витамин ва минерал моддаларга бой бўлган озиқлар улуши кўпайтирилади, дағал хашак миқдори камайтирилади, қўшимча серсув озиқлар киритилади, кучайтирилган моцион қўлланилади.

Агар қўчқорнинг спермаси сифатсиз бўлса, унинг жинсий йўлларида заиф сперматозоидлар қолмаслиги учун куюккан совлиқларга бир неча марта ирғитиш мўлжалланади. Қўчқорнинг жинсий заифлиги кўпинча уруғдонда юз берган паталогик узгаришларга боғлиқ бўлади ва бу ҳолат азоспермия, аспермия, некроспермияга, ўлик жинсий ҳужайралар ёки мажруҳ сперматозоидлар пайдо бўлишига сабаб бўлади. Бундай қўчқорлардан силовчи сифатида фойдаланилади.

Иккинчи ҳафта давомида қўчқорлар кунига икки, уч ва тўрт мартадан ирғишга одатлантирилади. Биринчи ва иккинчи ирғиш оралиғида 10—15 минут танаффус бўлиши керак, учинчи ва тўртинчи марта 2 соатдан кейин ирғитилади.

Баъзи сунъий уруғлантириш пунктларида айрим қўчқорларга ҳаддан ташқари катта нагрузка — кунига 6—7 марта ирғиш белгиланади, лекин вагинани хушламайдиган бошқа қўчқорлардан фойдаланилмайди. Қўчқорлардан, айниқса ёш қўчқорлардан меъеридан ортиқ фойдаланиш пировард

натижада уларнинг барвақт ишдан чиқишига сабаб бўлади. Уруғининг сифати пасаяди, миқдори эса кескин камаяди.

А. И. Лопирин маълумотига кўра (1976), совлиқлар охири эякулятлар билан уруғлантирилганда ҳомила дастлабки эякулятлар билан уруғлантирилгандагига нисбатан майда ва нимжонроқ бўлади, қузиларнинг тирик вазни уртасидаги фарқ улар янги туғилган вақтда 200—600 г ни ва онасидан ажратиладиган вақтда 2—2,5 кг ни ташкил этади.

Сперма олаётганда қучқорлар билан қупол муносабатда бўлиш жинсий рефлекслар нормал пайдо бўлишига тўсқинлик қилади. Қучқорларни қочириш кампаниясига тайёрлаш вақтида энг яхши техник—уруғлантирувчилар шу пунктга биркитиб қуйилган ҳамма қучқорларни сунъий вагинага куниктиришга ҳаракат қилишади. Айтилиши вақтда синовчи қучқорларни ҳам тайёрлашга киришилади. Улар группасига қоракулининг сифати ва келиб чиқиши бир хил (тенг) бўлган, аммо бирор сабабга кўра селекционерни қаноатлантирмайдиган қучқорлар ажратилади. Синовчи қучқорлар ҳам асосий наслдор қучқорлар каби боқилади ва асралади. Синовчи қучқорларнинг шартли рефлексини мустаҳкамлаш учун улар II ёки III классга мансуб совлиқларга бир-икки марта ирғитиб олинади. Тайёрланган синовчи қучқорлар тайёрланмаган синовчиларга нисбатан куюккан совлиқларни яхшироқ ажратиб беради.

КУЮККАН СОВЛИҚЛАРНИ АЖРАТИБ ОЛИШ УСУЛИ

Маълумки, қочирилмаган совлиқларнинг куюкиши 16—17 кунда такрорланиб туради ва ҳар сафар 30—32 соат давом этади. Куюкиш вақтида жинсий орган—туғиш йулларининг деворлари қонга тулиб туради, қизаради, шишади, шилимшиқ модда билан тулади, кучли равишда қисқара бошлайди. Буларнинг ҳаммаси уруғлантириш пайтида сперматозоидларнинг тухум ҳужайра томон ҳаракатланишига ва уруғланиш сўдир бўлишига ёрдам беради. Уруғланмаган тухум ҳужайра фолликуладан чиққанидан кейин 5 соат утгач нобуд бўлади. Совлиқ эндигина куюка бошлаганда уруғлантирилса, эркаклик жинсий ҳужайралари 16 соатдан кейингина тухум йулларига киради, куюкишнинг шилимшиқ модда оқа бошлаган босқичида уруғлантирилганда эса улар 6 соатдан кейинроқ у ерга етиб боради. Шундай қилиб, сунъий уруғлантиришда куюккан совлиқларни ажратиб олиш вақти катта аҳамиятга эга.

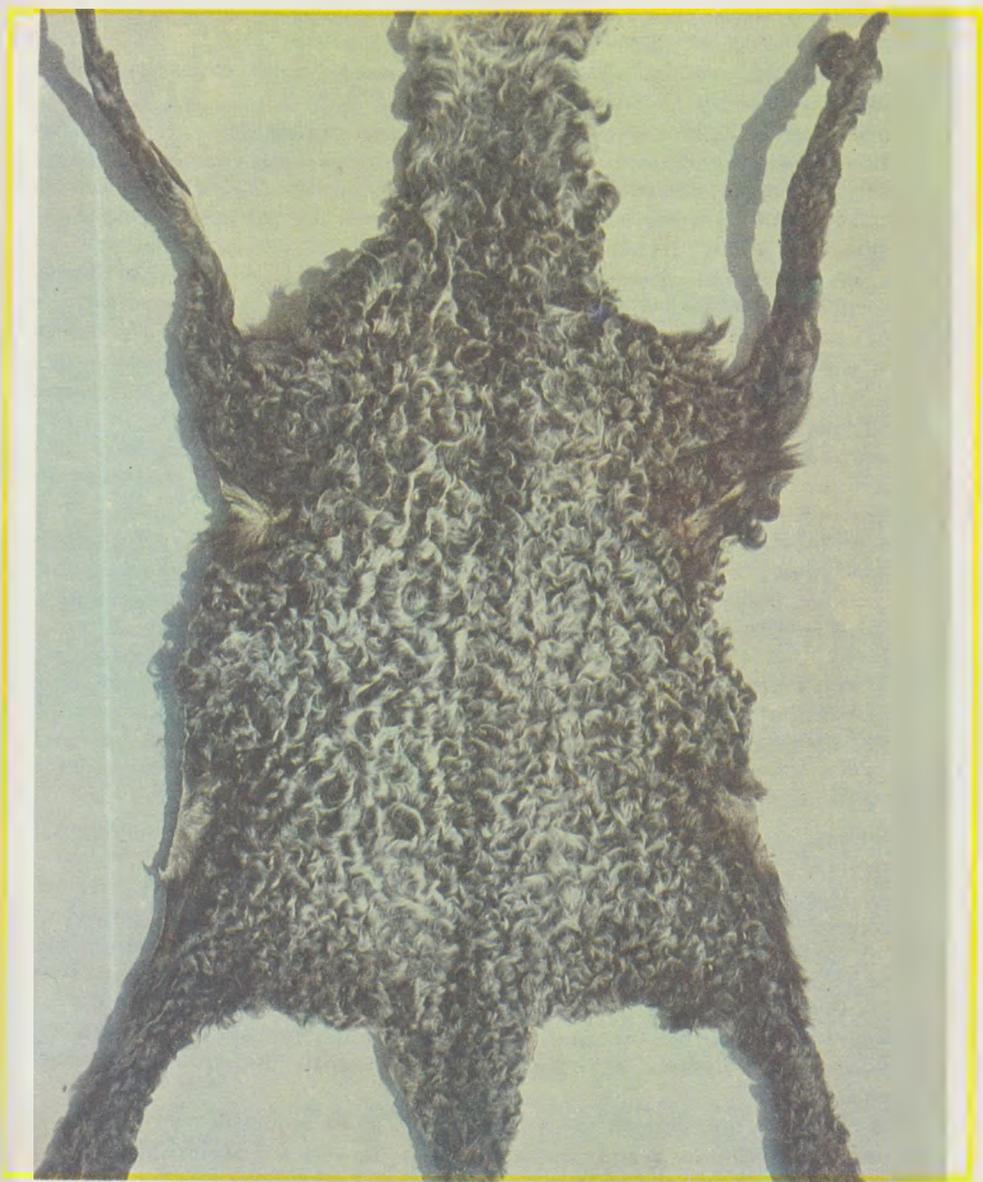
Куюккан совлиқлар (мойиллик босқичида) осойишта бўлади ва бошқа қўйлардан ҳеч қандай белгиси билан ажралиб турмайди. Шу сабабли уларни синовчи қучқорлар ёрдамисиз бошқалардан ажратиб бўлмайди. Қучқор бўлганда эса улар унга яқинлашиб искай бошлайди, у ирғиганда тинч туради. Куюккан совлиқлар зағонда эрта тонгда (синовчиларнинг активлигини сақлаб туриш учун) иссиқ бошланмасдан бурун танлаб ажратиб олинади.

Куюккан қўйларни пухта танлаш учун бутун отар қўранинг биринчи бўлимига ҳайдаб киритилади. У ердан эса тахминан 100—150 бошдан қилиб иккинчи бўлимга ўтказилади. Учинчи бўлимдаги синовчи қучқорлар олдиға фартук боғланган ҳолда иккинчи бўлимга икки-учтада киритилади. Куюккан совлиқлар тўртинчи ва бешинчи бўлимларга ажратилади. 100—150 бошдан иборат группадаги барча куюккан совлиқлар ажратиб олинган, қолганлари 6-бўлимга чиқариб юборилади. Отарнинг қолган группаларида эса ажратиб олиш давом эттирилади. Янги совлиқлар отари учун бошқа синовчи қучқорлар ажратилади.

Куюккан қўйларни ажратиб олиш шу тариқа ташкил қилинганда бош билан атиги икки киши банд бўлади. Бригада аъзолари отарга доимий хизмат қилувчи синовчи қучқор ёрдамида ажратиб олинган совлиқларни биронтасини ҳам қуруқ ўтказиб юбормасликка ҳаракат қилишади. Куюкка-

Платинасимон Сурхондарё сури (жакет).

совлиқларнинг ҳаммаси сунъий уруғлантириш пунктига юборилади. Уруғлантирилган совлиқлар энг яхши яйловларга ҳайдаб кетилади.

Ем-хашак ва температура шароити қулай бўлганда қўйларнинг куюкиши интенсивроқ намоён бўлади, етилган фолликулалар ва ажралиб чиқаётган тухум ҳужайралар сони орта боради. Шундай қилиб, бўлғуси қўзининг яшовчанлиги фақат ота-она жуфтларининг озикланиш даражаси ва сифатига эмас, балки буғозлик даврларида уларни боқиш, парвариш қилиш ва асраш шароити қандай бўлишига ҳам боғлиқ бўлади.

ҚОЧИРИШДА УРУҒДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛИ

Наслдор қучқорлар тегишлича парваришлаб, боқиб, тегишлича асралганда ҳар ирғиганида $0,5—3 \text{ см}^3$ сперма ажратади. 1 см^3 спермада 2,5 млрд дан 4 млрд гача сперматозоид бўлади. Мана шундай концентрацияли спермадан куюкиб турган совлиқларнинг бачадон бўйни ичига $0,05 \text{ см}$ миқдорда киритиш билан тухум ҳужайранинг уруғланишига эришилади. Уруғ олиш ва уни юбориш (киритиб қўйиш) қондаларига риоя қилиш қўйларнинг пуштини кўпайтириш ва қайта-қайта куюкиб қочаверишини камайитириш учун ниҳоятда муҳимдир.

Сперма ҳатто $0,05 \text{ см}^3$ дан ортиқроқ нормада олинса-ю, лекин бачадон бўйнига эмас, балки қин ичигагина киритиб қўйилса, бунчалик самарага эришиб булмаслиги исботланган. Сперма бачадон бўйни ичига пуркалганда сперматозоидлар қўйнинг жинсий органлари ичида тез ҳаракатланади ва тухум ҳужайраларни ўз вақтида уруғлантиради.

Тажрибали техник-уруғлантирувчилар бир қучқорнинг узидан олинган биринчи эякулятни учинчи эякулят билан ва иккинчи эякулятни туртинчи эякулят билан қўшиш йўли билан қўйларнинг уруғланишини 2,7—3% ошириш ва қайта куюкишини 4% ва ундан ҳам кўпроқ камайитиришга эришишади. Аралаш эякулятлардан олинган қўзилар яхши ривожланганлиги ва ҳаракатчанлиги билан ажралиб туради.

Қучқорларни ирғитишдан олдин куюккан совлиқлар ёнида 5—7 минут қуйиб қўйиш йўли билан бир эякулятда ажраладиган уруғ миқдорини 29—40% оширишга эришилади.

Кўпгина ҳўжаликларда сунъий уруғлантиришда суюлтиргичлар — лимокислотали ҳамда сариқ модда (желточ) ли муҳит ва бошқалар қўлланилади. Суюлтирилаётган вақтда муҳит $20—25^{\circ}$ температурада бўлиши керак. Суюлтирилган сперманинг активлиги қайтадан микроскопда текшириб кўрилади. Жинсий ҳужайралар температура узгаришларига нисбатан жуда сезгир (тез таъсирланувчан)дир, шунинг учун сунъий уруғлантириш пунктларида температура $18—20^{\circ}$ дан пасайтирмай сақлаб турилади. Башарта бирор сабабга кўра температура пасайган бўлса, уруғни совуқ уришида сақлаш учун найча деворларига янги товۇқ тухумининг бир томчи сариқ суркаб қўйилади.

СУНЪИЙ УРУҒЛАНТИРИШ ПУНКТИДАГИ ИШЛАР

Қочириш кампанияси бошланмасдан бир ой олдин сунъий уруғлантириш пунктларини ремонт қилишга ва тахт қилиб қўйишга киришилади. Агар қисмларга ажраладиган кўчма ёки тайёр сунъий уруғлантириш пунктлари мавжуд бўлса, улар қўйларни уруғлантириладиган яйловларга олиб юборилади. Куюккан совлиқларни ажратиб қўйиш учун алоҳида кўра қўрилади. Мавжуд ускуналар, асбоб-анжом ва идишлар бирма-бир текширишдан ўтказилади.

Кампания бошланишига икки ҳафта қолганда наслдор қучқорлар узини текшириб кўришга киришилади. Улар вагинага ирғишга ургатилади.

Сунъий уруғлантириш пунктида иш бошлашдан олдин куюккан совлиқларни ажратиб олиш учун қўйлар отарини ҳайдаб келиш графиги тузилади. Наслдор қўчқорлар уруғининг миқдори ва сифати ҳамда совлиқларнинг қочирилганлиги қайд қилиб бориладиган журналлар тартибга келтирилади.

Кўп йиллик тажрибалардан маълум бўлишича, наслдор ва синовчи қўчқорлар яхши тайёрланган, совлиқлар юқори ва уртача семизликда бўлган, улар орасидан куюкканлари пухта танлаб олиниб, ўз вақтида уруғлантира борилган тақдирда, 21—23 кун ичида пунктга биркитиб қўйилган жами совлиқларнинг 85—90% ни муваффақиятли уруғлантириш мумкин.

Айни бир хил қўчқорлар спермаси билан икки мартадан уруғлантириш учун эрталаб барвақт уруғлантирилган совлиқлар группаси орадан 10—12 соат ўтгач, кечқурун иккинчи марта уруғлантирилади, куннинг иккинчи ярмида уруғлантирилган совлиқлар группаси эса эртасига эрта тонгда иккинчи марта уруғлантирилади. Икки мартадан уруғлантириш қайта-қайта куюкишни 5—6% камайтиради. Сунъий уруғлантириш пункти, одатда 30—35 кун ишлайди.

Барча асосий, ёрдамчи наслдор қўчқорлар ва синовчи қўчқорлар ҳар 70—75 бош совлиққа биттадан қўчқор туғри келадиган ҳисобда қочиришга қўйилади. Бу даврда ҳар бош қўчқорга суткасига 1 кг дан сули ёки арпа бериб турилади. Ҳар 7—10 кунда қўчқорлар ҳали фойдаланилмаган наслдор қўчқорлар билан алмаштирилади. Бунинг учун қўчқорларнинг бир қисмини сунъий уруғлантириш пункти ҳузурида, худди қочириш давридаги каби кучайтирилган рацион асосида боқиш давом эттирилади. Қўчқорларни вақт-вақтида алмаштириб туриш ва қочиришда уларнинг янги гуруҳларидан фойдаланиш отарларда қўйларнинг қайта-қайта куюкишини анча камайтиради.

25—30 кундан кейин қўчқорлар қочиришдан олиниб, жинсий органлари ва умумий ҳолати текшириб курилади. Агар, зарурият бўлса, тегишлича даволанади. Заифлашган қўчқорлар кучли рацион асосида боқилади.

ҚЎЙЛАРНИ КУЗ-ҚИШ ДАВРИДА АС-РАШ

Сунъий уруғлантирилган қўйлар, одатда, кузги яйловларга ҳайдаб келтилади, у ерларнинг анча юмшоқ иқлими ва барра ўти уларнинг семиришига қулайлик туғдиради. Бироқ, башарти, йил кам, ҳосил келган бўлса, у ҳолда қўйларга, айниқса совуқ бошлангач, яйлов ем-хашагидан ташқари, қўшимча дағал хашак, концентрат ва минерал озиқлар, туз бериб туриш керак. Агар январнинг иккинчи ярми — февралнинг бошларида бўғоз қўйлар тула қимматли озиқ билан боқилмаса, ҳомила ёмон ўсади, яхши ривожланмайди, паст навли қорақул олинадиган нимжон қўзилар туғади. Ориқлаб кетган совлиқлар ёппасига бола ташлаши мумкин. Семизлиги паст даражада бўлган совлиқлар қўзилагандан кейин сутсиз булиб қолиши мумкин. Ҳеч қандай қўшимча озиқлантириш ориқ совлиқларнинг тирик вазни ва семизлиги тикланишига ёрдам беролмайди.

Шунинг учун бўғоз совлиқларнинг семизлигини сақлаш ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга, бунинг учун уларга 1 кг дан сифатли пичан, 300 г омихта ем, 10 г дан бур, 15 г дан туз ажратилади. Совлиқлар тула қимматли озиқ билан боқилган тақдирдагина ҳомила нормал ривожланади, сифатли қорақул шаклланади.

Чорва қишловида олдиндан тайёргарлик курилади. Ноябрь — декабрь ойларидаёқ қишлов жойларига ҳар бош қўйга 2 ц дан туғри келадиган миқдорда пичан, 0,4 ц концентрат озиқ, 0,5 ц суяк уни ва ялама туз ташиб қўйилади.

Чўпонлар қўйларни утлатиш учун ажратилган яйловлардан, уларни майда участкаларга ажратиб фойдаланадилар. Яйловларни тез-тез алмаштириб туриш маълум майдон бирлигидаги озиқнинг ейилишини оширади.

Яйловда қўйларнинг тинимсиз ҳаракатланиши озиқнинг яхши узлаштирилиши ва соғлиғи мустаҳкамланишига ёрдам беради. Аммо тажрибали чўпонлар изғирин совуқ кунларда қўйларни яйловга одатдагидан анча кеч чиқарадилар. Акс ҳолда усти қиров бойлаган ҳолда ошқозонга тушган яйлов утлари қўйларнинг бола ташлашига сабабчи бўлади, деб ҳисоблайдилар. Қўйлар кун ўртасида, куёш нурлари таъсирида сув бир оз илиган пайтда суғорилади. Бурон авж олган вақтда қўйлар утлатилмай, пана жойларда ёки қўтонларда асралади ва дағал хашак ҳамда концентрат озиқ бериб боқилади.

НАСЛДОР ҚУЧҚОРЛАРНИ КУЗ-ҚИШ ДАВРИДА АСРАШ

Совлиқларни қочиришда кампания даври охиригача фойдаланиладиган наслдор қучқорлар ва синовчи қучқорлар вазнини кескин йўқотади, шунинг учун улар яна одатдаги рационга утказилиб, уларга дағал хашак (1,5 кг гача), концентратлар (500 г гача), минерал тузлар ва хоҳлаганича ялама туз берилади. Наслдор қучқорлар киши билан яйловда асралади. Тинимсиз ҳаракатланиш туфайли уларда чидамлилиқ вужудга келади, соғлиғи мустаҳкамланади ва ҳаётий тонуси ошади. Фақат ёғингарчилик вақтида, айниқса совуқ ёмғирлар ёғаётган вақтда улар пана жойларга олиб кетилади.

СЕРПУШТЛИКНИ КУЧАЙТИРИШ-НИНГ ГОРМОНАЛ МЕТОДЛАРИ

Қўйлар серпуштлигини оширишнинг гормонал методини М. М. Заводский ва А. И. Лопиринлар ишлаб чиққан (1936—1939-йиллар). Ана шу метод ёрдамида урчиш процессларини бошқариш: полиовуляцияни келтириб чиқариб, бир йилда иккитадан қузи олиш, совлиқларнинг куюкишини синхронлаштиришга эришиш, ёш совлиқларнинг жинсий жиҳатда-етилишини тезлаштириш имкониятлари вужудга келтирилди.

Маълумки, ҳомиладорлик бошланиши билан она организмда катта узгаришлар юз беради. Масалан, бугоз бия организмда гормонлар баланси, стероид-гормонлар-фолликулин, прогестерон, буйрак усти безлари пуствлоғидан чиқадиган ва бошқа гормонлар метаболизм ва ажралиб чиқиши (эксекрецияси) тубдан узгаради. Ҳомила ривожланишининг 45-кунидан 90-кунигача уларда гормонлар активлашади. Ана шу муддат ичида уларнинг қонида қўйнинг жинсий системасига тула қимматли таъсир этувчи гормон-гонадотропин миқдори энг юқори даражага етади. Шунинг учун худди шу даврда соғлом бугоз биянинг буйинтуруқ венасидан, эрта тонг пайтида, улар суғорилгандан кейин тирик вазнининг 1 кг ҳисобига 20 мл гача қон олинади. Бунда стерилликка қатъий риоя қилинади.

Олинган қонни тегишли усулда ишлаш йули билан бугоз бия зардоби (СЖК) тайёрланади. СЖК препарати* шаффоф ёки бир оз хираланиб турадиган оч сариқ, баъзан қизғиш рангли суюқлик булиб, купинча тагида оқсил чўкиндиси бўлади ва чайқатилганда у бир текис лойқа ҳосил қилади.

Хужаликка олиб келинадиган ҳар бир флаконда препаратнинг, уни тайёрлаган муассасанинг номи, мл ҳисобидаги миқдори, серия номери, сичқон бирлиги (с. б.) ҳисобидаги активлиги, қўйлар учун белгиланган дозасининг мл ҳисобидаги ҳажми (бир марта эмлаш учун), тайёрланган куни, контрол қилинган куни ва номери, яроқлилиқ муддати ва сақлаш шартлари кўрсатилган этикетка бўлади.

*Қоракул қўйларни серпушт қилиш мақсадида СЖК ва прогестерон қулланиш юзасидан қулланма, М., 1968.

Қорақалпоқ сури (пулати).

СЖКнинг яроқлилик муддати — тайёрланган кунидан бошлаб 1,5 йил булиб, қоронғи, қуруқ бино ичида 15⁰ дан ошмайдиган температурада сақланиши керак. Яроқлилик муддати утгандан кейин препарат қайтадан текшириб курилади. Агар унинг активлиги сақланиб қолган бўлса, текшириш натижаси анкетага ёзиб қўйилади, акс ҳолда ундан фойдаланишга рухсат этилмайди.

Қўйнинг териси остига юборилган гонодотроп гормон (СЖК) қўй куюкишидан 2—4 кун олдин тухумдонлар фаолиятини кучайтиради, айти вақтда бир неча фолликуланинг етилишига (полиовуляция) ва бир нечта тухум ҳужайранинг чиқишига сабаб бўлади, ушбу ҳужайралар уруғлангандан кейин уларда бир неча ҳомила ривожлана бошлайди. Қорақўлчиликда бу препарат чорвачиликнинг бошқа тармоқларидагига нисбатан анча кенг қўлланилади, чунки кўп ҳомилали бўлиб туғилган, учна яшовчан бўлмаган қўзилар териси учун сўйиб юборилади, бир қисм яшовчанроқ қўзилар эса боласи сўйиб юборилган «мари совлиқларга қўшиб қўйилади.

Қочириш мавсумида (кузда) совлиққа бир марта эмланадиган СЖК дозаси 1200 с. б. га тенг.

СЖК қўйнинг сонига ички томонининг жунсиз қисмидаги тери остига юборилади. Совлиқлар эрта тонгда, суғоришдан ва иссиқ бошланмасидан олдин эмланади.

Анафилаксия юз бериши олдини олиш учун совлиқ териси остига адреналин (1% ли эритмасидан 1 мл), глюкоза (10% ли эритмасидан 10—20 мл), юрак дорилари юборилади, устидан совуқ сув қўйилади ва ветеринария мутахассиси назорати остида булиши таъминланади.

Прогестерон — синтетик йул билан олинадиган сариқ тана гормони. Куюкиш бошланишига тўсқинлик қилади, овуляцияни тўхтатиб қўйиш хусусиятига эга, совлиқларнинг яхши уруғланишига, уруғланган тухум ҳужайранинг имплантацияланишига ва эмбрионнинг нормал ривожланишига ёрдам беради. Бу препарат кристалл ҳолдаги оқ порошокдан иборат бўлиб, сувда эрмайди, аммо ўсимлик мойларида яхши эрийди. Қорақўлчиликда, одатда, прогестероннинг пахта мойи ёки бошқа ўсимлик мойида эритилган 1,5% ли эритмаси ишлатилади. Бундай эритма сув ҳаммомида иситиш йули билан тайёрланади.

Прогестеронли флаконлар оғзига пукак тиқилиб, сургучланган ва устига этикетка ёпиштирилган бўлиши керак, унда эритма қаерда ва қачон тайёрлангани, таркибидаги прогестерон миқдори (%), мл ҳисобидаги дозаси кўрсатилган бўлади.

Прогестерон эритмасини эмлашдан олдин сув ҳаммомида 40⁰ га қадар иситилади. Препарат қўйларнинг орқа сонига мушаклари орасига, кунора (жами уч марта), ҳар сафар 2 мл дан юборилади. Қуруқ порошокнинг бир сафарги дозаси 30 мг (жами уч инъекция — 90 мг).

Фақат махсус тайёргарлик курсини ўтган ветеринария мутахассисларигина СЖК ва прогестеронни ишлатиши мумкин. СЖК қўлланиш мумкинлиги ва эмланиши лозим бўлган қўйлар сони ҳар бир ҳўжаликда ҳар йили комиссия томонидан, қўйларнинг ҳолатини, семизлиги ва озиқ билан таъминланганлигини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

Фақат яхши яйловларга ҳамда дағал ҳашак ва концентрат озиқларнинг етарли запасига, қўзилатиш биноларига эга бўлган товар фермалари ва подаларидаги ўртанча ишлаб чиқариш стажига эга бўлган клиник соғлом совлиқларга СЖК қўлланишга рухсат этилади. Уни наслчилик заводларида, наслчилик ҳўжаликлари ва наслчилик фермаларида, шунингдек, биринчи марта туғадиган совлиқларда ҳамда юқумли касалликлардан ҳоли бўлмаган, ем-ҳашак ва бинолар билан таъминланмаган ҳўжаликларда қўлланиш қатъий ман этилади.

СЖК икки хил: группали ва фронталь (ялпи) усулларда қўлланади. **Группали усул.** Бунда сунъий уруғлантириш бошланмасдан 15 кун ол-

дин синовчи қўқорлар ёрдамида қўйларнинг қуюкканлиги аниқланади. Дастлабки уч кун ичида қуюккан совлиқлар биринчи гурпуага бирлаштирилиб, бир хил белги урилади. Кейинги уч кун ичида қуюккан совлиқлар иккинчи гурпуага бирлаштирилиб, бошқача белги урилади ва ҳоказо. Қуюккан қўйларни аниқлаш ва гурпалар ташкил қилиш то жами қўйларнинг камида 90% ана шу гурпаларга киритилмагунча давом эттирилади. Бештадан ортиқ гурпуа ташкил қилиш тавсия этилмайди, чунки бу қўйларнинг кеч қўзилашига олиб келади.

Гурпуа белгиси қўйилган совлиқлар алоҳида кичик отарда сақланади. Гурпалар ташкил қилиш тугалланган куни, шу гурпаларга танлаб олинмаган совлиқларга СЖК эмланади, ҳар бир гурпуадаги совлиқларга эса улар гурпаларга ажратилган кундан бошлаб 15 кун утгандан кейин СЖК инъекция қилинади. Масалан, агар қуюккан совлиқларни гурпаларга танлаб олиш 1 октябрда бошланган бўлса, биринчи гурпуадаги барча қўйларга инъекция қилиш 15 октябрда, иккинчи гурпуада 18 октябрда, учинчи гурпуада 21 октябрда ўтказилади ва ҳоказо. СЖК эмлаб бўлинган совлиқлар битта отарга бирлаштирила боради.

Хужаликда қуюккан қўйларни одатдагича ажратиб олиб, гурпалар ташкил қилиш учун шароит бўлмаган тақдирда СЖК эмлашнинг фронтал (ялпи) усули қўлланади. Бу усул гурпаларга усулга нисбатан кам меҳнат талаб қилади, аммо самарадорлиги унча юқори эмас. Бунда қўйлар гурпаларга ажратилмайди, балки (қуюккан қўйлардан бошқа) барча совлиқларга бир вақтда СЖК эмланади. Қуюккан совлиқлар эса ажратиб олинади ва ўша кунидеъ уруғлантирилади. Препарат эмлангандан кейин 7 ёки 14 кун ичида қуюккан совлиқлар бирма-бир ажратиб олиниб, уруғлантирила беради. Шу муддат ичида қуюкмаган барча совлиқларга, ҳар 7 (14) кунда қайтадан, яна ушанча миқдорда СЖК эмланади. Эмлаш усулидан ва неча марта СЖК юборилганидан қатъи назар, эмлашнинг иккинчи кунидан бошлаб қуюккан совлиқларни ажратиб олишга киришилади.

Қўйлар сунъий уруғлантириш пунктларида, СССР ҚХМнинг 1967 йилдаги «Қўй ва эчкиларни сунъий уруғлантириш туғрисида инструкция» сига қатъий амал қилган ҳолда уруғлантирилади. Уруғлантирилган совлиқлар алдоҳида кичик отарда сақланади, бу отар ҳар куни келаётган қўйлар билан тўлдириб турилади. Уруғлантирилгандан кейин 12-кунга бориб тақрорий қуюккан совлиқлар аниқланади ва улар қайтадан уруғлантирилади.

СЖКнинг стимулловчи таъсири фақат 7 кунда намоён бўлади, шунинг учун СЖК юборилгандан кейинги дастлабки кунларда уруғлантирилган ва кейинчалик қайтадан қуюкмаган совлиқларгина серпушт бўлишини кутиш мумкин. СЖК билан эмланган қўйларга энг яхши яйловлар ажратилади, қишлоқ ва қўзилаш жойларига эса уларга мунтазам бериб туриш учун дағал хашак ва концентрат озиқ запаслари ташиб келтириб қўйилади.

Қўзилашга 1,5—2 ой қолганда серпушт (кўп ҳомилали) совлиқлар алоҳида гурпуага ажратилиб, кўтонга яқинроқ жойдаги энг яхши яйловларда утлатилади. Ҳар бир хужаликда улар учун ҳар бош қўйга 30 кг концентрат озиқ, 100—200 кг дағал хашак туғри келадиган миқдорда эҳтиёт ем-хашак фонди вужудга келтирилиши (урчитиш зонасига қараб) ҳамда қўзилашга 1—1,5 ой қолганда ва қўзилагандан кейин бериш учун минерал озиқлар ажратилиши зарур.

Қўйларни бола ташлашдан сақлаш учун уларнинг кўтонда, яйловда, суғориш ва озиқлантириш майдонларида тўдалашиб кетишига йул қўймаслик керак.

Баҳорда фақат гуштга топширишга мўлжалланган бир қисм қорақўл қўйлардан қорақўлча олиш мақсадида уларни қуюктириш учунгина СЖК препаратининг узи (ёки прогестерон билан бирга) қўлланилади. Қўшимча

қоракулча олиш учун бурдоқичилик хужаликларида ҳамда совхозларнинг ихтисослаштирилган фермаларида қўйлар баҳорда қочирилиши керак. Бундаи совлиқларга гормонал препаратлар улар қузилагандан кейин орадан камида бир ой утказиб эмланади.

СЖК билан прогестерон қўйидаги схема асосида бирга қўшиб ишлатилади:

Биринчи схема. Отардаги барча совлиқларга жами уч марта (кунора), яъни ишловнинг биринчи, учинчи ва бешинчи кунларида 2 мл дан прогестерон (1,5% ли эритмаси) юборилади. Саккизинчи кунга бориб 1200 с. б. дозада СЖК эмланади. Туққизинчи кундан бошлаб куюккан совлиқларни танлаб олиб, уруғлантиришга киришилади. СЖК юборилгандан кейин 14-кунда барча куюкмаган қўйларга яна ушанча дозада такроран препарат юборилади.

Иккинчи схема. Эмлашнинг биринчи кунини барча қўйларга (куюккан совлиқларни танлаб олмай туриб) 1200 с. б. дозада СЖК юборилади, сунгра 7, 9 ва 11-кунларда совлиқларга 2 мл дан прогестерон (1,5% ли эритмаси) эмланади. Дастлабки инъекциядан кейин 14-кунга бориб яна ушанча дозада СЖК юборилади.

Қўйларни фақат СЖК препаратининг узи ёрдамида куюктириш учун у икки марта (орадан 14 кун утказиб) эмланади. СЖК иккинчи марта эмланган куннинг эртасидан бошлабоқ куюккан совлиқларни танлаб олиб, уруғлантиришга киришилади. Аммо бунда куюка бошлаган қўйлар проценти ва уларнинг уруғланиши СЖК ни прогестерон билан бирга ишлатгандагидан кўра пастроқ булади. Куюккан совлиқлар бир ҳафта давомида кунига икки марта (эрталаб ва кечқурун) танлаб олинади.

Баҳор ва ёз фаслларида қучқорларнинг жинсий фаолияти сусайган булиши сабабли уларни куз давридагидан бир оз эрта тайёрлашга киришилади. Уларнинг териси остига 1200—1500 с. б. дозада СЖК юборилади. Эмлангандан кейин бир неча кунгача қучқорлар кузатиб борилади, жинсий активлиги текширилади, асосий қучқорларнинг эса спермасининг сифати ҳам текширилади. Жинсий активлик курсатувчи қучқорлардан фойдаланишга рухсат этилади. Зарур бўлиб қолса, яна ушанча дозада такроран препарат юборилади. СЖК эмлаш қучқорларни асрашни тўғри ташкил қилиш ва тула қимматли озиқлантиришнинг асло ўрнини босолмайди.

Қочириш мавсумида ҳар бир отар учун қўйларни группаларга танлаб олиш, уларни СЖК билан эмлаш ва уруғлантириш плани тузиб чиқилади. Бу план айни вақтда ҳисобга олиш варақаси ҳам бўлиб, унга бажарилган ишлар тўғрисидаги барча маълумотлар ёзиб борилади (1-ва 2-иловаларга қаранг).

1-И Л О В А

Совхоз (колхоз) _____ ферма № _____

Сунъий уруғлантириш пункти _____

СЖК эмланган совлиқларни отарлар бўйича ҳисобга олиш

Отар № _____ Бош чупоннинг фамилияси _____

Қочириш бошида қўйлар сони _____ 01. 01. 198 йилда

Ёши _____ Семизлиги _____ Класси, барра типи _____

Жингалагининг йирик-майдалиги _____

Группаларга ажратилган қўйлар _____ Группалар сони _____

Жами ажратиб олинган қўйлар (отардаги қўйларга нисбатан)-----

Шу жумладан: группали-----ялпи-----

Жами уруғлантирилган қўйлар-----Шу жумладан, группали усулда ажратилган-
лардан-----ялпи ажратилганлардан-----

Инъекциядан кейин 6 кун утгач-----

Қулланилган СЖК: Серия № 1 мл да-----с.с. дозаси-----

Сарфланган-----мл.-----с.б.-----Қолдиқ-----

Ажратилган гўни	Группаларга ажратилган қўйлар сони	Группа номери	Группани ишо	Группадаги қўйлар сони	Эмланган кўше	Танлаб олинган қўйлар сони	Илова
1	2	3	4	5	6	7	8
		I					
		II					
		III					
		IV					
		V					

Қолдиқ

Ҳисобчи----- Зоотехник----- Кўни-----

2-И Л О В А

Отардаги СЖК эмланган совлиқларни сунъий уруғлантиришни ҳар кўни ҳисобга олиш

Совхоз (колхоз)----- Ферма-----

Пункт----- Отар-----

Группа номери	Группадаги уруғлан сан	Шундан уруғлантирилганлари (кўнлар буйича)										Эмланган кўше уруғлаштирилган қўйлар сони Эмланган кўше қўйлар сони (сўнгги кўнлар)
I												
II												
III												
IV												
V												

Қолдиқ-----
Отарда бир кунда
уруғлантирилган-----
жами қуйлар-----

Ҳисобчи----- Зоотехник----- Кун-----

СЖК ДОЗАСИНИНГ СЕРПУШТЛИК-КА ТАЪСИРИ

Амалдаги курсатмага мувофиқ, қоракўл қуйлар учун СЖКни бир марта эмлаш дозаси 100 с. б. ни ташкил этади. Аммо бу дозани доимий меъёр деб бўлмайди. Бундан ташқари, зардоб таркибида икки хил жинсий гормон: фолликулани стимулловчи (ФСГ) ва лютеинловчи (ЛГ) гормон бор, серпуштлик самараси ана шу гормонлар нисбатига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Қоракўлчиликда СЖК қўлланишда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки тенденция бор: СЖК дозасини ошириш йули билан ҳомила сонини маълум даражада бошқариш мумкин, бироқ дозанинг оширилиши муқаррар суратда салбий ҳодисаларни ҳам келтириб чиқаради: совлиқларнинг қайта-қайта куюкавериши, ҳаддан ташқари кўп ҳомидали бўғозлик ва ҳоказолар юз беради. Бу эса уз навбатида товар маҳсулот миқдорини камайтиради, қўзиларнинг кўплаб нобуд бўлишига сабаб бўлади — буларнинг ҳаммаси катта зарар келтиради.

Тажриба гормонал методни такомиллаштиришни талаб этмоқда. СЖКнинг ҳар хил дозасидан фойдаланиш қанчалик самарали эканлигини баҳолаш қайта куриб чиқилиши керак, чунки уларнинг таъсирини баҳолашда ягона мезон мавжуд эмас. Ишлаб чиқариш тажрибасини анализ қилиш уни курсатдики, айрим тадқиқотчилар СЖКни 600—1000 с. б. дозада бошқалари 1200 с. б., учинчи хиллари эса 100—1600 с. б. дозада қўлланишни тавсия этадилар. Баъзилар эса серпуштлик СЖК дозасига боғлиқ — унинг дозаси қанча юқори бўлса, ҳомила ҳам шунча кўп бўлади, деб ҳисоблайдилар. Ҳақиқатда эса кўпинча бошқача бўлиб чиқади. СЖК қўлланиш натижасида олинadиган қўзилар миқдори қўзилатишнинг пировардига бориб ўрта ҳисобда 30—35% ошади, деб ҳисоблаш қабул қилинган. Қўзиларнинг анча кам туғилиши ушбу препаратни қўллаш учун шароит қулай бўлмаганлигидан, уларнинг жуда кўп туғилиши (100 бош совлиқ ҳисобига 150 дан ортиқ қўзи) эса СЖК дозалари ошириб юборилганлигидан далолат беради. Серпуштликнинг бунчалик юқори бўлиши матлбу эмас, чунки бунда сифатсиз майда тери олинadиган ушоқ қўзилар соққупайиб кетади ва кўп ҳомидали совлиқлар нобуд бўла бошлайди. Шунинг учун қуйларнинг ем-хашак билан таъминланганлигига қараб, ФСГ билан ЛГ нисбатини ҳисобга олмаган ҳолда СЖК ни 1200 с. б. дозада қўллаш тавсия этилади.

СЖК дозаси камайган сари ёрилувчи фолликулалар сони ҳам камай боради. Масалан, 1200 с. б. доза ўрта ҳисобда 1,6 дона ёрилувчи фолликула ҳосил қилади ва 100 бош совлиқдан 165 та қўзи олинади, 1400 с. б. доза эса 3 та фолликула ҳосил қилади ва 192 та қўзи олинади. Бунда кўплаб учталиқ, туртталиқ, бешталиқ ва ундан кўп эгизаклар туғилади — бу номатлубдир. Шунинг учун 1000—1200 с. б. СЖК нинг оптимал дозаси ҳисобланади. Бу тажрибаларда аниқланган.

СЖК ҳар хил дозаларининг овуляцияланувчи фолликулалар сонига таъсирини урганиш шуни кўрсатдики, 400 ва 600 с. б. дозалар паст дозалар бўлиб, тухумдонга сезиларли таъсир кўрсатмайди. 800 с. б. дан бошлаб ёрилувчи фолликулалар сони орта боради. 1800 с. б. дозада патологик фолликулалар сони 10 баравар ортади. Гормонлар самараси фақат организмга киритиладиган гонадотропин миқдорига эмас, балки тухумдонларнинг гормон эмланган пайтдаги функционал ҳолатига ҳам боғлиқ бўлади. Жинсий безларнинг гормон юбориш вақтидаги морфологик ҳолати ва таъсирланувчанлигини оддий клиник усуллар ёрдамида аниқлаб бўлмайди. Серпуштликнинг гормонал усули қўлланилганда туғиладиган қузилар сонини амалда аниқ тартибга солиб бўлмайди.

И. Н. Дьячков СЖКнинг таъсири қўйларнинг қочирилишдан олдинги тирик вазнига боғлиқлигини урганиб чиқди. Чунончи, препарат дозаси айнан бир хил бўлганда тирик вазни 45 кг гача бўлган қўйлардан ҳар 100 бош ҳисобига 124 тадан, 40 кг дан 45 кг гача вазни қўйлардан 139 тадан, 45 кг дан 50 кг гача вазни қўйлардан эса 152 тадан, 55 кг дан 60 кг гача вазни қўйлардан 158 тадан ва ҳоказо қузи олинган. Ушоқ қўйлар учун 800 с. б. йирик қўйлар учун эса 1200 с. б. миқдоридagi препарат физиологик жиҳатдан тасдиқланган доза ҳисобланиши керак. СЖК дозасининг 1400 с. б. гача оширилиши препарат таъсир этадиган даврда уруғланишнинг пасайишига олиб келади (58-жадвал).

58-жадвал. Қорақул қўйлар серпуштлигининг СЖК дозаларига боғлиқлиги (В. А. Петров маълумоти)

СЖК дозаси (с. б.)	Эмланган совлиқлар	Биринчи уруғлантиришда (%)				
		Қузилаган совлиқлар	шулардан		қузилар сони	
			битта қузилаган	кўп ҳомилали	эмланган қўйларда	қузилаганларга нисбатан
600	223	75,2	47,2	28,0	104,4	138,6
800	302	75,0	38,5	36,5	114,9	153,5
1000	265	68,0	31,6	36,4	107,9	160,6
1200	567	55,2	24,4	30,8	92,4	167,4
1400	598	43,2	17,5	21,5	75,3	175,0
Ж а м и	2237	59,8	30,2	29,6	93,3	161,0

СЖК дозасини аниқлашда шу йилги конкрет яйлов-иқлим шароитидан келиб чиқиш ва ана шу шароит қўйларнинг жинсий активлигига таъсир этишини назарда тутиш тавсия этилади. Гормонлар билан эмланганда бир сафарги ҳомилада қанча қузи бўлишини бошқариш масалаларини урганиш шуни кўрсатдики, бир хил миқдордаги гормонлар таъсирида қўйларда 1 тадан 5—10 тагача фолликула ёрилар ва шунга мувофиқ ҳомилада турлича миқдорда қузилар вужудга келар экан.

Тажрибаларда тупланган материаллардан маълум бўлишича, СЖК дозасини аниқлашнинг физиологик жиҳатдан асосланган методлари ишлаб чиқилмагунча натижа ҳар хил ва препаратнинг турли дозалари таъсирида баҳолаш нотўғри булаверади. Энг самарали ва иқтисодий жиҳатдан фойдали доза 800—1000—1200 с. б. га тенг деб ҳисобланади. Шундай қилиб, СЖК дозасини ўзгартириш йули билан серпуштлик даражасини аниқ бошқариш мумкин эмас, чунки гормонларнинг таъсири фақат уларнинг дозасига эмас, балки тухумдонларнинг гонадотропин юборилган вақтдаги функционал ҳолатига ҳам боғлиқ.

Қўйларнинг серпуштлиги улар тухумдонларининг гипофиз бези гормонидан таъсирланувчанлиги ҳар хил эканлиги билан аниқланади ва табиий танланиш ҳам ана шу йўналишда содир бўлади. Шунинг учун ҳайвонлар

Сурхондарё сури (латинасимон, ясси).

организмига ФСТ ва ЛГ жиҳатидан баланслаштирилган СЖК юбориш йули билан уларнинг жинсий безларига гормонал таъсир курсатиш биологик стимуляциянинг асосини ташкил этиши мумкин.

Заводовский ФСТ билан ЛГ нинг активлигини ҳисобга олган ҳолда СЖК таъсирини урганар экан, ФСТ жуда актив булган ҳолда СЖК қўлланганда тухумдонларда кисталар (усиқлар) пайдо бўлишини аниқлаган. Қўйларда куюкиш ва овуляция содир бўлиши учун ФСТ миқдори ЛГ дан анча кўп бўлиши керак.

Фолликулаларни стимулловчи гормон ФСТ дозалари катта бўлиши натижасида ажралган тухум ҳужайралар сони жуда кўпайиб кетиши туфайли қўйларнинг эмбриони барвақт нобуд бўлади. Бундай вақтда айрим турлар учун нормал ҳисобланган миқдордан ортиқча булган эмбрионлар илк ривожланиш босқичидаёқ нобуд бўлади. Буни ташқи муҳит шароити билан потенциал серпуштлик уртасида юзага келадиган номувофиқликка қарши организмнинг ҳимоя реакцияси деб ҳисоблаш керак.

Серпуштликни кучайтиришнинг гормонал усули самарадорлигини ошириш учун СЖК дозасини фақат фолликулаларни стимулловчи фактор буйича эмас, балки лютеинлаштирувчи фактор буйича ҳам ҳисобга олиш керак. СЖК нинг айрим сериялари қўллангандан кейин овуляция содир булмагани ва тухумдонларда кисталар пайдо булмаганлиги аниқланган. Бундай ҳолатнинг асосий сабаби СЖК даги ФСТ билан ЛГ тенглаштирилмаганлигидадир, деб ҳисобланади. СЖК гонодотроп гормонларнинг физиологик таъсири улардаги ФСТ ва ЛГ нинг нисбатига қараб кескин ўзгариши аниқланган. Шу билан бирга мазкур гормонлар баъзан бир-бирига антагонистик таъсир курсатади, улар оптимал нисбатларда ва туғри изчилликда булган бошқа пайтларда эса жинсий системада борадиган тула қимматли физиологик процессларни синергик тарзда тартибга солиб туради.

ФСТ билан ЛГ нинг организмнинг функционал ҳолатига мос келадиган оптимал нисбатлари туғри танланган тақдирдагина ҳар бир конкрет ҳолатда гонодотроп гормонларнинг энг тула қимматли физиологик таъсир курсатишига эришиш мумкин. Адабиётда келтирилган маълумотлардан шу нарса аниқ куринардики, СЖКнинг гонодотроп активлигини танлашда икки факторни — ФСТ ва ЛГ ни ҳисобга олиш керак. СЖК дозаларини гормонларнинг лютеинлаштирувчи активлигини ҳисобга олиб, табақалаштирилган тарзда белгилаш керак.

ХИ БО Б . ҚОРАКУЛЧА ОЛИШ МАСАЛАЛАРИ

КУЮКИШНИ КЕЛТИРИБ ЧИҚАРУВЧИ ГОРМОНАЛ МЕТОДЛАР

Қоракулчиликда совлиқларнинг тахминан 50% қузисидан маҳрум бўлади, чунки қучқорчалар териси учун сўйиб юборилади. Баҳорги қузилатиш кампанияси тугагандан кейин отарларда қиср ва бола ташлаган совлиқлар қолади. Бундай совлиқларни баҳор, ёз даврида қочириш қўшимча миқдорда қоракул тери олиш имконини беради.

Баҳор-ёзги қочиришни муваффақиятли ўтказишга қўйларнинг урчиши мавсумий эканлиги тўсқинлик қилади, бундай мавсумийлик мамлакатнинг жанубидаги ва жануби-шарқидagi қўрғоқчил районларда боқиладиган қўй зотларида айниқса равшан ифодаланган.

Қоракул қўйларнинг жуда оз қисми баҳор-ёз ойларида куюкади. Заводовский маълумотларига кура, апрелда қўйларнинг 4,8%, майда—18,7%, июнда—8%, июлда—2,5% ва бутун тўрт ой давомида 35% куюккан. Кўпгина тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, қоракул қўйларда анэструм даври мутлақ эмас.

Жуда куп тадқиқотлар Урта Осиёнинг дашт районларидаги қуйларнинг жинсий активлиги баҳор-ёз даврида паст булишидан далолат беради. Шунинг учун куюкишни сунъий равишда келтириб чиқаришнинг самарали ва осон усулларини ишлаб чиқиш зарурияти туғилди. Анэстрал даврда жинсий рефлексларни қузғатишнинг икки хил: ёруғлик ва гормонал усули мавжуд.

Жинсий мавсумдан ташқари даврда ташқи муҳитнинг ноқулай факторлари таъсирида тухумдонлар гипофизининг функцияси анча сусайиб қолади, бу ҳолат куюкиш ва овуляциянинг йуқлигида клиник жиҳатдан намоён булади. Шунга қарамай, гениталияларда буладиган барча морфологик-функционал узгаришлар, гарчи бирмунча сусайган формада бўлса-да, уша аввалги тартибда кечаверади. Бунинг асосий хусусияти шундаки, ривожланаётган тухум фолликулалари, одатда, овуляцияга яроқли етуклик даражасига етмайди ва ёрилмай ҳамда тухум ҳужайралар ажралиб чиқмай туриб қисман лютеинланишга дучор булади. Жинсий мавсум яқинлашган сайин гонадотроп гормон ажралиши кучая боради ва фолликулалар тула етуклик ҳолатига ета бошлайди. Бироқ биринчи овуляцияда ҳеч қачон куюкиш аломатлари сензилмайди ва у абортви характерда булади (қисқа давом этади). Фақат организм сариқ тана гормони билан тўйиниб, жинсий нерв марказлари сенсibiliзациялашгандан кейингина куюкиш, мойилланиш ва овуляцияни ўз ичига олувчи бутун сексуал рефлекслар комплекси тула-тукис намоён була бошлайди.

Жинсий циклнинг турли босқичларида сексуал марказлар ва генератив аппарат туқималари гипофизар гонадотроп гормонлардан турлича таъсирланади, шу сабабли гормонал препаратлар юбориш самараси доимо қуйлар организмнинг гормон юборилган пайтдаги функционал ҳолатига боғлиқ булади.

Жинсий нерв марказлари генератив аппарат туқималарига нисбатан мойил эканлиги билан ажралиб туради ва шунинг учун улар гормонал таъсирга жинсий циклнинг кенгроқ диапозонида жавоб қайтаради. Фақат овуляциядан олдинги босқичда эмас, балки постовуляция (ундан кейинги) босқичида ҳам синэстрол ёки бошқа эстроген препаратларнинг анча юқори дозаларини юбориш йули билан сунъий куюкишни келтириб чиқариш мумкин эканлигини ҳам шу билан изоҳлаш мумкин. Фақат лютеинли фазанинг уртасида, сексуал марказларнинг эстрогенга нисбатан боленринглиги максимал даражага етган вақтда ушбу гормонни эмлаш натижа бермайди.

Юқорида айтилганлардан баҳор-ёз даврида қуйларда куюкишни қузғатиш нақадар мураккаб эканлиги равшан куришиб турибди. Агар қочирининг оптимал муддатларида гонадотропин юборишнинг оптимал муддатини олдинги куюкиш вақтига қараб аниқ белгилаб олиш мумкин бўлса, баҳор-ёз даврида эса бундай мулжал йуқлиги сабабли жинсий цикл босқичини ҳисобга олмай туриб ёппасига инъекциялашга туғри келади. Натижада жуда куп ҳайвонлар физиологик жиҳатдан ноқулай муддатларда эмланади ва гормонал таъсир кутилган натижани бермайди.

Қуйларда қочиш мавсумидан бошқа даврда жинсий куюкишни келтириб чиқариш учун олимлар турли методларни қулладилар. Тадқиқотларнинг дастлабки босқичида фолликулин, овариолизат, синэстрол, пролин, гравидан ва бошқа препаратларни инъекция қилиш йули билан тула қимматли куюкишни келтириб чиқаришга уриниб курилди. Аммо бу уринишларнинг бирортаси муваффақиятли чиқмади. Эстроген препаратлар ҳатто жуда юқори дозаларда юборилганда ҳам ҳамма қуйларда эмас, балки уларнинг 50—60% дагина куюкишни қузғатди, шу билан бирга сунъий равишда келтириб чиқарилган куюкиш ҳеч қачон овуляция билан тугамади. Овариолизат юбориш умуман натижасиз булиб чиқди, пролин билан гравидан эса, гарчи тухумдонлар фолликулалари ривожлана бошлашига турт

берган булса-да, лекин айна вақтда уларнинг бевақт лютеинланишини келтириб чиқарди, бунинг натижасида куюкиш ва мойилланиш тўхтаб қолди.

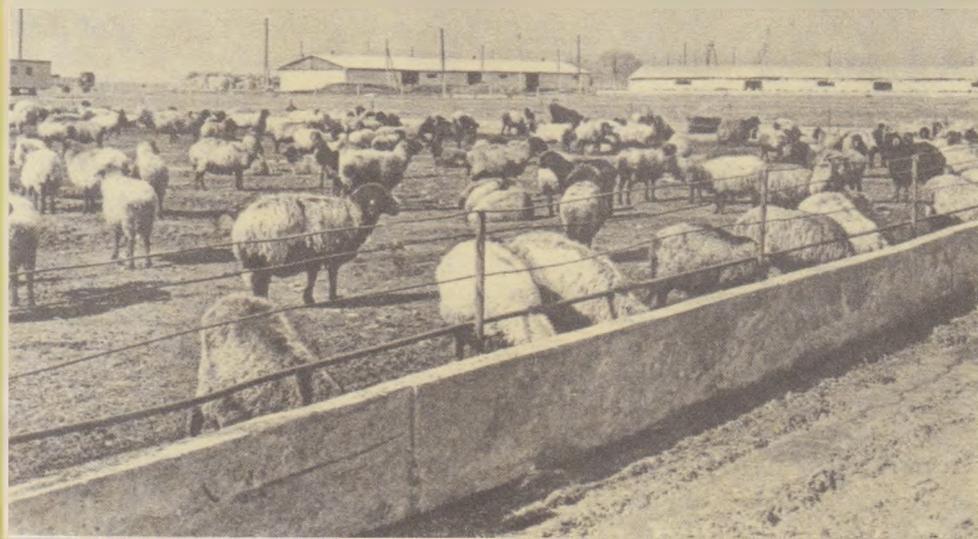
Кол ва Миллер ишлари эълон қилингандан кейин қўйларни ҳар хил гонадотроп препаратлар билан эмлаш турли вариантларда: авторлар курсатган ва ундан юқори дозаларни икки мартадан юбориш тарзида, ёзнинг боши ва урталарида ёки бевосита қўзилашдан кейин уч мартадан инъекция қилиш тарзида такрорлана бошланди. СЖКдан ташқари пролан, МБЖ, гравидан ҳам синаб кўрилди. Ушбу усул куюкадиган қўйлар сонини анча кўпайтириш ва жинсий системанинг анэстрал ҳолатини муваффақиятли енгиш имконини беради.

А. И. Лопирин ёзишича, ёппасига СЖК қўллаш купчилик қўйларда циклнинг постовуляция ёки лютеинли фазаларига тўғри келади ва шунинг учун кутилган даражада физиологик самара бермайди, гонадотропин билан ишлов беришнинг самарадорлигини ошириш учун фақат жинсий марказларни сенсбилизациялаш эмас, балки жинсий циклнинг овуляциядан ол-

26-расм. Бухоро сурига мансуб 10 кунлик қўзилар (турттадан, учтадан, иккитадан ва яқка тўғилган).

27-расм. Тишига кура брак қилинган совлиқларни бурдоқичилик майдончаларида боқиш.

динги фазасини синхронлаштириш ҳам талаб этилади. Гонадотроп гормонлар қуйидаги схемаларда юборилади:

Бутуниттифоқ чорвачилик институти схемаси:

Биринчи куни—прогестероннинг 0,5% ли мойли эритмасидан 6 мл (30 мг) ёки 1,5% ли эритмасидан 2 мл, учинчи ва бешинчи кунлари шунинг ўзи, еттинчи куни 1200 с. б. дозада СЖК юборилади. Туққизинчи кундан бошлаб куюккан қўйлар кунига 2 марта—эрталаб ва кечқурун—саккиз кунгача танлаб олиниб, уруғлантирилади. Куюкмаган совлиқларга 16-кунга бориб қайтадан 1200 с. б. дозасида СЖК юбориш мумкин ва қўйлар куюка бошлаган сари уруғлантириш яна 8 кунгача давом эттирилади.

Ушбу схема қўлланганда ишлов берилган қўйларнинг қарийб 80% куюкади ва ишлов берилган совлиқларнинг 40% гача қисми, айрим отарларда эса 56% гача қисми қочади.

Бутуниттифоқ чорвачилик институти «Чимқурғон» совхози схемаси:

Биринчи куни 1200 с. б. дозада СЖК юборилади ва 6 кунгача куюккан совлиқлар ажратиб олинмайди; еттинчи куни — 30 мг миқдорида прогестероннинг мойли эритмаси (1,5—0,5) юборилади; туққизинчи ва ун биринчи кунларда — шунинг ўзи; ун туртинчи куни — 1200 с. б. дозада СЖК юборилади. 15-кундан бошлаб 8 кунгача, ҳар куни икки марта — эрталаб ва кечқурун куюккан қўйлар ажратиб олиниб, уруғлантирилади.

Ушбу схема қўлланганда жами ишлов берилган совлиқларнинг 80% куюкади ва 50% гача қисми, айрим отарларда эса 80% гача қисми қочади.

ВНИПОК схемаси:

Биринчи куни — прогестероннинг крахмал-мойли эмульсиясидан 8 мл (80 мг) юборилади; бешинчи куни — 1 мл 2% ли прогестерон эритмаси (20 мг) юборилади. Еттинчи куни — 1200 с. б. дозада СЖК юборилади. Саккизинчи кундан бошлаб 8 кунгача куюккан совлиқлар кунига икки марта ажратиб олиниб, уруғлантирилади. Куюкмаган қўйларнинг ҳаммасига 24-кунга бориб такроран 1200 с. б. дозада СЖК юборилади ва куюккан совлиқларни кунига икки марта уруғлантириш 8 кунгача давом эттирилади.

Ушбу схема қўлланганда ишлов берилган совлиқларнинг 80% гача қисми куюкади ва 50% гача қисми қочади. Баъзи авторлар аввал эстрогенлар ёки специфик нейротроп моддалар эмлаш йўли билан прогестероннинг таъсирини кучайтиришни таклиф қиладилар.

Ю. Д. Клинский хлормадиноннинг таъсирини кўзиси тери учун сўйиб юборилган қоракул қўйлар устида текшириб кўрди. Препарат аввал ош тузи билан аралаштирилди ва ҳосил бўлган аралашма концентрат емлар устига бир текисда сочиб чиқилди. Хлормадинон ҳар бош қўйга кунига 3 мг дан туғри келадиган миқдорда етти кун берилди. Кун оралатиб 1200 с. б. дозада зардоб юбориб турилди. Бундай ишловдан кейин қўйларнинг 32% куюкди ва уруғлантирилганда уларнинг 60% уруғланди. Шу тажрибанинг ўзида мегестрол ацетати ҳам синаб курилди. Препарат худди уша усулда 8 кун давомида, ҳар бош қўйга кунига 5 мг дан туғри келадиган дозада берилди. Бир марта СЖК инъекция қилингандан кейин 46,3% қўй куюкди, уруғлантирилган қўйларнинг 56,2% қочди.

Олинган маълумотларни анализ қилиш асосида хлормадинон билан мегестрол ацетати бир-бирига жуда ухшаш сенсбилизацияловчи таъсирга эга ва улар ҳайвонларга оз миқдорда берилганда жинсий циклни синхронлаштира олади, деган хулоса чиқариш мумкин. Бир марта СЖК юборилгандан кейин куюкадиган қўйлар миқдори уртасида озроқ фарқ булишини эса, чамаси прогестеронлар қанча вақт берилгани, шунингдек, ҳайвонларнинг ёш ва зот хусусиятлари билан изоҳлаш керак.

Қўйларнинг куюкишини стимуллаш ва синхронлаштиришнинг янада замонавийроқ усули прогестоген препаратларнинг этанолли ёки пропилен — гликолли эритмаси шимдирилган майда тешикли уполиритан (пессарий) губкаларни қин ичига киритиб қўйишдан иборат. Лопирин ҳар хил прогесто-

ген препаратарни қин ичига киритиб қуйиш тери остига юборишга нисбатан қанчалик самарали эканлигини ўрганиб чиқди. Бу усулда прогестероннинг этанолли, кроналон ва мегестрал ацетатли эритмаси шимдирилган паролон губкалар қин ичига 16 кун муддат билан жойлаштирилиб қуйилди. Улар қин ичидан чиқариб олиниши биланоқ 1200 с. б. дозада СЖК юборилди. Тери остига инъекция қилиш учун прогестерон, 17—оксигипрогестерон капронит ва хлорамидинон ишлатилди.

Уруғланиш текшириб қурилганда бошқача натижа олинди. Кроналон ва мегестрол ацетати билан ишланган қуйларнинг тухум йулида, биринчи вариантда 23%, иккинчисида эса атиги 13% тухум ҳужайра ажралганлиги аниқланди. Вагина ичига ва тери остига прогестерон юборилганда эса 40—59% тухум ҳужайра ажралиб чиққанлиги аниқланди. Бу шуни курсатадики, мегестрол ацетати билан кроналон ички гениталийларнинг силлиқ мускулларига прогестеронга нисбатан кучлироқ таъсир курсатиш хусусиятига эга, шунинг учун улар тухум йулларининг эвикуатор функциясини куп даражада бузиб юбориши мумкин. Кроналон билан ишланган ёки прогестероннинг зардобли пролонгатори уч марта инъекция қилинган қуйларда тухум ҳужайралар энг кам уруғланади.

Қуйларни прогестерон капронати ва хлормадинон билан бир марта эмлаш яхши самара бермади. Биринчи марта СЖК эмлангандан кейин капронат группасидаги 10 бош қуйдан учтасида овуляция юз берган булса-да, биронтаси ҳам куюкмади.

Хлормадинон группасида еттита қуйдан бештасида овуляция юз берди-ю, атиги биттаси куюкди. Препаратларнинг тормозловчи таъсири икки жинсий циклгача давом этди, шунинг учун иккинчи марта СЖК эмлангандан кейин ҳам биринчи группада атиги иккита қуй, иккинчи группада эса учта қуй куюкди.

Ана шу барча текширишларнинг натижалари ҳозирги вақтда мегестрол ацетати ёки КАП беришга ҳамда прогестероннинг мойли эритмасини пролонгатор билан аралаштириб эмлашга асосланган методларни энг самарали ҳисоблаш кераклигидан далолат беради.

КУЮКИШНИ СИНХРОНЛАШТИРИШ

Мамлакатимизда кенг қулланаётган сунъий уруғлантириш методи қуйчиликни ривожлантиришда жуда катта аҳамиятга эга. Уруғлантириш ва қузилатиш муддатларини қисқартириш мақсадида куюкишни баҳорги қочириш даврига синхронлаштириш (мослаштириш) зарурияти вужудга келди. Бу усулнинг амалий аҳамияти шундан иборатки, у қуйларни сунъий қочиришни қисқа муддатларда тугаллаш, баравар туғилган қузилар олиш, подани қайта тиклаш билан боғлиқ булган купгина ишлаб чиқариш процессларини рационаллаштириш имконини беради.

Қуйларнинг жинсий циклини қочириш мавсуми даврида синхронлаштириш ҳам худди анэстрол даврдаги каби ҳайвонларга синтетик прогестерон билан ёки прогестоген таъсирга эга булган препаратлар билан ишлов бериш воситасида амалга оширилади. Аниқ эффект ҳосил қилиш учун организмни прогестогенлар билан туйинтириш 15—16 кун давом эттириладики, бу табиий жинсий цикл муддатига тўғри келади. Физиологик жиҳатдан қараганда, бу усул жинсий циклнинг лютеинли фазаси муддатини — агар ишлов беришнинг бошланиши илк постовуляция даврга тўғри келса — 1—2 кунга, ишлов беришга овуляция бошланишидан бир оз олдинроқ киришилганда эса 15—16 кунга узайтириш демакдир. Бундай таъсир курсатиш натижасида барча ишлов берилган қуйларда циклнинг овуляциядан олдинги фазаси тенглашади.

Баҳор—ёз даврида синхрон куюкишни келтириб чиқариш билан куз даврида уни синхронлаштириш уртасидаги асосий тафовут шундан иборат-

ки, иккинчи ҳолатда анормал ишлов бериш қўйларнинг жинсий нерв марказлари юксак даражада активлашган ва уларнинг ўз гипофиз ва гонаодал гормонлари интенсив равишда инкрецияланаётган шароитда амалга оширилади. Шу сабабли гипофиз ва тухумдонлар фаолиятини вақтинча тўхтатиб туриш учун прогестогенларнинг ҳийла юқори дозаси талаб қилинади, дастлабки ишлов тугагандан кейин гонадотропин инъекция қилиш эса ортиқча бўлиб қолади. Куюкишнинг синхронлашуви, одатда серпуштлиқнинг гормонал стимулланиши билан бирга кечадиган қўйлар бундан мустаснодир.

Виллианс, Э. Виллиамс (1921), Хеммонд (1927), Кезл, Геррил (1937) қўй ва сигирларда сариқ танани олиб ташлаш фолликулаларнинг тез етилишига, куюкиш ва мойилланиш пайдо бўлишига олиб келишини аниқлаганлар. Бу билан шу нарса исботландики, сариқ тана ажратиб чиқарадиган прогестерон урғочи ҳайвонларда фолликулалар ривожланишини ва куюкиш пайдо бўлишини тормозлаб турар экан.

Ҳозирги вақтда ҳайвонлар жинсий функциясини бошқаришнинг жуда кўп усуллари таклиф қилинган бўлиб, улар одатда, урғочи ҳайвонлардаги гормонлар балансини бирор йул билан ўзгартиришга асосланган. Булардан хирургик усул ва эндокринологик усул кўпроқ қўлланилади.

Жамики усуллар орасида эндокринологик усуллар айниқса катта истиқболга эга, чунки улар урғочи қўйларнинг гормонал статуси ўзгаришига бевосита таъсир этади. Ҳозирги вақтда жинсий функцияни бошқаришнинг эндокринологик усуллари ғоят хилма-хил бўлиб, улар орасида қуйидагилар: парентарал, орал ва интервагинал усуллар алоҳида аҳамиятга эга.

ҚОРАКЎЛЧА ОЛИШ ТАЖРИБАСИ

Қоракўл терилар ассортиментида қоракўлча тери алоҳида ўринда туради. Уларнинг жуни нормал қоракўлчаникига нисбатан калтароқ ва ялтироқ, расми муарсимон товланувчи, териси юпқа, эластик ва нисбатан пишиқ булади. Ушбу сифатлари туфайли қоракўлчанинг товарлик қиммати юқоридир. Қоракўлча тайёрлаш нархлари ва халқаро бозордаги нархи оддий қоракўлчанидан анча юқори туради.

Қоракўлчани планли равишда тайёрлаш йулга қўйилган. Бунинг учун гушт учун суйишга мўлжалланган брак совлиқлардан фойдаланилади. Каттақурғон бурдоқчилик базасида қоракўлча олиш тажрибаси шуни кўрсатдики, қўйларни қочириш, боқиш ва асраш тўғри ташкил қилинган тақдирда, ҳар 100 бош брак қилинган совлиқдан 93,7 донагача қоракўлча ва сифатли гушт олиш мумкин.

Бурдоқига боқиш даврида (135 кун) қўйлар юқори семизлик даражасига етказилади. Буғозликнинг 133—135-кунлари қўйларни қоракўлча олиш учун суйишнинг энг қулай муддатлари ҳисобланади. Совхозлар ва бурдоқчилик пунктларида қоракўлча етиштириш учун энг қулай давр май—июнь ойларидир. Кузда қоракўл қўйларнинг жинсий мавсуми бошланади, бу эса уларни сунъий равишда куюктирмай туриб қочириш имконини беради.

Қоракўлча тери етиштириш ишлаб чиқариш процесси бир нечта асосий босқичлардан ташкил топади:

1. Совлиқлар билан қучқорларни сунъий уруғлантиришга тайёрлаш.
2. Сунъий уруғлантириш пунктларини тайёрлаш.
3. Гормонлар қўллаш.
4. Қўйларни сунъий уруғлантириш.
5. Буғоз совлиқларни асраш ва боқишни ташкил қилиш.

6. Буғоз қўйларни суйиш, қоракўлча олиш, қоракўлчани дастлабки ишлаш ва консервалаш, сақлаш ва тайёрлаш ташкилотларига топшириш.

БРАК ҚИЛИНГАН СОВЛИҚЛАРНИ ҚОЧИРИШГА ТАЙЁРЛАШ

Совлиқлар асосан баҳорги қузилаш даврида брак қилиниши керак. Қари совлиқлар, одатда, бола ўстиришдан халос қилинади. Улар брак қилингандан кейин баҳорги ва ёзги яйловларда семиртирилади. Бу группа учун олисда жойлашган яхши яйловлар ажратилади ва улар кечаси утлатилади.

Оддий семиртириш. Ем-хашак массасининг ҳосили 3,5—4 га/ц булган барча типдаги яйловларда қўйлар 90—100 кун давомида кеча-кундуз утлатилганда, тирик вазни 45—50 кг гача етиши мумкин.

Семиртириш даврида яйловда асрашнинг асосий шартлари — кеча-кундуз, айниқса кечаси утлатиш, сифатли сув билан суғориш, минерал қўшимчалар (туз) билан таъминлаб туриш ва семиртирилаётган отардаги барча қўйлар бир хил бўлиши керак.

28-расм. Қорақўлча олиш учун сўйилган совлиқларнинг нимтаси.

Қушимча озиқлантириб семиртириш. Яйловлар етишмаслиги сабабли, одатда қўйларни оддий семиртириб бўлмайди. Шу сабабли қушимча озиқлантириш системаси қўлланилади. Бунинг учун концентрат озиқлардан — омихта ем, арпа, шрот ва ҳоказолардан фойдаланилади (норма—ҳар бош қўйга суткасига 0,3—0,4 кг атрофида), каррак, ҳар хил утлар, беда каби дағал ҳашакларни майдалаб, концентрат озиқларга аралаштириб берилади.

Қўйларни саноат асосида боқиш. Бунда қўйлар бутунлай махсус бурдоқчилик пунктларида оғилда боқишга утказилади. Бундай оғиллар охурлар ва суғориш идишлари ўрнатилган бурдоқчилик пунктларидан иборат бўлади.

Ўзбекистон шароитида қари қўйлар пахта чиқиндисидан иборат озиқларга (шулхага) сомон ёки эфемер ўсимликлар ва беда сингари майин пичан аралаштириб боқилади. Қўйлар оғилда боқилганда ем-ҳашакни механизмлар ёрдамида беришга тайёрлаш ва тақсимлаш учун барча шароит мавжуд бўлади.

Пахта озуқасидан узоқ муддат фойдаланилганда қўйларда госсиполдан заҳарланиш ҳодисаси юз бериб туради. Шунинг учун профилактика мақсадида заҳарланишнинг олдини оловчи оқсилли, сервитамин ва минерал моддали озиқ бўлмиш хлорелладан фойдаланиш тавсия этилади.

Қоракулча тайёрлаш технологиясида, бўғоз совлиқлар оғилда боқилганда уларни бўғозлигининг 131—135-кунда сўйиш тавсия этилган. Яйловда семиртириш шароитида уртача семизликдаги совлиқлар бирмунча эртароқ—бўғозлигининг 129—131-кунда сўйилади.

Қўчқорларни тайёрлаш. Баҳор-ёз даврида қочиришнинг самарадорлиги қўчқорларни тайёрлашга, уларнинг активлигига ва спермасининг сифатига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Баҳор-ёз мавсумида ҳар 1000 бош совлиққа 100 бош қўчқор талаб қилинади, шуларнинг 10 тасидан сперма олиш учун фойдаланилади, 25 таси синовчи қўчқорлар хизматини утайди, 65 тасидан эса уруғлантирилган совлиқларни эркин усулда қочириш учун фойдаланилади. Қочириш бошланадиган даврда қўчқорлар соғлом, завод даражасидаги (уртача юқори) семизликда бўлиши керак, бу совлиқларнинг яхши қочишига (уруғланишига) ёрдам беради.

Қочириш бошланмасдан 1—1,5 ой олдинроқ қўчқорларни қушимча озиқлантира бошлаш керак ва бунда уларга оқсилли ва сервитамин озиқлар: арпа, сули, кепак, кунжара, илдизмевалар, беда бериш керак.

Наслдор қўчқорларнинг рационини 1,5—2,0 кг концентрат озиқ, сабзи ва сифатли беда пичанидан иборат бўлиши керак. Концентратлар нормаси кунига бир неча марта марта бўлиб берилади. Қўчқорлар шундай парвариш қилиниши керакки, бутун қочириш мавсуми давомида улардан сперма олиб туриш мумкин бўлсин.

ГОРМОНАЛ ПРЕПАРАТЛАРНИ ЭМ-ЛАШГА ТАЙЁРЛАШ

Қўйларни баҳор-ёз даврида қочириш учун уларнинг куюкишини синхронлаштириш ва стимуллаш мақсадида гормонлар билан ишлаш талаб этилади. Прогестоген препаратлар юбориш қўйларнинг куюкишини ва жинсий марказларининг тайёр бўлишини стимуллайди.

Ҳозирги вақтда ватанимизда чиқарилган прогестоген препаратлар — прогестерон ва мегестрол ацетати СЖК билан биргаликда кенг қўлланилади.

Қўйларни қочиришга тайёрлаш. Совлиқларни ёзда қочиришга тайёрлаш туғишга яроқли қўйларни танлаб олишдан ташқари, уларнинг урчиш функциясини стимуллашни ҳам уз ичига олади. Прогестоген препаратнинг турига қараб, баҳор—ёз даврида совлиқларнинг куюкишини стимуллашнинг бир неча хил усуллари мавжуд.

ПРОГЕСТЕРОН ВА СЖК ҚЎЛЛАНИШ УСУЛИ

Стимулловчи препаратлар қуйидаги схема асосида қўлланилади.

I цикл

1-куни прогестероннинг 1% ли мойли эритмасидан 3 мл олиб мускуллар орасига юбориш; 3- ва 5-куни шунинг узи; 8-куни 1200 с. б. дозадаги СЖК ни тери остига юбориш; 8—13-куни куюккан совлиқларни кунига икки марта (эрта тонгда ва кечқурун) ажратиб олиб, сунъий уруғлантирилади. Уруғлантириб бўлингандан кейин уларни қўшимча (қочмай қолганларини) қочириш учун улар орасига қўчқорлар қўйиб юборилади. Бунда ҳар бош совлиққа биттадан қўчқор туғри келиши керак.

II цикл

Биринчи куни совлиқларнинг 40—50% куюкади. Куюкмай қолган қўйларга эса биринчи марта СЖК эмлангандан кейин 16 кун оралатиб худди ушанча дозада такроран СЖК юборилади, сўнгра беш кунгача худди биринчи циклдаги тартибда қочирилади.

Мегестрол ацетати қўлланганда қуйидаги схемадан фойдаланилади:

I цикл

Мегестрол ацетати ҳар бош қўйга кунига 5 мг дан туғри келадиган дозада концентрат озиқларга қўшиб едирилади. Препаратни беришдан олдин унинг суткалик дозасини тулдирувчи модда (майда туйилган қуруқ ош тузи) билан аралаштириб, чинни ҳовончада ёки спиртда эзгиланади, ҳосил булган аралашма омихта емга яхшилаб қориштирилади (баравар тақсимланиши учун), 5 мг мегестролга 3—5 г тулдирувчи модда ёки 5 г мегестрол ацетатга 0,5 л спирт олиниб, омихта емга аралаштирилади.

Қўйларга ишлов бериш пайтида отар 2—3 группага ажратилса, мегестрол ацетатни қўйлар баравар ейиши мумкин. Аралашма 8 кун давомида ҳар куни бир хил вақтда берилади. Сунгги марта препарат берилгандан кейин 48 соат утгач ёки ишлов беришнинг 10-кунида 1200 с. б. дозада СЖК юборилади. СЖК юборилган куннинг эртасига куюка бошлаган қўйларни ажратиб олишга киришилади. Куюккан қўйлар худди прогестерон қўллангандаги тартибда сунъий уруғлантирилади.

II цикл

Куюкмай қолган қўйларга биринчи марта СЖК юборилгандан кейин 16 кун оралатиб, шу препарат, ушанча дозада такроран юборилади ва шундан кейин беш кунгача қўйлар худди уша тартибда танлаб олинади ва қочирилади.

Қўйларни баҳор-ёз даврида қочиришда ҳисоб-китоб ишлари. Биринчи ва иккинчи циклларда қочирилган қўйлар икки ёки уч кунлик группаларга бирлаштирилади, уларнинг ҳар бирига фақат, шу группа учун хос булган махсус буюёқ билан белги қўйилган бўлиши керак, бу уларни сўйиш учун ажратиб олишни осонлаштиради ва бўғоз қўйларни сифатли қоракулча олиш учун сўйишнинг оптимал муддатларига риоя қилиш имконини беради.

Бўғоз қўйлар керакли муддатларда реализация қилинишини таъминлаш учун, уруғлантириш маълумотлари асосида уларни гушт комбинати

пунктларида сўйиш графиклари тузилади. Сўйиш пунктнинг иш унумдорлигига қараб икки ёки уч кунлик совлиқлар группалари ташкил қилинади.

Совлиқларни сўйиш учун ажратиш қоракулча етиштиришдаги энг масъулиятли даврлардан биридир, шунинг учун бу иш алоҳида эътибор билан бажарилиши керак. Қочириш журналларини олдиндан тайёрлаб қўйиш ва синчиклаб солиштириб кўриш, совлиқларнинг ҳолатини ва биркалар бут сақланганлигини, қўйларни сўйиш муддатларига қараб танлаб олиш учун қулай бўлган яхши қўра тайёрлаш керак. Шунингдек, буғоз қўйларни гушт комбинатига узлуксиз етказиб бериб туриш учун транспорт воситалари тахт қилиб қўйилиши керак.

БЎРДОҚИЧИЛИК КОМПЛЕКСЛАРИ ШАРОИТИДА ҚОРАКЎЛЧА ЕТИШ- ТИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Қоракулча етиштириш кулами ҳужаликнинг имкониятларига мувофиқ план топшириғида белгилаб берилади. Қоракулча етиштиришни оқилона амалга ошириш учун: тегишли миқдор ва сифатдаги қоракул қўйлар ва қучқорлар, хилма-хил дағал озиқ ва концентрат озиқлар, табиий яйловлар ёки совлиқларни актив ёйилтириш учун буш ер территорияси, қишки ноқулай об-ҳавода қўйларни панада сақлаш учун ёпиқ бинолар мавжуд бўлиши, ишчи кучи ва сунъий қочириш пунктлари, асбоб-ускуна ва ашёлар билан тўла таъминланганлик, қўй урчитиш, уруғлантириш ва бурдоқига боқиш техникасини, қоракул териларни дастлабки ишлашни ва консервация қилишни биладиган зооветеринария мутахассислари билан таъминланган бўлиши лозим.

Қоракулча етиштириш ва қўйларнинг буғозлиги муносабати билан уларни бурдоқига боқиш муддати, қочириш кампаниясининг бошидан ҳисоблаганда, 160—170 кунгача узаяди. Шу билан бирга уларни боқиш ва асраш шароитига нисбатан қўйиладиган талаблар ҳам ошади, ушбу шароит бурдоқига боқиш ва совлиқларни батамом бут сақлаш талабларига, буғозликнинг нормал кечилишига тўла жавоб берадиган бўлиши керак.

Қоракулчилик ҳужаликлари брак қилинган қўйларни май—июнь ойида баҳорги семиртиришдан кейин ёки сентябрь—ноябрь ойларида утказиладиган кузги жун қиқими ва семиртиришдан кейин гушт топшириш ҳисобига утказадилар. Шу туфайли қоракулча етиштиришни икки мавсумда ташкил қилиш мумкин. Ёз—куз мавсуми (биринчи ярим йилда келган совлиқлар) ва куз-қиш мавсуми (иккинчи ярим йилда келган совлиқлар).

Брак қилингандан кейин бурдоқига боқиладиган қўйларнинг асосий қисмини тиши ишдан чиққан қўйлар ташкил этади. Бундай қўйларнинг ёши, семизлиги, соғлиғи ҳар хил бўлади. Шунинг учун уларни қочиришдан олдин шу мақсад учун яроқли ҳайвонлар махсус равишда танлаб олиниши керак.

Қоракулча етиштириш учун энг ёш, клиник жиҳатдан соғлом, ўртача ва ўртачадан паст семизликдаги қўйлар танлаб олиниши керак. Етти ёшдан ошиб кетган совлиқлар олинмаслиги керак. Совлиқлар ҳужаликлардан қабул қилиб олиниши биланоқ дастлабки сараланади. Қочириш учун танлаб олинган ҳайвонлар вазни, семизлиги ва рангига қараб отарларга ажратилади (ҳар бир отарда 800—1000 бош қўй бўлади), шундан кейин улар қоракулча етиштириш учун ажратилган боқувчилар бригадаларига утказилади.

Қоракулча олиш муддатлари. Бухоро, Ғиждувон, Когон, Қарши ва Каттақўрғон бурдоқичилик комплексларида тиши ишдан чиққан буғоз совлиқлар буғозлигининг 117—118-кунда контрол тариқасида сўйиб курилганда ҳар хил товар қимматига эга бўлган қоракулча тери олинди.

Яйлов-ем-хашак шароити билан уртача таъминланган совхозларнинг ишлаб чиқариш шароитида совлиқларни суйиш муддатлари нормадан бирмунча (+ 3—5 кун) фарқ қилиши мумкин Шунинг учун буғозлигининг 130—137-кунлари совлиқларни суйишнинг энг яхши муддати ҳисобланади.

Яйлов-ем-хашак шароити анча қулай булган зонада жойлашган хужаликларда қоракулча териларнинг товарлик хоссалари яйлов-ем-хашак шароити ёмонроқ булган хужаликлардагига нисбатан бир оз эртароқ шакллана бошлайди. Думбали-дағал жунли, дағал жунли, ярим дағал жунли, майин жунли ва бошқа қуй зотларини, метис қоракулча ва меринча олиш мақсадида қоракул қучқорлар билан чатиштирилганда товар қоракулча териларнинг шаклланиш муддатлари бирмунча узгаради.

Қоракул булмаган зотларга мансуб, тиши ишдан чиққан совлиқлардан фойдаланиш қоракул қуйларга нисбатан эртароқ муддатларда метис қоракулча группасига мансуб тери олиш имконини беради. Думбали-дағал жунли совлиқлардан метис қоракулча олишнинг энг яхши муддатлари буғозлигининг 130—134-кунлари, ярим майин ва майин жунли зотлардан меринча тери олишнинг энг яхши муддатлари эса буғозлигининг 127—133-кунлари ҳисобланади. Буғозликнинг ана шу муддатлари қоракулчанинг энг қимматли турларига мансуб тери олишни таъминлайди ва уларнинг катта қисми соф зот деб баҳоланиши мумкин.

ХІІІ Б О Б . Ж У Н Қ И Р Қ И М И Н И Т А Ш К И Л Э Т И Ш В А Ў Т К А З И Ш

Қоракул қуйларнинг жуни дағал мовут туқиш ва гиламдүзлик учун қимматли хомашё ҳисобланади. Етиштириладиган барча жун турларининг 10% ни қоракул қуйлар жуни ташкил қилади. Бир хил булмаган жунлар тоифасига кирувчи бу жун тивит, оралиқ жун ва қилтиқдан иборат булиб, улар орасида қуруқ ва улик жун (муй) ҳам учраб туради.

Қоракул қуйларнинг жуни йилига икки марта: эрта кукламда, табиий туллаш бошланиши билан ва кузда, қочириш кампанияси олдидан қирқилади. Қоракул қуйлар жун қирқимига олдиндан тайёрлаб борилади. Зоотехниклар советида ёки хужалик правлениесида мутахассислар ва ферма мудирлари фермалар ва отарларда жун қирқимини ўтказиш тартибини (навбатини) белгилаб чиқадилар. Қуйлар ўтлатиладиган яйловларга яқин жойлар танланади. Баҳорги жун қирқими, одатда, типовой суйиш пункти (кушхона) ҳовлисида ўтказилади. У ерда бунинг учун керакли асбоб-ускуналар, агрегатлар, пресслар, хомашё сақланадиган омборхоналар мавжуд. Махсус бинолар қурилмайди.

Кузги жун қирқими олиш яйловларда ўтказилади. Бунинг учун автомобиль йўллари яқинидаги мослаштирилган усти ёпик жойлардан ва атрофи уралган қуралардан фойдаланилади. Бу жойларга керакли агрегат ва асбоб-ускуналар автомашиналарда етказиб берилади.

Жун қирқиш муддатлари. Ҳар бир хужаликда баҳорги жун қирқими муддатлари об-ҳавога, қуйларнинг ва улар жун қопламанинг ҳолатига қараб белгиланади. Жун қирқишга, одатда, илиқ кунлар бошланиб, қуйларнинг жуни «тобига келган» пайтда — апрелнинг иккинчи ярмида киришилади. Бу даврда табиий туллаш бошланиб, қуйларнинг жуни япоғилана бошлайди; япоғи билан терининг бирикканлиги бушашади, бу эса жун қирқимини осонлаштиради. Жун қирқими эртароқ муддатларда ўтказиладиган бўлса, бу иш анча қийинлашади, муддат кечиктириб юборилганда эса жуни олинмаган қуйлар иссиқдан қийналади, яхши ўтламайди, ем-хашакни яхши емайди ва ориқлай бошлайди; бошқа жинсий етуклик ёшидаги группалар ҳам

езги иссиқдан қийналади, туллаш натижасида жунини йўқотади. Жуни олинган қўйлар шамоллашдан ҳимоя қилиниши керак.

Бино ва ашёларни тайёрлаш. Қорақулчилик хужаликларида жун қирқими бошланмасдан камида бир ой олдин бино ва майдончаларни ремонт қилиш, дезинфекциялаш, жиҳозлаш ва сундирилган оҳак билан оқлашга киришилади. Бино ва бостирмалар томини қуришга алоҳида эътибор берилади; бунинг учун кучма шчитлардан фойдаланилади, жуни олинмаган ва жуни олинган қўйлар учун қуралар қилинади. Чархлаш аппарати урнатиладиган жойнинг атрофи тўсилади, классировка столи, жун тойлари тортиб куриладиган тарози, пресс, ҳисобчи учун стол урнатилади, аптечка, жун ташиш ва тортиш учун қоп ёки рўмоллар тайёрлаб қўйилади. Механик қирқиш агрегатлари, тоғоралар, турли идишлар, тарози ва ҳоказолар олиб келинади.

Жунни классировка қилиш учун узунлиги 2,5 м, эни 1,5 м ва баландлиги 0,8 м булган стол ясалади. Столнинг юзаси тешикларининг диаметри 2x2 см булган металл турдан иборат булиб, у металл рамага урнатиб қўйилади. Жун прессланса, уров материали анча кам кетади.

Жун қирқиш пунктида қайчилар, қирқувчилар ва бошқа ишчилар учун фартуклар, халатлар ёки комбинезонлар, қайнаган сув тўлдириб қўйиладиган баклар, кружкалар, умивальниклар, совун, сочиқлар булиши керак. Албатта ёнғинга қарши кураш воситалари: сув тўлдирилган бочкалар, қум тўла яшиқлар, челақлар, болталар, узун дастали чангақлар тайёрлаб қўйиши шарт. Бино ичини супуриб-сидирадиган анжомлар: белкурақлар, катта ва кичик супургилар, яшиқлар булиши лозим.

Жун қирқувчилар ва классировка қилувчиларни тайёрлаш. Тажрибали жун қирқувчи бир қўйнинг жунини олишга 4—5 минут сарфлайди. Етарли тажрибаси булмаган оддий жун қирқувчилар эса бу ишга 20—25 мин сарфлайдилар. Шунинг учун барча хужаликларда ҳар йили жун қирқиш кампанияси бошланишидан 1,5—2 ҳафта олдин семинарлар утказилиб, қирқувчилар жун қирқиш техникаси билан таништирилади, юқори малакали қирқувчилар ўз тажрибаларини ўртоқлашадилар. Бундай тадбирлар яхши фойда келтиради. Ўз билимларини ҳар йили такомиллаштириб, илғор тажрибани эгаллаб борадиган доимий кадрлари булган хужаликларда жун қирқиш агрегатларидан фойдаланишда яхши натижага эришилади.

Семинарларда тингловчилар қирқиш машинасининг, электр двигатели ва эгиловчан валининг конструкцияси билан танишадилар. Ҳар бир қирқувчи машинкани қисмларга ажратиш ва йиғишни, агрегат қисмларининг ўзаро боғлиқ ҳолда ишлашини ва уни, айниқса қирқувчи жуфт пичоғи билан тароғини регулировка қилиш қоидаларини билиши шарт. Шунингдек, машинкани эгиловчан ўққа, мазкур ўқни эса электромоторга улашни урганиб олиши, машинкани тез улаш ва ўчириш техникасини мукамал эгаллаган булиши керак. Жун қирқувчининг иш унуми пичоқлар ва тароқларнинг нечоғлиқ яхши чархланган булишига боғлиқ. Юқори малакали қирқувчиларда, одатда, бир неча жуфт запас тароқ ва пичоқлар бўлади. Иш кунини охирида ёки эрта тонгда улар қирқувчи жуфт пичоқларни тахт қилиб қўядилар ва бунда тароқ тишларининг силлиқлиги ва полировкасига алоҳида эътибор берадилар. Тароқ тишларининг учлари қумқоғоз билан силлиқланади ва ҳар бир тиш юзасидаги нотекисликлар кетказилади, юмшоқ ёғочдан ясалган тахтага ишқалаб полировка қилинади. Тароғи яхшилаб силлиқланган машинка жун қирқиш пайтида қўйнинг япоғи бўйлаб бетухтов ҳаракатланади.

Жуфт пичоқларни чархлашни ҳар бир қирқувчи билгани яхши. Агар бу иш малакасиз ишчига топширилса, жун қирқиш сифати кескин пасайиб кетиши мумкин.

Қирқувчилар машинкани ишлатиш қоидаларини, қирқиш усуллари ва уларнинг изчиллигини ўзлаштириб олишлари керак. Қўй билан туғри муома-

ла қилишни, уни ортиқча куч ишлатмай керакли ҳолатда ушлаб туришни урганиб олиш ҳам муҳим аҳамиятга эга, бунда қўйнинг жуни тоза олинади, унинг бадани шикастланмайди.

Ҳар бир усулни аниқ бажариш, жун қирқиш тартибига қаттиқ риоя қилиш, машинканинг унумсиз ҳаракатларини иложи борича камайтириш, қўйни ушлаб тура билиш кабилар воситасида юксак маҳоратга эришилади. Бу усуллар эса бирданига эмас, балки йиллар давомида эгаллаб борилади. Шунинг учун жун қирқувчи кадрларни эҳтиёт қилиш, уларнинг назарий билим ва амалий кўникмаларини ошира бориш муҳим аҳамиятга эга.

Жунни классировка қилувчилар КНИПОК, матлубот союзлари конторалари ёки жунни дастлабки қайта ишлаш фабрикалари ҳузуридаги доимий ишловчи курсларда тайёрланади. Жун қирқиш пунктларида узоқ йиллар ишлаш давлатга хомашё топшириш ва қабул қилиш операцияларида актив қатнашиш процессида тажриба орттирилади. Бу ишлар қисқа муддатли бўлганлиги сабабли классировкачиларни зоотехниклар ёки ветеринария техниклари орасидан тайёрлаш маъқул, курс тайёргарлиги процессида улар ушбу касбнинг ҳамма икир-чикирларини муфассал эгаллаб олишлари мумкин.

Жун тайёрлаш стандартларини билган ва фабрикада уни дастлабки қайта ишлаш практикасини эгаллаган ходимлар ушбу маҳсулотни ранги ва сифат категориялари буйича классларга ажратишни бемалол уддалай олади.

Қўйларни жун қирқимига тайёрлаш. Қоракўлчилик тажрибасидан маълумки, семиз қўйларнинг жуни яхши усади, у ёғ-терга бой, япоғи пишиқ бўлади ва яхши олинади. Семиз қўйлар танасида тери бурмалари ҳосил бўлмайди, шунинг учун жуни олинаётганда териси кесилиб шикастланмайди. Яхши семирмаган (паст семизликдаги) қўйларнинг жуни қуруқроқ, ёғ-тер моддаси кам бўлади, япоғи яхлит масса ҳосил қилмайди, ёмон олинади, тери юзасида кўпгина бурмалар ҳосил бўлади, бу эса унинг кесилиб шикастланишига олиб келади. Шунинг учун чўпонлар қишлоқ ва қўзилашдан кейин совлиқларнинг тирик вазни тезроқ тикланишига ва уларни юқори семизлик даражасига етказишга ҳаракат қиладилар. Бунинг учун яйлов участкаларидан оқилона фойдаланилади, қўйлар сокин об-ҳаволи пайтларда ва ойдин кечаларда тунда ўтлатилади. Қўйлар жунига ҳар хил чўп ва тиконлар илашиб қолмайдиган жойларда ўтлатилади.

Қўйларни чўмилтириш. Қоракўл қўйларнинг жунида 47,3% соф тола, 18,9 сув, 27,2 ёт аралашмалар, 6,1% ёғ-тер бўлади. Ёт аралашмалар нормал ривожланган типик қўй учун айниқса характерлидир. Равшанки, бундай аралашмалар нормал жун қирқимини қийинлаштиради, жун қирқиш агрегатининг қирқувчи аппаратлари бузилиб қолишига сабабчи бўлади. Ифлос жунни жун ювиш фабрикасига олиб кетиш ўринсиз чиқимлар билан боғлиқдир. Шунинг учун қоракўлчилик хўжаликларида қўйлар чўмилтириб турилади. Бу жуннинг ифлослигини камайтиради, унинг орасидаги чанг, қум, ўсимлик аралашмаларини, асосий кирларини ва қисман ёғ-терни ҳам кетказишга ёрдам беради.

Қўйлар узунлиги 15 метрли цементланган ваннада 10 минутдан 4—5 марта чўмилтирилади. Биринчи марта чўмилтирилганда қўйларнинг жуни ҳўлланади, кейинги чўмилтиришларда эса тозаланади. Жун орасидаги ёт аралашмаларнинг йўқолиши, сувнинг қаттиқлигига боғлиқ бўлади. Қўйларни чўчук сувда чўмилтирган маъқул ва бу процедурани креолинда (қўтирға қарши эритмада) профилактик ва даволаш мақсадидаги чўмилтиришлар билан бирга қўшиб олиб бориш керак.

Ваннага қўйларнинг оёғи унинг тагига тегмайдиган миқдорда сув қўйиш керак. 25 м³ сувда кўпи билан 400 бош қўйни чўмилтириш мақсадга мувофиқдир. Ифлосланган сувни махсус тешик орқали чиқариб юбориб, ўрнига янги сув тўлдирилади.

Чумилиб чиққан қўйлар қуруқ об-ҳавода камида 14 соат утлатилиши керак. Эртаси ёки учинчи кундагина қўйларни жунини олишга ҳайдаб келтириш мумкин.

Жун қирқишни ўтказиш плани хужаликда ва фермалардаги қўйлар миқдорига, қанча қирқиш агрегати ва малакали жун қирқувчилар борлигига қараб тузиб чиқилади. Жун қирқишнинг энг мақбул муддатлари — баҳорда ёзги иссиқлар бошланмасдан олдин, кузгиси — совуқлар бошлангунча булган даврдир.

Бу муҳим технологик процесс жуда қисқа муддатларда—10—13 кунда тамомланади. Жун қирқиш планида қўй отарларининг номери, чупоннинг фамилияси, қўйлар миқдори, жинс—ёш группалари, ҳар бошдан олинadиган жун миқдори ва умумий жун қирқими плани (тонна ҳисобида) ва ҳоказолар курсатилади. Ҳар бир жун қирқиш пунктида штатлар руйхати буйича қўйидагилар кузда тутилган: мудир, тарозибон ҳам унинг узи— 1 та,

29-расм. Қўйларнинг жунини қирқиш.

30-расм. Енгиллаштирилган типдаги янги жун қирқиш агрегати.

31-расм. Жун-конституция типдаги қоржум қўйлар жунини: нозик, гузал, оқгул.

агрегат механиги, созловчи ҳам унинг узи — 1 та, моторчи—1 та, жун қирқувчилар — 24 та, ҳисобчи — 1 та, жунни классировка қилувчи — 1 та, фаррош—1 та, қоровул—1 та.

Жун қирқиш планида қуйларни келтириб туриш навбати ва етказиб келишнинг календарь муддатлари кўрсатилади. Планга кура бир киши кунига 30—40 бош қуйнинг жунини олиши керак, малакали жун қирқувчилар эса анча кўпроқ қуйни қўлдан чиқариб, бу кампанияни утказиш муддатларини қисқартиришлари мумкин. Жун қирқиш навбати қуйларнинг ҳолатига қараб белгиланади ва бунда барвақт қўзилаган совлиқлар биринчи навбатда, ундан кейин одатдаги муддатда қўзилаган совлиқлар, сунгра утган йили туғилган қўзилар ва наслдор кучқорлар жунни олинади.

Жун қирқувчилар машиналарни узлаштириб олишлари, созловчилар эса барча носозликларни бартараф қилишлари учун биринчи навбатда ахта қуй ва қўзиларнинг жунни олинади. Жун қирқувчилар машинкаларни

осонгина узлаштириб, «тезкор» бўлиб олганларидан кейин жунни энг «тобига келган» отарларни қўлдан чиқара бошлайдилар. Ёмғирда қолган қуйлар яхши қуригандан кейин жунни олиниши керак. Чунки ҳул жун узидан иссиқ чиқариб, қизиқ кетади ва бузилади. Жунни саралаш ва ўраб жойлаштиришдан олдин купу билан $16-18^\circ$ намлик даражасигача қуриши керак.

Совлиқ қуйлар отарида иш бошлаганда биринчи навбатда йирик сақмондаги совлиқлар, сунгра уртача сақмондаги ва энг охирида кичик сақмондаги совлиқлар қўлдан чиқарилади.

Баҳорги ва кузги жуннинг хусусиятлари. Қоракўл қуйларнинг баҳорги жунни қирқилганда яхлит япоғи бўлиб чиқади ва учлари кокилча тарзида кескин ингичкалашиб келадиган айрим жун дасталаридан иборат бўлади. Жун қанчалик дағал бўлса, ундаги кокилчалар шунча равшан кузга ташланиб туради ва кокилчадаги қилтиқ толалар қанча дағал бўлса, толаси шунча кам бўлади. Жун тагидаги тивити оралиқ жун ва қилтиқ билан бирга қўшилиб, япоғи ҳосил бўлишига ёрдам берадиган зич қатлам ҳосил қилади. Ёғ-тер мавжуд бўлиши толаларнинг узаро илашувини ва япоғининг зичлигини оширади. Жуннинг қалинлиги ва узунлиги унинг қирқими кўпайиши учун катта аҳамиятга эга. Жун толаси қанча узун ва қалин бўлса, жун қирқими шунча катта бўлиб чиқади. Жун толасининг нормал даражада қалин, узун ва йўғон бўлиши ҳамда етарли миқдорда ёғ-тер мавжудлиги, қуйлар соғлом ва юқори даражада семиз эканлигидан далолат беради.

Бу курсаткичларнинг нормадан четлашуви қўйлар куз-қиш ва эрта баҳор даврида яхши боқилмагани ва ёмон шароитда асралганини курсатади. Бундай қўйлар гавдасининг турли анатомик қисмларидаги жунлар ҳар хил сифатлигига эмас, ҳатто ҳар хил даражада пигментланган булиши ҳам мумкин.

Қоракул қўйларнинг кузги жуни калтароқ, ёғ-тер ҳам камроқ булади, шу сабабли яхлит япоғи ҳосил қилмайди. Бу жун ёзда атиги 4 ой усади, шунинг учун ҳам у баҳорги жундан калтароқ булади: узунлиги баҳорги жун узунлигининг 35—45% га тенг келади, аммо кузги жун ёт аралашмалар билан анча кам ифлосланган булади.

Кузги жун ҳам қўзи жуни каби классларга ажратилмайди, фақат ранги ва ҳолатига қараб нормал ва усимликлар билан ифлосланган хилларга булинади. Кузги жун қирқимидан олдин ҳам қўйлар чумилтирилади. Кузги жун асосан кигиз саноатида ишлатилади. Кигиз пойабзал тайёрлаш учун кузги жун ва қўзи жунининг 35% гача қисми ҳамда баҳорги жуннинг 35% қисми талаб қилинади.

Жун қирқиш техникаси. Мамлакатимиз қўйчилигида, шу жумладан, қоракўлчиликда ҳам тезкор жун қирқиш усули кенг қўлланилади (у «оренбург» усули, «янги зеландия» усули деб ҳам аталади). Тезкор усулда қирқишда япоғи яхлит булиб чиқади, тери кам кесилади, меҳнат унумдорлиги юқори булишига эришилади. Қўйларни ерга ётқизиб, брезент устида жуни олинади. Қўйни жун қирқувчининг узи ушлаб, иш жойига олиб келади ва оёқларини боғламай туриб, кейинги оёқлари ҳамда думбаси билан ўтқазиб қўйган ҳолда жунини олишга киришади.

Машинкани ишга туширгандан кейин чап қўли тирсаги билан қўйнинг бошини қайириб туриб, унинг олдинги унг оёғини юқорига кутаради ва машинкани унинг кукрагидан бошлаб пастга қараб қорни устидан, унг биқини бўйлаб биринчи марта юргизиб чиқади.

Қўйнинг ҳолатини ўзгартрмай туриб, аввал қорнининг унг томони, сунгра чап томонидаги жуни олинади. Қорнининг жуни олиб булингандан кейин орқа оёқлар оралиғидаги жуни қирқилади. Сунгра қўйни унг томонга ағдариб, унинг унг оёғини ўз оёқлари орасига қисиб олади-да, кейинги чап оёқнинг ташқи томонидаги жуни қирқиб туширилади, бунда машинкани унинг оёқ бўғинлари (чов) томонидан орқасига қараб юргизилади. Сунгра ўз оёғини қўйнинг кейинги чап оёғи устига қўйиб туриб, боши орқага қайирилади ва бўйнининг жуни олинади, бунда машинка кўкракдан юқорига қараб, бўйнининг унг ёни бўйлаб юргизилади. Шундан кейин қўйнинг боши унг томонга айлантирилади ва унинг чап оёғини қўзиб туриб, бўйнининг чап томони ҳамда елкасининг жуни олинади. Энди қўйни унг ёнбошига айлантириб, машинка думидан елкасигача юргизиб чиқилади, сунгра узининг унг оёғини қўйнинг орқа оёқлари устига қўйиб туриб, машинкани узун-узун юргизган ҳолда чап томонининг ҳам жуни қирқиб туширилади.

Шундан кейин қўйни яна қайта думбаси билан ўтқазиб, бошини узининг унг тиззасига босиб турганча бўйни ва кукрагининг жуни олинади, сунгра қўйнинг бошини юқорига кутариб, тиззалари орасига қисиб турган ҳолатда унг ёнбошидаги жуни олинади, бунда машинка қўйнинг орқасидан кўкрагига қараб юргизилади. Жун қирқиш унинг думи ёнида тугалланади. Жуни олинган қўй қурага киргизиб юборилади, япоғи эса бир силкитиб, ўраб қўйилади.

Жун бенуқсон булиб чиқиши учун жун қирқувчи бир жойнинг жунини икки мартадан олмаслиги керак, акс ҳолда майда қирқим ҳосил булади ва у япоғини бузади. Жунни мумкин қадар тақир қилиб (териға яқинлаштириб) қирқиш лозим. Ўраб қўйилган япоғини қопга солиб, ревендук рўмолга ёки фартукка тугилади ва тарозига солиб тортилади, унинг вазни журналга, жун қирқувчининг фамилияси қаршисига ёзиб қўйилади.

Жун қирқишдаги кун тартиби. Агар тезкор қирқиш усули қўлланиладиган булса, қирқувчининг иш вақти тифиз булганлиги учун унга дам

бериб туриш керак. Айниқса дастлабки кунларда у 4—4,5 соат ишлагандан кейин 1—1,5 соат дам олмаса, иш сифати ёмонлашади, майда қирқимлар пайдо булади, қўйнинг терисини кесиб олиш ҳоллари купаяди. Дам олиш тулиқ бўлиши керак. Тушки овқатдан кейин қирқувчи куч тўплаш учун камида 15—20 минут чалқанча гавдасини бушаштириб ётиши лозим.

Жун қирқиш тугагандан кейин қўйлар куриб чиқилади, терисидаги кесилган ва шилинган жойларга креолин эритмаси суркаб қўйилади. То бу шикастлар тузалиб кетгунча дори суркаб турилади. Жун қирқиш даврида қўйларнинг туёғи ҳам куриб чиқилади ва қирқиб қўйилади.

Жуни олинган қўйлар совуққа жуда сезгир ва шамоллаш касалликларига берилувчан булади. Шунинг учун улар, айниқса қузили совлиқлар бир ҳафтагача қўйхонага (қўтонга) яқин жойларда ўтлатилади, ёмғир ёққан ёки об-ҳаво айниган пайтларда ўша ерга ҳайдаб киритилади. Иссиқ пайтларда улар офтоб уришидан эҳтиёт қилинади.

Жунни дастлабки классларга ажратиш. Жунни классларга ажратиш, ураб жойлаш ва маркировкалаш ишлари амалдаги ГОСТ 7939—56 стандартларига қатъий мос равишда олиб борилади. Ушбу ҳужжатда қоракўл қўйлар жунининг характеристикаси берилган. Қуйида турли классларга мансуб жунлар характеристикасини келтириб ўтамыз.

I класс — юмшоқ жун, асосий қисми тивит ва бир оз миқдорда қилтиқ толалардан иборат. Кокилчалари йирик эмас, тўлқинсимон шаклда, ўлик жун тасодифий аралашма ҳолида учрайди.

II класс — биринчи классдагига нисбатан дағалроқ ва йирикроқ, кокилчаларга эга бўлган жун, тивити камроқ. Қилтиқ толалар биринчи классдагига нисбатан купроқ, ўлик жун тасодифий аралашма ҳолида учрайди.

III класс — дағал, кескин ифодаланган қаттиқ кокилчалари бўлган жун. Асосий қисми қилтиқ мўйлардан ва оз қисми тивитдан иборат, ўлик жун учраб туради.

Одатда, агар япоғидаги жуннинг 15% I классга, 40% II классга ва 45% III классга туғри келса, бундай япоғи II классга киритилади. Шундай қилиб, япоғининг сифат категорияси орта боришига қараб баҳо берилади ва I, II, III классларга киритилади. Чумилтирилган қоракўл қўйларнинг қирқилиб кетган (яхлит чиқмаган) жуни япоғи билан бирга классларга ажратилади.

Қоракўл қўйларнинг жуни қуйидаги рангларга ажратилади: оқ, япоғининг сиртки томони ҳам ички томони ҳам оқ тусда бўлган соф оқ жун.

Оч кул ранг жун — рангдор толалар аралашган оқ жун; ҳар хил рангли жун — қолган ҳамма ранг ва тусларни ўз ичига олади.

Қоракўл қўйларнинг баҳорги жуни ўз ҳолатига (ифлослик характери ва даражасига) қараб, ҳар бир ранг ва класс доираси ичида нормал, хас-чупли ифлос ва нуқсонли хилларга булинади. Баҳорги нормал жун япоғининг иккинчи даражали қисмларида (бўйин, қорин, сонда) тез тозаланадиган хас-чуп (чакамиғ-тиконча, тирсак) бўлишига йул қўйилади, улар япоғи умумий юзаси ёки оғирлигининг 10% дан ошмаслиги керак. Бундай хас-чуп аралашган жун икки группага булинади. Осон ажраладиган ўсимлик аралашмалари миқдори япоғи юзаси ёки вазнининг 10% дан 30% гача бўлган жун ҳамда юзаси ёки вазнида 15% дан ошмайдиган миқдорда ажратилиши қийин аралашмалар бўлган жун ифлос-хас-чупли биринчи группага киритилади. Хас-чуп аралашмалари юқорида айтилган нормадан ортиқ бўлган жун ифлос-хас-чупли иккинчи группага киради. Жуда куп қасмоқ босган, япоғининг катта қисми (50% дан купроғи) йирик, шохга айланган плёнкалар билан қопланган жун нуқсонли группага киради.

Қуйидагилар баҳорги жуннинг паст сортларига киради:

Тутам-япоғида ажралиб қолган майда ифлос жун парчалари, шунингдек, яхлит-япоғилар йиғиштириб олинганда қоладиган ифлос ва сарғайиб кетган жун бўлаклари.

Тезакли жун — япоғининг орқа қисмларидан ажратиб олинадиган сийдик ва тезак босиб кетган майда жун парчалари.

Жуннинг паст сортлари ранги, класси ва ҳолатига қараб группаларга ажратилмайди.

Кузда қирқилган жун ва қузилар жуни классларга булинмайди. Лекин у ҳам баҳорги жун каби ранги ва ҳолатига (хас-чуп билан ифлосланганлик даражасига) қараб группаларга ажратилади. Кузги жун ва қузилар жунининг сийдик ва тезак билан жуда ифлосланган майда тутамлари тегишли кузги жунга ёки қузилар жунига киритилади.

ЖУННИ ҲАБ ЖОЙЛАШ, МАРКИРОВКА ҚИЛИШ ВА ЖҲНАТИШ

Жунни ҳаб жойлашнинг энг яхши усули пресслаш булиб, у бошқа барча усуллардан кўра қулайроқдир.

Ҳаб жойланган тойлар (ёки қанорлар) устидан тикилади, тарозида тортилади ва маркировка қилинади. Маркировка ҳар бир тойнинг устки юзасига, ювилиб кетмайдиган буёқ билан трафарет устидан урилади, унда қуйидаги маълумотлар аниқ ифодаланган бўлиши керак:

1. Республика, областнинг номи.
2. Район тайёрлаш конторасининг номи.
3. Совхоз ёки колхознинг номи.
4. Жуннинг номи: қоракул жуни; паст сортлар (тутам, тезакли парча жун).
5. Жуннинг класси, ҳолати.
6. Жуннинг қайси фаслда қирқилганига қараб аталадиган номи (баҳорги, кузги ва қузи жуни).
7. Ранги.
8. Тойнинг тартиб номери.
9. Тойнинг оғирлиги — брутто-нетто.
10. Тоза жуннинг процент миқдори (таксат).
11. ГОСТ 7939—56.

Жунни ўз вақтида жунатиш ва саноатга топшириш қоракулчилик хужаликлари учун катта аҳамиятга эга. Баҳорги жунни жунатиш иккинчи кварталда, кузги жунни жунатиш эса 1 ноябрга қадар тугалланиши керак.

Жун усти ёпиқ, ахлат ва ифлосликлардан тозаланган бутун вагонларда жунатилиши керак. Жунни очиқ платформаларда ёки уюб қуйилган ҳолда жунатиш, шунингдек яхши жойланмаган ёки нам жунни жунатиш тақиқланади.

Ҳаб жойлаш ва ташиш учун кетадиган маблағларни тежаш ва жунни саноат корхоналарига тезроқ етказиб бериш мақсадида уни колхозларнинг узидан бевосита саноат корхоналарига транзит равишда жунатиш йилдан-йилга кўпаймоқда.

ҚОРАКУЛЧИЛИКДА МЕҲНАТГА ҲАҚ ТўЛАШ

СССР халқ хужалигининг барча тармоқларидаги каби, қишлоқ хужалигида ҳам меҳнатга ҳақ тўлаш сўциализм шароитида амалда бўлган меҳнатга яраша тақсимлаш иқтисодий қонуни асосида амалга оширилади. Айрим кишилар меҳнатига эса унинг миқдори ва сифатига қараб ҳақ тўланади.

Чорвачиликда банд бўлган ишчиларнинг меҳнатига меҳнат шароитига қараб, бажарилган ишлар ҳажми ва етиштирилган маҳсулот учун ишбаймукофотли ва аккорд-мукофотли системалар асосида ҳақ тўланади. Бунда меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги Типовой низомга мувофиқ белгиланган норма ва нархларга амал қилинади. Хужаликларнинг раҳбар ва хизматчи

ходимлари учун, шунингдек меҳнатнинг миқдори ва сифатини ҳисобга олиш қийин булган ишларда ишловчилар учун меҳнатга вақтбай асосида ҳақ туланади.

Меҳнатга ҳақ тулашнинг тарифли системага асосланган тартиби хужаликларга давлат, корхона; коллектив ва ҳар бир ишчининг манфаатларини бирлаштириш имконини беради.

Чорвачиликда банд булган ишчилар меҳнатига ҳақ тулаш Типовой низомга мувофиқ, тариф ставкаси ва чорвачилик маҳсулоти етиштириш юзасидан ҳар бир ходим учун белгиланган норманинг 125% ига туғри келадиган ҳисобда амалга оширилади. Қоракулчиликда ҳам чорвачиликнинг турли фаслларида маҳсулот олинадиган, бошқа тармоқларидаги каби меҳнатга аккорд-мукофотли системада ҳақ туланади. [Бунда чупонлар меҳнатига бутун йил давомида (маҳсулот олингунча) етиштирилган маҳсулот учун ёки бириктириб қўйилган ҳар бош қўй учун, ёки тариф ставкалари асосида ой сайин ҳақ тулаб борилади. Нархлар йиллик тариф фонди ва чупонлар бригадасининг қўй боқиш нормаси асосида белгиланади.] Маҳсулот (қоракул) олингандан кейин чупонларга ишбай нархлар ёки ишланган вақт учун тариф ставкалари асосида аванс тариқасида йил буйи туланган иш ҳақи билан умумий меҳнат ҳақи ўртасидаги тафовут туланади. Маҳсулот учун туланадиган қўшимча ҳақ чупонлар ўртасида улар олган (ишбай нархлар ёки тариф ставкаси асосида ҳисобланган) иш ҳақиға пропорционал равишда тақсимланади.

Қўйларга қараш, қоракул тери, жун етиштириш, қўйлар вазнини ўстириш ва бошқа қоракулчилик маҳсулотлари етиштириш юзасидан ҳар бир ходим учун белгиланадиган нормалар ва маҳсулот учун ҳақ тулаш нархлари хужаликнинг ўзида ишлаб чиқилади. Уларни юқори ташкилотлар касба союз комитети билан келишиб тасдиқлайди. Қоракулчилик маҳсулоти етиштириш нормаларини ва маҳсулот учун ҳақ тулаш нархларини ишлаб чиқишда қўйларга қарашнинг техникавий жиҳатдан асосланган нормалари, уларнинг маҳсулдорлиги, боқиш ва асраш хусусиятлари ҳисобга олинади. Ишчиларнинг иш ҳақини ҳисоблаётганда маҳсулот совхозлар учун белгиланган давлат топшириш (харид) нархлари асосида баҳоланади. Давлатга пландан ташқари сотилган маҳсулот учун туланадиган устама ҳақ ҳисобга олинмайди.

СССР Министрлар Советининг Меҳнат ва иш ҳақи масалалари буйича Давлат комитетининг 1972 йил 20 декабрдаги 364-сонли қарорига мувофиқ, қўйчилик ходимларининг меҳнати қўйидаги тариф разрядларига киради.

Қўйчилик ходимлари учун тариф разрядлари

Ишларнинг номи	Тариф разряди
Чупоннинг иши (қўйларни ўтлатиш, боқиш, суғориш, биноларни тозалаш ва бошқа ишлар,— товар фермаларда):	
совлиқ қўйларга, наслдор қўйларга ҳамда қўзилар онасидан ажратилган пайтда 1 ёшга етгунча уларга қараш	5
тўқлилар, ёш ўрғочи қўйлар, ахта қўйлар ва ҳайвонларнинг бошқа группаларига хизмат кўрсатиш	4
Наслчилик фермаларида:	
совлиқ қўйларга, наслдор қўйларга ва қўзиларга онасидан ажратилган пайтдан 1 ёшга тулгунча хизмат кўрсатиш	6
тўқлилар, қўйлар ва бошқа группалардаги ҳайвонларга хизмат кўрсатиш	4
Қўйлар қўзилайдиган вақтдаги ёрдамчи ишчиларнинг иши (совлиқларни яйловлардан туғруқ бўлимига етказиб келиш, ем-хашак ташиш, туғруқ бўлимидаги қўзиларга қараш ва бошқа ишлар)	3

Сакмончиларнинг иши	4
Қорақул қузиларни суйиш	5
Қорақулни дастлабки ишлаш (тозалаш, тузлаш ва бошқа ишлар)	4
Ширдонга ишлов бериш	3
Мездрачининг иши	5
Хомашёни (қорақул ва қорақулчани) сараловчининг иши	5
Қўй соғиш	4
Қўйларни жун қирқишга ва ботинировкага етказиб бериш	3
Қўйлар жунини қўлда олиш	5
Жуни олинган қўйларни чумилтириш	3
Жунни классларга ажратувчининг иши	6
Сунъий уруғлантириш пунктидаги уруғлантирувчининг иши	6
Сунъий уруғлантириш пунктидаги уруғлантирувчи ёрдамчисининг иши	4
Отлиқ қоровулнинг иши	2

Бош чўпонга — бригадага бошчилик қилганлиги ва ҳисоб-китоб ишларини олиб борганлиги учун чўпонлар асосий иш ҳақининг 15% миқдориди қўшимча ҳақ туланади. Олис яйловларда қўйларга хизмат кўрсатувчи ишчиларнинг меҳнатига 40% оширилган тариф ставкалари асосида ҳақ туланади. Бригадалари бруцеллёз билан касалланган қўйларга хизмат кўрсатадиган хўжаликларда ишчиларнинг тариф ставкалари 15% оширилади.

Белгиланган тариф разрядларига КПСС Марказий Комитети, СССР Министрлар Совети ва ВЦСПСнинг 1972 йил 12 декабрдаги 842-сонли қарори билан совхозлар ва бошқа давлат қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишчилари учун тасдиқланган қўйидаги кунлик тариф ставкалари мос келади (чорвачиликдаги ишлар учун, сўм, тийин).

	Разряд					
	I	II	III	IV	V	VI
Ишбайчилар учун	2—95	3—15	3—37	3—67	4—06	4—65
Вақтбайчилар учун	2—76	2—95	3—15	3—43	3—80	4—34

Маҳсулот бирлиги нархларини (1 дона барра, 1 ц жун, алоҳида ўстирилган қузиларнинг 1 ц вазн қўйиши учун ёки ўстиришга қолдирилган ҳар бир қўзи учун) ҳисоблашга доир битта мисол келтирамиз.

Уч кишидан иборат чўпонлар бригадаси 700 бош совлиқдан ташкил топган отарга қарайди. Планга кўра, бригада ҳар 100 бош совлиқдан 105 тадан ёки жами 735 бош қўзи олиши керак, шундан 55% ёки 405 бош қўзи териси учун сўйиб юборилиши, умумий тирик вазни 85,8 ц бўлган 330 бош қўзи ўстириш учун қолдирилиши (ҳар бир қўзининг онасидан ажратилган пайтдаги тирик вазни камида 26 кг) ва жун қирқими 24,5 ц (катта ёшли қўйлардан 3,0 кг дан ва қўзилардан 1 кг дан) бўлиши керак.

Совлиқлар отаридаги чўпоннинг иши от ва қўл билан ишловчи ишбайчиларнинг V разряди бўйича (4 сўм 06 тийин) тарифланади; бундай бригаданинг йиллик иш ҳақи фонди 4445,70 сўмни ташкил этади (4,06 сўм х 365 кун х 3 киши).

Маҳсулот учун туланадиган ҳақ йиллик тариф фонднинг 125% миқдориди белгиланади. Ушбу мисолда ҳосил қилинган фондни 25%, яъни 1111 сўм 43 тийинга кўпайтириш керак (4445,70 сўм × 0,25). Натижада йиллик умумий иш ҳақи фонди 5557,43 сўмга тенг бўлади (4445,70 сўм + 1111,43 сўм).

Юқорида келтирилган мисолда утган йилларда олинган ялпи маҳсулотни анализ қилиш асосида шу нарса аниқланадики, унинг структурасида қоракулчилик маҳсулоти турларининг салмоғи қуйидаги миқдорларни ташкил қилади (% ҳисоботи): қоракул терилар — 30, жун — 40 ва устириш учун қолдирилган қузилар вазнининг ўсиши — 30.

Йиллик умумий иш ҳақи фонди ҳам шунга мувофиқ тақсимланиши керак. У ҳолда маҳсулот учун туланадиган нархлар қуйидагича булади: бир дона қоракул тери учун (1667,14 сўм: 405)=4,12 сўм, 1 ц жун учун (2222,85 сўм: 24,5 ц)=90,73 сўм, 1 ц вазн қушилиши учун (1667,14 сўм: 85,8 ц)=19,43 сўм.

Маҳсулот учун туланадиган ҳақ ҳисоблаб чиқилгунча чупонларга йил буйи ҳар бош қуйга қараш учун белгиланган нархлар асосида ой сайин аванс тариқасида иш ҳақи бериб борилади. Юқоридаги мисолда бу иш ҳақи ҳар бош қуй учун ойига қуйидаги миқдорга тенг булади: (4445 сўм 70 тийин: 700 бош: 12 ой)=53 тийин.

Совхозлар ва бошқа давлат қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишчилари меҳнатига ҳақ тулаш туғрисидаги Типовой низомга мувофиқ, маҳсулот етиштириш планини ошириб бажарганлик ва маҳсулот бирлиги учун кетадиган бевосита сарфларни камайтирганлик ёки маҳсулот таннархини пландагига нисбатан пасайтирганлик учун бригадалар ёки ишчиларни мукофотлаш белгиланган. Бунда пландан ташқари етиштирилган маҳсулот қийматининг 20% (реализация нархларида) ёки олинган тежалма суммасининг 40% миқдорида мукофот берилади. Совхозларнинг ишчилари хўжаликнинг иш ҳақи фондидан ҳар бир ишчи оладиган йиллик иш ҳақининг беш ойлик улушидан ошмайдиган миқдорда мукофотланади.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1973 йил 10 декабрдаги 533-сонли қарорида тасдиқланган асосда республикадаги қоракулчилик совхозларида қушимча натура ҳақи тулаш белгиланган. Ушбу низомга мувофиқ совлиқ қуйлар отарининг чупонлар бригадасига онасидан ажратилгунча устирилган ҳар 20 бош қузи ва ҳар 50 дона биринчи сорт лормал қоракул ва қоракулча учун битта қузи текинга берилади. Наслдор совлиқлар отарларига хизмат курсатадиган ва наслдор қучқорчаларни устириш планига эга булган чупонлар бригадалари учун онасидан ажраладиган пайтгача устирилган ҳар бир наслдор қучқорча икки дона биринчи сорт қоракул терига ҳисобланади.

Аммо мазкур қоидага мувофиқ, қуйидаги икки шарт бажарилган тақдирда чупонларга қушимча натура ҳақи туланади:

бригада йил бошида отарда мавжуд булган ҳар 100 бош совлиқдан камида 100 та қузи олиши керак (териси учун суйилган қузилар ҳам шу ҳисобга киради). Улик туғилган гулак терили қузилар ҳамда яхобоб терили нобуд булган қузилар олинган умумий қузилар сонига кирмайди;

онасидан ажратилгунча устирилган туқлилар сони отарда олинган жами қузиларнинг камида 30% ни ташкил этиши керак.

Шу билан бир қаторда чупонлар бригадаси қуйидаги курсаткичлар учун ҳам мукофотланади: катта ёшли қуйларни йил давомида ҳамда онасидан ажратилган қузиларни (4 ойликдан 18 ойликкача) бут сақлаганлиги учун чупонлар бригадаси 97% дан ортиқ сақланган қуйларнинг ярмисини олади. Мажбуран суйиб юборилган қуйлар, гарчи уларнинг гушти хўжаликда фойдаланилган булса ҳам, сақлаб қолинган қуйлар ҳисобига киритилмайди.

Катта ёшдаги қуйларга, шунингдек, онасидан ажратилгандан кейин то гуштга топширилгунча яйловда ва оғилда боқиладиган қузиларга қаровчи чупонларга бутун яйловда семиртириш ва боқувда асраш даврида пландан ташқари қўшилган вазнининг 50% натура ҳолида берилади.

«I класс чорвачилик мастери» ва «II класс чорвачилик мастери» деган унвонлар жорий этилиши чорвачиликда, шу жумладан, қоракулчиликда банд булган асосий касблардаги ишчилар малакасининг ўсишига ёрдам

беради. Ана шундай номлар берилган чупонлар етиштирилган маҳсулот учун ҳамда қўйларга хизмат курсатгани учун иш ҳақининг 20% (I класс) ва 10% (II класс) миқдорда қўшимча ҳақ оладилар.

КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг 1972 йил 2 мартдаги 164-сонли қарорига мувофиқ чул, чала чул ва тоғ яйловларидан фойдаланадиган совхозлар ҳамда бошқа давлат қишлоқ хўжалик корхоналарининг чупонларига 1972 йил 1 январдан эътиборан хўжаликда уз ихтисоси бўйича ишлаган стажи учун қўйдаги миқдорларда устама ҳақ белгиланган:

Шу хўжаликда узлуксиз ишлаганлар учун	Йиллик иш ҳақи суммасига нисбатан (%)
3 йилдан 5 йилгача	12
5 йилдан 10 йилгача	15
10 йилдан 15 йилгача	20
15 йилдан ортиқ	25

Худди шу қарорга мувофиқ чул, чала чул ва тоғ яйловларидан фойдаланадиган совхозлар ҳамда бошқа давлат қишлоқ хўжалик корхоналарининг уз ихтисоси бўйича 3 йилдан ортиқ узлуксиз иш стажига эга бўлган чупонларига шундан кейинги ҳар бир йил учун ҳар йили 2 иш куни (аммо 6 иш кунидан ортиб кетмайдиган) миқдорда ҳақ туланадиган қўшимча отпуска бериш белгиланган.

1969 йил 1 январдан кейин ишлаган иш даври қўшимча отпуска олиш ҳуқуқини берадиган стажга киради. Меҳнатга ҳақ тулаш ва моддий рағбатлантиришнинг бундай системасини жорий қилиш меҳнат унумдорлигини оширишга, қорақўлчилик маҳсулоти етиштиришни яхшилашга ва чупонлар фаровонлигини оширишга ёрдам беради.

ҚОРАҚҮЛ ҚҮЙЧИЛИКНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ

Қорақўлчиликда меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлигининг муҳим курсаткичидир. Меҳнат унумдорлигини ошириш маҳсулот етиштиришни кўпайтириш, унинг сифатини яхшилаш, харажатларни камайтириш ва фойдани кўпайтиришнинг энг муҳим манбалари жумласига киради. Қишлоқ хўжалигининг барча тармоқлари каби қорақўлчилик учун ҳам ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги, ишлаб чиқариш вақти билан иш даври ўртасида катта ажралиш бўлиши характерлидир. Бу соҳада етиштириладиган маҳсулот бир йиллик циклнинг натижасидир. Шунинг учун ҳам меҳнат унумдорлигини фақат йилга бир марта узил-кесил аниқлаш мумкин. Бир йилда етиштирилган маҳсулот миқдори сарфланган иш вақтига тақсимланса, меҳнат унумдорлиги келиб чиқади. Иш вақти бирлиги қилиб киши-соат қабул қилинган.

Қорақўлчиликда меҳнат унумдорлигини аниқлаш учун натурал ва қиймат курсаткичларидан фойдаланилади. Меҳнат унумдорлигини натурал курсаткичлар асосида аниқлашда бевосита етиштирилган маҳсулот (қорақўл тери, гушт ва жун) шу маҳсулотни етиштириш учун киши-соат ҳисобида сарфланган жонли меҳнат миқдори билан қиёслаб кўрилади.

Бухоро областидаги «Конимех», Самарқанд областидаги «Қарноб» ва Қашқадарё областидаги «Муборак» Давлат наслчилик заводлари каби илғор қорақўлчилик совхозларида 1 ц жун етиштириш, 1 ц вазн қўшилиши ва бир дона қорақўл тери етиштириш учун уларнинг биринчисида 165—170, иккинчисида 45—50 ва учинчисида 9—12 киши-соат сарфланган. Республикадаги қолоқ хўжаликларда эса чунончи, Бухоро областидаги «Қизил

работ», ҚҚАССРдаги «ҚҚАССР 40 йиллиги», «Усть-юрт», Жиззах областидаги Карл Маркс номли совхозларда худди шу маҳсулотлар учун икки баравар куп меҳнат сарфланган. Мазкур хужаликларда меҳнат унумдорлиги паст эканлигининг боиси шундаки, сув таъминоти, қуйларни чумилтириш ва жун қирқиш кам механизациялаштирилган, купгина фермаларда эса бу ишлар қўлда бажарилади.

Кейинги 15—20 йил мобайнида қуйларни чупонларга бириктириб қуйиш нормаси кам ўзгарди ва ҳар бир чупонга 175—250 бош қуй туғри келадиган даражада сақланиб келмоқда. Ҳолбуки, «Қарноб» ва «Задарьинский» Давлат наслчилик заводларининг комплекс механизациялашган йирик чупонлик бригадаларида ҳар бир чупон 600—620 бош қуйга қарайди. Бундай бригадаларда ишлаб чиқаришни бригада ичида ихтисослаштириш жорий қилинганлиги, сермеҳнат ишлар механизациялаштирилганлиги, ишлаб чиқариш технологияси такомиллаштирилганлиги, чорва маҳсулдорлиги ошганлиги ва меҳнат илмий асосда ташкил этилганлиги туфайли меҳнат унумдорлиги одатдаги бригадаларникидан 2,5—3 баравар юқори, маҳсулот таннархи эса анча пастдир.

Қоракул қуйчилигида асосий эътибор моддий, меҳнат, молиявий ресурслар ҳамда табиий бойликлардан имкони борича оқилona ва самарали фойдаланишга, ҳар бир хужаликда энг кам меҳнат ва маблағ сарфлаш эвазига қоракулчилик маҳсулоти етиштиришни бутун чоралар билан кўпайтиришга ва унинг сифатини яхшилашга қаратилади.

Маҳсулот таннархи бу маҳсулот бирлиги етиштириш ва уни реализация қилиш билан боғлиқ бўлган, сум билан ифодаланган харажатлардир.

Ишлаб чиқариш ва меҳнат қанчалик яхши ташкил этилган бўлса, ер, машиналар, маҳсулдор ҳайвонлар ҳамда моддий бойликлардан оқилona фойдаланилса, экинлар ҳосилдорлиги, чорвачилик маҳсулдорлиги шунча юқори бўлади, ҳар бир маҳсулот бирлиги хужаликка шунча арзонга тушади. Агар қоракулчилик маҳсулотининг таннархи мамлакат миқёсида ақалли 1% камайса ҳам тармоқ бўйича тежалган маблағ 28—30 млн сумни, ҳар бир совхоз бўйича эса урта ҳисобда 12—15 минг сумни ташкил этади. Ушбу маблағлар ҳисобига ҳар бир хужалик 5—7 та «Беларусь» трактори ёки 4—6 та КТО-24 маркали жун қирқиш машинаси сотиб олиши ёки 600—750 га яйловни тубдан яхшилаш ишларини амалга ошириши мумкин. Шунинг учун қоракулчилик маҳсулоти таннархини камайтириш учун кураш хужалик экономикасини мустаҳкамлашнинг асосий йўлларида биридир.

Кейинги йилларда республикадаги қоракулчилик хужаликлариде қоракул тери, жун ва қуй гуштининг таннархи ортиб бормоқда (59-жадвал).

59-жадвал. Ўзбекистоннинг турли областларида қоракулчилик маҳсулотининг таннархи (сум)

Областлар	Қоракул (дона)			Жун (ц)			Қуй гушти (ц)		
	1966	1973	республика бўйича ўртача дежагага нисбатан (%)	1966	1973	республика бўйича ўртача дежагага нисбатан (%)	1966	1973	республика бўйича ўртача дежагага нисбатан (%)
Ўзбекистон ССР	9,5	17,6	100,0	155,4	271,8	100,0	51,7	70,3	100,0
Бухоро	17,6	17,7	100,6	187,6	280,6	103,2	50,0	62,7	89,2
Қашқадарё	10,4	17,4	98,9	169,0	255,6	94,0	53,7	72,4	103,0
Самарқанд	9,1	17,3	98,3	140,9	264,8	97,4	51,2	77,0	109,5
Жиззах	8,7	17,9	101,7	129,8	273,1	100,5	46,7	78,1	111,1
Сурхондарё	9,9	18	102,3	170,5	257,5	94,5	54,5	71,9	102,3
Қорақалпоғистон АССР	7,4	16,7	94,9	134,4	305,6	112,4	53,9	73,2	104,1

Ўзбекистонда қорақўлчилик маҳсулотининг таннархи республика буйича уртача даражадан анча паст бўлган унлаб хўжаликлар бор. Чунончи, «Шофиркон», «Кўкча», «Ғазғон», «Қарноб», Жуманбулбул номли, Ильич номли, «Чимқурғон», «Деҳқонобод», «Ўзбекистон», Карл Маркс номли совхозлар шулар жумласидандир. Бу хўжаликларда қорақўл терининг таннархи 13—14,5 сўмдан, 1 ц жуннинг таннархи 175—223 сўмдан ва 1 ц қўй гуштининг таннархи 60—65 сўмдан ошмайди.

Таннархни планли равишда камайтира бориш учун ҳар бир хўжаликда унинг структурасини, яъни маҳсулот таннархини ташкил этувчи харажат элементларини урганиб чиқиш керак.

Қуйидаги жадвалда Ўзбекистон совхозларида қорақўлчилик маҳсулотларининг 1966—1973 йиллардаги таннархи структурасини ифодаловчи маълумотлар келтирилган.

60-жа д а л. Ўзбекистондаги ихтисослаштирилган қорақўлчилик совхозларида қорақўлчилик маҳсулотлари таннархининг структураси (1966 ва 1973 йиллар, %)

Харажатлар тури	1966 йил	1973 йил
Иш ҳақи	47,4	39,2
Ем-хашак	18,6	22,8
Амортизация	3,9	5,3
Жорий ремонт	2,7	2,9
Бошқа асосий харажатлар	13,8	18,9
Умумишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатлари	13,6	10,9
Ж а м и	100	100

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, республиканинг ихтисослаштирилган қорақўлчилик совхозларида қорақўлчилик маҳсулотлари таннархи структурасида меҳнат ва ем-хашак учун кетган сарфлар 62—65% ни ташкил этади. Шунинг учун қорақўлчилик маҳсулоти етиштириш рентабеллигини оширишга қаратилган тадбирлар аввало меҳнат сарфларини камайтириш ва ем-хашакни арзонлаштиришни, унинг сифатини оширишни кузда тутиши керак.

Меҳнат унумдорлигини ошириш таннархни камайтиришнинг асосий воситаси ҳисобланади. Чунончи, Ўзбекистондаги «Қарноб» ва Қозоғистондаги «Задарьинский» ДНЗларида комплекс механизациялаштирилган йирик бригадалар ташкил қилиниб, ҳар бир чўпонга тушадиган нагрузка 170—200 бошдан 600—620 бошгача оширилгандан кейин, меҳнат унумдорлиги 2,5—3 барабар ошди, хизмат курсатувчи ёрдамчи ходимлар сони 12—16 кишидан 9—10 кишигача камайди. Айни вақтда ҳар бир ходимнинг меҳнатига ҳақ тулаш 20% ошди, умумий иш ҳақи фонди эса 24—32 минг сўмдан 21,6—24,0 минг сўмгача, яъни 10—25% камайди. Ана шуларнинг ҳаммаси қорақўлчилик маҳсулотининг таннархи анча пасайишига олиб келди.

Меҳнат процессларини механизациялаштириш—меҳнат унумдорлигини устириш ва шу асосда маҳсулот таннархини пасайтиришнинг бош омилidir. Қўл меҳнатини машиналар зиммасига юклаш туфайли меҳнат сарфланиши бевосита камаяди, унинг унумдорлиги ортади. Қўзи суйиш ва қорақўл терини дастлабки ишлаш қорақўлчиликдаги энг сермеҳнат процесслардан биридир. Қўзилар конвейер усулида сўйилиб, қорақўл терилар УЗКЯ маркали механизациялаштирилган қўрилмаларда ишланганда меҳнат унумдор-

лиги тахминан 10% ортади. Бундан ташқари, қўйлар жунини ЭСА-12Г, КТО-24,48 типидagi электр жун қирқиш агрегатларида қирқиш, ем-хашакни машиналар ёрдамида тайёрлаш ва майдалаш ҳам меҳнат унумдорлигини кескин оширади. Аммо бунда техникадан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар ортиб кетади. Лекин меҳнат сарфларининг қисқаришидан келадиган тежалма қушимча моддий сарфлардан одатда анча ортиқ бўлади, шу туфайли маҳсулот таннархи пасаяди. Ҳатто маҳсулот таннархи узгармай қолган тақдирда ҳам машиналардан фойдаланиш қулайдир. Чунки механизация барча процессларни энг яхши муддатларда бажариш имконини беради, бу эса хужалик учун фойдалидир. Бу ишчи кучи етишмайдиган қоракулчиликда айниқса катта аҳамиятга эга. Бундан ташқари, механизация меҳнатни анча енгиллаштиради.

Маҳсулот таннархини планли равишда пасайтира боришда моддий маблағларни тежаш ва улардан омилкорлик билан фойдаланиш ҳам катта аҳамиятга эга. Қоракулчиликда бу гап аввало ем-хашакдан фойдаланишга тааллуқлидир. Маҳсулот таннархида ем-хашакнинг таъсири ҳар хил бўлади. Аввалс у чорванинг ем-хашак билан таъминланганлигида намоён бўлади. Қоракул қўйлар тула қимматли ем-хашак билан нечоғлик яхши таъминланган бўлса, уларнинг семизлиги шунча юқори бўлади, сарфланган ҳар бир озиқ бирлиги ва ҳар бир сум ҳисобига шунча куп маҳсулот етиштирилади, демак етиштирилган маҳсулот шунча арзонга тушади.

Маҳсулот бирлиги учун ем-хашак сарфланишини камайтириш учун уни таркибидаги озиқ моддалар (ҳазм буладиган протеин, макро ва микроэлементлар, аминокислоталар ва витаминлар) буйича мувозанатлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Текширишлар натижасида шу нарса аниқланганки, агар рационда атиги 1% протеин етишмаса, маҳсулот етиштириш учун ем-хашак 2% ортиқча сарфланади. Чорвачилик маҳсулотининг таннархи га ем-хашакнинг таннархи бевосита таъсир этади. Ем-хашак қанча арзон бўлса 1 ц маҳсулотнинг таннархи шунча паст бўлади.

Амортизация ва жорий ремонт учун маблағ ажратишни туғри ҳисоблаш катта аҳамиятга эга. Уларнинг нормалари атайлаб оширилса, маҳсулот таннархи ортиб кетади, пасайтирилган нормалар эса маҳсулот таннархининг сунъий равишда пасайишига олиб келади.

Бошқариш харажатларини қисқартириш ҳам таннархини камайтиришнинг каттагина резерви ҳисобланади. Гап ортиқча штатларни тугатиш, купинча керак бўлмайдиган командировка ва бошқа умумхужалик харажатлари туғрисида, бошқарув аппаратининг структурасини ва иш услубини такомиллаштириш, диспетчерлик хизматини ташкил қилиш ҳақида бораётир. Буларнинг ҳаммаси маҳсулот бирлигига туғри келадиган қушимча харажатларни камайтиради, унинг таннархини пасайтиради.

Тармоқнинг рентабеллик даражаси — қоракулчилик иқтисодий самарадорлигининг якунловчи курсаткичидир. Планлаштириш ва иқтисодий рағбатлантиришнинг янги методлари шароитида ишлаб чиқариш рентабеллигининг роли ҳар қачонгидан кура ошмоқда. Ишлаб чиқариш самарадорлигини анализ қилишда ва қишлоқ хужалик корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолиятига умумий баҳо беришда у тобора купроқ белгиловчи аҳамият касб этмоқда.

Фойданинг амалдаги фондларга туғри келадиган нисбатига қараб умуман бутун қишлоқ хужалиги тармоқларида — деҳқончилик ва чорвачиликда ишлаб чиқариш самарадорлиги туғрисида фикр юритиш мумкин.

Айрим маҳсулот турларининг (қоракул тери, жун ва вазн қушилишининг) рентабеллигини аниқлашда рентабелликни фойданинг реализация қилинган маҳсулот таннархи га нисбати тарзида ҳисоблаш йули билан энг аниқ қиёсланадиган иқтисодий натижалар ҳосил қилиш мумкин. Республикадаги қоракулчилик совхозларида ишлаб чиқариш рентабеллиги бир-бирдан кескин фарқ қилади (61-жадвал).

Рентабеллик даражаси (%)	Группадаги совхозлар сони	100 сумлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган сарфлар				1 киши кўни ҳисобига олинган яппи миқдори	1 иккундаги тутилган ҳақ (сум)	100 соғилқ ҳисобига олинган қўзилар (бош)	Структурадаги тўғилган қўй ҳисобига олинган товар маҳсулот (сум)
		тери	шун	вазн қушилиши	населдор қўйлар				
10 гача	12	98,4	95,5	94,2	57,0	8,7	3,5	114,0	19,4
10,1—20	7	93,0	87,5	92,0	46,2	8,8	3,6	104,4	20,8
20,1—30	10	83,6	79,4	84,0	46,7	11,7	4,0	115,2	24,1
30,1—40	10	83,1	74,8	78,1	46,6	11,9	4,0	117,6	24,2
40 дан юқори	6	71,8	61,6	76,0	43,8	15,5	4,60	123,0	30,1
Зарар кўриш	12	113,4	108,5	96,0	58,8	8,9	3,9	116,4	19,2
Ж а м и	57	88,1	83,9	86,6	48,2	10,7	3,9	115,6	22,7

Рентабеллик даражаси билан 100 сумлик қорақулчилик маҳсулоти етиштириш учун кетган сарфлар уртасида мустақкам боғланиш бор. Рентабеллик даражаси 10% дан 40% гача ва ундан купроқ ошганда 100 сумлик қорақулчилик маҳсулоти етиштириш учун кетган сарфлар қорақул тери-лар буйича 26,6 сумга, жун етиштиришда 33,9 сумга, вазн қушилишида 18,2 сумга ва наслдор қўйлар етиштиришда 13,2 сумга камайди. Бунга чорва маҳсулдорлигини ошириш ва меҳнат унумдорлигини устириш эвазига эришилди. Масалан, ҳар 100 бош совлиқ ҳисобига олинган қўзилар сони бешинчи группада биринчи группадагига нисбатан 9 бошга, структурадаги ҳар бош қўй ҳисобига олинган товар маҳсулот миқдори эса 10,7 сумга кўпайди. Бешинчи группада меҳнат унумдорлигининг усиш суръати биринчи группадагидан 1,4 баравар юқори бўлди, бу эса пировард натижада юқори даражада рентабель бўлган совхозларда ишлаб чиқариш самарадорлигининг ортишига сабаб бўлди.

Қорақулчилик хўжаликларида хужалик ҳисобини мустақкамлаш ва рентабелликини ошириш фақат ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва хужаликнинг бошқа ички резервларидан оқилона фойдаланишга эмас, балки совхозлар билан давлат уртасидаги иқтисодий муносабатларга, аввало, асосий маҳсулотни реализация қилиш нархларига ҳам боғлиқдир. Нарх ижтимоий зарур меҳнат сарфларини куп даражада акс эттирадиган ишлаб чиқариш харажатларини қоплайдиган ва ҳар бир нормал ишлаб турган хужаликнинг муайян миқдорда фойда олишини таъминлайдиган бўлиши керак.

Қорақулчилик маҳсулотлари учун нарх белгилашда маҳсулот етиштиришнинг зонал хусусиятлари ҳанузгача ҳисобга олинмайди. Ҳолбуки, чўл, чала чўл ва тоғ этаги зоналарида қорақулчилик маҳсулоти етиштириш ва уни реализация қилиш шароити ҳамда ем-хашак ва меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражаси бир хил эмас, шу сабабли нархлар зона хусусиятларига қараб табақалаштирилган бўлиши керак.

Авторлар фикрича, чўл ва чала чўл зоналарда қорақулчилик маҳсулотини реализация қилиш нархлари тоғ этаги зонасидагидан юқори бўлиши керак. Бу ушбу тармоқда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш учун қорақулчилик хужаликларига бир хил шароит яратиб беради.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I Б О Б . ҚОРАКЎЛЧИЛИК ВА УНИНГ ХАЛҚ ХУЖАЛИГИДАГИ АҲАМИЯТИ....	5
Қоракўл қўйларнинг келиб чиқиши.....	5
Ватанимизда қоракўлчилик.....	6
Чет элларда қоракўлчилик.....	12
Қоракўл қўйлар зотининг структураси.....	21
Қоракўл қўйлар конституцияси.....	30
Қоракўл қўйлар гавда тузилишининг индекслари.....	42
Қоракўл қўйлар ёшини аниқлаш.....	42
Қоракўл қўйлар интерьери.....	46
II Б О Б . ҚОРАКЎЛ ҚЎЙЛАРНИНГ БИОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ХУЖАЛИК УЧУН ФОЙДАЛИ БЕЛГИЛАРИ.....	46
III Б О Б . ҚОРАКЎЛ ҚЎЙЛАРНИНГ УСИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ.....	59
Қўйларнинг усиши ва ривожланиши туғрисида тушунча.....	59
Қўзиларнинг усиши ва ривожланиши.....	71
IV Б О Б . УРЧИТИШ МЕТОДЛАРИ.....	77
Урчитишнинг методик усуллари.....	77
Танлаш ва саралаш методлари.....	84
Қоракўлчиликда танлаш методлари.....	84
V Б О Б . ҚОРАКЎЛ ҚЎЗИЛАРНИ ТАНЛАШ ВА БАҲОЛАШ.....	102
Қоракўл қўзиларни бонитировка қилиш.....	102
Қора қоракўл қўзиларни бонитировка қилиш.....	102
Қора қоракўл қўзилар классларини таърифлаш.....	102
Ярим доирасимон қаламигул жингалакли барра типи (жакет).....	102
Ясси жингалакли барра типи.....	103
Қовурғасимон барра типи.....	105
Ўсиқ жингалакли барра типи (кавказ типи).....	105
Брак.....	106
Кўк қўзиларни бонитировка қилиш.....	106
Кўк қоракўл қўзиларни танлашнинг асосий принциплари.....	107
Жакет барра типи.....	109
Ясси барра типи.....	108
Қовурғасимон барра типи.....	108
Жакет ва кавказ барра типлари.....	110
Гулигаз қўзиларни бонитировка қилиш.....	110
Қамбар қўзиларни бонитировка қилиш.....	111

Сур қоракул қўйларнинг баъзи хусусиятлари.....	111
Сур қоракул қўйларнинг зот типлари.....	111
Бухоро зот сур типи.....	111
Сурхондарё зот сур типи.....	113
Қорақалпоқ зот сур типи.....	113
Жакет барра типи.....	113
Қовурғасимон барра типи.....	114
Жакет ва кавказ барра типлари.....	116
Оқ қузиларни бонитировка қилиш.....	116
Дурагай қузиларни бонитировка қилиш.....	117
Қузиларга нишон солиш.....	117
Бонитировкани ташкил этиш.....	117
Катта ёшдаги қоракул қўйларни қўшимча баҳолаш.....	118
Наслдор қўшқорларни танлаш, устириш ва наслининг сифатини текшириш..	119
Совлиқларни наслининг сифатига қараб танлаш.....	126
VI БОБ. НАСЛ ОЛИШ УЧУН САРАЛАШ.....	130
Барра типларига қараб саралаш.....	139
Барра типлари бўйича гомоген саралаш.....	142
Конституция типлари бўйича саралаш.....	146
Совлиқларни классини ҳисобга олган ҳолда саралаш.....	147
Жингалаклар энини ҳисобга олган ҳолда саралаш.....	148
Жингалаклар узунлигини ҳисобга олган ҳолда саралаш.....	148
Жингалакларнинг жойлашиш гулини ҳисобга олган ҳолда саралаш.....	150
Жунининг ипаксимонлиги ва ялтироқлигига қараб саралаш.....	152
Тери запасини ҳисобга олган ҳолда саралаш.....	158
Кук қоракул қўйларни саралаш.....	158
Сур қоракул қўйларни саралаш.....	158
Сурхондарё сур қўйларини саралаш.....	160
Қорақалпоқ типдаги сур қоракул қўйларни саралаш.....	162
Оқ қоракул қўйларни саралаш.....	164
Линиялар бўйича урчитиш.....	166
VII БОБ. ТУРЛИ ФАКТОРЛАРНИНГ БАРРА МАҲСУЛДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ..	177
Совлиқлар ёшининг таъсири.....	177
Яйлов-ем-хашак шароитининг таъсири.....	179
Қузилатиш муддатларининг таъсири.....	182
Серпуштликнинг таъсири.....	184
Сунъий серпуштликнинг таъсири.....	186
VIII БОБ. ҚОРАКУЛЧИЛИҚДА НАСЛЧИЛИК ИШЛАРИ.....	189
Зот устида олиб бориладиган наслчилик ишларининг вазифаси.....	192
Наслчилик заводларидаги наслчилик ишлари.....	193
Наслчилик хужаликлари.....	195
Товар хужаликлари.....	195
Пода структураси.....	195
Хужаликни ихтисослаштириш.....	195
Наслчилик ишларининг йуналиши.....	196
Қора қоракул қўйлар селекцияси.....	197
Кук қоракул қўйлар селекцияси.....	197
Сур қоракул қўйлар селекцияси.....	198
Наслчилик ҳисоби.....	198
Қоракул зоти устида олиб бориладиган наслчилик ишлари плани.....	199
Қоракулчилик хужаликларида олиб бориладиган наслчилик ишлари плани.....	199
Координацион совет.....	202
Қоракул қўйлар зоти билан шуғулланувчи совет.....	203
Давлат наслчилик китоблари.....	204
Кургазмалар.....	207

IX Б О Б . ҚОРАКУЛЧИЛИК ХҲЖАЛИКЛАРИНИНГ ЯЙЛОВЛАРИ 208

Умумий характеристикаси.	208
Қоракул қўйлар боқиладиган яйловларнинг асосий озиқбоп усимликлари.	209
Эфемерлар ва эфемероидлар.	209
Дағал пояли озиқлар.	212
Бир йиллик шураклар.	215
Чала буталар ва буталар.	216
Қўйлар емайдиган усимликлар.	219
Қоракулчилик яйловларининг асосий типлари.	219
Эфемер яйловлари.	219
Чала бутазор-эфемер яйловлари.	220
Бутазор-эфемер яйловлари.	221
Шуршок яйловлар.	222

X Б О Б . ҚОРАКУЛ ҚЎЙЛАРНИ БОҚИШ 222

Дағал хашак жамғариш, сақлаш ва ундан фойдаланиш.	222
Ем-хашак жамғариш ва тайёрлаш масалалари*.	224
Сенаж тайёрлаш.	227
Ўт уни.	229
Озиқни донаторлаштириш.	230
Қоракул қўйларни боқиш*.	231
Яйловда қўйлар ейдиган утларнинг суткалик (фасллар буйича) миқдори.	234
Яйлов озиғига булган эҳтиёжни ҳисоблаш.	236
Қўйларни ўтлатиб семиртириш ва бурдоқига боқиш.	238
Яйловда ва огилда семиртириб боқиш.	240
Лалмикор ерларга экилган суданўт ва махсар билан боқиб семиртириш.	242
Кам қиммат барра олинадиган қўчқорларни семиртириш ва бурдоқига боқиш.	244
Қўйларни боқишда карбамиддан фойдаланиш.	245
Гўшт ва қоракулча олиш учун семиртириладиган қўйларни боқиш ва асраш.	245
Қўйларни жадал усулда боқиб семиртириш.	247
Қўй гўшти ва қоракулча олиш учун қўйларни бурдоқига боқишни ташкил этиш.	248
Қўйларни бурдоқига боқиш.	248
Кузги қочириш ва қўйларни бурдоқига боқиш.	250
Қоракул қўйларни асрашнинг янги технологияси.	250

XI Б О Б . ҚОРАКУЛ ҚЎЙЛАРНИ ҚОЧИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ҚОЧИРИШ 252

Подани кенгайтирилган усулда қайта тиклашдаги асосий вазифалар.	252
Физиологик ва жинсий етуклик.	252
Куюкиш, овуляция, жинсий ритмлар.	252
Қўйларни биринчи қочиришдаги ёши.	253
Қочириш турлари.	253
Наслдор қўчқорлардан фойдаланиш.	253
Совлиқларнинг серпуштлиги.	257
Совлиқларни қочиришга тайёрлаш.	257
Қўчқорларни қочириш кампаниясига тайёрлаш.	258
Куюккан совлиқларни ажратиб олиш усули.	260
Қочиришда уруғдан фойдаланиш усули.	262
Сунъий уруғлантириш пунктидаги ишлар.	262
Қўйларни куз-қиш даврида асраш.	263
Наслдор қўчқорларни куз-қиш даврида асраш.	264
Серпуштликни кучайтиришнинг гормонал методлари.	264
СЖК дозасининг серпуштликка таъсири.	270

XII Б О Б . ҚОРАКУЛЧА ОЛИШ МАСАЛАЛАРИ 273

Куюкишни келтириб чиқарувчи гормонал методлар	273
Куюкишни синхронлаштириш	277
Қоракулча олиш тажрибаси	278
Брак қилинган совлиқларни қочиришга тайёрлаш	279
Гормонал препаратларни эмлашга тайёрлаш	280
Прогестерон ва СЖК қулланиш усули	281
Бурдоқчилик комплекслари шароитида қоракулча етиштиришни ташкил қилиш	282

XIII Б О Б . ЖУН ҚИРҚИМИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА УТКАЗИШ 283

Жунни ураб жойлаш, маркировка қилиш ва жунатиш	290
Қоракулчиликда меҳнатга ҳақ тулаш	290
Қоракул қўйчилигининг иқтисодий самарадорлиги	294

На узбекском языке

**Закиров Махмуд, Валиев Усманджан
Ширинбаев Шавкат**

КАРАКУЛЕВОДСТВО

Учебное пособие
для сельскохозяйственных
техникумов

Ташкент — «Ўқитувчи» — 1983

Редакция мудири А. АБДУРАСУЛОВ

Редактор Н. ИНОЯТОВА
Бадий редактор В. П. СЛАБУНОВ
Рассом Г. П. БЕДАРЕВ
Техредактор Э. В. ВИЛЬДАНОВА
Корректор К. Шарипова

ИБ № 2294

Теришга берилди 14.05.82 й. Босишга рухсат этилди 23.02.83 й. Формати 70×108¹/₁₆.
Офсет қоғози. Кегли 10, шпонсиз. Гарнитура «Жури. рубл». Офсет босма усулида
босилди. Шартли б. л. 26,60 + 0,35 форзац. Нашр. л. 22,67 + 0,63 форзац. Тиражи 5000
Зак. 1188. Баҳоси 1 с. 20 т.

«Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, Навоий кучаси, 30. Шартнома 8-327-81.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат
комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг
офсет босма фабрикаси. Тошкент, Усмон Юсупов кучаси, 86. 1983 й.

Фабрика офсетной печати Ташкентского полиграфического производственного
объединения «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам
издательства, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, ул. У. Юсупова, 86.

Зокиров М. ва бошқ.

Қорақулчилик: (Қ. х. техникумларининг ўқувчилари учун қўлланма) (Зокиров М., Валиев У., Ширинбоев Ш.—Т.: Ўқитувчи, 1983.—304б.

Зокиров М. и др. Каракулеводство: Учебное пособие для с.-х. техникумов.

1. 2 Автордош.

ББК 46.6
636.3

№ 171—83

Навий номли ЎзССР давлат китобхонаси.

Тираж 2000

Тираж карт. 4000